

شَرِيحَةٌ

مَكْتُوباتٌ قُدُوسَةٌ آيَاتٌ

عَبِيدِيكَ فِي الْإِيمَانِ عَمْرٍو الْفَتَاوَى

مِثْلِيَّةٌ

شَارِحٌ مَوْلَى نَصْرَانِيَّة

شرح

مکتوباتِ قدسی آیات

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی

کابلی، سرسبز ندی

شاح

مولوی نصر اللہ ولد حاجی محمد شاہ خان

ابن محمد حیدر خان هوتکی

رکن جمعیتہ العلماء و دولت عالیہ جمہوریہ اسلامی افغانستان

صفحہ ۳

الْأَيْدِ كِرَالِ اللَّهِ تَطْمِئِنُّ الْقُلُوبُ ۝

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب بجانانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرہندی قدس سرہ السامی

حصہ ششم ————— دفتر دوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

حافظ مضاہین مکتوبات قدسی آیات

رکن ازار اکین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی نالقانی ولد مرحوم صقر علی خان

سینگ باشی

فہرست مضامین 53176

مکتوب نمبر	موضوع	صفحہ
مکتوب ۱ -	بیان وحدت الوجود	۵۱۷
۲ -	صفات ثمانیہ حق تعالیٰ در خارج موجود اند۔	۵۳۰
۳ -	معاملہ آفاق و انفس داخل ظلال است	۵۳۲
۴ -	صوفیہ سیر آفاقی را علم الیقین و سیر انفسی را عین الیقین حق الیقین السنہ اند	۵۳۹
۵ -	صفات واجبی او تعالیٰ کہ در خارج موجود اند و قیام بذات او تعالیٰ	۵۴۳
	دارند و اعتبار دارند کیے آنکہ در نفس خود و حقیقت خود موجود اند و دیگر آنکہ قیام بذات او تعالیٰ دارند۔	
۶ -	مقصد از آفرینش فقیر این ست کہ ولایت محمدی بولایت ابراهیمی منصب و حسن مباحث بہ حسن صباحت ممتزج گردد۔	۵۴۵
۷ -	حق تعالیٰ ذات خود را دوست دارد و این محبت ذاتیہ دارے سے	۵۴۸
	اعتبار است محبوبیت محبت و محبت	
۸ -	قرب و معیت او تعالیٰ تیرے چون است۔	۵۵۰
۹ -	جز اول کلمہ طیبہ جمیع ماسوی را نفی میکند جز دیگر نسبت الوہیت حق تعالیٰ است	۵۵۲
۱۰ -	حکایہ از بایزید بسطامی و شیخ جنید است۔	۵۵۴
۱۱ -	عالم کبیر با وجود وسعت تفصیل دارے ہیئت و حدائی نمی باشد۔	۵۵۵
۱۲ -	ملائکہ کرام مشاہدہ اصل اند۔	۵۵۹

- ۵۶۱ مکتوب ۱۳ - نصیب علماء ظواہر علم شرایع و احکام است نصیب علماء راسخین اسرار شریعت است
- ۵۶۲ " ۱۴ - کلمہ نفی و اثبات ہفتاد ہزار بار خواندہ شود۔
- ۵۶۳ { ۱۵ - یاد کردن نامہاے مبارک خلفائے راشدین اگرچہ از شرائط خطبہ نیست
اما از شعائر اہل سنت است۔
- ۵۶۴ " ۱۶ - بیان فضیلت مرگ طاعون۔
- " ۱۷ - بیان یک تعزیت نامہ است
- ۵۶۵ " ۱۸ - شریعت دارائے صورت و حقیقت است۔
- ۵۶۶ " ۲۰ - حقیقت صلوٰۃ عبارت از تجلی حق تعالی است کہ بصورت ارکان صلوٰۃ متمثل میگردد۔
- " ۲۱ - بیان ظہورات قلبی
- ۵۶۹ " ۲۲ - بیان شرافت یافتن بلدہ سرسند۔
- ۵۷۰ " ۲۳ - بیان بدعت
- ۵۷۲ " ۲۴ - بیان رابطہ
- ۵۷۳ " ۲۵ - ذکر عبارت از طرد غفلت است۔
- " { ۲۶ - توصیہ حضرت خواجہ باقی باشد (شیخ المشائخ) بحضرت امام
راجع بہ تزییہ فرزندان نشان۔
- ۵۷۵ " ۲۷ - بیان اعتراضات شیخ عبدالعزیز چون پوری۔
- ۵۷۸ " ۲۸ - حمل صفات ثمانیہ بر ذات مقدس او تعالی مجاز نیست۔
- ۵۷۹ " ۲۹ - بیان تعزیت نامہ شیخ عبدالحق دہلوی۔
- " ۳۰ - اگر سالک بواسطہ محبت مرشد خود را مسجد الیہ بینر مما نعتی ندارد۔
- ۵۸۰ " ۳۱ - بخواب خرگوش محظوظ و نباید بود۔
- ۵۸۱ " ۳۲ - بیان فاتحہ نامہ میرزا قلیچ الشرفان۔

- ۵۸۱ مکتوب ۳۳ - محبوب در نظر محب ہمیشہ محبوب است -
- ۵۸۲ " ۳۴ - حق سبحانہ چنانچہ داخل عالم نیست خارج عالم ہم نیست -
- ۵۸۳ " ۳۵ - فنا و نوع است یکے فناے ابتدائی و دیگر فناے حقیقی -
- ۵۸۵ " ۳۷ - تکرار کلمہ طیبہ لایب الامر انب صفات و شیونات و نبوت را بمراتب عالی تر میرساند
- ۵۸۶ { ۳۸ - معرفت خدا بر اں کس حرام است کہ در باطن او برابر دانند
خرد له محبت دنیا پورده باشد -
- " { ۳۹ - اصحاب شمال بدو معنی اطلاق میشود یکے بکفار و
دیگر بہ مسلمانان غیر اہل سلوک -
- ۵۸۸ " ۴۰ - خرق حجب و نوع است یکے شہودی است و دیگر وجودی -
- ۵۸۹ { ۴۱ - مراتب و خوب عبارت از ظلال صفات و خود سفات و شیونات اعتباراً
است فوق این مراتب عبارت از ذات مقدس او تعالی است
- " ۴۲ - حضرت امام سیر را بہ آفاق و انفس منحصر نمی دانند -
- ۵۹۷ " ۴۳ - جذبہ برایت خاصہ نقش بندیان است -
- ۶۰۰ " ۴۴ - بیان تطبیق اقوال صوفیہ و وجودیہ و علمکے کرام -
- ۶۰۲ " ۴۵ - عالم ممکنات جہالی و مظاہر اسما و صفات واجبی است -
- ۶۰۳ " ۴۶ - کلمہ طیبہ متضمن طریقت و حقیقت و شریعت است -
- ۶۰۸ " ۴۷ - بزرگان استعداد طالبان را امیدارند -
- " ۴۸ - مہمان از فعل محبوبان لذت میگیرند -
- ۶۰۹ " ۴۹ - باید ذکر انقدر غلبہ یابد تا فنا و نیان ماسوی بلیسر گردد -
- " ۵۰ - شریعت داراے صورت و حقیقت است -

تتمت

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ششم

دفتر دوم

مکتوب اول

حضرت امام در این مکتوب شریف در اطراف وحدت الوجود از مذہب شیخ ابن عربی و در عین حال از لکثوفات خود نیز عنوانی شیخ عبدالعزیز چونپوری صحبت میفرمایند۔

حضرت امام میفرمایند شناسند مرزاتی را که امکان را آئینہ و جوب و عدم را منظر وجود گردانیدہ است الخ یعنی ممکنات را کہ اصل آن ہا عدبات است آئینہ کمالات صفات و جوبی و منظر پر تو وجود خود گردانیدہ چنانچہ علم و قدرت و سایر صفات انسانی و وجود آن ہمہ پر تو صفات و پر تو وجود او تعالی می باشد۔ تبصرہ: وجود و جوب از صفات او تعالی اند اما حق تعالی ازین دو صفات و از سایر اسماء و صفات و از تمام کمالات اسمائی و صفاتی خود برتر است و نیز ناگفتہ نماںد کہ حق تعالی اگرچہ ظاہر و باطن است اما ذات او تعالی از ظہور و بطون کہ از صفات او است بلندتر است و بروز و کمون نیز نشانیان آن از ذات مقدس نمی باشد۔

تبصرہ: در مورد بروز و کمون دو نظریہ موجود است، یکے عقیدہ و اصطلاح اہل ہندو است و دیگری عقیدہ متصوفین اسلام۔ ہنود میگویند کہ حق تعالی در مرتبہ صدائی خود پوشیدہ گردیدہ در وجود پیران شان ظاہر میگردد و ازین سبب ہندوان پیران خود را سجدہ می نمایند و آنہا را منظر مرتبہ و جوب میبرانند۔

بروز و کمون در نزد متصوفین اسلام قرار ذیل تعبیر گردیدہ است۔

بروز عبارت از ظہور تجلیات ذات و صفات او تعالیٰ است در وجود عارف۔

کمون پوشیدہ شدن تجلیات و حجب است از وجود عارف۔

چنانچہ حضرت مطہر جان جانان علوی مجددی دہلوی در وقت ظہور میفرمایند کہ اگر تمام عالم بمن احترام بگذارد با وجود آن حق تعظیم خود را کامل نمی دانم و در حین کمون تجلیات میفرمایند کہ انیکہ بمن احترام و سلام میدهند گمان می برم کہ بمن تسخر و استہزای نمایند چہ در این وقت من خود را لایق هیچگونہ احترام نمی بینم دلیل آن این است کہ عارف در وقت ظہور تجلیات وجود خود را از ہمہ بزرگ می پندارد و در حین کمون خود را از ہمہ عاجز و دلیل می بیند چہ در این وقت عدمیت ذاتی او ملحوظ نظر او میگردد کہ سراسر ظلمت و کدورت است۔ ازین جاست کہ خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند بمقابل پرسش سائل کہ گفتہ بود کہ شاہ نقشبند متکبر است در جواب فرمودند کہ تکبر من از کبریائی او تعالیٰ است چونکہ اولیای کرام بعد از فنا و بقا مطہر تجلیات صفات او تعالیٰ گردیدہ و متخلق با خلاق اللہ میگرددند۔ بنابراین چنین چیز ہا میفرمایند زیرا کہ کبریا از صفات او تعالیٰ است و عارف مطہر آن می گردد۔

حضرت امام میفرمایند کہ حق تعالیٰ از ہر محسوس و معقول و موصوم و متخیل بزرگتر است الخ یعنی چیزیکہ در حس و عقل و وهم و خیال سالک می آید حق تعالیٰ از ہمہ آنها بزرگتر است و چیز ہا کہ مشاہدہ می شود ظلال آن مرتبہ مقدسہ است۔ این قریبایش حضرت امام در مورد تبار سیدگان است اما در بارہ ننتہیان فرمودہ اند کہ حضرات آنها بوصول ذات مقدس و بارگاہ آن مرتبہ مقدس مشرف شدہ می توانند۔ حضرت امام میفرمایند۔ بیت

مرغیکہ نشانہ من است نام او ہم از مردم گم است الخ

سوال: مرغ نشانہ در این جا کنایہ از ذات او تعالیٰ است و حالانکہ نام او تعالیٰ در

تذہبہ مردم مشہور بودہ و ہمہ میدانند کہ نام او تعالیٰ اللہ است۔ پس حضرت امام بر روی کلام

دلیل و استناد فرمودہ اند کہ نام او تعالیٰ از مردم گم است؟

جواب: علامہ تفتازانی لفظ اللہ را نام او تعالیٰ میدانند و علامہ قاضی بیضاوی کلمہ اللہ را نام او تعالیٰ نمی داند و میگوید کہ کلمہ اللہ صفت خاصہ و تعبیر از نام او تعالیٰ است نہ عین نام حق تعالیٰ واقعاً اگر فکر نمائیم دیدہ میشود کہ لفظ اللہ مرکب از حروف "الف و دو لام و الف" دیگر وہاے دو چشمی" می باشد و ہر مرکب حادث است در حالی کہ نام او تعالیٰ حادث نبودہ بلکہ قدیم می باشد و نیز لفظ اللہ یک کلمہ عربی است و مردم اعراب این کلمہ را بر او تعالیٰ اطلاق مینمایند و خود مردم اعراب نیز از مخلوقات او تعالیٰ بودہ و مخلوق و حادث می باشد ہذا ہر کلمہ و لفظی را کہ مخلوق وضع کردہ باشد آنہم حادث است پس ازین تحقیق معلوم می شود کہ کلمہ مبارکہ اللہ در حقیقت تعبیر از نام او تعالیٰ است نہ نام او تعالیٰ و نام او تعالیٰ قدیم است و انسان بان تکلم کردہ نمی تواند بیرون اینکہ ہمین کلمہ اللہ از ان نام مقدس قدیم تعبیر نمایند چنانکہ بزرگی میفرماید بیت

ہزار بار بشویم دہن بمشک گلاب ہنوز نام تو گفتن مرا نمی شاید

یعنی از نیکہ نام تو قدیم است و حرف نیست چہ طور از زبان آورده و گفته بنوام۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی میفرماید۔ مصرع

چونام این ست نامور چہ باشد

یعنی چونکہ علمائے علام نام او تعالیٰ را بطور کامل درک نکرده اند ذات او تعالیٰ را چگونه درک کردہ خواہند توانست۔ چنانچہ عدہ از اہل ہا گفته اند کہ اللہ از الہ ما خود است کہ بمعناے حیرت است وقت در نام او حیرانند بہ کنہ ذات او کجا خواہند رسید و بعضی از اہل میفرمایند از ولہ ما خود است کہ بمعنی حرص و شوق است یعنی مردم بہ بتدگی او تعالیٰ شوق متداند و علما بکدام فیصلہ ترسیدہ اند کہ کلمہ مبارکہ اللہ از الہ ما خود است و یا از ولہ۔ پس بذات مقدس کجا خواہند رسید۔

حضرت امام میفرماید، حمدیچ عابد بجناب قدس ذات او تعالیٰ نمی رسد بلکہ انتہائی جمیع محاد و ستایش ہا از سر پرده ہاے عزت او تعالیٰ پایاں تراست و ثناء او تعالیٰ را خود

او تعالیٰ ادا کردہ می تواند الخ یعنی حمد عبارت از بیان کمال محمود است در حالیکہ ممکنات کمال ذات
 او تعالیٰ را درک کردہ نمی تواند پس چگونه حمد او را گفتہ خواهند توانست۔ حضرت بیدل میفرماید
 کی شنای ترا سزاواریم ز نخی می زخم و بیکاریم

حضرت امام میفرماید کہ آنحضرتؐ کہ حامل لواے حمد است در روز قیامت الخ یعنی در
 روز قیامت بالائے سر آنحضرتؐ یک بوق ایستادہ می باشد و آنرا لواے حمد گویند حضرت آدم
 علیہ السلام و تمام پیغمبران در تحت آن لواے حمد اجتماع می ورزند۔ اگر چه حضرات انبیاء دیگر نیز ہر
 کدام شان داراے لواے مخصوص می باشند و آن ہمہ لواہا تحت لواے آنحضرتؐ قرار دارند و از
 قرار قریبایات حضرت امام و حضرت عروۃ الوثقی معلوم می گردد کہ اولیاء کرام نیز ہر کدام داراے
 لواہے خاص اند کہ مخلصان شان تحت آن لواہا قرار می گیرند و این لواہا ہمہ پائین تر از لواہے حضرت
 انبیاء عظام خواهند بود، و لواے سردار دو عالم فوق لواہی باشد چنانچہ حضرت امام بہ خلیفہ خود
 سید آدم نبوری فرمودہ اند کہ در روز قیامت یک لواے سبز خواہی داشت کہ مخلصان تو تحت آن لوا
 جمع میشوند و حضرت عروۃ الوثقی دعا کردہ است کہ بارالہا مرا تحت لواے حضرت مجدد جاے بدہی
 و تحت آن لواے محترم بداری۔ ازین قریبایات معلوم است کہ اولیاء کرام ہم لواہی داشتہ باشند۔
 خلاصہ حمدیکہ مقدور شبر است آنرا آنحضرتؐ ادا کردہ و سایر اشخاص نتوانستہ اند کہ بآن سویہ اداے
 حمد نمایند۔ بتابیران لواے حمد مخصوص آنحضرتؐ گردیدہ زیرا کہ کمالات ذات او تعالیٰ را با اندازه کہ
 آنحضرتؐ میدانتند سایر اشخاص بآن سویہ تر رسیدہ اند یعنی با اندازه آنحضرتؐ بہ کمالات ذاتیہ پے
 نبرہ اند با وجود آن آنحضرتؐ نیز خود را از اداے حمد او تعالیٰ عاجز میدانند۔

حضرت امام میفرماید کہ آنحضرتؐ بہترین جمیع مخلوقات است و اکمل ترین مردم است
 در ظہور کمالات او تعالیٰ در وجود مبارک آنحضرتؐ الخ یعنی کمالات ذات او تعالیٰ بہ پیمانہ کہ بوجہ مبارک
 آنحضرتؐ ظہور نمودہ در سایر ممکنات بہ آن اندازه ظاہر نگردیدہ است۔ ازین سبب تجلی ذاتی خاصہ
 آنحضرتؐ بودہ و حضرات انبیاء دیگر بہ طفیل آنحضرتؐ بہ آن تجلی رسیدہ و بہ اولیاء کرام این امت

مرحومہ نیز بہ متابعت آنحضرت می رسد و اولیای اہم سابقہ بہ تجلی ذاتی نرسیدہ اند زیرا کہ خود انبیاء سابقہ بہ طفیل آنحضرت بہ تجلی ذاتی مشرف اند و بالذات بان تجلی مشرف نشدہ اند، بنابراین امتنان شان ازین نعمت بے بہرہ و بیہ تجلی ذاتی نرسیدہ اند زیرا کہ بتبوعان شان طفیلی اند بہ تابعان چہرہ سید باید دانست کہ ازین جاہم این امت را خیر الامم می توان گفت۔

حضرت امام میفرماید کہ وجود مبداء ہر خیر و کمال است و عدم نشأ نقص و زوال الخ یعنی ممکنات وجودند از عدم ساخته شدہ اند و حقیقت ممکنات عدم است و تجلیات صفات دران عدم جا گرفته است یا بہ عبارہ دیگر عدم شرارت خالص و خبت محض است و کمالاتیکہ در ممکنات است از صفات او تعالی است و پر تولیت از کمالات ذاتیہ او تعالی۔

تبصرہ: ہیولاء وجود مبارک حضرات انبیاء عظام تجلیات است و عدم مثل صورت دران تجلیات جا گرفته است و از سایر اشخاص برعکس آنست یعنی ہیولاء وجودشان عدم است تجلیات دران جا گرفته است۔ ازین سبب حضرات انبیاء عظام معصوم اند و دیگران معصوم نمیباشند زیرا کہ عدم در وجود حضرات انبیاء عظام ضعیف و در وجود دیگران غالب می باشد، خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ ممکنات وجودند از عدم یک حقیقت مہموم است اما قدرت حق سبحانہ تعالی این حقیقت مہموم را رسوخ و ثبات بخشیدہ است و باین وسیلہ معاملہ تنعیم سردی و عذاب ابدی را بہ آن مترتب ساختہ است۔ پس این وہم مانند وہم سوفسطائیہ نمی باشد بلکہ وہم متقن است و وجود نشأ خیرات و برکات است۔ ممکنات از ان محروم اند پس علمائے ظواہر کہ برائے ممکن وجود ثابت کردہ اند از حقیقت خبرند از آنکہ وجود نشأ خیرات و برکات می باشد و صوفیہ وجودیہ کہ ممکن را عین واجب پندارند و صفات و افعال ممکنات را عین صفات و افعال او تعالی انگاشتہ اند در کشف خود اشتباہ کردہ اند و غیر وجود را کہ ممکنات است وجود پندارند یعنی ممکن طوریکہ علمائے ظواہر گفتہ اند و آرا و جہاز صلی نبی باشد و ہکذا ذات و صفات ممکنات نیز چنانچہ کہ وجودیہ گفتہ اند عین ذات و صفات او تعالی نمی باشد بلکہ حقیقت ممکنات عدم است

بالعکاس تجلیات صفات او تعالیٰ در اطراف این موضوع قبل از مکتوب چہل و سوم حصہ دوم و مکتوب ۶۰ حصہ سوم مکتوبات قدسی آیات وغیرہ مکاتیب شرح مفصل داده شدہ است۔

حضرت امام میفرماید کہ شیخ محی الدین و متابعان او میفرمایند کہ ذات و صفات ممکنات عین ذات و صفات واجب اند الخ یعنی این طائفہ میگویند کہ غیر از ذات او تعالیٰ هیچ چیز دیگر وجود خارجی ندارد و میگویند کہ صفات او تعالیٰ نیز وجود خارجی ندارد صرف امتیاز علمی دارند چنانچہ جہات علم و قدرت او تعالیٰ وجود خارجی نداشته صرف در علم او تعالیٰ یکے از دیگر امتیاز علمی داشته میباشد و در خارج این صفات عین ذات می باشند پوشیدہ مانند کہ مراد شیخ اکبر از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ صفت علم، زیرا کہ در نزد شیخ اکبر صفت علم و سایر صفات ثمانیہ وجود خارجی ندارد و میگوید کہ در عالمیت او تعالیٰ صفات بہ دو نوع است۔

تبصرہ: امتیاز صفات دو نوع است یکے امتیاز اجمالی است و دیگر امتیاز تفصیلی۔

سوال: در علم او تعالیٰ ہمہ چیز بصورت مفصل و واضح معلوم است در این صورت امتیاز علم اجمالی و تفصیلی چه مفهوم خواهد داشت؟

جواب: در این جا مراد صوفیہ وجودیہ علمیت و عالمیت او تعالیٰ نبوده بلکہ آہا میگویند کہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ وجود خارجی نداشته بلکہ ظہورات خارجی دارند و ظہورات خارجی صفات ثمانیہ او تعالیٰ دو نوع است۔

۱۔ ظہور صفت علم است با متزاج ظہورات صفات دیگر کہ آنرا علم اجمالی و وحدت تعین اولی نامند۔
۲۔ تنہا ظہور صفت العلم است بدون امتزاج ظہور صفات دیگر کہ آنرا علم تفصیلی و واحدیت تعین ثانی می گویند پس مقصد از اجمال و تفصیل ظہور اجمالی و تفصیلی صفت العلم است نہ عالمیت او تعالیٰ زیرا کہ عالمیت او تعالیٰ تفصیلی بوده اجمالی ندارد۔

خلاصہ اینکہ امتیاز اجمالی را تعین اول و امتیاز تفصیلی را تعین ثانی گویند، تعین اول را وحدت و تعین ثانی را واحدیت مینامند و این طائفہ وجودیہ میگویند کہ حقایق ممکنات

ایمان ثابتہ می باشد و در علم ثابت است و حقایق بہ نزد ایشان عبارت از تمیز اجمالی و تمیز تفصیلی صفات است و این حقایق در نزد آہل داراے وجود علمی بوده و وجود خارجی ندارند و ازین سبب میگویند کہ ایمان بوی وجود خارجی را شمیہ است و این کثرتیکہ در خارج دیدہ میشود و انسان آنرا موجود می پندارد، در حقیقت این کثرت اشیا داراے وجود خارجی نبوده بلکہ عکس ایمان ثابتہ اند کہ در نزد آہل داراے تمیز علمی می باشند نہ وجود خارجی یعنی ممکنات ظہور خارجی داشته و وجود خارجی ندارند چنانچہ عکس شخصی کہ در آئینہ نمایاں می گردد داراے ظہور خارجی بوده و وجود خارجی ندارد و این ظہور خارجی را صوفیہ وجودیہ بہ سہ نوع تقسیم نموده اند۔

اول تعین روحی — دوم تعین مثالی — سوم تعین جسدی۔

و این تعینات ثلاثہ را تعینات خارجیہ گویند کہ داراے ظہور خارجی میباشد نہ وجود خارجی، ناگفتہ نماند کہ صوفیہ وجودیہ یک طائفہ از اولیای کرام اند و دوستان حق تعالی می باشند اما بہ نسبت غلبہ محبت ممکن را واجب پندارند و در کشف خود اشتباہ کرده اند و معذور اند چنانچہ عرب می گویند حب الشیء یعنی و صمیم یعنی محبت یک چیز انسان را کور و کرمی گرداند بنا بر این ہر چیز را محبوب خود می دانند و حقیقت این است کہ قبلاً تذکار یافته کہ ذات ممکن عدم است با تجلی صفات او تعالی و ممکن عین واجب نیست چنانچہ کہ صوفیہ وجودیہ گفتہ اند و نیز ممکن وجود ندارد چنانچہ کہ علمائے ظواہر گفتہ اند بلکہ ذات ممکن عدم است کہ حق تعالی بہ آن حقیقت عدمی یک نوع استقرار و ثبات بخشیدہ است پوشیدہ نماند کہ گفتار صوفیہ وجودیہ عقیدہ آہل انبیا نبوده بلکہ احوال آہل است کہ در راہ سلوک بر ایشان عارض گردیدہ است و با از ازاں می گذرند و سبب آن غلبہ محبت است۔

بیان عالم مثال و ارواح :- وطن اصلی عالم مثال قوق عرش و بالا از ازاں عالم ارواح میباشد نمونہ عالم مثال در وجود انسان نیز موجود است کہ با آنرا خیال می نامیم و این خیال یک قوہ موجود است در جوف دماغ انسان کہ ہمہ چیز در آن متصور و معانی در آنجا نیز متخیل میگردد۔

تبصرہ :- عالم مثال عجائب عالمی است کہ در آن عالم از اجسام و ارواح ہیچ چیز نبوده

مگر عکس و صورت تمام عالم از قبیل عالم ارواح و اجساد و عکس معانی نیز در این دیرہ می شود و بیا
بعبارة دیگر عالم مثال آئینہ تمام عوالم دیگر بوده و بر عکس سراب می باشد یعنی عالم مثال موجود مہوم
نماست و سراب مہوم موجود نماست چنانچہ خیال انسان اگرچہ محسوس و مشہور نیست مگر یک شہر و
بایک چیز دیگر را کہ تصویر نمایم در آن واحد آن شہر و بیا آن چیز دیگر بواسطہ خیال مشہور بیا میگردد۔ لذا
خیال موجود مہوم نماست۔ صوفیہ وجودیہ میگویند کہ عکس ہائے موجودات علمی در مراتب ظاہر و جو
منعکس گشتہ وجود تخیلی پیدا کردہ اند، خلاصہ در نزد این صوفیہ ممکنات داراے وجود خارجی نبودہ
بلکہ وجود تخیلی دارند مرادشان از ظاہر و وجود ذات او تعالی است و آہا میگویند کہ عکس ابتیاز
اجمالی و تفصیلی در آئینہ ذات او تعالی افتیدہ و بصورت عالم نمایاں گردیدہ است۔ تنزلات
خمسة عبارت از تعینات پنجگانہ می باشد صوفیہ وجودیہ علم اجمالی را تعین اول و علم تفصیلی را تعین ثانی
و عالم ارواح را تعین ثالث و عالم مثال را تعین رابع و عالم اجساد را تعین خامس گویند و این
تنزلات خمسة را حضرات خمسة نیز گویند زیرا کہ در نزد آہا تنزلات خمسة عبارت ازین است کہ
حق تعالی در ظہورات خودیہ پنج درجہ تنزل فرمودہ یعنی در تنزل اول خود را بصورت علم اجمالی و در
تنزل دوم خود را بصورت علم تفصیلی و در تنزل سوم خود را بصورت عالم ارواح و در تنزل چہارم
خود را بصورت علم مثال و در تنزل پنجم خود را بصورت عالم اجساد ظاہر ساختہ است و این ظہورات
و تعینات پنجگانہ چون تنزل حضرت وجود است ازین سبب آنرا حضرات خمسة نیز گویند، و بر
اساس دلائل متذکرہ در نزد صوفیہ وجودیہ ممکنات وجودات منزله و ظہورات حق تعالی است
اما در نزد صوفیہ محققین ممکنات عبارت از عدبات متقابلہ است بآپ تو صفات یعنی عدبات در
متقابل صفات او تعالی واقع و پرتو آنرا گرفته و آن تجلی صفات در خانہ علم محمروج گردیدہ و در
نتیجہ صفت تخلیق او تعالی این عدبات محمروجہ را موجود گردانیدہ است پس حقیقت ممکنات عبارت
از عدبات متقابلہ است بآپ تو صفات نہ ظہورات خمسة و اعیان ثابتہ۔ پس گفتار صوفیہ محققین
ثبت ذل و انکسار و بندگی ممکنات میباشد و گفتار وجودیہ مثبت یک نوع مناسب ممکنات است

با و تعالی و حالانکہ ممکنات با و تعالی بیچ مناسبت ندارند۔

سوال: عدم وجود ندارد پس چگونه و کچھ ترتیب در مقابل صفات او تعالی واقع شدہ میتواند؟

جواب: اگرچہ عدم وجود خارجی ندارد اما وجود علمی داشته و در علم او تعالی موجود است بنا بر این در علم او تعالی تجلی یک صفت بیک عدم معین کہ مقابل اوست رسیدہ تجلی صفت دیگر بیک عدم معین دیگر کہ مقابل اوست پر تواناختہ و در علم او تعالی ممنوع گردیدہ و در نتیجہ صفت تخلیق او تعالی این عبادات ممنوعہ را ایجاد کردہ است یعنی پر تو وجود حق تعالی را این عبادات متقابلہ انداختہ انہار موجود خارجی گردانیدہ است۔ مراد از وجود خارجی وہم متفق می باشد زیرا کہ حکمات وہم متفق می باشند نہ موجود خارجی۔

تبصرہ: در نزد صوفیہ وجودیہ ممکنات عبارت از موجودات منترکہ و ظہورات خمسہ اعیان ثابتاند و نزد صوفیہ محققین ممکنات عبارت از عبادات متقابلہ پر توصفات او تعالی است۔

حضرت امام میفرمایند چون در علم و خارج بجز از ذات او تعالی نزد ایشان ثابت نشدہ است الخ یعنی صوفیہ وجودیہ صفات او تعالی را عین ذات او تعالی میدانند و صورت علمیہ صفات را عین ذاتی صورت یعنی عین صفات پنداشتہ اند و صفات را عین ذات لہذا حکم بہ اتحاد نمودہ و ہمہ او گفتہ اند یعنی ہمہ ممکنات را ظہورات حق دانستہ و انہارا حق گفتہ اند۔

حضرت شیخ اکبر این علوم و کشفیات را مخصوص بہ خاتم الولايت میدانند و خود را خاتم الولايت معرفی میکنند و میگویند کہ خاتم النبوت این علوم را از خاتم الولايت اخذ نمایند شاہان کتاب قصص کہ تصنیف شیخ اکبر است در توجیہ و تعبیر این گفتار شیخ اکبر تکلفاتی کردہ و گفتہ اند کہ شیخ بمنزلہ خزانه دار است و آنحضرت بمنزلہ پادشاہ اند پادشاہان از خزانه داران ہر قدر دارائی را کہ خواستہ باشند اخذ میدارند و برخی علماء این گفتار شیخ را سبب کفر میدانند اما حضرت امام گفتار شیخ را چنین تعبیر میفرمایند کہ سیر شیخ تفصیلی بودہ و سیر آنحضرت سیر اجمالی است زیرا کہ سیر حیوان سیر اجمالی میباشد تا رسیدہ بہ سیر تفصیلی بیچ کس رسیدہ نمی تواند چون تفصیلات و ظلال صفات

او تعالیٰ غیر تنہا ہی است، بنا برآں اگر تفصیل و یا ظل کدام صفت بواسطہ شیخ اکبر کہ از حجتہ نابعین
 و پیروان شریعت و امتان آنحضرت می باشد با حضرت مکشوف شود محل اعتراض و تردید نخواهد بود
 زیرا کہ ہر کمالیکہ بامت حاصل گردیدہ پیغمبران امت نیز میرسد۔ خلاصہ اینکہ شان حضرات انبیاء عظام
 از ظلال بلندبودہ و باصل ارتباط دارد بنا برآں بہ ظلال التفاتی نمی نماید پس اگر کدام ظل و یا تفصیلی
 بواسطہ پیروان و امتان شان با حضرت مکشوف گردد محل اعتراض نیست بلکہ یک نوع خدمتی است
 کہ بواسطہ خادمان بجدویان میرسد و این نوع خدمات سبب افتخار و سعادت خادم است چنانچہ
 اگر کدام سنگر و یا محلی بواسطہ کدام صاحب منصبی فتح گردد در حقیقت این عمل از شان و شوکت
 پادشاہ است کہ بواسطہ عسکر و خزانہ او یک محل فتح گردیدہ است و بصاحب منصب بجز از فضیلتی جزئی
 چیزے دیگری عاید نخواہد بود کمال پیروان ہم نتیجہ متابعت سنت سردار دوعالم است۔ بیت

از ان طرف نہ پذیرد کمال او نقصان ازین طرف شرف روزگار من باشد

تبصرہ: دلائل جادو و زہب موجود است یکے مذہب شیخ محی الدین ابن عربی کہ رئیس
 مقتدرے صوفیہ وجودیہ است۔ دیگرے مذہب حضرت امام ربانی مجدد الف ثانی است کہ مقتدرے
 صوفیہ محققین می باشد۔ حضرت شیخ اکبر کہ رئیس و مقتدرے صوفیہ وجودیہ است میفرماید کہ در خارج غیر
 از ذات او تعالیٰ هیچ موجودی نیست و صفات ثمانیہ او تعالیٰ نیز وجود خارجی ندارند بلکہ یک صفت از صفت
 دیگر امتیاز علمی دارد و این امتیاز دو نوع است چنانچہ شرح این قبلا تذکار یافت۔

خلاصہ امتیاز اجمالی را تعین اول و امتیاز تفصیلی را تعین ثانی میگویند و این طائفہ وجودیہ
 میگویند کہ این امتیاز اجمالی و تفصیلی حقایق ممکنات اند یعنی امتیاز اجمالی حقیقت آنحضرت است و
 امتیاز تفصیلی حقایق سایر ممکنات و این امتیازات در آئینہ ذات او تعالیٰ کہ در خارج موجود است
 منعکس و بہ قسم عالم نمایاں و متخیل گردیدہ و این حقایق متخیلہ بہ سہ نوع انقسام یافتہ۔

الف۔ عالم ارواح کہ آنرا تعین ثالث می نامند۔

ب۔ عالم مثالی کہ آنرا تعین رابع گویند۔

ج۔ عالم اجساد کہ آنرا تعین خامس گویند۔

و این تعینات پنجگانہ را حضرات خمسہ تیرمی نامند، چون در نزد صوفیہ وجودیہ صفات واجبہ عین ذات اند و صورت علمی صفات عین صفات می باشند لہذا انعکاس امتیاز علمی نیز در آئینہ ذات عین ذات است از ہمیں سبب صوفیہ وجودیہ ہمہ اوست میگویند یعنی ہر چیز را ظہور ذات او تعالی می دانند، اما این گفتار وجودیہ صرف یک احوال است و عقیدہ شان نیست کہ در کشف خود بخطارفتہ اند و از غلبہ سکر چنین چیز باگفتہ اند۔ صاحبان سکر معذور اند شاید کہ بہ خطائے کشفی مواخذہ نشوند بگرہ سانسیکہ بر روی تقلید بانند این طائفہ سکر یہ گفتار نمایند مواخذہ و گنہگاری شوند زیرا کہ آنہا صاحب سکر نمی باشند لہذا معذور دانستہ نمی شوند بلکہ این گفتار بدون سکر منجر بہ کفر است۔

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر عارف مشہور عالم بنجرے بودہ تالیفات زیادہ بیادگار گذاشتہ اند و این گفتار شیخ از احوالات سکر شان می باشد شاید در ثانی از مرحلہ این احوال گذشتہ و بہ مراتب عالی ارتقا یافتہ باشند۔ زبیر کلمات و احوال بزرگان ہمیشہ بہ یکسان نماندہ ہر آن رویہ ارتقا و پیش رفت است، چنانچہ در حدیث شریف آردہ کہ آنحضرت میفرمایند کسی کہ دو روز رویہ بکیان باشد شخص مذکور در خسران است یعنی می باید روز دوم او از روز اولش بہتر رویہ انکشاف و ارتقا بودہ باشد۔ بنا بر این حضرت امام کہ بہ لکشفیات عالی رسیدہ اند در بارہ حضرت شیخ چین میفرمایند "حضرت شیخ در تحت صفت الحیات حق تعالی کلبہ دارد" ازین فرمایش معلوم می شود کہ حضرت شیخ بہ صفت الحیات رسیدہ اند و آن یک مقام بسیار عالی است و از مقام توحید و جود فوق تراست۔ این بود تہیب شیخ اکبر در بارہ حقایق ممکنات کہ در فوق تذکار یافت اما تہیب حضرت امام در بارہ حقایق ممکنات قرار تفصیل ذیل است۔

حضرت امام میفرمایند کہ ذائق کثیر در این مسئلہ محتفی مانده است و اسرار غامضہ در این باب بر منصفہ ظہور نیاید کہ فقیر بہ اظہار آن توفیق یافته است و بہ تحریر آن بیشتر گشتہ۔ بنا بر این میفرمایند کہ صفات ثنائیہ واجب الوجود در خارج موجود اند و در خارج از ذات او تعالی متمیزی باشند و همچنین این صفات

از یک دیگر متمایز اندہ تمیز ہے چونی بلکہ تمیز ہے چونی در مرتبہ ذات او تعالی نیز ثابت است و با وجود
 این تمیز ہے چونی و وجود خارجی صفات واجبہ در خانہ علم نیز تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند و در علم او
 تعالی از ہم یک دیگر امتیاز دارند و ہر صفت او تعالی مقابلہ دارد در مرتبہ عدم و نقیض میداشته
 باشد در مرتبہ عدم یعنی صفت علم را در مرتبہ عدم مقابلہ است و نقیض کہ عدم علم باشد کہ معبر
 بہ جہل است و صفت قدرت را مقابلہ است بجز کہ عدم قدرت باشد و آن عبادات متقابلہ نیز در
 علم واجبہ تفصیل و تمیز پیدا کردہ اند و آئینہ صفات متقابلہ خود ہا گشتہ چنانچہ میفرماید: نترد فقیران عبادت
 با آن عکس صفات حقایق ممکنات می باشد الخ یعنی آن عبادات در رنگ اصول و ہبولاے
 ماہیات ممکنات می باشد و آن عکس همچون صور اند کہ در آن ہبولا جا گرفته اند و میفرماید پس
 نزد شیخ محی الدین حقایق ممکنات ہمان صفات متمیزہ اند در مرتبہ علم و نترد فقیر حقایق ممکنات عبادت
 اند کہ نقائص اسما و صفات می باشد۔

بنابر آن عکس اسما و صفات کہ در آئینہ ہاے عبادات در خانہ علم او تعالی ظاہر گشتہ و
 بیک دیگر متمیز شدہ و بعد از آن قادر مختار پر تو وجود خود را بر این ماہیات متمیزہ انداختہ آن
 عبادات متقابلہ را موجودات خارجہ گردانیدہ است، پس وجود ممکن در علم و خارج در رنگ سایر صفات
 ممکن پر تو سیت از وجود او تعالی و از کمالات تابعہ او تعالی علم ممکن پر تو سیت از علم او تعالی وظی است
 از آن کہ در مقابل خود کہ عدم علم است منعکس گشتہ و قدرت ممکن نیز ظل قدرت او تعالی است کہ
 در عجز کہ مقابل اوست منعکس گشتہ بعد از آن صفت تخلیق او تعالی این عبادات متمیزہ را وجود
 بخشیدہ است یعنی ہذا در علم پر تو وجود پر تو صفات او تعالی منعکس گردیدہ بود ذات ممکن عین عبادات و
 انعکاسات پر تو وجود و صفات او تعالی می باشد، و پر تو وجود پر تو صفات او تعالی ظل صفات و
 ظل وجود او تعالی است و ظل شی عین شی می باشد بلکہ یک نمونہ و مثالی از شے است پس نترد
 حضرت امام ممکن عین واجب نباشد و حمل در میان ممکن و واجب ثابت نبود زیرا کہ حقیقت ممکن
 عدم است و عکس اسما و صفات کہ در آن عدم منعکس گشتہ نمونہ و مثال آن اسما و صفات است

نہ عین آہن پس ہمہ اوست گفتن درست نباشد بلکہ ہمہ ازوست یعنی ہمہ مخلوق او تعالیٰ است زیرا کہ ذات ممکن عدم است و عدم شرارت خالص و حبت محض است و کمالاً اینکه در ممکن نمودار است از وجود و صفات این ہمہ استفاد از ذات او تعالیٰ است و پر تو لیت از کمالات ذاتیہ او تعالیٰ پس "ناچار او تعالیٰ تو را آسمانہا و زمینہا باشد" و باورای او تعالیٰ ہمہ ظلمات است ازین تحقیق حضرت امام معلوم گشت کہ عالم در خارج بوجود ظلی موجود است چنانچہ او تعالیٰ در خارج بوجود صلی موجود است یعنی حضرت امام ممکنات را در خارج موجود میداند و حضرت شیخ بہ وجود خارجی ممکنات قابل نمی باشد بنا بران بہ مذہب حضرت شیخ در بین ممکن و واجب حمل جائز است و در مذہب حضرت امام در بین ممکن و واجب حمل جایز نیست زیرا کہ تعدد خارجی مانع حمل است و وحدت خارجی سبب صحت حمل است چنانچہ زید قائم چونکہ در خارج زید و قائم ہر دو یک شخص است بنا بران حمل زید قائم صحت دارد و زید عمر کہ در خارج متعدد است حمل در بین شان جائز نیست و گفته نمی شود کہ زید عمر است زیرا کہ در خارج دو وجود است و در قضیہ زید قائم در خارج یک وجود است - بنا بران حمل در این جا صحت دارد پس بر روی دلائل متذکرہ واجب را ممکن گفتن و ممکن را عین واجب دانستن صحت ندارد و سکہ وحدت الوجود نیز حقیقت نداشته صرف بیان احوال و مترسکہ است - خلاصہ واجب در خارج وجود جداگانہ داشته و ممکن نیز در خارج وجود جداگانہ دارد لہذا حمل یکے بر دیگرے ممنوع است این قدر هست کہ در واجب وجود صلی است و در ممکن وجود ظلی - خلاصہ اینکه حضرت شیخ اکبر ممکنات را موجود خارجی میداند بلکہ ظہورات خارجی میداند - حضرت امام بر عکس ممکنات را موجود خارجی میداند و میفرماید کہ وجود خارجی دو نوع است یکے وجود خارجی صلی است و دیگرے وجود خارجی ظلی کہ آنرا وہم منتقن می گویند - حضرت امام میفرماید کہ اگر صوفیہ بوجود خارجی عالم قول میکردند ہرگز عالم را واجب نمی گفتند و اگر علمائے ظواہر ازین دقیقہ آگاہ می گشتند کہ وجود عین خیر و کمال است عالم را داراے وجود نمی گفتند زیرا کہ عالم در ذات خود خیر و کمال نداشته و ذات او عدم است -

امکان مناسب است، زیرا کہ صفات ثمانیہ در وجود و بقا با و تعالی محتاج اند پس در مفہوم تصویری صفات امکان مناسب است اگرچہ درجات خود از وجود و وجوب بلندی باشند۔ حضرت امام میفرماید کہ محسوسان عقلا عقل ازین معرفت چہ دریا بتدو غیر از انکار نصیب شان چہ خواهد بود الخ یعنی کسانیکہ عروج شان از اندازہ ادراک عقل بلندتر رفتہ باشند مفہوم و حقایق این معرفت را خواهند فهمید و کسانیکہ بآن درجہ نایل نگردیدہ باشند مفہوم این معرفت را درک نخواہند کرد۔

تبصرہ: بعض عارفان از مرتبہ خیال می گذرند و معارف ذات مقدس از ادراک خیال فوق تراست و بعض درجات این جهان نمی گذرند بنا بر آن از ادراک ذات مقدس عاجز اند و عقل در چیزای غیب عاجز است، ادراک آل امور و ظائف عناصر بکہ و طیفہ عنصر خاک و ہیئت وحدانی انسان است۔

مکتوب سوم

حضرت امام در این مکتوب میفرماید کہ معاملہ آفاق و انفس داخل ظلال است الخ یعنی تجلیاتیکہ در آفاق و انفس دیدہ میشود تجلیات ظلی میباشد تجلیات اصلیه بیرون آفاق و انفس یعنی در سیر اقریبیت دیدہ میشود تجلیات ظلی در وقت ولایت صغری می باشد شروع تجلیات اصلیه در وقت شروع ولایت کبری است کہ ولایت انیلے عظام است و کمالات نبوت انبیاء عظام یہ تجلیات ذات او تعالی مربوط است و آن چیزے را کہ بعض از صوفیہ کرام از تجلی افعال بیان کردہ اند عین تجلی فعل حق نبودہ بلکہ تجلی ظلی فعل حق تعالی است و معلوم است کسانیکہ بخود فعل نرسیدہ باشند وظل فعل را اصل فعل بدانند بذات و صفات او تعالی کجا رسیدہ خواہند بود۔

مصرع
تایار کرا خواہد و میلش بہ کہ باشد

حضرت امام میفرماید، ہرچہ در مرایاے آفاق و انفس ظاہر شود بدراع ظلیت تنسم است پس سزاوار نفی بود الخ یعنی تجلی کہ در آفاق و انفس دیدہ میشود آنرا بکہ لا الہ نفی باید نمود

تا مرتبه اثبات برسد و از آفاق و انفس گذشته بوصول صفات او تعالی و فوق آن که مقام شیوناست
و اعتبارات و مرتبه ذات مقدس است بر سر بیت

از خود چو گزشتی همه عیش است و خوشی

بیت تا تو در بند خویشتن باشی عیش گوئی دروغ زن باشی

حضرت امام میفرماید که دایره ظلیت به نهایت انفس منتهی میگردد و الخ یعنی تا وقتی که تجلی
در آفاق و انفس دیده میشود تجلی ظلی است پس باید که سالک از آفاق و انفس بگذرد و متوجه
اصل گردد. حضرت امام میفرماید فعل و صفت نیز هر چند فی الحقیقت ظلال حضرت ذات اند اما
داخل دایره اصل اند و ولایت این مرتبه ولایت اصلی است الخ یعنی تجلی ظلی است که تجلی خود فعل
و صفت نبوده باشد بلکه تجلی ظلی از ظلال فعل و یا ظل از ظلال صفت بوده باشد چنانچه تخلیق و
ترزیق که حادث از ظلال می باشد و تجلی خود فعل و خود صفت داخل تجلیات اصلی می باشد چنانچه
تکون و صفات ذاتیه دیگر اگر چه فعل و صفات ظلال ذات او تعالی می باشد مگر داخل دایره اصل اند
از ممکنات نبوده بلکه واجبات اند.

حضرت امام میفرماید تنهیان دایره ظل را تجلی برقی میسر است الخ یعنی کسیکه به انتهای
دایره ظل برسد تجلی اصل بقسم برق و یک لمح با آنها میرسد مگر دائمی نباشد اما کسانیکه از دایره آفاق
و انفس گذشته و باصل رسیده باشند این تجلی های برقی در حق ایشان دائمی میگردد زیرا که این طبقه
از مرتبه ظلال باصل رسیده اند حضرت امام میفرماید بلکه معامله این بررگواران از تجلیات ظهور است
فوق است الخ یعنی در این مرتبه این بررگواران متوجه ذات مقدس اند و به تجلی اصل هم که فعل و صفات
باشد التفاتی ندارند بیت

حسن تو چنان کرد مرا زیروزبر کز حال و خط و زلف تو ام نصیبت خبر

مصرع رخسار من این جا و تو در گل نگری

تبصره: شهود خود شی دیگر است و شهود تجلی شی دیگر چنانچه شهود زید در آینه دیگر است

و دیدن خود زید دیگر یعنی دیدن عکس زید را در آئینه اصل زید نمی گویند بلکه ظهور زید میگویند و دیدن خود زید را ظهور تجلی نمی گویند بلکه آنرا اشهود اصل میگویند. باید دانست که آنیکه بر ویت معشوق سرفراز شده باشد به تمثال و صورت او التفاتی نمی نماید زیرا که آن کمال و حسن و جمال که در خود مطلوب است در تمثال و تجلی آن دیده نمی شود. بیت

گر مصور صورت آن لسان خواهد کشید حیرتی دارم که نازش را چنان خواهد کشید
خلاصه اینکه ظهور تجلی برقی انتهای ولایت صغری و قدم اول ولایت کبری است که ولایت انبیای عظام است. حضرت امام میفرماید که از کمالات نبوت انبیاء چه گفته شود که بدایت نبوت تهایت این ولایت است الخ یعنی تهایت ولایت کبری بدایت کمالات نبوت است و هنوز تهایت کمالات نبوت در پیش است که بیان و ادراک آن کمالات از مرتبه ولایت بلند بوده و مربوط تجلیات ذاتیه می باشد مگر بعضی مرادان و محبویان که به منصب امامت سرفراز و به تهایت کمالات مقام نبوت مشرف شده باشند از کمالات نبوت آگاه اند و آنها اقل قلیل می باشند. مصرع

نه هر که سر به ترا شد قلندری داند

حضرت امام میفرماید سیریکه بعد از آفاق و انفس میسری گردد سیر در اقریبیت حق است الخ یعنی وقتیکه سالک از آفاق و انفس میگذرد معامله او با قریبیت می رسد و سیر او در فعل و صفت او تعالی آغاز میشود و فعل و صفت او تعالی از خود عارف بعارف نزدیک تر است و بگذارات او تعالی از خود عارف و از فعل و صفت او تعالی بعارف نزدیک تر است و سیر اقریبیت از دایره خیال و هم بیرون است یعنی سلطنت خیال تا دایره آفاق و انفس است و بیرون از آفاق و انفس خیال جولانگاه ندارد. ناگفته نباید گذاشت که اولیای کرام دو نوع اند: قسمتی از بزرگان درجات دنیاوی از مرتبه خیال و وهم نمی گذرند یعنی در مرتبه ولایت صغری قرار دارند برخی از اولیای کرام در جیات دنیاوی از مرتبه و هم و خیال گذشته اند و ادراک شان موقوف به خیال نمی باشد پس این بزرگان با دراک مراتب و جوب مشرف و بولایت کبری رسیده اند بلکه بوصول بلاکیف بذات مقدس و اصل

شده اند ولایت صغریٰ منحصر بدائرہ آفاق و انفس است و تجلی کہ در این مرتبہ میسر می گردد، ظلال مراتب و جوب است و با عبارت دیگر مشہود مراتب آفاق و انفس ظلال فعل و صفت است نہ خود فعل و صفت بدلیل اینکه مشہود فعل و صفت او تعالیٰ در آفاق و انفس گنجایش ندارد و مراتب آفاق و انفس لیاقت دریافت آنرا ندارد مشہود فعل و صفت او تعالیٰ در سیر اقریبیت است در مرحلہ اقریبیت عارف از مشہود آفاق و انفس می گذرد و بہ تجلی فعل و صفت او تعالیٰ مشرف می شود کہ از خود او بہ او نزدیک تر است۔

تبصرہ: قبلاً تذکار رفت کہ فعل و صفت او تعالیٰ بہ نسبت ما بہ ما نزدیک تر است بیان آن قرار ذیل است کہ ماہیت دو نوع می باشد یکے ماہیت اصلی و دیگرے ماہیت ظلی۔

در ماہیت اصلی خودشی نسبت بہ ہمہ اشیاء بذات خود نزدیک تر است، اما در ماہیت ظلی کہ ظلی یک شی دیگر واقع شدہ باشد یعنی وجود آن ظل مربوط بوجود اصل آن ظل می باشد در صورتیکہ وجود ظل مربوط بوجود اصل بودہ باشد پس از خود ظل نسبت بہ ظل اصل بہ ظل نزدیک تر است زیرا کہ وجود و بقای ظل بواسطہ اصل است نہ بہ ماہیت ظلی خود، چون ممکنات ظلال و مخلوق و پر تو صفات واجب تعالیٰ است و ممکنات یکے ماہیت ظلی است بنابراین برائے ماہیت امکان عالم و جوب بہ نسبت خود عالم امکان نزدیک تر است زیرا کہ ممکنات ظل فعل او تعالیٰ است بنابراین فعل او تعالیٰ بہ ممکنات بہ نسبت خود ممکنات نزدیک تر است و چون فعل او تعالیٰ ظل صفت او تعالیٰ است پس صفت او تعالیٰ بہ نسبت خود ممکن و بہ نسبت فعل او تعالیٰ بعالم امکان نزدیک تر است۔ چون صفات نیز ظلال ذات مقدس او تعالیٰ است بنابراین برائے عالم امکان بہ نسبت خود امکان و بہ نسبت فعل و صفت او تعالیٰ ذات مقدس او تعالیٰ بعالم نزدیک تر است۔ خلاصہ برائے ظل بہ نسبت خود ظل اصل بہ ظل نزدیک تر است میخواہم کہ در این جا از یک مثال عامیانه کار بگیرم۔

مثال: اگر شعاع آفتاب در یک منزل بہ اندازہ دو متر روشنی انداختہ باشد و اگر با یک متر آنرا در عیہ پرده بپوشانیم روشنی یک متر دیگر در آنجا باقی خواہد ماند و اگر آفتاب کہ اصل آن روشنی است

غروب کند تمام آن دو منور روشنی از بین می رود پس معلوم گردید که باهیت ظلی نسبت به خود باهیت ظلی باهیت اصلی نزدیک تر است۔

حضرت امام میفرماید، بشنوائی که گفتیم که در آفاق و انفس تجلیات ظلال افعال و ظلال صفات است انچه یعنی خلاصه فرموده حضرت امام این است که تکوین از صفات حقیقیه می باشد جزئیات صفت تکوین چون تخلیق، تزریق، اجا و امانت و انعام و ایلام و غیره ظلال تکوین اند پس کسب زید نیز یک ظلی از ظلال بعیده تکوین است و قتی که در نظر سالک کسب زید را زید منتفی گردد و سالک فاعل آن فعل و فاعل آن کسب حق تعالی را بداند غلط می کند زیرا که فاعل آن کسب خود زید است پس ظهور این حالت را که تجلی افعال گفته اند اشتباه کرده اند چه این تجلی فعلی حق نیست بلکه تجلی یک ظلی از ظلال بعیده فعل حق است یعنی خود فعل حق که عبارت از تکوین است از دایره امکان بیرون بوده و ظلال آن در عالم امکان می باشد پس نسبت کسب زید را از زید منتفی دید و فعل او را فعل حق دانستن شهود تجلی افعال او تعالی نیست بلکه شهود یک ظل از ظلال بعیده فعل او تعالی است بنابراین ظهور این حالت را تجلی افعال گفتن درست نباشد بلکه تجلی ظل از ظلال بعیده فعل او تعالی است بدلیل این که خود فعل او تعالی در آفاق و انفس گنجایش نداشته بلکه ظل آن در آفاق و انفس می باشد یعنی تا که سیر سالک در آفاق و انفس است داخل ظلال است و جولانگاه و هم و خیال است، اما زانی که از آفاق و انفس گذشت و به سیر اقریبیت رسید آنگاه از جولانگاه و هم و خیال بیرون شده و به تجلی خود فعل و صفت میرسد بلکه بالاتر از آن نیز ترقیات میفرماید و بواسطه متابعت آنحضرت به کمالات نبوت انبیاء عظام نیز مشرف خواهند شد۔

سوال: عارفیکه در استعداد خود قابلیت وصول این مراتب را نداشته باشد، آیا به توجه

مرشد کامل و کامل باین مراتب مشرف شده می تواند یا خیر؟

جواب: بلی مریدیکه استعداد مراتب عالیہ را نداشته باشد باز هم به توجه مرشد کامل بمقامات

عالیہ که فوق استعداد اوست مشرف شده می تواند۔ بیت

مور مسکین ہوسخی اشت کہ در کعبہ رسید دست بر پائے کتو زرد و ناگاہ رسید
یعنی رسیدن عارف بآن مراتب و مقامات عالی صرف بر روی متابعت سنت و تربیت پیر کامل
و جذبہ خداوندی امکان پذیر است ورنہ عارف کجا و آن مراتب و مقامات کجا متابعت است کہ
تابع را برنگ تنبور خود میگرداند۔

تبصرہ: خیال تاجاے میرسد کہ نمونہ آن در این جہان بودہ باشد ذات و صفات او تعالی
در این جہان نمونہ ندارد بنا بر آن خیال در انجا رسیدہ نمی تواند و علم بایک ظل بعید علم او تعالی است نہ نمونہ
خود علم۔ حضرت امام میفرماید کہ وجوب وجود چونکہ نسبت و اضافت است الخ

سوال: وجوب وجود کہ صفت حق تعالی است آیا صفت فعلی است و یا صفت ذاتی۔
جواب: از قرابیش حضرت امام معلوم گردید کہ صفت فعلی است زیرا کہ اضافت است و
وجوب مضاف است بوجوب۔ بنا بر آن تناسب بہ صفات فعلیہ دارد نہ بہ صفات ذاتیہ۔

حضرت امام میفرماید ازین بیان لازم می آید کہ وجوب وجود در مرتبہ ذات و صفات او تعالی
و تقدس ثابت نباشد زیرا کہ آنرا از صفات اصافیہ میدانیم پس وجوب از ذات و صفات او تعالی مسلوب
گشت و این خلاف مقرر است۔ جواب این سوال را حضرت امام در مکاتیب قبلی شان تذکر داده بودند
کہ ذات مقدس و صفات عالیہ او تعالی بوجوب وجود نکتہ اند و وجوب و امکان فرع وجود اند چون در مرتبہ
ذات مقدس وجود را کہ از صفات او تعالی بودہ گنجایش نباشد زیرا کہ ذات حق از مرتبہ صفات بلندتر است
پس وجوب را کہ فرع وجود است چگونه گنجایش خواهد بود۔

سوال: ازین بیان معلوم می شود کہ واجب تعالی را واجب نگوئیم و ممکن و ممنوع ہم گفتہ
نمی توانیم، پس شق رابع پیدا شد علاوه بر وجوب و امکان و اشتداع، و حال آنکہ مفہومات ازین سه قسم
بیرون نیست۔

جواب: حضرت امام این اشکال فوق را چنین جواب میدہد ذات و صفات او تعالی در
نفس خود از وجوب و وجود بلندتر است اما زبانے کہ ذات و صفات او تعالی منصور گردد و وجوب مناسب

مفہوم ذات مقدس است و امکان مناسب مفہوم صفات است و ذات و صفات در نفس خود از
 وجوب و وجود بلند است و امکان و وجوب و امتناع فرع وجود اند و قنیکہ خود وجود را در آنجا گنجایش
 نباشد انواع او چگونه گنجایش خواهد داشت۔ خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ ذات حق تعالی
 در نفس خود از وجوب و وجود و معبودیت و مسجودیت والوہیت و از ہمہ صفات برتر است زیرا کہ این ہا ہمہ
 نسبت اند و ذات مقدس او تعالی از ہمہ نسبت ہا برتر است بنا بران در ان مرتبہ مقدسہ نہ وجوب را گنجایش
 است نہ وجود را پس چون وجوب و وجود را آنجا گنجایش نیست امکان و امتناع را چہ مجال خواهد بود
 رسیدن باین معرفت کہ ذات او تعالی بوجود موجود نیست خاصہ انبیاء عظام است و بعض اولیاء
 کرام بہ تبعیت انبیاء عظام باین معرفت سرفرازند اما اقل قلیل اند و اکثر اولیاء کرام در ولایت
 صغری و برخی بولایت کبری رسیدہ اند اما مشرف شدن بہ کمالات نبوت کہ وصول بذات بحت
 او تعالی است از جملہ نادرات و اقل قلیل است و مقدم ترین و اصدان این مقام بعد از
 صحابہ کرام حضرت امام خواہد بود۔ بیت

سر سہد مگو کہ کوہ طور است یام و درش ہمہ ز نور است
 بیت نبی نیست لیکن برنگ نبی بچو شد ز کوشش ہزارا ولی

تبصرہ: کمالات ولایت انبیاء عظام تعلق بہ صفات او تعالی داشتہ و کمالات نبوت
 انبیاء عظام بہ کمالات و معارف ذات بحت او تعالی مربوط است چون کمالات ولایت انبیاء
 بکمالات نبوت انبیاء نہیں سہد۔ پس ولایت اولیاء از ان کمالات عالیہ چہ خبر خواہد داشت بنا بران کسانیکہ
 ولایت را از نبوت افضل گفتہ اند سبب آن اینست کہ این طبقہ بزرگان از حقایق معارف نہائی
 بے خبر بودہ و بآن مرتبہ عالیہ تر رسیدہ اند ورنہ کمالات ولایت در حین کمالات نبوت بہ منزلی قطعہ
 بمقابل دریائے بے پایاں ہم نمی باشد بزرگانیکہ ولایت را از نبوت افضل گفتہ اند دلیل شان اینست
 کہ در ولایت توجہ بحق است و در نبوت توجہ بخلق لہذا در نزد آہا توجہ بحق بہتر است از توجہ بخلق و
 بمقابل دلائل فوق شان چنین جواب ارانہ میگردد کہ توجہ بحق مانند شخص است کہ متوجہ آب دریا بودہ

وہنوز بان دریا رسیدہ و طرف خود را از آب دریا پر ساختہ است ولی توجہ بخلق مانند توجہ شخصی است کہ بدریا رسیدہ و طرفہائے خود را از آب دریا پر ساختہ و از ان بمرامی نوشتند پس درین این دو شخص کہ یکے صرف متوجہ دریا بودہ و ہنوز بدریا رسیدہ و از ان کدام استفادہ کردہ نتوانستہ است اما شخص دیگری کہ بدریا رسیدہ و خود را سیراب نمودہ و در عین حال ظروف خود را نیز از آب دریا پر ساختہ از ان جا مراجعت کردہ بمریدان دیگر ہم از ان ابیکہ آوردہ است می نوشتند درین این دو نفر فرق زیاد موجود است یعنی شخص اول کہ در مسافہ راہ قرار داد و شخص دومی کہ بمنزل رسیدہ و از آنجا مراجعت ہم نمودہ است یکے با دیگری قابل مقایسہ نیست۔ اولیایے کرامیکہ در ظلال قرار دارند و ہنوز بمراتب اصل رسیدہ اند مانند شخص اول آنکہ ہنوز در مسافہ راہ قرار داشتہ و بمنزل رسیدہ اند، اما انبیایے عظام مانند شخص دوم اند کہ بمراتب اصل رسیدہ و از آنجا رجوع نمودہ و بدعوت خلق اشتغال دارند۔ بتا بر آن درین ولایت و نبوت فرق زیاد موجود بودہ یعنی ولایت بانبوت قابل مقایسہ نیست۔ و نیز ناگفتہ نباید گذاشت کہ در نزول نیز درین انبیایے عظام و اولیایے کرام فرق زیاد موجود است چنانچہ اولیایے کرام در وقت نزول در ظاہر توجہ بخلق دارند و در باطن توجہ بخی یعنی روح شان متوجہ عالم قدس بودہ و نفس شان متوجہ خلق است۔ زیرا کہ ایہا ہنوز از کمالات عروج فارغ نشدہ اند و مراتب بلندی را در پیش دارند تا بہ آن مراتب برسند۔ اما انبیایے عظام در نزول بظاہر و باطن متوجہ خلق و بدعوت آہستہ مشغول اند زیرا کہ این حضرات حصول کمالات عروجی را با تمام رساندہ اند، بتا بر ان دعوت این بزرگان تمام ترک کامل تر است ارشاد شان مؤثر تر است ناگفتہ تمام اولیایے کرام کمالات نبوت مشرف شدہ باشند نیز بمثل انبیایے عظام بظاہر و باطن متوجہ بارشاد و دعوت خلق اند و این طاقت اقل قلیل اند۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرماید کہ صوفیہ سیرا قاتی را علم الیقین دانستہ و عین الیقین و حق الیقین را در سیرا نفسی قرار دادہ اند الخ

تبصرہ: علم الیقین عبارت از دانستن آثار و علامات و ظلال مطلوب است
 عین الیقین عبارت از رسیدن نحو مطلوب است و حق الیقین عبارت از منعکس شدن است
 بالنعکاس صفات مطلوب بعد از وصول بمطلوب ناگفته نماند کہ ممکنات اگر آفاق باشد و یا انفس
 آثار و علامات مطلوب می باشد و عین مطلوب گفته نمی شوند پس سیر در آنها از قسم علم الیقین است
 و تجلی کہ در آنها دیده شود آن نیز از آثار بعیدہ مطلوب است نہ خود مطلوب. و صفات فعلیہ ذاتیہ
 نیز ظلال مطلوب اند و عین مطلوب نمی باشد پس سیر آنها نیز از قسم علم الیقین است کہ بہ سیر اقربت
 مسمی است زیرا کہ افعال و صفات او تعالی بہ بندہ از خود بندہ نزدیک تر است و عین الیقین و حق
 الیقین وصول بذات بحت او تعالی است کہ ہتوز در پیش است۔ بتایران حضرت امام میفرماید
 کہ علم الیقین داراے اجزائے ثلاثہ می باشد یعنی سیر آفاقی مرتبہ اول علم الیقین سیر انفسی مرتبہ دوم
 علم الیقین سیر اقربت کہ سیر در ظلال صفات و خود صفات است از جملہ اجزائے سوم علم الیقین است
 پس صوفیہ کرام از سہ شرط علم الیقین دو شرط آرا طے کردہ و آثر عین الیقین و حق الیقین پنداشتا اند
 و یک شرط علم الیقین کہ سیر صفات اضافیہ و صفات ثبوتیہ است ہتوز بآن رسیدہ اند در حالی کہ
 مراتب اجزائے ثلاثہ علم الیقین را طے نکرده باشند وصول بہ مرتبہ عین الیقین و حق الیقین کجا میسر
 خواهد بود، و وصول بلا کیف بذات او تعالی عبارت از مراتب عین الیقین و حق الیقین می باشد کہ
 ہتوز بآن مرتبہ مفقودہ نہ رسیدہ اند۔

حضرت امام میفرماید کہ از خود عین الیقین و حق الیقین چہ بیان کردہ شود و اگر گفته شود کہ
 ہم کند و چہ ہم کند الخ یعنی ازین قراینات حضرت امام معلوم می گردد صوفیہ کرام کہ ذات بحت او
 تعالی بوصول بلا کیف مشرف نشدہ باشند از ادراک کمالات محمود بے بہرہ اند پس حادیکہ از کمالات
 محمود و از ادراک کمالات محمود عاجز و بے بہرہ بودہ باشند حمد و ثنائے ہمچو حادیکہ مناسبت شان
 محمود خواهد بود مقصد ازین بیان این است کہ صوفیہ کرام کہ ہتوز بہ مرتبہ وصول بلا کیف ذات بحت
 او تعالی مشرف نشدہ اند و در مراتب ظلال قرار دارند خود را کامل تصور

تفرمایند و مراتب شطر دوم و سوم علم الیقین را مراتب عین الیقین و حق الیقین گمان نکتند چه اکثر اولیای کرام بآن مراتب مشرف نشدہ اند و بعد از قرون ثلاثہ تا بالف ثانی عدہ محدودی از اولیای کرام بمکالات اصلیہ مشرف و اکثرشان در ظلال قرار داشته اند چنانچہ حضرت امام میفرمایند کہ این علوم و کتوفات بعد از الف ثانی بظہور آیدہ است و صاحب این علوم مجرد این الف است الخ یعنی معارفیکہ در بارہ صفات و ذات بحت او تعالی تذکار گردیدہ علامت تجرید و مجردیت صاحب این معارف است و عارفان دیگر بآن نہ رسیدہ و ہذا حضرت امام میفرمایند کہ در ہر ماہ و ہر صد سال مجردی بوجود می یابد بگزین مجرد ماہ و مجرد الف فرق بسیار موجود است یعنی ماہ نسبت بہ الف دہم حصہ آن است بنا بر آن مجرد ماہ بہ دہ یک کمالات مجرد الف ہم نہ رسیدہ است و میفرماید مجرد کسی است فیوضات کہ در آن وقت با اولیای آن امت می رسد توسط او می رسد و ہذا میفرماید کہ مجرد کسی است کہ اقطاب و اوتاد بیلار و نجار بظلال مقامات او فرسندند و افعا تفصیلا تیکہ حضرت امام در بارہ صفات مقدسہ او تعالی بیان کردہ اند تا امروز در بیچ کتب اولیای متقدمین و یا متاخرین یا بن تفصیل و بیان دیدہ نشدہ است حتی علما ما شرعیہ و یا تریہ یعنی علمائے کلام اہل سنت نیز این دقایق و باریکی ہائے علوم حضرت امام بر خود راتی باشند۔ بدلیل اینکه آنحضرت ص بحضرت امام بشارت دادہ اند کہ "تو در علم کلام مجتہدی باشی" شاید این گونہ بشارت بسایر علما میسر نشدہ باشد۔ تفصیلات کہ حضرت امام در بارہ صفات ثمانیہ فرمودہ اند کہ کلام شان میرا فیض کلام پیغمبر بودہ و کلام شان میرا فیض کلام پیغمبر است، در بیچ کتاب یافتہ نمی شود کشف باند حضرت امام است کہ باین اسرار دقیقہ رسیدہ است۔

بنا بر این معارف قدر سیچ حضرت امام کہ در ذات و صفات او تعالی تذکار یافتہ است از اہام و سویہ صوفیہ و علمائے کرام بسیار عالی و بلند است۔ خواجہ محمد ہاشم کشمیری بدشتی را کہ در سفرے صحبت یکے از علمائے تبحر و مشہور دست داد آن عالم در ضمن مصاحبہ با اظہار داشت کہ شما در بارہ حضرت شیخ احمد ربیعہ می نمایند و آنرا مانند حضرت امام ہمدی موعودی پندارید و اگر حضرت ایشان چنین

یک شخصیت عالی و داراے جنس یک اوصاف می بودی بانیست از آنحضرت در باره وی در یکی از احادیث بیان و اشاره به ثبوت می پیوست چنانچه در باره حضرت امام مهدی موعود در احادیث اشاره گردیده است۔

خواجہ محمد ہاشم میفرماید بجواب او گفته شد کہ آیا در نزدتان کدام کتابے از کتب احادیث موجود است یا تیر بجواب فرمودند کہ فعلاً جمع الجوامع بیوطی ہمراہ من است و آنرا بملاحظہ آرائے داشتند ہمان بود کہ در باب فضائل این امت حدیثی بہ نظر رسید کہ آنحضرت فرمودہ اند "در امت من شخصی بوجود خواہد آمد کہ واسطہ در بین بکرین بودہ و مصلح در بین طائفین بودہ باشد و باؤ گفتم کہ در مکتوبات دیدہ باشد کہ حضرت امام خود را اصلہ بکرین و مصلح الفتنین نوشتہ است بعد از ان عالم مذکور اظہار داشت کہ ہمچنین خواہد بود۔

تبصرہ: واسطہ در بین بکرین باین معنی است کہ بکر ظاہر شریعت و بکر باطن شریعت تطبیق می دہد و نیز بکرملاحت و صباحت را کہ ولایت محمدی و ابراہیمی است با ہم متنزع می گرداند و مصلح طائفین باین معنی است کہ در بین طبقہ صوفیہ کرام و علمائے ظواہر ارتباط و توافق نشان دادہ علمائے ظواہر را از باطن شریعت مطلع می سازند و معارف صوفیہ وجودیہ را تاویل دادہ بظاہر شریعت تطبیق می دہد و بکذا یکی از علمائے معروف کہ شرف ہمسائی حضرت امام را داشتند چنین میفرماید۔
 وقتیکہ آثار و کتب بزرگان را می خواندم ہمان بود کہ از مطالعہ سوانح بزرگان گذشتہ اشتباہی بخاطر می خطوری کرد و با خود می گفتم کہ شاید فخلصین آہتاد در بارہ زہد و کثرت تقوی شان مبالغہ کردہ باشند و از خود چیز ہائے نوشتہ باشند و بانشاء سپردہ باشند و خود آنہا انقدر ریاضات نکرده باشند اما زمانیکہ استغراق و کثرت زہد و تقوی و عبادات حضرت امام ربانی را دیدم از اندیشہ قبلی خویش تادم و پشیمان گردیدم و بالآخرہ باین نتیجہ رسیدم آثار و کتب کہ در مورد فضائل بزرگان گذشتہ تحریر یافتہ است بمراتب از فضائل واقعی شان کمتر نوشتہ شدہ باشد یعنی در بارہ فضائل آہنا طوریکہ شاید تحریر نیافتہ باشد۔

تبصرہ: خلاصہ فرمایش قبلی حضرت امام این است کہ آفاق و انفس بمنزلہ آئینہ اند و معلوم است کہ در آئینہ خود شی ظاہری نمی شود بلکہ عکس و تمثال و ظل شی دیدہ میشود پس مشہو آفاق و انفس یک تجلی و تمثال و ظل بعیدہ حضرت و خوب است نہ خود و خوب۔ بنا بران در آفاق و انفس ظلال مطلوب است نہ خود مطلوب۔ و عین الیقین و حق الیقین و رائے آفاق و انفس می باشد و صاحبان عین الیقین و حق الیقین اقل قلیل اند۔

مکتوب پنجم

حضرت امام میفرماید کہ صفات واجبہ او تعالیٰ کہ در خارج موجود اند و قیام بذات او تعالیٰ دارند و اعتبار دارند اول آنکہ در نفس خود ہا و حقیقت خود ہا موجود می باشد۔ دوم آنکہ قیام بذات او تعالیٰ دارند این صفات باعتبار اول چون مناسبت بعالم امکان دارند مبادی فیوض عالم اند و باعتبار دوم چون قیام بذات او تعالیٰ دارند از عالم مستغنی اند و بعالم تعلق ندارند و این دو اعتبار داراے فرق زیاد می باشد۔ حضرت امام میفرماید این فقیر با وجود جذب قوی و سرعت سیر مسافہ این دو اعتبار را نزدیک با پانزہ قطع کردہ است یعنی صفات او تعالیٰ نیز بمنزلہ دیگر اعراض داراے دو حیث می باشد اول حیث وجود آہنہائی نفسہا، دوم حیث قیام آہنہا بذات او تعالیٰ۔ عارفیکہ از وجود خود صفات مقدسہ بہ مرتبہ قیام آہنہا میرسد سیر عروج شان مدت پانزہ سال را احتوائی نماید در حالیکہ آن ہم از جملہ محبوبین یا شدہ غیر محبوبین این مسافہ را بقرن ہا طے نخواہند نمود بلکہ آہنہا این مقام میرسد و وصول این مقامات خاصہ محبوبان است۔

پوشیدہ نماںد کہ علمائے متقدمین بہ فرق حصول نفسی عرض و حصول قیامی عرض ہند نشدہ بودند اما علمائے متاخرین بفرق این دو اعتبار و امتیاز آن از یکدیگر بے پردہ اند و ہمیدہ اند کہ وجود نفسی عرض دیگر است و وجود قیامی آن باصل دیگر چون اکثر صوفیہ کرام در مقام ظلال قرار دارند بنا بران ازین معارف عالی چہ معلومات و چگونہ اطلاع خواہند داشت۔

مصراع تیار کرنا خواہد و میلش بہ کہہ باشد

خلاصہ بعض کمال مرادان و محبوبان خواہند بود کہ بوصول بلا کیف بذات مقدس او تعالیٰ مشرف و از مجموع معارف عالی تذکراتی بدینند والا اکثر اولیائے کرام در ظلال قرار دارند کہ آنرا ولایت صغری گویند کہ از مرتبہ متذکرہ بمراتب پائین تر قرار داشتہ از درک این حقایق بے بہرہ اند و عدہ از عرفاء بہ صفات او تعالیٰ رسیدہ اند کہ آنرا ولایت کبری نامند و برخی بولایت علیا کہ ولایت ملاہ اعلیٰ است و وصول بہ شیونات ذاتیہ او تعالیٰ است رسیدہ اند و بمعارف کمالات نبوت انبیائے عظام کہ مربوط بذات بحت او تعالیٰ است بعض مرادان و محبوبان بانتر متابعت متبوع شان کہ سردار دوعالم است بان مرتبہ مقدسہ رسیدہ باشند و از معارف عالی متذکرہ مطلع گردیدہ باشند و همچو بزرگان اقل قلیل اند چنانچہ حضرت امام و بسیار بسیار اندک دیگر۔ مصراع

نہ ہر کہ سر بہ ترا شد قلندری داند

این ہم برکت کمال متابعت است کہ تابع را شبیہ متبوع میگرداند۔ بیت

مور مسکین ہو سے داشت کہ در کعبہ رسد دست در پائے کبوتر زد و ناگاہ رسید

تبصرہ: صفات واجبہ ازینکہ قیام بذات خود تراشتہ بلکہ قیام شان بذات واجب است بتایران یکنوع مشابہت و مناسبت فی الجملہ بہ عرض داشتہ می باشد۔

سوال: قیام صفات بذات واجب تعالیٰ قیام انضمامی خواہد بود و یا انتزاعی؟

جواب: قیام صفات بذات او تعالیٰ یک قیام بلا کیف است چنانچہ قیام عالم ممکنات بہ صفات احصائیہ و فعلیہ او تعالیٰ نیز یک قیام بلا کیف بودہ از قیام انضمامی و یا انتزاعی میرامی باشد نہ ناگفتہ نماز کہ اگر قیومیت صفات او تعالیٰ از عالم منقطع گردد در آن صورت عالم بہ معدومیت مطلق تبدیل خواہد شد۔ خلاصہ قیام عالم بہ صفات بانند قیام صورت زید است بآئینہ چون قیام صورت بآئینہ یک قیام بے کیف است و آثر قیام انتزاعی و یا انضمامی گفتہ نمی توانیم صرف ہمیں قدر میرانیم کہ این قیام عالم مثل قیام صورت زید بآئینہ یک قیام بے کیف است

در صورتیکہ انسان از درک این قیام کہ قیام ممکن بہ ممکن است عاجز و مقصر باشد از قیام صفات بذات او تعالیٰ چه درک خواهند نمود و چه خواهند فهمید کہ قیام صفات چه گونہ خواهد بود و قیام عالم ممکنات بہ صفات واجبہ چہ قسم قیام خواهد بود۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید کہ مقصود از آفرینش من این است کہ ولایت محمدی بولایت ابراهیمی منصب گردد و حسن ملاححت این ولایت بجمال صباحت آن ولایت ممتزج شود لکن۔ باید دانست کہ حسن او تعالیٰ بہ سه نوع است (۱) حسن ذاتی (۲) حسن صفاتی (۳) حسن افعالی۔

(۱) حسن ذاتی نیز دو نوع است یکی اجمال و مرکز حسن ذاتی و دیگر تفصیل آن، ملاححت عبارت از اجمال حسن ذاتی است و صباحت عبارت از تفصیل حسن ذاتی است حسن صفات نیز از قسم صباحت است۔ خلاصہ ملاححت حسنی است کہ در تعبیری گنجد و صباحت حسنی است کہ تا اندازہ در تعبیر می گنجد حسن حضرت یوسف صباحت بوده کہ مصریان را مست گردانید اگر ملاححت سردار دو عالم را درک می کردند بہ عوض دست ہائے خود دل ہائے خود را می بریدند۔

تبصرہ: ملاححت ولایت آنحضرت است و صباحت ولایت حضرت ابراہیم است ناگفتہ تا آنکہ در علوم ظاہری علم تفصیلی نسبت بہ علم اجمالی کامل ترمی باشد ولی در اصطلاح کہ بحث انوار و تجلیات است اجمالی نسبت بہ تفصیل افضلیت و اصالت دارد و یا بعبارہ دیگر تفصیل ظل اجمال بحساب می رود بدلیل اینکه در اینجا معاملہ بہ نور و اصانت و اشراق ارتباط دارد و نور اجمال بہ سبب مرکزیت نسبت بہ تفصیل اصالت دارد چنانچہ اصانت و اشراق کہ در قرص آفتاب است اجمال تو راست و اصانت کہ تمام عالم را روشن و متور ساختہ است تفصیل آن اجمال است یعنی مرکز این تفصیل و روشنی ہائے عالم تفصیل همان اجمال تو راست کہ در آفتاب است و روشنی ہائے عالم ظلال آن تو راست۔

حضرت امام میفرماید کہ مقصود از آفرینش من این است کہ ولایت محمدری الخ یعنی استعداد و کمال ذاتی آنحضرت مناسب ملاحظت بوده و بہ صباحت مناسبت نداشته و حصول صباحت بدن واسطہ امکان پذیر نبوده، زیرا کہ محبوبان بہ تفصیل التفات نمی نمایند و استعدادشان از تفصیل بلند و باطل بمرکز است کہ عبارت از اجمال آن حسن مقدس است۔

خلاصہ فرمایش حضرت امام این است کہ بعد از ہزار سال ولایت ابراہیمی کہ صباحت است و صباحت ظل ملاحظت است ملاحظت بحسن صباحت منبصع گردید، و نیز صباحت بہ حسن ملاحظت رنگین گشت یعنی این امتزاج بواسطہ این کمیئت امت برائے سردار دوعالم بحصول پیوستہ پوشیدہ مانند کمالیکہ یکی از امتنان آنحضرت بواسطہ متابعت آنحضرت میسر گرد آن کمال بہ پیغمبر متبوع نیز حاصل میگردد، بنا بر آن چون شان خود سردار دوعالم از صباحت بلند بوده و صباحت بہ یکے از امتنان او کہ حضرت امام است حاصل و بہ سردار دوعالم تیر عاید شدہ است۔

تذکرہ: از تذکرات فوق فضیلت ولی برہی ثابت نمی گردد، زیرا کمالیکہ بحضرت امام حاصل شدہ است از برکت متابعت آنحضرت می باشد و این کمال بواسطہ اینست کہ حضرت امام از جملہ امتنان آنحضرت اند، بنا بر آن بہ نسبت اثبیت حضرت امام با آنحضرت نیز راجع می گردد، در اینجا دو سوال عاید میگردد۔

(۱) این معنی مستلزم مرتبت ولی است برہی؟ — (۲) چون حضرت امام از جملہ امتنان آنحضرت اند و امت حضرت ابراہیم نیستند بنا بر آن بر روی کدام مناسبت حصول کمال ملاحظت بواسطہ حضرت امام بحضرت ابراہیم کہ دارای ولایت صباحت است راجع گردیدہ باشد؟

جواب سوال اول: ارجلے حسن صباحت کہ ظل ملاحظت است بسردار دوعالم بواسطہ حضرت امام ہیچ مضائقہ ندارد زیرا کہ محبوبان در ذات خود بہ کمالات طلبیہ التفات ندارند و کمالات طلبیہ بواسطہ تابعین و پیروان شان باہا میسر شد و حضرت امام چونکہ از جملہ امتنان و پیروان آنحضرت است اگر بواسطہ حضرت امام کمالات طلبیہ با آنحضرت حاصل گردد کدام مفهوم برتریت و

مرزیت ولی برتبی نیست بلکہ یک نوع خدمتی است کہ بواسطہ خادمان بخدو بان میرسد آیاتی
بینی کہ از درود گفتن عامہ امتان آنحضرت تیر رفع درجات و کمالات ظلیہ با آنحضرت راجع میگردد۔
جواب سوال دوم: این است کہ کاذہ مسلمانان ملت حضرت ابراہیم می باشند
بنابران حضرت امام نیز یکی از پیروان شان محسوب می گردد و ازین سبب ارجاع حصول کمال
ملاحت بواسطہ حضرت امام بحضرت ابراہیم کرام عربی تدارد چنانچہ کاذہ مسلمانان میگویند کہ بدین
سر در دو عالم ولت حضرت ابراہیم می باشیم۔

سوال: این کمال امتزاج ملاحت به صباحت و امتزاج صباحت به ملاحت در
خلال ہزار سال یعنی در الف اول بوجود بیچ فرامت آنحضرت و یابدعائے بیچ ولی و یاعارف
و یابدعائے بیچ صحابہ کرام و تابعین وغیرہ ظاہر نگردیدہ و بالآخرہ بوجود حضرت امام موقوف
گردیدہ علت آن چہ خواهد بود؟

جواب: کمالاتیکہ با آنحضرت دادرہ شدہ است اگرچہ کمال خود سر در دو عالم است
اما ظہور بعضی آہنما موقوف باوقات می باشد تا بر آن ظہور این کمال موقوف برور ہزار سال بودہ
چنانچہ آنحضرت فرمودہ اند کہ خزان زمین بمن دادہ شدہ است و حالانکہ ظہور این کمال در وقت
ظہور حضرت ہمدی موعود است و نیز آنحضرت فرمودہ اند کہ فتوحات شام را شاہدہ کرم و ظہور این
مشاہدہ موقوف بدورہ خلافت حضرت فاروق بودہ و خلاصہ این ہمہ کمالات از فضائل آنحضرت
می باشد کہ ہر کدام بواسطہ یکے از اسباب عادیہ بظہور پیوستہ است و از قرایشات حضرت امام معلوم
گردید کہ حسن ملاحت عبارت از اجمال جمال ذاتی حق تعالی است و حسن صباحت عبارت از تفصیل
جمال ذاتی او تعالی است و حسن صفات نیز از قسم صباحت می باشد و ملاحت اجمال و مرکز صباحت است۔
حضرت امام میفرمایند، باید دانست کہ مقام محبت بہ مرتبہ ملاحت مناسبت دارد و مقام
خلت بہ مرتبہ صباحت یعنی ملاحت اجمال و مرکز حسن و صباحت تفصیل و دائرہ آن مرکز است۔

سوال: حضرت امام حضرت موسیٰ را در مرتبہ محبت کہ مقام ملاحت است ہمیدانستہ

و مقام قلت را کہ صباحت است بحضرت ابراہیم نسبت داده اند۔ ازین فرمایش حضرت امام فریبت حضرت موسیٰ بر حضرت ابراہیم معلوم میشود، این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: در کمال ظہور حقیقت کعبہ کہ در وجود حضرت ابراہیم ظاہر است بیچ کس ^{سنت} آشخست بحضرت ابراہیم مقایسہ شدہ نمی تواند اگرچہ در این مقام فریبت بحضرت موسیٰ است، اما شان حضرت ابراہیم در ظہور حقیقت کعبہ فوق شان حضرات انبیاء دیگر است بدون سردار دوعالم۔ تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام بیان کشف و مشاہدہ است و افضلیت انبیاء عظام از یکدیگر نشان بہ نصوص قطعیہ از نباط دارد، بنا بران این بیان حضرت امام بیان کشف و مشاہدہ است نہ اظہار حکم افضلیت یکی بہ دیگرے۔

حضرت امام میفرماید: فرزند با وجود این معاملہ کہ بخلقت من مربوط بودہ است کارخانہ عظیم دیگر بمن حوالہ فرمودہ اند۔ و نیز میفرماید: دعوت انبیاء نسبت بہ معاملات باطنیہ ایشان نیز عین حکم دارد یعنی مقصود اولی کمالات خود آہتا بودہ و دعوت خلق از مقصود ثانوی می باشد۔

تبصرہ: شاید مراد از کارخانہ دیگر قرب و منزلت مقامات خود حضرت امام بودہ باشد و نیز شاید کہ مراد ازین معاملہ دیگر مقام منصبی بودہ باشد کہ حق سبحانہ تعالیٰ در مقام شفاعت بحضرت امام اذن عطا میفرماید تا وسیلہ شفاعت خواہی شان حق تعالیٰ عدہ از مجربین و عاصیان را مورد عفو و مغفرت قرار بدہد چنانچہ از فرمایشات حضرت امام در بعض مواضع مفہوم می گردد کہ حق سبحانہ فرمودہ کہ شخصے کہ ترا بمن وسیلہ گرداند اورا می بخشم۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید: بدان کہ در محبت ذاتیہ کہ حق تعالیٰ خود را دوست می دارد سہ اعتبار است: یعنی اول ظہور کمالات محبوبیت ذاتیہ است کہ در وجود مبارک آنحضرت ظاہر گردیدہ است (۲) ظہور کمالات محبت بہ صیغہ اسم فاعل کہ نصیب حضرت کلیم اللہ است۔ (۳) ظہور محبت

بصیغہ مصدر در وجود حضرت آدم علیہ السلام و حضرت نوح و حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام
ظاہر شدہ است و ہر کدام ازین اعتبارات انوار جداگانہ می باشد۔

تبصرہ: حق تعالی ذات خود را دوست میدارد و این محبت ذاتیہ دارای سه اعتبار
می باشد۔ (۱) محبوبیت (۲) محبت (۳) نفس محبت۔ پوشیدہ تماند کہ این سه مرتبہ دوست
داشتن چنانچہ بذات حق تعالی تعلق دارد در مرتبہ ثانی نیز بطہور پیوستہ است و در وجود حضرات
انبیاء عظام ظہور کرده است۔ باید دانست کہ حق تعالی چنانچہ ذات خود را دوست میدارد کمالات
اسمائی و صفاتی و افعالی خود را نیز دوست میدارد و ظہور این محبت حق تعالی در وجود مبارک حضرت
خلیل تمام تر است یعنی نفس محبت اسماء و صفات در حضرت ظاہر بوردہ و محبوبیت اسمائی و صفاتی در
وجود انبیاء دیگر نیز متحقق می باشد و ظہور محبت اسمائی و صفاتی نیز در وجود انبیاء دیگر ظاہر است
و صفات او تعالی دارای ظلال و متعلقات تیرمی باشد۔ پوشیدہ تماند کہ حق تعالی صفات اضافی
و فعلیہ خود را نیز دوست میدارد۔ ظہور محبوبیت آن ظلال نصیب اولیاء مرادان و محبوبان است
و ظہور محبت آن ظلال نصیب اولیاء مریدین و مجبین است یعنی اولیاء محبوبین ہر ظہور محبوبیت
صفات فعلیہ حق تعالی و اولیاء مریدین و مجبین مظهر محبت ظلال صفات حق تعالی پیدا شد۔
خلاصہ ظہور محبوبیت و محبت خود صفات در وجود حضرات انبیاء عظام و ظلال آن در وجود
اولیاء کرام می باشد۔

خلاصہ ظہور کمالات محبوبیت ذاتی حق تعالی در وجود مبارک آنحضرت ظاہر است حضرت
امام میفرماید فوق مقام محبت ذاتیہ مقام حب است کہ جامع اعتبارات ثلاثہ است یعنی
جامع محبوبیت و محبت و محبت است۔ نیز میفرماید مقام رضا فوق مقام محبت و حب است
یعنی در مقام محبت و حب صفات تا اندازہ اشراک دارد و در مقام رضا صفات قطعاً اشراک
نداشتہ و این مقام صرف بہ ذات بحت او تعالی ارتباط دارد و صفات مقدسہ دلالتاً ملحوظ عارف
نمی باشد۔ حضرت امام میفرماید فوق مقام رضا قدمی نیست مگر خاتم الرسل یعنی مقام رضا

عبارت از عروج سردارِ دو عالم است در مراتب ذات بخت او تعالیٰ و تبعیت او یہ اولیاءِ مرادین نیز میسر است۔

تبصرہ: ذات بخت او تعالیٰ چنانچہ کہ بسیط است دارائے وسعت نیرمی باشد و این وسعت حاوی سه مراتب است۔ (۱) بدایت وسعت (۲) وسط وسعت (۳) کمال وسعت و یا بعبارہ دیگر (۱) مبداء وسعت او تعالیٰ (۲) خود وسعت او تعالیٰ (۳) کمال وسعت او تعالیٰ۔

(۱) مقام حب ابتداء وسعت او تعالیٰ است

(۲) مقام رضا عبارت از وسط وسعت او تعالیٰ است۔

(۳) مقام سردارِ دو عالم کمال وسعت او تعالیٰ است کہ از مقام رضا فوق تر است۔

حضرت امام میفرماید جایز است کہ در آن موطن کہ فوق مقام رضا است خادمی را بواسطہ

وراثت و تبعیت جاد ہند و این فضیلت جزئی خادم است الخ، شاید این فرمودہ شان کنایہ از قرب

معرفت خود حضرت امام بودہ باشد و ازین قرب مرتبہ حضرت امام کہ از حبلہ امت و از عرفاء اند

بحضرات انبیاء دیگر ثابت نمی گردد، بدلیل اینکہ انبیاء دیگر نیز بطریق آنحضرت بآن مقام عالی

مشرف اند و اولیاء بزرگ این امت بتبعیت آنحضرت بآن مقام مشرف می شوند۔ تا گفتہ نماںد کہ

مرتبہ طفیلی فوق مرتبہ تبعی می باشد۔ بنا بر آن حضرات انبیاء طفیلی و اولیاء کرام تبعی می باشند و

تبعی بدون تبعوع خود فیض گرفتہ نمی تواند و طفیلی بدون واسطہ ہم فیض گرفتہ نمی تواند اما بعض افراد

تبعی مانند طفیلی می باشند۔

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید: قرب و معیت او تعالیٰ نیز چون ذات او تعالیٰ بے چون است الخ

یعنی قرب او تعالیٰ بہ منزله قرب جسم جسم نبودہ و نہ بمنزلہ قرب عرض است بچوہر بلکہ یک قرب

بلا کیف می باشد و نیز میفرماید کہ در حیات این جہان نصیب کاندان ایمان بالغیب می باشد و

وقرب او تعالیٰ در حق آہتا قرب بے کیفیت است حضرت امام میفرماید کہ ایمان بہ غیب اخص خواص
در رنگ ایمان بہ غیب عوام نیست عوام بہ سماع و یا بہ استدلال ایمان بہ غیب حاصل کردہ اند الخ
یعنی عوام بہ سماع ایمان حاصل کردہ اند و علمائے ظواہر از روی استدلال ایمان حاصل کردہ اند
واخص و خواص یعنی بزرگان ذات او تعالیٰ را در پشت پردہ ہائے جلال و جمال و عقب سر پردہ
ہائے تجلیات و ظہورات مطالعہ نمودہ ایمان بالغیب حاصل نمودہ اند تا گفتمہ نماز کہ ایمان
بہ غیب بزرگان مانند ایمان بالغیب عوام و یا علمائے ظواہر نیست بلکہ ایمان اخص خواص را
از این سبب ایمان بالغیب میگویند کہ مطلوب را در پشت پردہ ہائے جمال و جلال مشاہد فرمود
اند چون سر پردہ ہائے جمال و جلال در بین است اگرچہ مانع شہود نیست، اما چون در بین است
بنابران ایمان این بزرگان را تعبیر بہ غیب می نمایند و نہ ایمان این بزرگان ایمان شہودی
می باشند بالغیب و با اینکه ایمان این بزرگان در وقت عروج شہودی بودہ ولی در حین نزول
چون توجہ بخلق دارند و آہتا طرف حق دعوت می نمایند ایمان شہودی شان تبدیل بالغیب
می گردد و نہ در وقت عروج شہودی بودہ است۔

حضرت امام میفرماید، متوسطان ظلال را اصل انگاشته اند و تجلیات را عین متجلی
دانستہ و بہ ایمان شہودی خرسند الخ یعنی متوسطان میگویند کہ ما ایمان شہودی داریم و این
طائفہ دین گفتار خود اشتباہ کردہ اند بہ سبب اینکه ظلال را اصل پنداشتہ اند و در حقیقت ہتوز
بہ شہود اصل مشرف نگردیدہ اند و مشاہدہ ظلال را اصل دانستہ چنان ادعا نمودہ اند و ایمان خود را
ایمان شہودی فکر نمودہ اند و در حقیقت ایمان شان بالغیب بودہ و ہتوز بمرتبہ ایمان شہودی رسیدہ اند۔
سوال: عارف چرا تجلی را کہ عبارت از یک توریہ باشد اصل مطلب بداند در حالی کہ
اصل مطلوب کہ ذات مقدس او تعالیٰ است ہتوز عارف بآن مرتبہ مقدسہ رسیدہ است و
عرفا کہ شہود توریہ را شہود حق تعالیٰ می پندارند دلیل آنچه خواهد بود؟

جواب: تجلی چنانچہ ظہور یک نور قدسی را گویند و بکنایہ ظہور شے در مرتبہ ثانی نیز تجلی

— آن شے گفتہ میشود چنانچہ ظهور زید در آئینہ تجلی زید گفتہ میشود پس وقتیکہ عارف این طور
مثالات را مشاهده کند بعید نیست کہ آنرا اصل بدانند۔ واللہ المثل الاعلیٰ۔

مکتوب نهم

حضرت امام میفرماید کہ نخست نفی الہہ باطلہ نمودہ اثبات معبود بحق نماید الخ یعنی ہر چیزیکہ
مکشوف و مشہود گردد آنرا نفی باید کرد و بعد از ان اثبات معبود بحق باید نمود۔ مراد اثبات شہودی
است زیرا کہ اثبات تقلیدی و استدلالی در وقت نفی ہم حاصل بودہ۔ آنحضرت میفرماید و از
حق تعالی حکایہ می نمایند کہ اگر ہفت آسمان و ملائک کہ در آسمانہا ہستند و یکذا ہفت طبقہ زمین
در یک پلہ ترازو و کلمہ نفی اثبات بہ یک پلہ دیگری ترازو گذاشتہ شود البتہ کلمہ نفی و اثبات نسبت
باہم راجح و گران تر می شود۔ یعنی بدلیل اینکہ زمینہا و آسمانہا از حبلہ ممکنات اند ولی در کلمہ مبارکہ
نفی و اثبات حقیقت و جوبی و حقیقت امکانی ہر دو حقایق تذکور است چنانچہ جز اول این کلمہ
بیان امکان و ماسوی بودہ و جز ثانی اثبات مراتب و جوب است و باین دلیل کلمہ نفی و اثبات
متضمن ممکن و واجب می باشد و آسمانہا و زمین ہا تنها ممکن اند۔

خلاصہ اینکہ جز اول این کلمہ جمیع ماسوی را نفی میکند و آسمانہا و زمینہا عرش و کرسی
لوح و قلم و غیرہ عوالم را غیر معبود میدانند جز دیگران کہ اثبات است بیان ثبوت الوہیت
حق تعالی است۔ پس در این کلمہ مبارکہ ممکن و واجب ہر دو تذکور است بنا بر ان وزن آن
از تمام آسمانہا و زمین ہا گران تر است و نیز ممکن کہ محدود و تنہای است در مقابل مراتب و جوب
کہ غیر محدود و غیر تنہای است۔ بیچ حیثیت ندارد حضرت امام میفرماید ہرچہ در ہر ایام آفاق
و انفس متجلی شود چہ و چون خواهد بود کہ شایان نفی است یعنی ہر تجلی کہ در ممکنات دیدہ شود راجح
مکنات می باشد و مطلوب نیست و خود مطلوب از این ظہورات برتر است چہ را کہ در ممکنات مشاہد
بینائیم و آنرا تنزیہ می پنداریم در حقیقت تنزیہ نبودہ بلکہ تشبیہ است و یکاثر بعید مرتبہ تنزیہ است

یعنی ذات و صفات او تعالیٰ در آفاق و انفس دیدہ نمی شود و این تراشیدہ عقل بندہ است کہ تجلی و ظہورات را حق می پذیرد و گرنہ آن تجلی از ظلال بعیدہ ذات او تعالیٰ است قابل معبودیت نسبت آنرا نفی باید نمود تا با اصل رسیدہ شود۔

حضرت امام میفرماید کہ ایمان بالغیب وقتی میسر شود کہ ہم را در آنجا جولا نگاه نماز و این معنی در اقربیت او تعالیٰ متحقق است الخ یعنی بعد از مراحل سیر آفاق و انفس سیر اقربیت است کہ سیر صفات او تعالیٰ است در این سیر ایمان بالغیب نصیب عارف میگردد و آن ذات غیب مشہود می شود، افعال و صفات نیز اگر چه ظلال ذات او تعالیٰ اند و بگرد داخل دائرہ اصل و از مراتب و جویا بند بنا بران در آنجا ہم و خیال گنجایش ندارد بعد از سیر اقربیت کہ سیر صفات است سیر مراتب ذات پیش رو است و بعضی کامل مرادان به عروج آن مشرف اند۔ مصرع
تایار کر خواهد و میباش بہ کہ باشد

چیزی کہ در دنیا نمونہ نداشته باشد ہم و خیال در آنجا نمی رسد ذات مقدس و صفات ثمانیہ در دنیا نمونہ ندارد۔
تبصرہ: ایمان بالغیب دو نوع است یکے ایمان بالغیب عوام است و دیگرے ایمان بالغیب خواص۔ در غیب عوام معارضہ ہم موجود است و در غیب خواص معارضہ ہم و خیال گنجایش ندارد زیرا کہ خواص از مراحل آفاق و انفس گذشتہ و در سیر اقربیت رسیدہ اند و در سیر اقربیت ہم جولا نگاه ندارد۔ حضرت امام میفرماید کہ ایمان شہودی در این دنیا صرف در حق آنحضرت صحت دارد کہ در معراج برویت او تعالیٰ مشرف گردیدہ اند و از اثبات نصیب کامل گرفته اند و حضرت ابراہیم ۴ مقام نفی را با انجام رسانیدہ اند و تمام با سوی را پشت سر گذاشتہ از معبودیت غیر حق روگردان شدہ ہمہ را نفی کردہ اند اما بہ مقام اثبات ترسیدہ و برویت حق تعالیٰ مشرف نشدہ اند یعنی مقام اثبات در این نشأ خاصہ آنحضرت بودہ کہ قبل از محشر بہ رویت بصری سرفراز گردیدہ اند۔

تبصرہ: رویت بصری در این جهان با استثناء آنحضرت بہ هیچ کس میسر نشدہ۔ ولی رویت قلبی درین دنیا با اثبات عظام و بعضی بزرگان نیز حاصل می شود۔

سوال: حضرت امام در اینجا ایمان شہودی را عبارت از رویت بصری میدانند و شہود قلبی را مربوط به ظلال میدانند ولی در دفتر ثالث سیر اقربیت را در حق دیگران نیز ثابت و یہ رویت قلبی قابل اتد دلیل آن چه خواهد بود؟

جواب: دلیل آن این است کہ فرمایشات بزرگان ہمیشہ بر روی احوال است لهذا حضرت امام در حین کتابت دفتر سوم بیک حال و مرتبہ قرار داشتند و در حین نوشتن دفتر سوم بحال دیگرے لهذا فرمایشات شان در دفتر سوم مطابق مرتبہ همان حال شان میباشد و سبب گویا مورد اعتراض نیست خلاصہ اینکہ شاید کہ در وقت تحریر دفتر سوم برویت قلبی مشرف نشدہ بودند و در وقت تحریر دفتر سوم باین نعمت سر قرار گردیدہ اند حضرت امام در مکتوبی میفرمایند: از مرتبہ بعین الیقین و حق الیقین چه گفته شود انچه ازین فرمودہ حضرت امام ہم معلوم می شود کہ رویت قلبی ہست یا یہ کہ بعین الیقین و حق الیقین غیر از رویت قلبی معنائے دیگر نخواہد داشت و حضرت امام در مکتوب مکررہ دفتر سوم فرمودہ اند کہ ادراک و درک ادراک او تعالیٰ میسر میشود و ادراک و درک ادراک فرع رویت است۔ حضرت امام میفرمایند کہ عالم دلیل وجود حق تعالیٰ شہدہ نمی تواند انچه یعنی عالم ظلمت است و ظلمت دلیل نور شدہ نمی تواند بلکہ حق تعالیٰ دلیل وجود عالم است و برہان برہان لمی است نہ برہان انی۔ و معنی ایمان بعبق کہ درین مکتوب است آنست کہ بذات غیب رسیدہ میشود تبصرہ: ازین فرمودہ نیز رویت قلبی معلوم می شود، زیرا کہ برہان لمی شہود علت را میخواہد کہ از ان جا استدلال بہ معلول کردہ شود۔

مکتوب دہم

حضرت امام در این مکتوب شریف از حضرت بایزید بسطامی و شیخ جنید حکایہ میفرمایند کہ این دو بزرگان گفتہ اند کہ اگر عرش را در زاویہ قلب عارف بنہند عارف بواسطہ فراخی و وسعت قلب بہ وجود عرش آگاہ نیگردد انچه در این مورد حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ چون در قلب عارف

تمثال و نمونہ عرش ظہوری نماید و اینہا نمونہ و تمثالات را خود عرش می پندارد و قلب را از عرش
بزرگتر نماید سبب آن اینست کہ این عارف تمثال عرش را عرش دانستہ اند و از نارسائی خود طلال
را اصل پنداشتہ و اگر این طائفہ صوفیہ در بین تمثال عرش و خود عرش فوق میکردند چنین چیز با
نمی گفتند و قلب را بواسطہ ظہور التوار قدم قدیم نمی گفتند یعنی در قلب آنها التوار قدم بنماید
از ان سبب از نارسائی خود قلب را نیز قدیم می پندارند در وقت این اشتیاء نہ رسیده بودند شاید
کہ بعد ازین بہ اصل رسیده باشند و این بیان گفتار ابتداے آنها بودہ باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ عرش آنست کہ حضرت حق اورا عظیم می نامد و سراسنوار آنجا
اثبات میفرماید الخ پس قلب آنها بہ نسبت عرش ہیچ قابل مقایسہ نیست حضرت امام میفرماید کہ قلب
عارف چون بہ مقتضای استعداد خاص خود بہ تہایت برسد قابلیت آن پیدا می کند کہ لمعہ
از لمعات بے تہایت ظہور التوار عرشی بر روی فائض گردد الخ یعنی اگر قلب بکمال برسد یک جزویا یک
حصہ از تجلیات عرشی در آن ظاہر میشود، ناگفتہ ماند کہ عرش منظر ذات و صفات او تعالی است و منظر
طلال نمی باشد قلب عارف کامل نیز تا اندازہ از ظہور اصلی بہرہ دارد۔ قلوب غیر کاملان منظر طلال
است و اگر سلطان العارفین و حضرت جنید نیز از مراتب طلال می گذشتند چنین چیز با نمی گفتند
پوشیدہ ماند کہ اولیای کرام بیک حال نمی باشند بلکہ در ترقیات می باشند بنا بر آن شاید کہ حضرت
بایزید و حضرت جنید ازین احوال گذشتہ باشند۔ بیت

گے بر طارم اعلیٰ نشینم گے بر پشت پایے خود نہ بنیم

مکتوب یازدم

حضرت امام میفرماید عالم کبیر با وجود وسعت و تفصیل چونکہ ہستیت و وحدانی ندارد قابلیت
ظہور بسیط حقیقی کہ مجرد از نسبت اعتبارات است و محراز تفصیل و شیون و صفات است ندارد الخ
یعنی عالم کبیر کہ عبارت از عناصر و افلاک و عالم ارواح می باشد چونکہ ہستیت و وحدانی ندارد و ہر کدام

شان بصورت چراگاہ موجود است منظر ذات حق شدہ نمی تواند ولی عرش که اشرف اجزای عالم کبیر است محل ظهور نوار حضرت ذات مستجمع صفات است و باورای عرش تمام عالم کبیر منظر ظلال اند ازین سبب حضرت رب العالمین سر استوار مخصوص بعرش مجید گردانیده و در عرش ظهور ذات و صفات او تعالی دائمی است اگر چه حق تعالی نور آسمانها و زمین است اما آن نور مقرون به حجب ظلال است و این همه ظهورات مقبوس از انوار ظهور عرشی میباشد که در پرده حجاب در آسمانها ظهور فرموده است چنانچه در این آیات کریمہ اشارہ باین معارف می باشد۔ الله نور السموات والارض مثل نوره کمشکوۃ فیہا مصباح المصباح فی زجاجة الزجاجہ کأنها کوكب دری یوقد من شجرة مبارکة زیتونة لا شرقیة ولا غربیة یکاد زیتہا یضئ و لولم تمسس نار نور علی نوره یعنی آسمانها و زمین ہا را در رنگ مشکات و آن نور را بمنزلہ مصباح تصور باید نمود۔ زجاجة را پرده آسمان صفات باید دانست و آن مصباح کہ در ان مشکات گذاشته شدہ از شجرہ مبارکہ زیتونہ است۔ شجرہ مبارکہ کنایہ از ظهور جامع عرشی است۔ یعنی نوریکہ در آسمانها و زمینها ظاہر شدہ است بمنزلہ چراغ می باشد و آسمانها و زمین مانند مشکات است، زجاجة پرده آسمان و صفات است شجرہ زیتونہ عبارت از ظهور جامع عرشی است و این ظهور جامع عرشی در آسمانها و زمین در حجاب آسمان و صفات ظاہر گردیدہ و بے حجاب نمی باشد و زجاجة صفات چونکہ واجب و قدیم است بمنزلہ ستارہ درخشان بودہ و آن ظهور جامع کہ لامکانی است از ان سبب شرقی و غربی نمی باشد و در آسمانها و زمینها در پرده آسمان و صفات ظاہر شدہ بنابر ان نور بالائے نور می باشد یعنی نور ذات و کمالات ذات با کمالات صفات جمع گردیدہ است۔

خلاصہ نوریکہ در آسمانها و زمینها ظاہر شدہ در بین حجاب آسمان و صفات می باشد شجرہ زیتونہ عبارت از ظهور عرشی است مشکات عبارت از آسمانها و زمین است و زجاجة عبارت از صفات است و مصباح عبارت از ان نور میباشد کہ در آسمانها و زمین ظاہر شدہ و صفات او تعالی کہ قدیم است و دارا حسن جمال قدامت است بمانند ستارہ درخشان است و شجرہ زیتونہ عبارت از ان ظهور جامع عرشی است۔

تبصرہ: در عرش عظیم ظهور ذات و صفات بدون حجاب است و در غیر عرش ظهور ذات و صفات او تعالیٰ بدین حجاب نمی باشد چنانچه در آسمانها و زمینها و غیره بواسطه حجاب به ظهور فرموده۔
سوال: اگر عرش محل ظهور ذات و صفات باشد این صورت برای حق تعالیٰ مکان تعیین میگردد حالیکه او تعالیٰ لامکان است پس این فرمایش حضرت امام چگونه خواهد بود؟
جواب: ظهور حق تعالیٰ در عرش از ظرفیت و مطروفت میراست چنانچه تمثال زید در آئینه خود زید نمیشد بلکه آئینه مظهر صورت زید است و مکان زید نیست همچنان عرش نیز محل ظهور ذات و صفات است نه مکان و محل حق سبحانه۔

تبصرہ: در آسمانها و زمینها ظهورات کمالات واجبی بواسطه حجابات صفات است و در قلوب اولیاء کرام نیز ظهور ظلال و تمثالات صفات است مگر قلب عارف کامل که در آن نیز ظهور اصل و ظهور عرشی است اما ظهور عرش کل و ظهور قلب بمنزله جز آن است و انسان بواسطه جامعیت لیاقت ظهور بسیط حقیقی داشته می باشد۔

حضرت امام میفرمایند که این ظهور جامع که به عرش انتساب یافته است تنهائے مشاهدات معائنات و مکافات است بعد از آن معامله بجهل قرار می یابد یعنی کمالاتیکه بعد از آن رود در مثال تصویر آن نمی گنجد۔ از آن سبب عارف از ادراک آن عاجز است۔ ناگفته نماند که این فرموده حضرت امام وقتی است که به ادراک ذات مقدس مشرف شده بود در ثانی که با ادراک آن مرتبه مقدسه مشرف شده اند فرموده اند که ادراک و درک ادراک آن مرتبه مقدسه نیز ممکن واقع است اما حقیقت آنست که بعد از گذشت ظهور عرشی اول جهل و در ثانی ادراک است۔

آنچه میفرمایند این ظهور جامع هر چند مقرون به صفات است اما صفات حجاب ذات نیستند یعنی در وقت ظهور ظلال یک چیز صفات او حجاب ذات آن چیز میشود و در وقت ظهور خود آن چیز صفات حجاب ذات آن چیز نمی گردد زیرا که در بین صفات و خود آن چیز هیچ تفریق وجود ندارد۔ بنابراین اولیاء کرام که تجلیات عالم و جوب را به تجلیات فعلی تجلیات صفاتی و تجلیات ذاتی تعبیر

نمودہ اند، این گونه تعبیرات در مراتب ظلال اند و در حین وصول باصل این تجلیات ثلاثہ در بین خود فرقی ندارند، زیرا کہ ذات و صفات و افعال از ہم جدائی ندارند و تجلی یکے بدون دیگر نمی باشند۔ حضرت امام میفرماید، نمی بینی کہ در آخرت ذات مستجمع صفات دیده میشود و ذات بدون صفات دیده نمی شود، الخ یعنی در وقت رسیدن بہ اصل شہود صفات از ذات جدائی نداشته و ذات صفات در یک مرتبہ موجود است ولی در حین وصول بہ ظل فعل و ظل صفات تجلی فعل جداگانہ و تجلی صفات جداگانہ می باشد، چنانچہ تفصیل آن قبلاً تذکار یافت۔ خلاصہ عارفیکہ بہ خود صفات افعال رسیدہ است برائے او تجلیات ثلاثہ یک جا حاصل است۔

حضرت امام میفرماید، کہ عارف کامل را چون گرفتاری ذات او تعالی استیلا می یابد ملاحظہ اسما و صفات از نظر او ساقط میگردد و غیر از ذات احدیت تعالی هیچ مشہود او نمی ماند، الخ یعنی در خارج ذات او تعالی از صفات مقدسہ جدائی ندارد، مگر در قلب عارف کہ عاشق ذات است ذات او تعالی بدون ملاحظہ در قلب او ظاہر است و این یک نوع فصیلت جزئی قلب میباشد نسبت بعرش عظیم زیرا کہ عرش عظیم مظہر ذات و صفات او تعالی است و قلب عارف تنہا مظہر ذات می باشد، این فصیلت اثر عشق عارف است کہ عرش آتر ندارد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی
چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنودی

حضرت امام میفرماید، عدم شرکت صفات نصیب ہیئت و جدائی انسان است و نصیب ہیئت و جدائی قلب انسان است و نصیب جزو ارضی انسان است و میفرماید کہ در انسان دو چیز است کہ عرش آتر ندارد، در انسان جزو ارضی است کہ در عرش نیست و ہیئت و جدائی است کہ آتم خاصہ انسان است و شعوریکہ بہ ہیئت و جدائی تعلق دارد نور علی نور است کہ مخصوص بعالم اصغر است کہ عبارت از قلب انسان می باشد یعنی عرش جزو خاک ندارد و بگذرا عالم کبیر دارای ہیئت و جدائی نمی باشد، بتا بر آن ظہور ذات تنہا در قلب عارف می باشد و بس و بسا موجودات این نعمت میسر نیست دلیل شان این است کہ قلب عاشق ذات مقدس است بتا بر آن

ذات بدون صفات دروے ظاہر میگردد و این تفصیل قبلاً نیز تذکار یافت۔
 مزیت دیگرے کہ قلب دارد و ان این است کہ قلب داراے شعور و عشق میباشد و عرش
 ازین شعور و عشق بے بهره است، بنابراین قلب انسان کامل منظر صرف ذات بحت است کہ مجرد از
 صفات و اعتبارات است و این امر از عجایب است کہ در هیچ مخلوق دیگر جستجو
 نمیگردد، ازین سبب است کہ انسان افتخار اہلیت و لیاقت خلافت را حاصل و متحمل بار امانت
 گردیده است۔ عارفی گفته:

عرش و عزیزین ہر دو یک طبق است بلکہ عزیزین شریف تر طبق است
 یعنی عشق و شعور یکہ قلوب اولیای عزیزین طلعت عرش ازاں بے بهره است۔ بیت
 حسن تو چنان کرد مرا زیر و زبر کہ ز حال و خط و زلف تو ام نیست خبر
 حضرت حافظ میفرماید:

آسمان بار امانت نتوانست کشید قرعہ قال بنام من دیوانہ زدند
 حضرت بیدل نیز میفرماید:

نامش از برده بر زبان می آید و اندکہ نیست جاے او جردل ما
 بیت عارف بخارانی ^{سفرانی} بنشین آن دلبر خراہی وقت سحری آید و یا نیم شب آید
 پوشیدہ نماں کہ این یک فضیلت جزئی است مر قلب را و فضیلت کلی عرش مجید راست۔
 و آن ہم سبب عشق است کہ انسان بآن مشرف است۔ بیت

ہر چند پیرختہ دل و ناتوان شدم ہر گاہ کہ یاد روے تو کردم جوان شدم

مکتوب دوازدهم

حضرت امام میفرماید ملائکہ کرام مشاہد اصل اندر انسان بیچارہ در این دنیا کم است کہ
 از دائرہ ظلیت قدم بیرون نہرند یعنی ملائکہ متوجہ و مشاہد ذات و صفات او تعالی اند و مشاہد

مراتب اصول اندو انسان از دائرہ ظلیت بیرون و بالا تر از ان کمتر سیر و عروج می نمایند چنانچه اکثر بزرگان در دائرہ ظلال قرار دارند و عده محدودی از بزرگان در حین حیات بمراتب اصل مشرف میگردند و بعد از وفات کافه اولیای کرام بلکه جمله مومنان به شهود مراتب اصل قرار مراتب شان مشرف میشوند۔

فضیلت که انسان را بر ملک است این است که بر تو اصل جز قلب انسان کامل میگردند و آن بر تو بقا پیدا می کند بعد از حصول بقا به دعوت خلق اشتغال می نماید ولی ملائک مانند انسان نبوده و بر تو عالم و خوب جز بدن آنها نمی گردند و این بقا به تجلی عالم و خوب خاصه انسان است و ملائک از آن بی بهره اند و این افضلیت از برکت جز خاکی انسان می باشد۔ بیت

قدسیا را عشق هست در نیست در دله آزادی در خورد نیست

تبصره: ایمان عارف اگر چه در وقت عروج شهودی بوده اما در وقت نزول بر اے دعوت ارشاد دیگران ایمان شهودی او به غیبی تبدیل می گردد اما چون وقت ارشاد عارف با انجام برسد و از فضاے خداوندی فوت شود در آن وقت عارف بشهود اصل مشرف میگردند۔

سوال: از فرموده فوقی که انسان در ظلیت است معلوم میشود که انسان باصل نمی رسد۔

جواب: بعد از آن که انسان باصل می رسد در وقت نزول منظر اصل می گردد و این ظهور

اصل ظل اصل می باشد نه خود اصل۔

حضرت امام مینویسند چنانچه انسان بعد از تمامی مدت رجوع و بعد از انضباع به صیغ اصل رجوع باصل نماید و متوجه بجناب قدس گردد اختصاصی و انبساطی که او را آنجا میسر شود یقین است که دیگرے را نشود زیرا که این عارف در حیات این جهان در اصل فانی گشته و بقا به اصل پیدا کرده و دیگرے را چه مجال که به او برابری جوید و دعوی همسری نماید الخ یعنی اگر چه انسان مشاهد اصل می باشد اما چیزی که در بدن او جای میگیرد ظل آن اصل است نه خود اصل و بقا به ظل اصل پیدا می کند زیرا که اصل در وجود او نمی آید و بقاے انسان به ظل اصل است بعد از رسیدن باصل بظل

آن باقی می شود آنکه باصل نمی رسد۔

سوال: حضرت امام این مراتب مقدسه و این مقامات را خاصه انبیاء عظام گفته اند آیا انبیاء عظام در ابتدا کمال نبوت شان باین مراتب مقدسه رسیده خواهند بود و یا میروزیان۔
جواب: در کمال نبوت نیز ابتدا و وسط و انتها موجود است چنانچه کمال نبوت و نهایت نبوت انبیاء عظام در احادیث شریف بسیار دیده میشود۔

در مشکوٰۃ شریف وارد است که آنحضرتؐ به جنازه یک طفل انصاری تشریف برده بودند بعد از تشریف آوردن شان حضرت صدیق بی بی عائشہؓ مادر مومنین فرمودند که آن طفل گنجشک است از گنجشک های جنت۔ آنحضرتؐ فرمودند که توجہ خبر داری که اگر این طور نبوده باشد شاید که درین وقت با آنحضرتؐ معلوم نبوده که اطفال مسلمانان بهشتی میباشد یا خیر۔ در ثانی با آنحضرتؐ معلوم شد که اطفال مسلمین بهشتی اند بنا بر دلائل متذکره نبوت نیز در اے کمالات ابتدائی و وسط و انتہائی می باشد، اما نبوت معارف ظلیه ندارد بقیه این بحث در اخیر مکتوب نمبر ۱۱۴ این حصہ ملاحظه شود۔

مکتوب سیزدهم

حضرت امام میفرماید که نصیب علمای ظواهر علم شرائع و احکام است انچه یعنی علمای ظواهر اگر چه دارای علم و عمل بوده اما از معارف ذات و صفات بهره ندارند صوفیه کرام بر علاوه آنچه که علماء دارند دارای احوال و مواجید نیز می باشند و نیز میفرماید که نصیب علمای راسخین که ورثه انبیاء اند۔ آنچه علمای ظواهر دارند و با آنچه صوفیه بآن ممتازند اسرار و دقائق است که در تشابهات قرآنی و معارف اشارات بآن رفته است انچه یعنی علمای ظواهر علم و عمل دارند و صوفیه کرام با وجود علم و عمل دارای تجلیات و معارف و کشفیات اند و علمای راسخین بر علاوه اینکه کمالات هر دو طائفه را دارا میباشد از اسرار تشابهات قرآنی نیز با خبرند زیرا که آنها بر سبیل تبعیت و وراثت بدولت کمالات انبیاء شرف و خادم حضرات آنها و محرم بارگاه اند و تشابهات قرآنی اسرارها

حضرات انبیاء و علماء را سخین خادبان خاص انبیاء ماند، بنا بر آن از اسرار محمد و یان آگاہ و وارثان کامل اند و دیگران وارث کامل نمی باشند۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرماید کہ ہفتاد ہزار بار پر حائیت الخ چون در مرض طاعون حضرت خواجہ محمد صادق پسر کلان حضرت امام و ہمیشہ مخترمہ او مرحوم گردیدہ بودند بنا بر آن حضرت امام بحضرت شیخ احمد برکی توصیه میفرماید کہ ثواب کلمہ مبارکہ را ہفتاد ہزار بار بہ ارولح شان بخشش نماید۔
تبصرہ: در کتاب جامع صغیر و یاد در کتاب بدور سافرہ سایر کتب احادیث دیدہ شدہ کہ آنحضرت بخواندن کلمہ نفی و اثبات امر کردہ اند و فرمودہ اند کہ این کلمہ شریف ہفتاد ہزار بار خواندہ شود حضرت امانت بہ عمیل آن حدیث شریف ہفتاد ہزار بار امر کردہ است۔

حضرت امام میفرماید کہ قطب الاقطاب صاحب علم است الخ یعنی در ہر عصر و زمان دو قطب موجود است یکے قطب ارشاد و دیگرے قطب ہدایت، قطب ارشاد ہر حلقہ ارشاد و ہدایت است قطب ہدایت ہر حلقہ امدادات غیبی است و اولیای دیگرے نیز تحت اثر این قطب ارشاد و ہدایت قرار دارند و ہر کدام شان در حصہ خود امدادات غیبیہ را بہ عہدہ دارند چنانچہ کشتی ہارا از غرق شدن و یا کسانیکہ در صحرا ہا بہ چنگال درندہ میافتد و غیرہ خطرات دیگریکہ انسانہا بآن مواجہ و روبرو میگرددند چنانچہ اشخاصیکہ در رشتہا گمراہ میشوند بآن ہار ہیری می نمایند این طائفہ بزرگان بہ نجات آہنہا سہم دارند و وظائف امدادات غیبی را بہ عہدہ دارند و قطب ہدایتیکہ امدادات غیبیہ را بہ عہدہ دار صاحب کشف میباشد و اولیای کہ زیر دست او میباشد بعض آہنہا صاحب کشف پودہ و برخی آہنہا داراے کشف نمی باشند باز ہم امدادات غیبی خود را بہ عہدہ داشتہ و بکمک دوستان رسیدہ و بہ ہدایت قطب ہدایت کاری کنند علم بہ معنای کشف است۔

سوال اولیای کہ داراے کشف نمی باشند و ہدایت خود معلومات تراشتہ باشند

بدون داشتن معلومات و کشف بدگیران چگونه ملک خواهند نمود و آہنہارا از خطرات عایدہ چہ طور نجات خواهند بخشید؟

جواب: امدادات غیبی در حقیقت از جانب حق تعالی است کہ بیک مخلوق خود را از خطرات عایدہ نجات می بخشد ولی بر سبیل عادت تمثال و عکس و نمونہ این دوستان خود را نشان دادہ سبب رفع خطرات میگرداند یعنی در این عمل خود عارف کہ داراے کشف ہم نباشد و ازین موضوع آگاہ ہم نباشد حق تعالی تمثال و صورت آہنہارا تا ہر ساختہ خطرات را بوسیلہ او مرقوع می گرداند و یا این کہ قطب مدار آہنہارا می فرستد حضرت امام در مکتوبے از حضرت خواجہ نقل میفرماید، عارفے گفتہ کہ مردے از حج آندہ میگوید کہ ترا در عرفات دیدم و یاد در فلان و فلان جا ہا دیدم در حالیکہ من در بیچ جا ترفتم ام و در خانہ قرار دارم یعنی حق تعالی تمثال دوستان خود را گاہے در عرفات و یاد را ما کن دیگر نشان میدہد اما خود عارف گاہے ازین معاملات آگاہ می شود و گاہے آگاہ نمیشود۔ مصرع

از ما و شما بہانہ بر ساختہ اند

حضرت امام میفرماید، حق سبحانہ ہمہ را علم احوال نمی بخشد انہ یعنی لازم نیست کہ ہر ولی داراے کشف بودہ باشد و نیز کشف سبب بلندی درجہ و مراتب نمی باشد چنانچہ بعض عرفا اگر چہ داراے کشف ہم نباشند از بعضے اولیایہ صاحبان کشف عالی تر خواهند بود خلاصہ اینکہ قرب چیز دیگر است و کشف چیز دیگر، اما کشف سبب بصیرت مقامات می باشد۔

تبصرہ: اگر قرب عارف در خیال او منتقش گشت آن عارف داراے کشف است و اگر قرب او بخمال او منتقش نگردد داراے کشف نمی باشد پس کثرت عروج و کثرت قرب چیز دیگر است و کشف چیز دیگر اگر چہ کشف سبب فضیلت نہ بودہ اما کشف سبب بصیرت مقامات است و صاحب آن بہ تفصیل مراتب عروج خوب ترمی ہمید۔

مکتوب پانزدہم

درین مکتوب شریف حضرت امام عالی این بلده راسرزنش میفرماید و برائے شان بنویسد
 کہ خطیب آنجا در خطبہ از خلفائے راشدین نام نبرده است چرا آنرا تہدید و ملامت نکرده اند یعنی
 اگر چه یاد کردن نامہائے مبارک خلفائے راشدین از شرائط خطبہ نیست مگر از شعائر اہل سنت
 می باشد و آنچه میفرماید کہ جماعہ مہدویہ الخ یعنی در ہندوستان شخصے بود نام سید محمد جون پوری کہ
 کہ بعض مردم اورا مہدی آخر زمان می پنداشتند مرده است قبر او در یکے از ولایات افغانستان یعنی
 در قراہ می باشد مقصد حضرت امام این است کہ مردمان این شہر تبلیغات تابعان اورا نزدیک نماید تا سبب
 گمراہی نشود و ثابت است کہ آن شخص مہدی نبوده است. در حال ہم تابعان آن شخص از ہندوستان
 بولایت قراہ افغانستان می روند و قبر اورا آباد کردہ و احترام می کنند شنیدہ ام کہ تو اب پالان پور نیز
 بآن عقیدہ بودہ و اورا مہدی موعود دانستہ۔

مکتوب شانزدہم

حضرت امام در این مکتوب شریف از فضیلت مرگ طاعون و عجائب قبر بیان میفرماید
 و میگوید کہ مرگ طاعون شہادت است و در قبر ترقی مقامات نیز موجود است یعنی مردگان توجہ مرشدان
 و مابدون توجہ در قبر نیز ارتقائی یابند و درک این معاملہ از عقل عوام بلند است کشف و مشاہدات
 ہیچو احوال کار اولیا است نہ اشخاص دیگر۔ حضرت مولانا گوید بیت
 در نیابد حال پختہ، بیچ خام پس سخن کوتاہ باید و السلام

مکتوب ہفتم

در این مکتوب حضرت امام بجا اب حضرت میرزا حام الدین کہ بعد وفات حضرت خواجہ
 محمد صادق تعزیت نامہ نوشتہ بودند چنین تذکر میدہند و میفرمایند کہ مخدوم زادہ کلان کہ درین مرض
 طاعون انتقال کردہ است دارائے حالات عجیبہ و غریبہ میباشد کہ فقیر در قبر او مشاہدہ می کند یعنی

حق تعالیٰ در حق او و این اموات مرض طاعون مہربانی ہائے زیاد کردہ است و می کند۔

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ شریعت را صورتی است و حقیقتی الٰہی یعنی صورت شریعت بہ محکمت کتاب و سنت تعلق دارد و حقیقت شریعت بہ تشابہات کتاب و سنت تعلق دارد و این ہر دو علم نصیب علمائے را سخن می باشد و علمائے را سخن کسانے اند کہ از اسرار تشابہات و مقطعات قرآنی آگاہی دارند و صورت شریعت را با حقیقت شریعت جمع ساختہ اند علمائے طواہر ازین مرتاباے نصیب اند صرف بصورت شریعت اکتفا کردہ و از حقیقت آن غافل اند بلکہ بعضی آہنامنکر حقیقت شریعت بودہ مردم را از ان باز می دارند و من زین لہ سوء عملہ فراہ حسنا۔ و طائفہ از صوفیہ تا رسیدہ نیز شریعت را منحصر با حکام و استدلال دانستہ و از حقیقت شریعت بے خبر اند و این طائفہ حقیقت را سوائے شریعت می پذیرند بگمانہ علت آن اینست کہ این طائفہ در مراتب ظلال قرار داشتہ و از حقایق شریعت معلوماتی ندارند و اگر بمراتب اصل می رسیدند و مصداقات مسائل شرعی از روی کشف مشاہدہ میفرمودند آنگاہ چنین چیز ہائمی گفتند یعنی حقیقت را جدا از شریعت نمی پذیرد اشتند۔

تبصرہ: حقیقت ولایت دیگر است و حقیقت شریعت دیگر یعنی حقیقت ولایت صغری رسیدن بظلال صفات است و حقیقت شریعت رسیدن بہ صفت الکلام و شان الکلام است۔ کسانیکہ بہ حقیقت ولایت رسیدہ و بہ حقیقت شریعت نہ رسیدہ اند این طور میگویند اما اگر بہ حقیقت شریعت برسند میدانند کہ حقیقت ما ظل حقیقت شریعت است۔

حضرت امام میفرماید پیری و مریدی در طریقہ عالیہ نقشبندیہ بہ تعلیم و تعلم طریقہ است الٰہی یعنی در طریقہ نقشبندیہ تعلیم ذکر است و صحبت شیخ و صرف بگلاہ دادن و شجرہ گرفتن کاری شود در این طریقہ عالیہ بہایت دیگران کہ جذبہ است در بدایت ایشان درج است نظر و صحبت پیران

این طریق عالیہ شفا دہندہ امراض قلبیہ است چنانچہ توجہ ایشان کہ در وقت ہائے قلبیہ را معدوم
و از بین می برد و سالک را بہ فنا و بقا مشرف می گرداند۔
مکتوب نوزدیم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب ہفتم

درین مکتوب شریف حاصل فرمودہ حضرت امام این است کہ صفرا بیان شیرینی شکر را
نمی فهمند و وجود صفرا مانع احساس شیرینی شکر میگردد و سودا بیان شیرینی شکر را می فهمند یعنی
طبقہ عوام مانند صفرا بیان میباشند کہ از سر و عروجات و کمالات صلوة معلوماتی ندارند ولی طبقہ خواص
از سر و مراتب عروج خبر دارند بنابر آن این طائفہ عوام و خواص با ہم قابل مقایسہ نیست حضرت
امام انہارا می فهماند کہ بخواص مقابلہ کنید۔ خلاصہ حقیقت صلوة عبارت از تجلی حق تعالی است
کہ بصورت ارکان صلوة یعنی مانند قیام رکوع و سجود متمثل میگردد حضرت عروۃ الوثقی در بارہ
حقیقت صلوة میفرماید۔ بیت۔

چکد مشک تر از دستم گر آن کیسود افتد دم صبح از گریہ نام گر آن مہ در کنار آید

و نیز میفرماید کہ کسی کہ آن حقیقت رعنا را شاہدہ نگردہ باشد قدر این ارکان را نمی فهمد۔

مکتوب ہشتم و یکم

در این مکتوب شریف حضرت امام رابع بہ بیان قلب تذکراتی دارہ اند یعنی قلب بدو
معنی اطلاق میشود۔ (۱) قلب نوری کہ از عالم امر است و عالم امر چون لامکانی است لهذا
دارای وسعت می باشد بر روی ہمیں وسعت قلب نوری است کہ حضرت جنید و حضرت بایزید
آنرا از عرش بزرگتر پیدا شدہ اند۔ (۲) قلب مضعہ کہ عبارت از پارچہ گوشت می باشد کہ بطرف چپ
سینہ باین روش و قبرغہ قرار داشتہ مانند صنوبر می باشد اما استعداد ازین پارچہ گوشت از استعداد

قلب نوری بلندتر است یعنی در قلب نوری ظهور یک تجلی از تجلیات است۔ اما در قلب صنوبری ظهور ذات اوتعالی است۔ بنا بر آں کمال قلب نوری اگر چه از کمالات ظهورات عرش پائین تر اما ظهور قلب صنوبری از ظهور عرش فاضل تر است زیرا کہ در عرش ظهور ذات مسجم صفات می باشد و در قلب صنوبری تنها ظهور ذات اوتعالی است۔ بیت

عشق تو چنان کرد مرا زیر و زبر کز خال و خط و زلف تو ام نیست خبر
رو بردرد دل بنشین آن دلیر خراگاہی وقت سحری آید و یانیم شب آمد

تبصره: اگر چه صفات از ذات اوتعالی جدائی ندارند اما در قلب عارف که عاشق ذات اوتعالی است ظهور ذات مقدر بدون صفات است۔ اما این یک فضیلت جزئی است و فضیلت کلی مرعش راست۔ خلاصه اینکه در جاعے کہ حضرت امام ظهور قلب را کمتر از ظهور عرش گفتہ مقصدشان قلب نوری بوده نہ قلب صنوبری و آنچه در حدیث شریف وارد است مراد از قلب قلب مضغہ و صنوبری می باشد نہ قلب نوری و اکثر اولیای کرام از کمالات قلب صنوبری معلوماتی ندارند و صرف بہ کمالات قلب نوری رسیده اند، کمالات قلب صنوبری کمالات انبیای عظام است کمالات قلب نوری کمالات اولیای کرام اند کہ در ظلال قرار دارند ناگفته نباید گذاشت زحمتیکہ قلب صنوبری بکمال برسد تمام لطائف عارف اجزای او میگردد اما جزو اکمل او مختصر خاکی است عرفای کہ بہ کمالات قلب صنوبری نایل آتند کمالات نبوت مشرف گردیده اند۔

حضرت امام میفرماید کہ قلب نوری چون بکمال برسد بہر کہ متجدد میشود و متجدد بہر تکرار میگردد یعنی از ذکر اوتعالی انعکاس میگیرد و ذکر بلکه و یادداشت او میگردد و در این مرحلہ هیچ گاہ غفلت دست نمیدهد و قلب مضغہ اگر بکمال برسد منظر عین مطلوب میگردد، برعکس قلب نوری کہ اگر بکمال برسد منظر ظل مطلوب میگردد۔ پس در بین قلب نوری و صنوبری فرق آنست کہ ظهور در هر دو قلب ظهور ظل است اما ظاهر در قلب صنوبری اصل است و در قلب نوری ظاہریم ظل می باشد۔

حضرت امام مینفر باید عجائب کار و بار است الخ یعنی این قلب صنوبری کہ منظر ذات او تعالیٰ است بعد رجوع و نزول بدعوت خلق بہ ظلمت و تیرگی مواجہ میگردد چنانچہ در حین نزول آن حضور قبلی کہ داشت تغیری یابد و حضور بہ غیبت تبدیل میشود ازین سبب آنحضرت ہمیشہ استغفار می نمودند۔ حاصل کلام حضرت امام اینکہ قلب صنوبری جو ہر نفس است کہ خزان و اسرار عالم خلق دروے تہادہ شدہ است و ہکذا کمالات خفیہ عالم امر نیز در روی مکنون گردیدہ بالآخرہ ہیئت و حرانی پیدا کردہ است۔ قلب عوام اگرچہ داراے اجزائے عشرہ یعنی داراے لطائف عالم امر و عالم خلق میباشد اما چون این اجزائے شان بکمال نرسیدہ اند و ہیئت و حرانی پیدا نہ کردہ اند و ہر کدام شان بصورت جداگانہ افتادہ است بنا بر این کمال قلب عارف را ندارند حضرت امام مینفر باید کہ برادر این ہمہ کمالات الخ یعنی مقام قاب قوسین دیگر است و مقام اودانی دیگر۔

تبصرہ: قلب مظہر است حق تعالیٰ در ان ظاہر در مقام قاب قوسین در ظاہر رنگی از منظر نا اندازہ متوسم و نمایاں میگردد و منظر ہنوز کامل در ظاہر فنا نگردیدہ است و از وجود بشری او بیک اندازہ اثرے باقی ماندہ است و در مقام اودانی وجود بشری عارف فتلے کامل یافتہ است۔ نام و نشانے از عارف باقی نماندہ است، پس مقام قاب قوسین داراے دو قوس می باشد یکے قوس جوہی است و دیگرے قوس امکانی کہ عبارت از وجود بشری عارف است کہ در مقام قوسین وجود بشری ہنوز باقی و قوسین موجود است۔ و در مقام اودانی کہ داراے یک قوس می باشد قوس امکانی بہ کلی فانی گردیدہ در ان وقت از وجود بشری عارف ہیچ اثرے باقی نمی ماند و وجود موہوبی بہ عوض آن عارف گردیدہ است۔ ناگفتہ نباید گذشت کہ مقام قاب قوسین داراے چند مراحل می باشد۔

(۱) مرحلہ شہود صفات اصنافی است کہ در این مرتبہ عارف در مراتب و جوہی بہ کلی فانی نگردیدہ و قوس امکانی او ہنوز قرار دارد پس دو قوس در اینجا عبارت از وجود بشری عارف و صفات اضافی است۔

(۲) فتاے عارف در صفات ثبوتیہ است کہ در این مرتبہ دو قوس عبارت از قوس عارف و قوس صفات ثبوتیہ او تعالیٰ است و فتاے این مرتبہ از فتاے مرتبہ اول اتم و کامل تر میباشد۔

(۳) فناے عارف در شیوات ذاتیہ است در این جائیز دو قوس است یکے قوس عارف است و دیگرے قوس شیوات -

(۴) فناے عارف در مقام اعتبارات ذاتیہ است در این جائیز دو قوس است یکے قوس عارف و دیگرے قوس اعتبارات -

(۵) فناے عارف در مقام تجلی ذاتیہ است کہ بلندترین فنا ہا ہمیں فنا است کہ در اینجا عارف بمقام او ادنی مشرف میگردد و از قوسین اثری باقی نمی ماند صرف قوس وجوب بحال خود می ماند کہ در این مکتوب شریف از ان تذکرات داده شدہ است -

بقرار فوق عارف در ہر مرتبہ از مراتب وجوبی بوجود موہوبی آن مرتبہ مشرف میگردد و وجود موہوبی کہ در مقام او ادنی بعارف عنایت پیشود اکمل ترین وجودات موہوبی عارف است کہ از مرتبہ تجلی ذات مقدس بہ او عنایت پیشود -

تبصرہ: فنا و نوع است یکی فناے شہودی است و در این فنا سالک ممکنات را فراموش و بہ شہود مراتب وجوب مشرف میشود - دیگر فناے وجودی است کہ در این مقام وجود بشری عارف حکم یک پوئین وجہ پیدامی کند و تجلیات عالم وجوب ذات عارف میگردد باین طور کہ باطنی او تجلیات ذاتیہ و ظاہر او تجلیات صفاتیہ گردیدہ و وجود بشری سابق عارف بمنزلہ لباس او میگردد -
تبصرہ: در وقت نزول صاحب این قلب کامل ہم بہ استدلال محتاج میگردد چیزے را کہ در عروج دیدہ بود در نزول مفقود گردیدہ و عارف محتاج استدلال گردیدہ -

مکتوب بست دوم

حضرت امام در این مکتوب شریف از شرافت سر سہ شریف بیان و میفرمایند کہ چاہ عمیق راضقہ بلند ساختہ اند و توری در ان بہارہ شدہ کہ ما خود از نور بے صفتی و بے کیفی است الخ یعنی چنانچہ کہ در بیت اللہ شریف نور ذات بخت او تعالی است در این جائیز آن نور مقدس ظاہر است -

مراد از بلندی آنست که زمین سرسبز منظر انوار عالیہ می باشد۔

حضرت امام میفرماید که پیش از آنکه حال فرزندی عظمی مرحومی به این درویش ظاهر ساخته بودند و در گوشه سکونت فقیر توری نشان داده بودند که گردی از صفات و شیوات بوی راه نیافتہ بود انج یعنی نور ذات بخت او تعالی بمشاهده می رسید و حضرت امام بعد از مشاهده این حال باین فکر بودند که شاید محل آن نور زمین دفن خودشان خواهد بود، در نتیجہ آن زمین دفن حضرت محرم زاده کلاں گردید بالآخره بعد از مدتی بحضرت امام ظاهر شدہ کہ آن نور یک تجلی از انوار قلبیہ حضرت شان بودہ مانند چراغیکہ از مشعل بزرگ انشعاب و جدا شود مرقد مبارک حضرت امام ہم در آنجائی باشد حضرت امام میفرماید کہ تمام این انوار از مدح حق تعالی است و تجلی قلب فقیر سم از عنایت او تعالی است۔ تبصرہ: لباس و محل نشین عارف بمالات عارف منعکس میگردد و چون سرسبز محل تجلیات قدسیہ گردیدہ ازین سبب میفرماید کہ چاه عمیق را بلند ساخته اند۔

مکتوب بست و سوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف خلاصہ و حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ بدعت حسہ وجود ندارد و تمام اقسام بدعتہا سنیہ می باشد بعضی علماء و یا صوفیہ کرام کہ بدعت را حسہ گفته اند دلیل آن این است کہ نور سنت را در بدعت دیدہ اند و گمان کرده اند کہ این نور از خود بدعت خواهد بود و حالانکہ آن نور در حقیقت پر توی از سنت بودہ و در بدعت منعکس گردیدہ بود و اکنون چون مردم تارک سنت گردیدہ اند و سنت ضعیف گشتہ انعکاس آن نور در بدعت دیدہ نمی شود و نور سنت کم شدہ و خود بدعت قطعاً نور نداشته و تمام بدعت ہا سنیہ و ظلمانی می باشد در بدعت هیچ حسن نیست۔ بنابراین می باید صوفیہ کرام کہ بعض بدعت ہا را از قبیل سماع و نغمہ کہ در طریقہ شان رواج ساخته اند از انہا پیروی و تقلید نکنند پیرو سنت باشند چہ در این وقت وقت ضعف سنت بودہ باید عوض بدعت سنت را پیروی کردہ و بدعت را ترک نمایند۔ و نیز علماء کرام کہ بعض افراد بدعت را

حسن گفته اند از گفتار خود منصرف گردند و تمام افراد بدعت را ظلمانی بدانند سردار دعوای عالم تمام بدعت را ضلالت فرموده -

حضرت امام در حق مرشدان خود دعا میکنند و میفرمایند که آنها بدون سنت عمل نکرده اند لاجرم کارخانه این بزرگواران بلند است مشهور دیگران در نزد این بزرگواران داخل ماسوی است یعنی چیزی را که دیگران مقصد و مطلوب پذیرفته اند این بزرگواران آنرا داخل ماسوی می دانند دیگران نفی و اثبات را برای آن میکنند که تمام عالم را بعنوان حقیقت و به عنوان وجوب بینند برعکس این بزرگواران مقصودشان از تکرار نفی و اثبات وسعت دایره نفی است تا تمام شهودات و مکشوفات را داخل نفی بسازند تا بر آن ذکر نفی و اثبات در طرق دیگر مناسب حال بتدیان دانسته شده بعد از آن تکرار اسم ذات یعنی الله که کلمه اثبات محض است می پردازند تا مکشوفاتی که بواسطه تکرار اسم ذات حاصل میگردد استقرار و ثبات یابد -

اما کار این بزرگواران برعکس طرق دیگر میباشد چنانچه اسم ذات را در ابتدا تکرار میکنند بعد از آن به نفی و اثبات می پردازند مقصودشان این است که ظلال مرانب و خوب که از تکرار اسم ذات مشهودشان گردیده بود به تکرار نفی و اثبات نفی گردد تا از ظلال به اصل برسند یعنی دیگران ظلال را استقرار می بخشند و این بزرگواران اصل را میخواهند و ظلال را نفی میکنند حضرت امام میفرمایند که اگر ناقص سوال کنند حاصل جواب حضرت امام اینکه اثبات دیگران در نزد این بزرگواران حاصل می باشد چون اثبات دیگران ظلال است لهذا این بزرگواران آنرا نفی می کنند و اگر این بزرگان از اثبات خود بنیان کنند خواص عوام ملحق گردد یعنی کسانی که با اثبات و استقرار ظلال خود را خواص می پنداشتند بمقابل معرفت عالی این بزرگان خود را عوام خواستند دانست -

حضرت امام میفرمایند از اسم و صفت جز ذات نمیخواهند یعنی بزرگان نقشبندی که تکرار اسم ذات می نمایند مقصودشان ازین تکرار خواص اسمانی باشد بلکه مقصودشان ازین تکرار اسم ذات رسیدن به مسمی آن اسم می باشد خواص اسماء آنچه میفرمایند طریق این اکابر طریق اصحاب کرام است

یعنی استفادہ اصحاب کرام از حضور آنحضرت صرف بواسطہ صحبت آنحضرت بوده نہ بواسطہ ریاضات شاقہ وفاقہ شدیدہ۔ استفادہ طالبان این طریق نیز بواسطہ صحبت شیخ مقتدا است نہ بواسطہ ریاضات شاقہ و این معاملہ نشانہ خاص مناسبت نقشبندیہ است باصحاب کرام و در طرق دیگر این امر موجود نیست و ترقیات آنہم بواسطہ ریاضات شاقہ است۔ حضرت امام میفرمایند فی الحقیقت اخیر باول از وسط نزدیک تر است یعنی الف ثانی اگرچہ نسبت بہ اوسط از الف اول دوز تر است اما در حقیقت یا اول نسبت بوسط نزدیک تر است زیرا کہ آنحضرت فرمودہ اند کہ امت من مانند باران اند معلوم نمی شود کہ برکت در اول آن است و یا در اخیر آن۔ آنحضرت در این قرابیش شان آخری بہ اول مشابہ دیدہ اند و وسط را بہ اول مشابہ ندانستہ اند۔

خلاصہ حق تعالی حضرت امام را بدرجات عالی مشرف ساختہ و بہ منصب مجرد بیت الف ثانی مفتخر فرمودہ و وسیلہ ہدایت عالم ساختہ است کہ امروز خلفائے حضرت امام در ہر نقطہ ممالک اسلامی رہتمانی عالم اسلام و مبلغان ظاہر و باطن شریعت اند۔ از ملاحظہ بعض کتب و رسائل نیز چنین استنباط میگردد کہ نسبت و برکت حضرت شاہ نقشبند و حضرت امام تا بہ حضرت ہمدی موعود میرسد و حضرت ہمدی ہم مروج این نسبت شریفہ خواهد بود۔

مکتوب بست چہارم

حضرت امام میفرمایند نسبت رابطہ شمار با صاحب رابطہ میدارد یعنی رابطہ واسطہ جزا کمالات مرشد است شکرانہ حصول رابطہ را بجا باید آورد۔

تیسرہ: رابطہ عبارت از تصور شیخ مقتدا است و این رابطہ چند قسم میباشد۔

(۱) طالب تصور نماید کہ شیخ مقتداے او در مقابل او نشسته است از قلب او قلب طالب فیض میرسد۔

(۲) طالب تصور میکند کہ شیخ مقتداے او در قلب او جا دارد و از قلب مرشد بہ قلب او فیض میرسد۔

(۳) طالب در عین وظیفہ خود را عین شیخ مقتدا تصور می نماید رابطہ فوائد بسیار داشته طالبانیکہ

رابطہ حاصل گردد و تصور شیخ بہ سہولت بیسر شود در ان صورت طالب شیخ مقتداے خود را در ہر جا با خود
می بیند چنانچہ حضرت یوسف وقتیکہ بہ ہمت بتلامی شد رابطہ حضرت یعقوب نیز از اسباب
نجات او گردیدہ است۔ لہذا حضرت امام میفرماید کہ نسبت رابطہ شمار ایا صاحب رابطہ می دارد۔
و آنچه میفرماید قبض و بسط ہر دو بازوے طیران این راہ اند یعنی سالک وقتیکہ منعکس بہ تجلیات
صفات میگردد گاہے خود را منظر صفات جلال و گاہے منظر صفات جمال می یابد بنا بر ان جلال سبب
قبض و جمال سبب بسط او می باشد۔ حضرت امام میفرماید از زوے آن نمودہ بودند کہ در جمیع ذرات
مشاہدہ جمال لایزال بیسر شود انج یعنی این خواہش شما از تصور نظر است ذرات عالم طاقت ظہور آن
جمال را ندارند و آن جمالیکہ در ممکنات دیدہ میشود یک ظل از ظلال بے نہایت آن جمال بے نہایت است
کہ در ممکنات یک ظل از ظلال بعیدہ او نمایاں گردیدہ است و ممکنات طاقت ظہور خود آن جمال ندارند
و نسبت شما فوق از زوے شماست، چون آن نسبت بہ تنزیہ صرف از تباط دارد در درک شما نمی گنجد
بنا بر ان شما خود را بے نسبت می دانید۔

مکتوب بست و پنجم

حضرت امام میفرماید ذکر عبارت از طرد غفلت است یعنی وقتیکہ در خرید و فروش مراعات
او امر و توایہی شرع شریف صورت گیر خود این عمل نیز در حقیقت ذکر و یاد خدا است، اما ذکر یکہ در
طریقہ خواجگان نقش بندہ است مربوط بہ باطن می باشد کہ وسیلہ وصول بمطلوب است ذکر اول
نیز گاہے سبب وصول میگردد مگر راہ متعارف راہ مشائخ است و اگر ذکر ظاہری نیز مطابق توصیہ ہا
مشائخ عملی گردد نتیجہ موثر خواهد داشت۔

مکتوب بست و ششم

تبصرہ: حضرت شیخ المشائخ خواجہ باقی باللہ صاحب در حین وفات شان توصیہ کردہ بودند کہ

فرزند آن شان یعنی خواجہ عبید اللہ و خواجہ عبداللہ تخت تربیہ حضرت امام قرار گیرند زانیکہ مخدوم زادہ
 بہ سن رشد رسیدہ بودندومی بایست باساس توصیہ حضرت شیخ المشائخ تخت تربیہ حضرت امام قرار
 میگرفتند در این اثناء میرزا احسام الدین احمد کہ بہ تربیہ طاہری مخدوم زادہ اشتغال داشت بحضور حضرت
 امام مکتوبے می نویسد کہ خواجہ زادہ کلان و خواجہ جمال الدین حسین فرزند میرزا احسام الدین احمد
 از شیخ اللہ داد و طبقہ گرفتہ اند زینا بران از جہار بحضور حضرت امام مشرف شدہ نمی توانستہ
 حضرت امام بجواب آن میفرماید کہ ازین روش وضع مباینت و مخالفت مفہوم می شود یعنی شما
 چگونہ راضی شدہ اید کہ این طور بشود و میان شیخ اللہ داد تیز با وجود احترام بہ پیر خود چہ اختلاف توصیہ
 پیر خود این عمل جرات نمودہ است و میفرماید کہ وصول با و تعالی بجز تلقین نمیشود مرشد راہ بین و
 رہنما در کار است صرف تلقین بمنزلہ تعلیم الف و با است کہ بہ صبیان دادہ میشود راہ وصول دیگر است
 و میان شیخ اللہ داد از ان راہ بے خبر است اما میداند کہ وصیت حضرت خواجہ بے حکمت نخواہد بود
 و امید است کہ عاقبت محمود گردد و مخدوم زادگان بکمال برسند و نیز میفرماید مکتوبیکہ مخدوم زادہ کلان
 بدست برادر خود ارسال داشتہ بود متضمن کمال تواضع بودہ جنون طلب و عشق و اشتیاق صحبت من
 از ان ہویدا بود امید است کہ وصیت حضرت خواجہ موثر گردد و مخدوم زادگان بکمال برسند الخ ناگفتہ نمان
 کہ در حین وقات حضرت شیخ المشائخ مخدوم زادگان بسن شیر خوارگی بودند کہ حضرت خواجہ ہر دوے
 شان را بحضور خود خواستہ و حضرت امام امر کردند کہ بمخدوم زادگان توجہ کنند حضرت امام در حضور حضرت
 خواجہ ہر دوے شان توجہ فرمودند و اثر توجہ مبارک در ظاہر بدن مخدوم زادگان نیز ظاہر شد و نیز حضرت
 خواجہ بحضور امام ہدایت دادند کہ بوالدہ ہائے مخدوم زادگان نیز غائبانہ توجہ نمایند زینا بران غائبانہ
 توجہ کردہ باشند اما در اخیر ہر دو مخدوم زادگان بحضور حضرت امام مشرف و بدرجات عالی رسیدہ ات
 خواجہ عبداللہ کہ فرزند دوم حضرت شیخ المشائخ اند با نوازہ علمیت داشتہ اند کہ پدیرشاہ ولی اللہ
 دہلوی یعنی شاہ عبدالرحیم صاحب از شاگردان شان بودہ اند۔

مکتوب بیست و ہفتم

حضرت امام میفرماید: آنجا اندراج یافتہ بود کہ اگر حقایق ممکنات عدوات باشند انہ یعنی شیخ عبدالعزیز چون پوری اعتراض کردہ بود کہ اگر حقایق ممکنات عدوات باشند لازم می آید حصول آن عدوات در ذات و علم او تعالی زیرا کہ معلوم در علم عالم داخل می باشد پس عدوات در ذات و صفات او تعالی داخل خواهد شد حضرت امام این اعتراض را اعتراض عالمانہ ندانستہ و در جواب آن میفرماید کہ عجیب شبہ است۔ ای شیخ عبدالعزیز میدانید کہ حق سبحانہ اشیائے شریفہ و کثیفہ را میداند و هیچ کدام اینہا را در ذات و صفات او تعالی حصولی نیست یعنی تعلق علم او تعالی بمعلومات یک تعلق بے کیف است ظرفیت و مطروفیت در آن نیست و نیز شیخ عبدالعزیز نوشتہ کہ حقایق ممکنات باید کہ وجودی و ثبوتی باشند نہ عدوی کہ حقایق عبارت از ارواح و نفوس ممکنات است حضرت امام در جواب آن می نویسند کہ درست است حقایق ممکنات وجود و ثبوت علمی دارند اما وجود خارجی در کار نیست حضرت امام نوشتہ ہاے شیخ عبدالعزیز را تعجب اور پنداشتہ میفرماید عجب کار است اینجا حقایق را عبارت از ارواح و نفوس ممکنات دانستہ و اعیان ثابتہ و معلومات اللہ را گذاشتہ یعنی شیخ عبدالعزیز در گفتار خود از راہ تناقض پیش آمدہ چنانچہ یک مرتبہ حقایق ممکنات را اعیان ثابتہ و معلومات اللہ گفتہ و باز حقایق ممکنات را ارواح و نفوس ممکنات پنداشتہ است۔

و نیز حضرت امام علاوہ میکند کہ شیخ عبدالعزیز باید کہ اعتراض خود را اول بر شیخ محی الدین بکت کہ او گفتہ است کہ اعیان یعنی حقایق ممکنات بوی وجود انشعبہ است و حالانکہ شیخ عبدالعزیز مخلص شیخ محی الدین بن عربی است۔

تبصرہ: حضرت امام حقایق ممکنات را عبارت از عدوات و پرتو تجلیات صفات او تعالی میدانند شیخ عبدالعزیز بقربایش حضرت امام اعتراض نمودہ بینوسند کہ اگر حقایق ممکنات عدوات باشند شرافت و کرامت از ممکنات مسلوب میگردد و حالانکہ حضرات انبیاء نیز از جملہ ممکنات می باشند۔

حضرت امام در جواب او میفرماید که چرا شرافت و کرامت از ممکنات مسلوب گردد کما و تعالی
 بحکمت بالغه و قدرت کامله خود آن عبادات را بحسن تربیت خود منظر عکس و تجلیات اسما و صفات خود
 ساخته و شرف نبوت و ولایت مشرف گردانیده است یعنی اگر چه ذات ممکنات عدم است لکن
 خداوند کریم بحسن تربیت خود آن عدم را بدرجات عالی رسانیده و منظر تجلیات خود ساخته است چنانچه
 انسان را از یک قطره آب منی خلق کرده و با بدرجات بلند تا ابل گردانیده است شیخ عبد العزیز چون از
 اهل توحید و جودی بوده بنا بر آن حضرت امام در جواب او میفرماید عجب است که شرافت و کرامت انسان
 را در نظر آورده و تنزیه و تقدیس و عظمت و جلال و جمال او تعالی را فراموش گردانیده همه اوست میگوید
 و انشیاء خمیسه و زدیله را عین حق میدانید و انسان را حقیقت عدمی نمیدانید خداوند شمار انصاف
 دهد که عظمت و قدسیت و جلال و جمال او تعالی را فراموش نکرده باشید و نیز شیخ عبد العزیز اعتراض کرده
 بود سخن اجماعی را به سخن ساختگی شما ارتقاع نمی توان نمود یعنی شیخ عبد العزیز گفته است که سخن اجماعی
 آن است که همه اوست گفته شود حقایق ممکنات را عدم نیاید دانست در جواب او حضرت امام میفرماید
 که سخن ابداعی و اختراعی سخن همه اوست است و کلام من همه ازوست می باشد که کلام اتفاتی است
 علمای شریعت بآن اجماع کرده اند و آیات و حدیث بر آن دلالت میکند سخن من ابداعی و اختراعی
 نمی باشد شما میدانید که شیخ اکبر را که مردم بلا مت میدانند سبب ملامتی او این است که همه اوست
 گفته است یعنی تمام اشیا را حق دانسته است و حاصل معارف فقیر همه ازوست می باشد یعنی همه مخلوق
 او تعالی است و معارف من مقبول شرع و عقل است و بکشف و الهام تا نیکر دیده است پس
 سخن ابداعی مقوله همه اوست می باشد و مقوله همه ازوست مقبول شرع و عقل است -

حضرت امام میفرماید که شیخ مشارالیه بعد از ذکر اعتراضات در مقام شفقت آمده نوشته است
 که اگر حقایق ممکنات را ارواح انسانی بدانیم موافق جمهور است -

حضرت امام در جواب او میفرماید که شما کدام طائفه را جمهور میدانید تا این زبان شنیده نشده
 که کسی حقایق ممکنات را ارواح انسانی دانسته باشد تعجب است بسیار تعجب است شیخ عبد العزیز

خیال می کند که هر کس سخنی را بقیاس و تخمین می گوید و بفکر خود سخن بانی می کند نه چنان است معارفیکه بدون کشف و الهام و بدون شهود و مشاهده در تحریر و تقریر آید بهمان واقف است علی الخصوص که مخالف قوم یعنی مخالف صوفیه وجودیه بوده باشد۔

حضرت امام میفرماید که شیخ مشارالیه چه اعتقاد داشته باشد و این معارف را از کدام قسم دانسته باشد یعنی کلام من را قیاسی و تخمینی و سخن بانی میداند و یا معارف مرا کشف و الهام و شهود و مشاهده میداند و حالانکه معارف من و تحریر من بدون کشف و الهام و شهود و مشاهده نمی باشد بمن لکتوف شده است که حقیقت ممکنات عبادات است باین تو تجلی اسما و صفات او تعالی تفصیل مقام قرار ذیل است۔ صفات ثماتیه او تعالی یعنی حیات، علم، قدرت، اراده، سمع، بصر، کلام و تکوین که صفات ذاتیه او تعالی اند و این صفات هشت گانه دارای عبادات متقابل می باشد چنانچه در مقابل علم عدم علم در مقابل قدرت عدم قدرت علی هذا القیاس الخ پس این صفات ثماتیه او تعالی در عبادات متقابل خود پر تو انداخته بعد از آن صفت تخلیق او تعالی آن عبادات متقابل را موجود ساخته زید و عمر و بکر و غیره را بوجود آورده است۔

خلاصه اینکه این عبادات متقابل در آن وقت وجود علمی داشته و در علم او تعالی موجود بوده ولی وجود خارجی نداشته اند یعنی پر تو صفات بآن عبادات ممتزجه در علم او تعالی رسیده بوده ولی وجود خارجی نداشته اند بعد از آن توسط صفت تخلیق بآن عبادات متقابل وجود خارجی بخشیده شده است۔ حاصل فرموده حضرت امام این است که حقایق ممکنات عبادات متقابل صفات می باشد باین تو صفات او تعالی یعنی در نزد صوفیه محققین حقایق ممکنات عبادات متقابل است و در نزد صوفیه وجودیه حقایق ممکنات وجودات متنزله و ظهورات و اعیان ثابت می باشد چنانچه این طائفه میگویند که حق تعالی به پنج مراتب تنزل فرموده است۔

(۱) بصورت علم اجمالی۔

(۲) بصورت علم تفصیلی۔

(۳) بصورت عالم ارواح۔

(۴) بصورت عالم مثال۔

(۵) بصورت عالم اجساد۔

پس نزد صوفیہ وجودیہ ممکنات بواجب تعالیٰ مناسبت دارند و ظہورات او تعالیٰ می باشند لهذا حمل ممکن را بواجب جائز میدانند و صوفیہ محققین بزرگی را عجز و انکسار دانسته و حقایق ممکنات را عداوت می پندارتند و میگویند کہ ممکنات بحق سبحانہ هیچ مناسبت ندارند گفتار وجودیہ معکوس فرمایشات صوفیہ محققین بوده اما چون این طائفہ در حال سکرند معذورانند لهذا ملامت پنداشتن نمیشود اما گفتارشان خلاف حقیقت است چنانچہ در این بارہ قبلاً نیز در چند مکاتیب دیگر تذکرات تفصیلات داده شدہ است کہ گفتار وجودیہ قابل تقلید نیست اما خودشان معذورانند۔

مکتوب بست و ہفتم

حضرت امام میفرماید سعی نمایند کہ این حمل بہ تکلف ہم میسر نشود الخ یعنی چون ذات او تعالیٰ از صفات بزرگ است باید کہ صفات را در آنجا حمل نکنند بدلیل اینکه در حمل می باید کہ در بین موضوع و محمول اتحاد موجود بوده باشد و در بین ذات او تعالیٰ و صفات مقدسہ معایرت مفہومی و صدیقی موجود است۔ بنا بران حمل صفات بر ذات او تعالیٰ مجاز نیست یعنی صفات را عین ذات نباید دانست۔ آنچه میفرماید کہ روح او را نیز دخل داده باشند الخ یعنی در کتاب رشحات دیدہ شدہ است کہ از بابا ایزد نقل گردیدہ کہ گفتہ است "وقتیکہ ملائکہ گل حضرت آدم را می سرشتند من نیز در آن گل آب می انداختم" حاصل فرمایش حضرت امام اینست کہ ارواح کا بلین بصورت اجسادشان تشکیل گردیدہ در بسے اوقات بہ دوستان خود امداد می نمایند و دشمنان دین را بہ شکست مواجه میسازند تا گفتہ نباید گذاشت کہ این تشکیل شدن ارواح بزرگان بصورت اجساد تاسخ تصور نگردد۔ زیرا کہ تاسخ آنست کہ روح یک بدن در بدن دیگر حلول نموده آن را حیات بدہد و در این جا این چنین نبوده بلکہ روح

یک جسد بعین شکل ہماں جسد متمثل گردیدہ است و بایہ عبارت دیگر ارواح بزرگان بہ شکل اجساد شان متمثل و بہ دوستان خود کمک می نمایند چنانچہ بعد از کمال لطائف عشرہ انسانی تیرہ کلام از لطائف عشرہ بہ شکل عارف متمثل میگرددند۔

لے عزیز محققین و محدثین حضرت خضر اوقات می دانند اگر چه جمہور بخلافات آہنا است باز ہم بعد از وفات حضرت خضر در ہر جاے دیدہ می شود معلوم است کہ روح بزرگان بصورت اجساد متمثل می گردد۔

مکتوب بست و نم

در این مکتوب شریف کہ جناب شیخ عبدالحق دہلوی بعد از وفات مخدوم زادہ کلان یعنی خواجہ محمد صادق بحضور حضرت امام تعزیت نامہ فرستادہ حضرت امام بجواب شان می نویسد کہ بہترین تناع دنیا حزن و اندوہ است یعنی حزن دنیاوی وسیلہ فرحت ہاے اخروی میگردد و الم نفس سبب لذت روح و الم روح سبب لذت نفس می باشد و این ہر دو در ذات خود نقیض یک دیگر اند و نیز چون ایلام و انعام ہر دو افعال محبوب اند بتایران ہر دو حال بعارف کلام کہ دورتی رخ نمیدہد و عارف ہر دو را یکسان می بیند بلکہ ایلام را بہ نسبت انعام خوش دارند۔ بیت

ناصی اگر گشت نارادوست	یا دایم دوست	بیت
قہرا و عین رضا و ہرا و عین مراد	لے عزیزان این چه گفتگوست	یا دایم دوست
غرض ز عشق تو ام چاشنی درد و غم است	ورنہ زیر فلک عیش و تنعم	چہ کم است

مکتوب سی ام

خواجہ محمد اشرف بحضور حضرت امام عرض نمودہ است کہ بواسطہ غلبہ رابطہ در نماز شد خود را مسجوری یا بد آیا اینگونه معالہ و احوال معصیت و گناہ خواہد بود یا خیر؟ حضرت امام بجواب

آن میفرماید کہ حصول رابطہ بہ این طور دولت بزرگ و آرزوے طالبان است و شاید کہ این طور مرید بیک صحبت تمام کمالات شیخ مقتدر اجذب نماید و این طور رابطہ علامت بلندی استعداد طالب است و مخالفت شرعی در آن نیست و مرشد در این حال مسجد الیہ میباشند مسجد لہ چنانچہ محراب ہا مسجد الیہ میباشند مسجد لہ معلوم است کہ در وقت نماز طالب متوجہ رابطہ نمی باشد و آنچه خود بخود پیدا شدہ است عیب ندارد حضرت امام در بارہ مولانا حاجی محمد میفرماید کہ فتور در او را در وظائف باک ندارد اگر در دو چیز فتور واقع نشود یعنی اول از نزد عارف متابعت آنحضرت ترک نشود۔ دوم در محبت و اخلاص شیخ خود سستی پیدا نہ کند با این دو چیز اگر ہزاران کدورت ہلے دیگر عارض گردد باکی نداشتند و بالاخرہ خوب خواہ شد۔

مکتوب سی و یکم

حضرت امام میفرماید خواب خرگوش محظوظ نباشد بالغ یعنی سالک مانند خرگوش نباشد کہ چشم او بیدار و خود او در خواب است راحت بلکہ سالک را حقیقت رامی یابد کہ بیدار بودہ اوقات گراہنگ خود را بہ غفلت و سہل انگاری سپری نہ نمودہ و بہ لذت ہلے نفس و ہوس ہلے لایعنی فرقیہ نشود و در وقت بیداری خواب آسودہ نباشد کہ این لذت نفسی و استراحت طلبی یک چیز بود گذر بودہ و بہ لذت روحی و معنوی قابل مقایسہ نیست بدلیل اینکہ لذت ہلے روحی از تجلیات اسماء و صفات حق تعالی سرچشمہ میگیرد و لذت ہلے نفسی از مادیات دنیاوی سرچشمہ میگیرد کہ ہمہ خواستہ ہلے نفس امارہ است شتان بینہما۔ لے عزیز لذت ہلے اسماء او تعالی را بہ لذت ہلے عبادت قیاس نہ کنید۔

مصرع
ذوق این مے شناسی بخدات آنچستی

مصرع
مرغ آتش خوارہ کے لذت شناسد دانہ را

خرگوش چشم خود را در خواب نمی پوشاند۔ ازین سبب غافلان را بخواب خرگوش تشبیہ

می فرمایند۔

مکتوب سی و دوم

میرزا قلیچ اللہ بجنور حضرت امام فاتحہ نامہ فرستادہ حضرت امام بچواب شان چنین میفرماید کہ با بقضائے او تعالیٰ راضی شدیم شما ہم راضی باشید و در حق مرحومین دعا بکنید و ہکذا میفرماید کہ خبر خلاصی شما باعث فرحت گشت الخ شاید کہ میرزا قلیچ اللہ در وقت حبس پریشان شدہ از جمعیت باطن شکایت کردہ بود حضرت امام در جواب او میفرماید کہ پریشانی ظاہری در پریشانی باطنی تا اثر میکند و کدورت پیدامی شود بلا فی آنرا بہ توبہ و استغفار بکنید و اگر یک صورت ہولناک ظاہر شود بہ کلمہ تجید آنرا دفع کنید یعنی لا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم و این صورت موحش از تصرفات شیطانی می باشد۔

مکتوب سی و سوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ محبوب یعنی حق تعالیٰ در نظر محب بلکہ در نفس الامر ہمیشہ محبوب است ایلام و انعام در نزد عاشق و محب حق در ہمہ احوال یکسان می باشد بلکہ در نزد بعض عاشقان لذت ایلام از انعام بیشتر می باشد بدلیل اینکه در انعام مراد نفس شریک است و در ایلام لذت روحی و خالص مراد محبوب است بنابر ان عاشق واقعی لذت نفس را نمی خواهد۔ باید دانست کہ مرتبت حمد بشکر از ہمیں سبب است کہ در حمد انعام با محوظ نیست و شکر در مقابل انعام است چنانچہ در حمد ثناء حق تعالیٰ در انعام و غیر انعام ادامی شود و شکر تنہا مربوط بہ نعمت است تا گفتہ ماند کہ حمد بیان صفات کمال او تعالیٰ است بحصول نعمت کہ لام ارتباطی ندارد و شکر در مقابل نعمت است پس شکر بہ مرتبہ حمد نمی رسد آنچه میفرماید۔

سوال: تو در بعضی مکتوبات خود نوشتہ تی الخ یعنی حضرت امام در بعض مکتوبات شان مقام

رضارا فوق مقام محبت گفته اند و در این مکتوب مقام محبت را فوق مقام رضا میدانند علت آن چه خواهد بود۔

جواب: مقام حب و مقام محبت که در این مکتوب شریف تذکار یافته است غیر آن مقام محبت و مقام حب است که در سایر مکاتیب ذکر گردیده است بدلیل اینکه در اینجا مراد از محبت و حب صرف محبت ذات او تعالی است که اسما و صفات و شیون و اعتبارات در آن ملحوظ نیست و مقام محبت که در سایر مکاتیب ذکر شده خالی از صفات و شیونات نیست یعنی مقام محبت ذات دیگر است و مقام محبت صفات دیگر و آنچه میفرمایند که کراهیت ظاہر انسانی سبب عدم رضای باطن نیست یعنی عارفانیکه مقام رضا مشرف شده باشند در باطن از ایلام او تعالی کراهیت ندارند و اگر در ظاهر آنها کدام علایم کراهیت بملاحظه برسد دلیل آن هم این است که چون ظاہر شان از باطن شان مجزا گردیده است بنابراین بروز کراهیت ظاہری در رضای باطن شان کدام تاثیر ندارد نیز ناگفته نماند که ظاہر عارف کامل در صورت ماندن ظاہر عوام می باشد فرقی که در بین این دو صورت ظاہری موجود است این است که ظاہر عارف کامل مانند یک لباس ظاہری است بر وجود عارف و ظاہر غیر عارف جز حقیقت و شخص اوست پس در بین دو ظاہر فرق زیاد موجود است و اگر عوام ازین دقائق آگاهی میداشتند کفار در حصه انبیاء عظام نمی گفتند که "این چه طور بنمیر است که نان میخورد و در بازار میگردد" ازین جاست که اولیای کرام گفته اند که بزرگان انان اند "کسانے که ایشان را بر روی ظواهر شان شناسد زبان کار میگردند و کسانیکه ایشان را بر روی باطن ایشان شناسد در شنگار و کامیاب اند۔"

مکتوب سی و چهارم

حضرت امام میفرمایند حضرت حق سبحانه چنانچه داخل عالم نیست خارج عالم هم نیست یعنی نسبت واجب و ممکن مانند نقطه جواله و دائره موهومه است چنانچه که نقطه جواله نه داخل

دائرہ است و نہ خارج دائرہ، و وجود ممکنات مانند دائرہ و وجود حق سبحانہ تعالیٰ بمنزلہ نقطہ پیداشدہ میشود و معلوم است کہ نقطہ نہ داخل دائرہ است و نہ خارج دائرہ۔

تبصرہ: وجود ممکنات اگرچہ مہموم است اما مہموم سو فطائی نیست زیرا کہ طائفہ سو فطائیہ عالم را تابع و ہم میداند و در این جا مراد از و ہم و ہم متقن است کہ حق تعالیٰ وجود ہی ممکنات را ثبات و رسوخ بخشیدہ است کہ معاملہ ثواب و عذاب دائمی آخرت بآن ارتباط دارد۔ خلاصہ اینکه وجود ممکن و ہم با رسوخ و متقن است یعنی اگرچہ دائرہ مہمومہ کہ از نقطہ جوالہ نمودار میگردد یک امر وہمی می باشد اما حق تعالیٰ قدرت دارد کہ این دائرہ مہموم را ثبات بخشد و وجود عالم از ہمیں نوع و ہم است نہ و ہم سو فسطائی بنا بر آن وجود واجب را محدود ساختہ نمی تواند۔ حضرت امام باین شخص توصیہ می نمایند کہ اگر صفت دخول و خروج و اتصال و انفصال در کشف شما ظاهر شدہ باشد این ہمہ مراتب طلال اند و در مرتبہ اصل این نسبت ہا گنجایش ندارند۔ نسبت حق تعالیٰ ب عالم یک نسبت بلا کیف است و از نوع نسبت ہاے متذکرہ چارگانہ مبرا است و این اتصال و انفصال و غیرہ در طلال صفات او تعالیٰ است۔

مکتوب سی و نهم

حضرت امام میفرمایند از شمول نسبت حضور اندراج یافتہ بود الخ یعنی مراد از این حضور حضور قلب سالک است و حضور عبارت از ظہور احوال تجلیات عالم و جوب است کہ در عالم امکان می رسد و خود این سالک ہنوز بمراتب و جوب نرسیدہ است بسبب این فرمایش حضرت امام این است کہ وقتی کہ محرم زادہ ہا بخدمت حضرت امام توشہ اند کہ پیشگاہ توحید ظہور کردن گرفتہ است حضرت امام در جواب می نویسند کہ مشہود محب کثرت است لیکن بعنوان وحدت یعنی این سالک در مرتبہ علم البقین می باشد و ہنوز بمرتبہ عین البقین نہ رسیدہ است بلکہ او ممکنات را بہ عنوان وجوب دیدہ است۔ آنچه میفرمایند حقیقت فتاویٰ متحقق شود الخ یعنی فتاویٰ چند قسم است یکے فتاویٰ ابتدائی است

و دیگرے فناے انتہائی و درین فناہے بسیار است چنانچہ فنا در صفات ثبوتیہ و شیونات و اعتبارات ذاتیہ -
(۱) فناے ابتدائی آنست کہ سالک از شہود ممکنات گذشتہ و بہ شہود ظلال صفات یعنی
صفات اصنافیہ برسد۔

(۲) فناے انتہائی آنست کہ سالک از مرتبہ اسما و صفات و شیونات و اعتبارات ذاتیہ و تعالیٰ
نیز بگذرد و این فنا فناء کمال است زیرا کہ عارف از مراتب ظلال و جوئی گذشتہ و باصل الاصل
یعنی بذات مقدس او تعالیٰ رسیدہ است و این مرتبہ فنا ہا بعین الیقین تعبیر می گردد۔

تبصرہ: اصل عبارت از صفات و اصل عبارت از مرتبہ ذات مقدس است -
و آنچه میفرماید مخدوم زادہ میخواہند کہ آن عین در علم گنج الخ یعنی عین الیقین در تعبیر نمی گنج معاملہ عین الیقین
کہ عبارت از رسیدن بذات او تعالیٰ است یک معاملہ بلا کیف است تا نرسی نیابی یعنی تا کہ از ممکنات
نگذری نمی یابی۔ مصرع

ذوق این مے شناسی بخدا تا نہ چستی

و آنچه میفرماید علم تاویل متشابہات الخ یعنی تاویل متشابہات کنایاتی است از معاملات
خداوند تعالیٰ کہ با پیغمبر ان خود دارند امتنان در ان معاملات اشتراک ندارند مگر بعض اقل قلیل از
اولیاء کرام ازین معاملات بہرہ و راند کہ با نر متابعت انبیاء عظام بعلم این اسرار مشرف می شوند زیرا کہ
ہمچو اولیاء خادمان خاص انبیاء عظام اند و خادمان خاص از اسرار مخدومان باخبری باشند،
و آنچه میفرماید جائز است کہ تاویل متشابہات حاصل آن بعض بود الخ یعنی عارفان بدو نوع اند۔ یکی
اولیاء صاحب کشف اند و دیگرے کشف۔

در عرفاے صاحب کشف این اسرار کشف معلوم میگردد و در عرفاے بدون کشف
ازینکہ کشف ندارند از احوال و مقامات خود بہ خبر اند اگر چه در اے قرب و مرتبہ عالی ہم باشند و
بمقام قرب اسرار متشابہات ہم رسیدہ باشند مگر از تعبیر آن عاجز اند مقام وقوف اسرار متشابہات
ولایت کبری و کمالات نبوت است صاحبان ولایت صغری بہ علم متشابہات نہ رسیدہ اند۔

مکتوب سی و ششم: این مکتوب شریف بعلوم ظاہری ارتباط دارد و نکات تصوفی
در آن کمتر است بنابراین حاجت بہ تشریح ندارد۔

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید مجموعہ این دو کلمہ جامع کمالات ولایت و نبوت است یعنی تکرار این
کلمہ طیبہ ولایت را از ظلال صفات بخود صفات مقدسہ و مراتب مافوق صفات کہ عبارت از شہادت
و اعتبارات و مرتبہ ذات او تعالی است میرساند یعنی ولایت داراے ظہور معارف ظلیہ بودہ و
بواسطہ تکرار این کلمہ سالک مراتب ظلال را طے نمودہ و بمرتبہ اصل میرسد ولی نبوت داراے معارف
ظلیہ نبودہ بنابراین تکرار این کلمہ مقدسہ کمالات نبوت را بمراتب عالی تری تا بل میگرداند۔

حضرت امام میفرماید در آن موطن جزو سپاہ کلمہ طیبہ الخ یعنی عارف بہ تکرار این کلمہ از خود
و از نفس خود دور و بعالم و جوب مشرف میگردد و در مراتب و جوبی نیز بواسطہ تکرار آن از مراتب
ظلال و صفات و اعتبارات گذشتہ باصل ذات مقدس بلا کیف مشرف میگردد خلاصہ اینکہ
عالم امکان داراے انتہا و محدودیت است ولی مراتب و جوب غیر تنہای و غیر محدود است و بیک
گفتن این کلمہ مقدسہ مساقہ بیشتر از دائرہ امکان را قطع می نماید و آنچه میفرماید ظہور عظمت این
کلمہ طیبہ باعتبار درجہ گویندہ است الخ یعنی ہر قدر کہ مرتبہ عارف بلندتر باشد ظہور کمالات این کلمہ
نیز در حق او پیمانہ عالی تر و زیادہ تر است۔ صاحبان ظلال بہ گفتن این کلمہ بہ خود صفات میرسند
و رسیدگان صفات بہ تکرار این کلمہ بذات مقدس میرسند۔ مصرع

بقدر آئینہ حسن تومی نماید روی

بیت

دامان نگہ تنگ و گل حسن تو بسیار گل چین بہار تو ز دامان گلہ دارد

یعنی عارف ہر قدر داراے استعداد و عروج بلند باشد ظہور کمالات این کلمہ مقدسہ نیز در حق او بیشتر خواهد بود۔

مکتوب سی و ہشتم

حضرت امام میفرماید، معرفت خدا جل سلطانی بر آن کس حرام است کہ برابر خوردہ در باطن او محبت دنیا پورہ باشد انچه

تبصرہ: ظاہر عبارت از لطائف عالم خلق و باطن عبارت از لطائف عالم امر انسان است و این لطائف ظاہر و باطن در وجود عوام متمیز بودہ ولی در وجود عارف این لطائف از ہم جدا گردیدہ است و ہر کدام بہ فنا و بقا مشرف شدہ اند چون در وجود عارف این لطائف از ہم مجزا می باشند بنا بر این باطن عارف کہ مشاہد مراتب و جوب باشد و ظاہر او با مورد دنیاوی اشتغال نماید مشغل ظاہری او کدام تاثری در باطن ندارد اگرچہ در نزد عوام راغب و مشغول دنیا معلوم میشود اما در حقیقت این طائفہ دست بہ کار و دل بیارند و ہنگام در انجمن در خلوت اند و عوام بیچارہ چون معرفت ندارند بنا بر آن ازین اسرار چہ خبر دارند چنانچہ حضرت مولانا روم میفرماید

در دنیا بد حال پختہ، بیچ خام پس سخن کوتاہ باید و السلام
از بیرون در میان بازارم و در درون خلوتی است با یارم

مکتوب سی و نهم

حضرت امام میفرماید اصحاب شمال اصحاب حجب ظلمانی اند انچه یعنی انسان ہا بہ سہ نوع آیتقا
(۱) طبقہ عوام -

(۲) سوفیانیکہ در ظلال قرار دارند -

(۳) عارفانیکہ از مراتب ظلال و خود صفات گذشتہ اند آنرا سابقان می نامند -

در بین طبقہ عوام و در بین مراتب و جوب حجاب ہائے ظلمانی و کدورت ہائے قلبی و نفسی موجود است عرفاے کہ در ظلال قرار داشتہ و ہنوز از صفات نگذشتہ اند در بین آہن و ذات اول تعالیٰ

حجاب ہاے نورانی قرار دارد و حجب نورانی عبارت از صفات و ظلال صفات او تعالیٰ می باشد۔
 سابقان عبارت از ان اولیا و عرفاے است کہ از مراتب حجب ظلمانی و نورانی گذشتہ
 و بوصول بلا کیف بذات او تعالیٰ رسیدہ اند و ایشان را سابقان نامند۔ زیرا کہ از مرتبہ ظلال و نیز از
 خود صفات بمرتبہ ذات مقدس سبقت کردہ اند کفرہ و مشرکین نیز از اصحاب شمال اند کرا اصحاب شمال
 متفاوت اند حضرت امام میفرماید، این شخص نیز از زمرہ اصحاب است الخ یعنی سابقان بالاصالہ
 حضرات انبیاء عظام می باشند و صحابہ کرام نیز بیعت و وراثت ایشان بہ کمالات سبقت مشرف اند
 و بعد از صحابہ عدہ از اولیاء کرام نیز بواسطہ متابعت باین کمالات مشرف شدہ اند چنانچہ
 حضرت امام کہ بقیۃ السلف و حجة الخلف می باشد و آنچه میفرماید کہ فاروق اعظم بتوسل او بدولت
 افضلیت مشرف گشتہ است الخ یعنی حضرت فاروق اعظم بہ خلیفہ اول کہ صدیق اکبر است
 محبت مفرد داشتند۔ بنا بران کمالات او مشرف شدہ اند زیرا کہ افادہ و استفادہ مرطوب بہ محبت است
 و محبت سبب جذب کمالات محبوب است۔ بیت

بیار دیدہ ام کہ یکے را دو کرد تیغ قربان تیغ عشق دو کس ریکے کند

تبصرہ: در بعض رسائل تصوف دیدہ شدہ است کہ خلفاے راشدین یکے شاگرد دیگر شدہ
 بودہ اند چنانچہ فاروق اعظم از حضرت خلیفہ اول استفادہ کردہ اند و بکذا حضرت عثمان ذوالنورین
 از حضرت فاروق اعظم استفادہ کردہ اند و حضرت امیر از حضرت ذی النورین استفادہ نمودہ اند
 بدلیل اینکہ بیعت آہنابیک دیگرشان صرف برائے انتظام امور دنیاوی نبودہ بلکہ منافع اخروی و
 درجات معنوی نیز در نظرشان بودہ است و ازین عبارت حضرت امام کہ فرمودہ اند کہ فاروق اعظم
 بتوسل او بدولت افضلیت مشرف گشتہ است نیز استفادہ یکی از دیگرشان بخوبی معلوم می شود
 حضرت امام میفرماید، کتاب شان و رلے کتاب ارباب بہمین و کتاب ارباب شمال است الخ
 در مکتوبات قدسی آیات حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم مجددی کہ خلیفہ اکمل و فرزند ارشد حضرت
 امام اند دیدہ شدہ است کہ میفرماید، اعمال حسہ بعض اشخاص بقدرت حق تعالیٰ تحریر میشود و حاجت

بہ تحریر پلانکہ نمی باشد و فرمود کہ قبض روح بعض خواص نیز بہ قدرت حق مربوط بوده بلائیکہ در آن دخل ندارند یعنی سابقان آن بزرگان اند کہ اصحاب یمین مثل اصحاب شمال از اسرارشان خبر ندارند و کتابت اعمال شان بہ قدرت خداوند است کرایا کاتبین آنرا نوشته نمی کند۔

تبصرہ: اصحاب شمال بدو معنی اطلاق میگردد: اول اصحاب شمال عبارت از ان مسلمانان اند کہ بہ سلوک مشرف نشدہ اند و از مراتب امکانی نگزشتہ اند، و حجاب ہائے تورانی و ظلمانی در بین دارند۔ دوم اصحاب شمال عبارت از اہل کفر می باشد کہ بواسطہ حجب ہائے قلبی و نفسی تصدیق قلبی و ایمان نیز مشرف نشدہ اند و سابقان انانند کہ از تمام حجب ظلمانی و تورانی گزشتہ اند۔

مکتوب چہم

حضرت امام میفرماید، حرق حجب اسما و صفات دو قسم است یعنی ازالہ حجاب دو نوع است۔ اول ازالہ حجاب بہ اعتبار وجود است، دوم ازالہ حجاب بہ اعتبار شہودی باشد۔

(۱) حجب ظلمانی عبارت از کدورت ہائے عالم امکان است تا کدورت ہائے قلبی و نفسی از بین نرود و عالم امکان از شہود سالک برآید و وصول بمراتب و حجب صورت نمی گیرد پس در کدورت بشری ازالہ وجودی و در مراتب و حجب ازالہ شہودی است۔ باید دانست کہ فراموشی و از خاطر بردن عالم امکان راقنا گویند و فتا بمنزلہ طہارت بودہ وصول بعالم و حجب بنمانند نمازی باشد تا طہارت صحیح نباشد نماز درست نیست۔

(۲) ازالہ حجاب با اعتبار شہود یعنی در این جا حرق حجاب ہائے تورانی کہ عبارت از صفات او تعالی باشد صرف با اعتبار شہود عارف است نہ با اعتبار وجود، زیرا کہ حجاب ہائے تورانی کہ صفات او تعالی اند از بین نمی روند بلکہ از شہود عارف می برآید و آنچه در حدیث شریف وارد است کہ حجاب ہائے تورانی از بین نمی رود مراد ازالہ وجودی و صفات او تعالی است نہ شہودی و ازالہ وجودی صفات مقدسہ امکان پذیر نیست۔

خلاصہ این حجاب ہاے نورانی او تعالیٰ کہ عبارت از صفات انداز حیث وجود از بین نبرد و خرق آن صرف باعتبار شہود عارف است و این عارف بہ فناے مطلق مشرف شدہ است کہ از شہود صفات ہم گذشتہ است۔ حضرت مولاناے روم میفرماید

بے فناے مطلق و جذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

مکتوب چہل و یکم

حضرت امام میفرماید در وقت عروج بمراتب تہایت مرتبہ پیش می آید الخ یعنی بعد از رسیدن بعالم وجوب یک نقطہ سیر آنجا بیشتر از چند ہا عالم امکان است۔

تبصرہ: اگر مراد از تہایت تہایت صفات ذاتیہ بودہ باشد قرابیش حضرت امام بجا است زیرا کہ خود تہایت وصول است بظال صفات کہ تہایت اکثر اولیاء کرام است و تہایت التہایت عبارت از خود صفات او تعالیٰ است کہ غیر تنہا ہی است و اگر تہایت را عبارت از خود صفات و تہایت التہایت را عبارت از مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ بدانیم ہم بجا است زیرا کہ حق تعالیٰ چنانچہ کہ بسیط است و ترکیب ندارد در الاء وسعت نیز پیدا شد کہ آن وسعت یک وسعت بلا کیف است و رسیدن بان مرتبہ نیز بے کیف است و این نکته از فہم عوام بعید است عرفاء کہ باین مقام مقدرہ مشرف شدہ باشند این دقائق را می فہمند اما اقل قلیل مانند آنچه میفرماید کہ دائرہ امکان را نسبت بمراتب وجوب الخ یعنی مراتب وجوب عبارت از ظلال صفات او تعالیٰ و خود صفات او تعالیٰ و شیوات اعتبارات است مرتبہ فوق آن عبارت از ذات مقدس او تعالیٰ است آنچه میفرماید بقوت پلے خویش بکوے دوست نتوان رسید الخ یعنی رسیدن بان مرتبہ مقدرہ مربوط بوجود مہوہی است نہ وجود بشری زیرا کہ وجود بشری در انجاریاہ ندارد و شتران پادشاہ عبارت از وجود مہوہی است کہ بعد از فنا عارف عنایت میگردد۔

مکتوب چہل و دوم

حضرت امام میفرماید بگوش ہوش بشنوائی یعنی حضرت امام سیر انتہا در مراحل آفاق و
 نفس منحصر و محدود تمیز اندر دلیل اینکه در آفاق و نفس مراتب و جوہ ظہور نمی نماید بلکہ یک ظلی از
 ظلال صفات او تعالیٰ ظہور می کند و تا کہ سالک از مراحل سیر آفاقی و انفسی نگذرد فنا دست
 نمی دهد و بقا بعد از فنا بیاید بعض صوفیان کرام کہ سیر آفاقی را انتہائی سیر الی اللہ و سیر انفسی را
 سیر فی اللہ و بقا باللہ و سیر معشوق در عاشق گفته اند در حقیقت اشتباه کرده اند و از تارسانی خود
 ظلال را اصل پنداشته اند چه هنوز فنا در پیش است و بہ مرتبہ بقا کہ بعد از فناست ترسیدہ اند چنانچہ
 حضرت امام میفرماید چون لطایف سالک در سیر اول الخ یعنی در سیر آفاقی بواسطہ قابلیت فی الجملہ
 کہ سالک پیدا کردہ است ظلال پر تو اسم جامع کہ رب اوست بروی نمایاں میگردد بعد از تصفیہ
 لطائف و ظلال تجلیات مراتب و جوہ در نفس سالک منعکس میگردد و آنرا سیر انفسی میگویند یعنی
 صوفیہ کرام ہمیں مراحل سیر انفسی را کہ ظہور ظلال پر تو اسم جامع کہ مربی آنهاست در نفس آنها ظہور کردہ
 است آنرا فتائی اللہ و بقا باللہ و یا سیر معشوق در عاشق پنداشته اند در حالی کہ عاشق ہنوز بہ مراتب
 و جوہ مشرف نگشتہ و در پر تو ظلی از ظلال مراتب و جوہ قرار دارد۔ بنا بران از اشتباه و تارسانی خود
 چنین گمان کردہ اند۔ مانند کسی کہ صورت معشوق را در آئینہ ظاہری دیدہ انرا اصل معشوق تصور
 نماید۔ پوشیدہ نماید اگرچہ آئینہ بجای خود نصب بودہ و در نزد معشوق ترفیہ است ولی بواسطہ صفائی
 کہ دارد پر تو صورت معشوق دروے نمایاں گردیدہ است در سیر انفسی نیز سالک ہنوز از سیر اشیا نگذشتہ
 و در عالم امکان قرار دارد ولی فی الجملہ صفائی لطائف نصیب او گردیدہ لہذا پر تو ظلی از تجلیات
 مراتب و جوہ دروے منعکس گشتہ و آنرا از تارسانی خود سیر معشوق در عاشق و مرتبہ فتائی اللہ و بقا
 باللہ دانستہ است۔

خلاصہ اینکه فنا فراموش نمودن آفاق و نفس است و بقا بعد ازین مراحل دست میدہد
 بنا بران این بزرگان ہنوز بہ مراتب فنا ترسیدہ اند و از مرتبہ بقا گفتگو دارند یعنی بہ مرتبہ کہ ہنوز با آن
 نایل نشدہ اند از خصوصیات آن بخت می نمایند و ہم ناگفتہ نباید کہ این طائفہ بزرگان سیر انفسی را

بی نہایت گفتہ اند و میگویند کہ اوصاف محبوب نہایت نادر بنا بران در آئینہ وجود سالک ہمیشہ صفتی از صفات او تعالیٰ ظهور میکند یعنی آہناسیر نفسی را بے نہایت تصور نموده و ظہور ظلال و عکوس تجلیات مراتب و حجب را بقابالتشہیر اند و بعد از ان بسیر رجوعی گمان برده اند و حالانکہ این ہا نفہمیدہ اند کہ ہنوز سیر عروجی با انجام نرسیدہ و سیر خود اسما و صفات و شیونات و اعتبارات ہنوز در پیش است و این ہا سیر تمام مراتب و حجب را در سیر نفسی تکمیل پنداشتہ اند و این گفتار از قصور و نارسائی آہناست کہ ظلال صفات را خود صفات دانستہ اند۔

حضرت امام سیر و سلوک خود را اظہار کردہ و میفرمایند کہ حضرت حق سبحانہ کہ بچون و بچگون است چنانچہ و راے آفاق است و راے نفس است نیز پس سیر آفاقی را سیر الی اللہ گفتن و سیر نفسی را سیر فی اللہ نامیدن معنی ندارد۔ و میفرماید چہ بلا شد نفس را بکدام اعتبار حق گفتہ اند و نیز میفرمایند ظہور اسما و صفات واجبہ در مراتب سالک کہ درین سیر نفسی قرار دادہ اند این ظلیت اسما و صفات نیز بیرون آفاق و نفس است یعنی وقتیکہ سالک از سیر آفاق و انفس بگذرد بہ صفات اصافیہ و فعلیہ میرسد و صفات فعلیہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و صفات فعلیہ نیز بیرون آفاق و انفس است و در آفاق و انفس صرف تجلی و انوار صفات فعلیہ رسیدہ است و خود صفات فعلیہ و ثبوتیہ ہنوز در پیش بودہ و در سیر اقربیت است خلاصہ اینکہ آہنا بہ ظلال ہم نہ رسیدند بلکہ بہ اثر ظلال رسیدہ اند۔

حضرت امام میفرمایند کہ این بزرگان بہ انواع تربیت مراتب ترتیب کردہ اند یعنی من با ستادی و بزرگی شان احترام دارم ولی چون بخت از صفات و ذات او تعالیٰ میشود و چیزیکہ شایان جناب قدس او نباشد در ان جا سکوت مانند ان از دین و دنیانت دور است و چیزیکہ لائق قدسیت مراتب و حجب نباشد می باید آنرا تردید نمایم۔ زیرا کہ حقوق خدا و تد تعالیٰ از ہمہ حقوق برتر و بالاتر است و آنچه میفرماید خلاف علماء و مشائخ آزرہ نظر و استدلال است و خلاف این فقیر با ایشان از روی کشف و شہود می باشد یعنی این فقیر بکثوفات این بزرگان لا بد نمی گوید زیرا کہ گفتارشان بر روی

احوال است و از خود چیزے نمی گویند بلکه این فقیر میگوید که ازین مرحله باید گذشت و بر مرتب عالی تری ارتقا باید نمود اما شیخ علاء الدولہ همچو مکشوفات را تقبیح می کند یعنی مکشوفات وجودیہ را کہ ظلمت شرع است تقبیح می نماید و این فقیر میگوید کہ این بندگان در مکشوفات خود معذور اند و بدون اختیارشان با آنها مکشوف شده لهذا اذیت نمی باشد بلکه فقیر میگوید گذشتن ازین احوال و مراتب از ضروریات این راه بوده و فنا با آن مربوط است۔ آنچه میفرماید، آنچه در خرق حجب گفته اند کہ در سیر آفاقی حجب ظلمانی و توراتی مرتفع میگردد محل خدشه است الخ یعنی حجب ظلمانی بمراحل آفاق و انفس ارتباط دارد کہ این مرحله در مراتب امکان است و تا از آفاق و انفس نگذرد حجب ظلمانی ازین نمی رود و خرق حجب توراتی مربوط بہ سیر اسماء و صفات مراتب و جوبی است یعنی بعد از سیر اسماء و صفات و شیون و اعتبارات حجب توراتی مرتفع میگردد بتا بران آنها کہ خرق حجب توراتی را در آفاق و انفس گفته اند خلاف حقیقت است۔

و آنچه میفرماید در حجب ظلمانی مراتب متفاوت اند کہ سبب اشتباه میگردد یعنی بندگان کم حجب نفس را حجب ظلمانی و حجب قلبی را حجب توراتی گفته اند در حالی کہ ہر دوے این حجابات ظلمانی اند و آنچه میفرماید طریقہ بقی کہ این فقیر را بہ تسلیک آن مشرف ساخته اند را ہے است کہ جامع جذبہ و سلوک است و تخلیہ و تحلیہ یعنی سلوک کہ تخلیہ است بہ خائے معجمہ و جذبہ کہ تخلیہ است آنجا با ہم جمع اند لیکن تقدم ذاتی در تخلیہ و جذبہ راست بر تخلیہ و سلوک۔ و جذبہ را بر تریکیہ سبقت ذاتی است و ملحوظ نظر انفس است نہ آفاق پس تا چاردر این طریقہ راہ اقرب گشته و بوصول نزدیک تر شدہ یعنی در ضمن جذبہ و سیر انفسی سیر آفاق و سلوک نیز طے میگردد و سلوک را علیحدہ طے نمی نماید بواسطہ اینکه سلوک خالص بدون جذبہ سبب توقف سیر میگردد و جذبہ بدون سلوک و ریاضت نیز موصول نیست۔ بنا بران حضرت امام میفرماید کہ در سیر فقیر جذبہ و سلوک با ہم جمع اند و آنچه میفرماید این طریقہ است کہ شاہ را ابتیاء راست الخ یعنی در عروج حضرات انبیاء عظام جذبہ و سلوک ہر دو موجود بودہ ولی جذبہ و اجنبیاء انبیاء عظام غیر از جذبہ باے مرتب

ظلال است و جذبہ ہائے متعارفہ ظلی مخصوص مقامات و مراتب ظلی است و اجتنابے انبیاء عظام
بمقامات ظلیہ از تباطی ندارد و آنچه میفرماید، این معنی فراختر فہم ہر مجذوب سالک و سالک مجذوب
نیست یعنی بزرگانیکہ در مراتب ولایت صغری قرار دارند و در سیر انفس می باشند بنا بران این
بزرگان صورت خود را بعنوان حق می بینند و این بزرگان کہ در مرحلہ آفاق و انفس قرار دارند
دو قسم اند؛ یک قسمت ایشان گفتہ اند کہ عالم و جوب را در مرتبہ امکان می بینیم و برخی آنہا
گفتہ اند کہ سالک تمثال عالم و جوب را بصورت امکان می بینند۔ خلاصہ ہر دو طائفہ این
دستہ بزرگان در سیر انفسی قرار دارند و ازین مرحلہ نگزشتہ اند۔

حضرت امام مدیح مرشدین خود را چنین تذکر میدہند کہ نسبت انجذاب بہ ہمت قیومیت
از ایشان اخذ نمودہ ام الخ یعنی انجذاب چند قسم اند۔
اول آنست کہ قیومیت حق تعالی بعارف جلوہ گر شود و بہ آن طرف جذب گردد و
آن را جذبہ قیومیت می نامند۔

دوم جذبہ معیت است کہ معیت حق تعالی بعارف جلوہ گر شود۔

سوم جذبہ محبت است کہ در این جذبہ محبت حق تعالی بعارف مستولی گردیدہ و بان
طرف جذب گردد و جذبہ حضرت خواجہ احرار جذبہ دیگر است کہ سالک را ذرات بحت او تعالی میرساند۔
تذکرہ: محشی مکتوبات قدسی آیات جذبہ قیومیت را قیوم شدن عارف ترجمہ نمودہ
درین مورد اشتباه کردہ است بلکہ جذبہ قیومیت عبارت از جذبہ الیست کہ فوقاتذکار یافت۔
و آنچه میفرماید در طریق این بزرگواران راہ اقرب است یعنی طریق این بزرگواران طریقے است
کہ جذبہ و سلوک و سیر آفاقی و انفسی دران جمع اند چنانچہ در ضمن جذبہ سلوک و در ضمن سیر انفسی
سیر آفاقی نیز یکجا طے میگردد و در سیر سالک توقف رخ نمی دید در سائر طرق برعکس آنست
یعنی سلوک و جذبہ سیر آفاقی و انفسی ہر کدام را بصورت جداگانہ طے می نماید و آنہا جذبہ برداشت
ندارند و آنچه میفرماید حضور و آگاہی ایشان فوق آگاہی ہائے اکثرشان است یعنی

حضور این بزرگواران دائمی است و آنچه میفرمایند چون در باور آفاق و انفس ولایت را قدم گاہی نیست الخ یعنی ولایت اولیاء در ظلال قرار داشته و از آفاق و انفس نگذشته است زیرا کہ مقولہ این بزرگان است کہ گفتہ اند "اہل اللہ بعد از فنا و بقا ہر چہ می بینند در خود می بینند و ہر چہ می شناسند در خود می شناسند و حیرت ایشان در وجود خود است" اما ولایت انبیاء عظام از باور آفاق و انفس پورہ کہ بخود صفات ثمانیہ تعلق دارد و آنرا ولایت کبری گویند حضرت امام میفرمایند نفی غیرت دیگر است و انتفاء غیرت دیگر یعنی ازین فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ بزرگان دو نوع اند بعضی شان از مرحلہ سیر انفسی گذشتہ اند و بعضی آنہا ازین مرحلہ نگذشتہ اند و بانتفاء غیرت نرسیدہ اند اما گرفتار انفس ہم نمینند۔

تبصرہ: نفی در مقام طہ لقیقت است و انتقاد در مقام حقیقت و این بزرگان اگر چہ از انفس نگذشتہ مگر گرفتار انفس ہم نبودہ متوجہ سیر اقربیت اند۔ خلاصہ نفی ازین بردن است کہ ہنوز نرفته باشد و انتقاد ازین رفتن است کہ اغیار بیچ در شہود نماندہ باشد۔ و آنچه میفرمایند کہ ماوراء این ارکان اربعہ ولایت الخ یعنی جذبہ و سلوک و سیر آفاقی و انفسی کہ بظلال ارتباط دارند مقام آن کہ کمالات نبوت نہ رسیدہ اند و کمالات لایت انبیاء عظام و کمالات نبوت انبیاء عظام ماوراء این مقام است یعنی باصل و اصل الاصل تعلق دارد۔ و آنچه میفرمایند باہر این راہ جامع جذبہ و سلوک قطع منازل نمودہ و در باور آفاق و سلوک و جذبہ قدم نہارہ اند الخ

سوال: در اینجا فرمایش حضرت امام تناقض دیدہ میشود چہ یک مرتبہ فرمودہ اند کہ براہ جامع جذبہ و سلوک و باز میفرمایند کہ در وراہ جذبہ و سلوک قدم نہارہ اند علت این تناقض چہ خواہد بود؟

جواب: در فرمایشات حضرت امام تناقض موجود نیست بدلیل اینکہ جذبہ دو نوع است یکے جذبہ ایست کہ بمراتب ظلیہ ارتباط دارد و دیگرے جذبہ ایست کہ بمراتب اصلیہ تعلق دارد جذبہ ظلیہ بمراتب ولایت اولیاء مربوط است و این فرمایش شان کہ گفتہ اند در وراہ سلوک و

قدم نہادہ اند، این جذبہ مقام ولایت اولیاء مربوط است کہ در ظلال است و فرمایش دیگرے حضرت امام کہ فرمودہ اند باین راہ جامع جذبہ و سلوک این نوع جذبہ بمقام ولایت اینیاء مربوط است کہ ماورای جذبہ و سلوک مقامات اولیاء است و باصل ارتباط دارد و آنرا جذبہ واجتیاء انبیاء عظام میگویند و این جذبہ بمقامات اصلیه متعلق است کہ عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است۔ و آنچه میفرمایید کار این بزرگواران جذب و محبت است۔ یعنی این محبت یک لطف و عنایت الہی است آنچه کہ بہ سیر آفاقی و انفسی ارتباط داشتند در ضمن این جذبہ باجماعی رسد تا گفته نمایند در حدیث شریف وارد است کہ "محب ہمارے محبوب است" محبوب چون ورای آفاق و انفس است بنابراین محب نیز از آفاق و انفس می گذرد۔

تبصرہ: مخلص بہ فتح لام شخصی است کہ اخلاص کامل و دائمی نصیب او گردیدہ و بہ تزکیہ نفس مشرف شدہ است و مخلص کسیر لام است کہ اخلاص تکلفی داشتہ اما ہنوز از خواہشات نفس رہائی نیافتہ است چنانچہ عوام و علمائے ظواہر کہ اخلاص شان تکلفی است۔ و آنچه میفرمایید، از سیر انفسی چارہ بود الخ یعنی سیر انفسی کہ عبارت از اصلاح و تبدیل اخلاق سالک است و از سنیہ بہ حسنہ رفتن ^{است} یک امر ضروری این راہ است سیر آفاقی عبارت از قطع علاقہ سالک است از ماسوی، و این قطع علاقہ از اغیار در ضمن اصلاح و تبدیل اخلاق سالک و از سنیہ بہ حسنہ رفتن خود بخود بیسر میگردد یعنی سیر آفاقی در ضمن سیر انفسی طے می گردد۔ و آنچه میفرمایید، بشنو ظہور اسماء و صفات واجبی در مراتب سالک کہ در سیر انفسی گفته اند الخ یعنی آہنگمان کردہ اند کہ در سیر انفسی اسماء و صفات واجبی ظاہر شدہ است و حالانکہ این چنین نبودہ بلکہ در انفس ظلی از ظلال اسماء و صفات ظہور نمودہ است کہ محصل تخلیہ میباشد و تخلیہ بہ ہائے حملہ ہنوز در پیش است۔

تبصرہ: حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ در مراتب عارف در مرتبہ اول ظہور ظلی از ظلال مطلوب صورت می گیرد تا بواسطہ این ظہورات ظلی کہ در مرتبہ سالک

از بین برود و نتیجہ بصورت تدریجی ظہورات مراتب واجبی صورت میگیرد، یعنی این ظہورات ظلی در مراتب آفاق و انفس صورت میگیرد تا حجب ظلمانی مرتفع گردد بعد از انجام سیر آفاق و انفس سیر مراتب واجبی آغاز می یابد که سیر اقرابت بوده و سبب ارتفاع حجب نورانی می باشد۔

ناگفته نماند که بزرگان در مسائل پیوستن و گسستن اختلاف نظر دارند بعضی بزرگان پیوستن را مقدم میدانند و بعضی دیگرشان گسستن را مقدم می پندارند، یعنی عده ازین بزرگان پیوستن بجز را مقدم دانسته و برخی دیگر ازین بزرگان ترک و فراموشی ماسوی را مقدم پنداشته اند۔ و در نزد حضرت امام پیوستن دو نوع است یک پیوستن ظلی است و دیگری اصلی، پیوستن ظلی قبل از گسستن است و پیوستن اصلی بعد از گسستن دست میدهد و اینکه پیوستن ظلی مقدم است از آن سبب است که سبقت از طرف محبوب است یعنی در مرتبه اول ظهور ظلال مطلوب در وجود طالب منعکس گردیده و طالب را از ماسوی و اغیار با تیره بعد آن ظهور اصل که ما وراء آفاق و انفس است آغاز می یابد پس پیوستن ظلی قبل از گسستن است و پیوستن اصلی بعد از گسستن دست میدهد غلاصه از فرمایش حضرت امام معلوم میشود که علم الیقین دارای سه شرط میباشد۔

اول۔ سیر آفاقی که یک شرط علم الیقین است۔

دوم۔ سیر انفسی که شرط دوم علم الیقین است۔

سوم۔ سیر اسماء و صفات که سیر اقرابت است شرط سوم علم الیقین است زیرا که صفات

بیز تر اند بر ذات او تعالی بوده است و عین ذات نمی باشد پس سیر آنها نیز در علم الیقین داخل است

یعنی صوفیہ کرام سیر آفاقی را علم الیقین و سیر انفسی را عین الیقین و حق الیقین گفته اند و از

شرط سوم علم الیقین که سیر اقرابت است قطعات ذکره ندره اند۔ حضرت امام در مکتوب دیگر میفرماید

که از عین الیقین و حق الیقین چه گفته شود و اگر گوید که فهم کند و چه فهم کند و که دریا بدو چه دریا بدو

یعنی اکثر اولیاء کرام بعین الیقین نرسیده اند و حق الیقین هنوز کجا است۔ از فرمایش حضرت امام

معلوم است که عین الیقین و حق الیقین هم حاصل میشود اما نادیده است۔

مکتوب چہل و سوم

حضرت امام میفرماید، این سخن مناسب مقام اندراج نہایت در بدایت است کہ موطن جذبہ خاص این بزرگواران است الخ یعنی جذبہ بدایت کہ جذبہ نقشبندیان است بہ طریق دیگر وجود ندارد و درین طریق عالیہ نمونہ از نہایت در بدایت گنجائزہ شدہ است تا برائے سالک در جذبہ بدایت نمونہ از ذوق یافت پیدا شود۔ اگر چہ یافت خاصہ نہتہیان است مگر بواسطہ ذوق و محبت نمونہ از یافت در جذبہ بدایت تیز در وجود سالک بتدریج پیدا می شود و این غایت از برکت شاہ نقشبند می باشد و آنچه میفرماید و چون معاملہ از جذبہ بیرون رود الخ یعنی وقتیکہ جذبہ بدایت کہ خاصہ نقشبندیان است با انجام برسد و معاملہ بہ توسط بکشد ذوق یافت در رنگ یافت نیز مفقود گردد یعنی در ابتدا ہم یافت نمودہ است صرف بواسطہ جذبہ بدایت ذوق یافت پیدا شدہ بود و آن ہم با جذبہ بدایت یکجا مفقود گردید و چون جذبہ بدایت کہ سبب شہود ظلال بودہ معدوم شد ذوق یافت نیز معدوم گردید۔

سوال: توسط کدام وقت را گویند و سالک متوسط کدام سالک خواہد بود۔

جواب: سالک متوسط شخصی را گویند کہ از عالم امکان اعراض نمودہ ولی ہنوز بعالم وجوب نرسیدہ و در ظلال است و در حق این طائفہ نہ یافتہ است و نہ ذوق یافت برعکس بتندیان نقشبندیہ اگر چہ یافت ندارند مگر ذوق یافت برائے شان بیسر است۔

و آنچه میفرماید، چون کار بہ نہایت رسد یافت میسر میگردد و ذوق یافت مفقود بود یعنی بعد از رسیدن بہ مراتب وجوبی با وجود یافت ذوق یافت از بین می رود۔ بدلیل اینکہ ذوق فرع ادراک است و در این وقت چون مراتب وجوبی در ادراک عارف نمی گنجد، بنا بر آن آن ذوق قبلی کہ در مرتبہ ابتدا دست دادہ بود در این مرتبہ از بین می رود۔ خلاصہ چون ادراک نیست ذوق ہم نمی باشد اگر چہ یافت موجود است و آنچه میفرماید دولت یافت نصیب باطن تنہی است کہ

بعد از انقطاع تعلق او کہ بطاہر خود داشت یا میں دولت مشرف گشته است یعنی یافت نصیب باطن منتہی می باشد و بعد از رسیدن بانتهای لطائف عارف تفریق می یابد بنا بران ظاہر عارف از یافت باطن آگاہی نمی یابد بنا بران ذوق او معدوم می گردد۔ پوشیدہ نما ند وقتیکہ عارف بہ مبرا فیض خود رسید لطائف او متفرق و از ہم جدا میگردد یعنی روح او در عروج و نفس او نزول میکند و در این مرحلہ چون لطائف تفریق وجدانی پیدا کرده است بنا بران ظاہر عارف از یافت باطن او آگاہ نمی گردد۔ بنا بران ذوق یافت نمی باشد یعنی اسباب فقدان ذوق رو چندان است اول عدم ادراک مراتب و جوب دوم تفریق لطائف عارف کہ ظاہر او باطن او خبر ندارد۔

سوال: ازین فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ وصول بانتهای نصیب باطن پورہ کہ عبارت از عالم امر است و حالانکہ وصول بذات بخت مقدس او تعالی خاصہ ظاہر انسان است بالخاصہ این افتخار نصیب عنصر خاکی است این فرمایش حضرت امام چگونه خواهد بود؟

جواب: در این جامر از انتہا وصول بہ صفات است نہ وصول بذات بخت او تعالی زیرا انتہی عارفی را گویند کہ باسم مربی خود رسیده باشد و وصول بذات بخت او تعالی بالا صالہ خاصہ انبیا و عظام است و از بکت متابعت بعض اکابر بزرگان را نیز میسر میگردد و ہر منتہی با میں مرتبہ نمیرسد و یا اینکه مراد از انتہا انتہای لطائف عالم امر است نہ انتہای عارف و انتہای عالم خلق او مراد نیست۔

نہ ہر کہ سر بر ترا شد قلندری داند نہ ہر کہ آیینہ سازد سکندری داند

و آنچه میفرماید ازین جاست کہ سماع و رقص و صیغہ واضطراب نزد ایشان عزیز الوجود است الخ یعنی چون آنها از ذوق باطن بے نصیب اند بنا بران ولایت را عبارت ازین چیز یاد استہ اند و آنچه میفرماید پس نظر بہ ظاہر توان گفت کہ منتہی را یافت میسر است اما ذوق یافت مفقود باقی ماند باطن منتہی کہ ہم یافت دارد و ہم ذوق یافت اما چون آن ذوق دارا بے بچو پی است بنا بران بدرک ظاہر عارف نمی گنجد۔ خلاصہ اینکه باطن منتہی ہم دارا یافت است و ہم دارا ذوق

یافت اما ذوق این یافت بچون است لہذا با دراک ظاہر گنجایش ندارد زیرا کہ ظاہر از باطن جدا گردیدہ است و از یافت باطن آگاہی نمی یابد و در بتدی چون لطایف سالک با ہم ممتزج بودہ ازین سبب ظاہر و از معاملہ باطن او آگاہ میگردد و آنچه میفرماید بعض از مشائخ سلاسل دیگر از سخن اندراج نہایت فی البدایت کہ ازین بزرگواران صادر شدہ است در اشتباہ اندانہ یعنی مشائخ دیگر بتدیان باین طریقہ را مساوی نتہیان طرق دیگر میخوانند و در حیرت و اشتباہ می افتند کہ بتدی این طریق چگونہ مساوی نتہی طرق دیگر است۔

حضرت امام میفرماید، عجب است مساوات بتدی این طریق را با نتہی طرق دیگر از کجا ہمیدہ اند یعنی مشائخ طرق نقشبندیہ میفرمایند کہ در این طرق نہایت در بدایت درج است و این فرمایش مشائخ نقشبندیہ مفہوم آنرا نمی دہد کہ تمام کمالات و قرب نہایت در بدایت این طرق موجود است بلکہ ازین فرمایش مقصدشان این است کہ نمونہ از نہایت در بدایت این طرق درج است کہ عبارت از جذبہ بتدی است و طرق دیگر داراے این جذبہ نمی باشند۔ چنانچہ حضرت امام میفرماید، بتدی این طریق ہر چند حکم نتہی ندارد اما از دولت نہایت بے نصیب است و این سخن دلالت بر مساوات ندارد۔ و نیز میفرماید، آن ذرہ نمک کلیت اورا بلیغ و نمکین خواہد ساخت یعنی محبت شیخ و ذکر او تعالیٰ حضور یا نند آست کہ دانہ از تخم صالح بزین مستعد انداختہ شود۔ خود بخود نمو کند و بتدیان این طریق نیز چون نمونہ از کمال نہایت در وجودشان موجود است لہذا از کمال انتہائی بے بہرہ نمیشد و این امتیاز خاصہ بتدیان نقشبندیان است و بس و اگر بتدی این طریق عالی قوت شود و بہ انتہا نہ رسد از فیض انتہا بے نصیب نخواہد بود و آن نمک نہایت اورا بلیغ خواہد ساخت۔

و آنچه میفرماید، باید دانست کہ میان نتہیان این طرق و طرق دیگر ہمیں قدر فرق است یعنی برائے نتہیان این طرق وصل عریان است و برائے نتہیان طرق دیگر مطلق وصل مشتتات مابینہما، و بکذا حضرت امام میفرماید، از تجلیات اعراض نمودہ متجلی را می جویم و ظہورات را

واپس گذاشتہ ظاہر را در لطن بطون میجوایم الخ یعنی بعض منتہیان تجلیات و ظہورات تماثلات
را انتہا پنداشتہ اندولی منتہیان این طریق بہ طلال میدان نداشتہ و بآنها گرفتار نمی شوند بلکہ خود
متجلی را میجوایند چنانچہ بطلال صفات و ظہورات خود صفات قناعت نکرده صل ذات او تعالی
را میجویند و ذات او تعالی با وجود ساطت داراے وسعت نیرمی باشند این بزرگان بقوت یحوتی
درال وسعت نیرسیرمی نمایند۔

مکتوب چہم و چہارم

در این مکتوب شریف حضرت امام اقوال صوفیہ و جودیہ و علمائے کرام را مقایسہ و تطبیق
میسر باید چنانچہ علمائے کرام عالم را مخلوقات او تعالی میدانند و صوفیہ و جودیہ آثار ظہورات حق
میگویند و صوفیہ و جودیہ عالم را معدوم خارجی گفته و بظہور خارجی آن قابل اند و علمائے کرام عالم
را موجود خارجی میدانند ناگفته نماند کہ وجود خارجی دیگر است و ظہور خارجی دیگر چنانچہ صورتیکہ در
آئینہ نمودار است داراے ظہور خارجی بودہ و وجود خارجی ندارد۔

حضرت امام میفرمایند صوفیہ و جودیہ ہر چند عالم را معدوم خارجی میدانند اما در خارج وجود
وہمی آنرا اثبات می نمایند الخ یعنی این وجود وہمی را مثل اوہام و خیالات سوسطائی ہانمی دانند
چنانچہ کہ سوسطائی ہا عالم را اوہام و خیالات گفته اند بلکہ صوفیہ و جودیہ این وجود وہمی و نمود
خیالی را کہ چون مخلوق حق است از زوال محفوظ و از خلل مصون ^{میدانند} یعنی بعد از آن معدوم ابدی
تمی گردد و بہ ثبات و استقرار آن قابل اند و بکذا معاملہ دنیا و آخرت را کہ مخلد و موبد است
بآن وجود مریوط میدانند پس در نزد این ہر دو فرقہ وجود ممکنات در خارج ثابت گشت و ظہور
خارجی نیریکنوع وجود خارجی می باشد پس نزاع شان نزاع لفظی است۔

حضرت امام میفرمایند کہ غایت مافی الباب صوفیہ کہ آن وجود را وہمی میگویند بواسطہ
اینکہ در وقت عروج از نظر ایشان مختفی میگردد یعنی چون در وقت عروج اشیا را ندیدہ اند وجود

اشیاء را وہی گفته اند و علماء چون آنرا ہمیشہ می بینند بنا بر آنرا موجود خارجی می دانند۔

تبصرہ : وہم دو نوع است : یکے وہم متقن و ثابت است و دیگرے وہم مخترع و غیر ثابت و موموم متقن موجود نفس الامری است و صوفیہ کرام عالم را وہم متقن گفته اند و فسطائی ہا کہ عالم را وہم گفته اند مقصدشان وہم مخترع است کہ صرف اختراع وہم است۔

حضرت امام میفرماید در رنگ اینکہ شعبہ بازی ہائے غیر واقع را واقع نماید یک چیز را دہ چیز دانا اند آن دہ چیز را حصول نیست مگر در حس و وہم و در نفس امر جزیک چیز موجود نیست و این دہ چیز را کہ نموده است اگر بقدرت کاملہ خداوندی ثبات و استقرار پیدا کند نفس الامری میگردند الخ یعنی وحدت وجود مطلقا نفس الامری است و تعدد وجود بہ اعتبار وہم نفس الامری گشتہ بتایران آنرا عالم حقیقت و این را عالم مجاز گویند چون حق تعالی وجود موموم عالم را ثبات و استقرار بخشیدہ است نفس الامری گردیدہ چنانچہ کہ حضرت امام قصہ شعبہ بازان بلاد ہندوستان را بیان فرمودہ است و حق تعالی قادر است کہ یک چیز وہی را ثبات و استقرار بخشد چنانچہ حضرت امام میفرماید پس در صورت تنازع فیہ حضرت حق سبحانہ و تعالی کہ جز او صفات او در خارج و نفس امر موجودی نیست بقدرت کاملہ خود کمالات اسمائی و صفاتی خود را در پردہ صور ممکنات در مرتبہ حس و وہم ظاہر ساخت و بوجود وہی و ثبوت تجالی آن کمالات را در تجالی اشیا جلوہ گر گردانیدہ الخ یعنی اشیا را بر طبق آن کمالات در مرتبہ حس و وہم ایجاد فرمودہ و عالم را در مرتبہ نمود بے بود ایجاد کرد و این نمود بے بود را اتقانی و استقرار و ثبات کرامت فرمودہ چنانچہ شعبہ بازان کہ یک چیز را دہ چیز دانا اند و این دہ چیز صرف نمود بے بود است مگر حق تعالی قادر است کہ آن نمود بے بود را ثبات و استقرار بخشیدہ است پس در بین اقوال صوفیہ و علمائے کرام ہیچگونہ مخالفتی موجود نیست، صوفیہ کہ بوحثت قائل اند مرادشان وجود خارجی و حقیقی و نفس امری می باشد و علماء کہ بکثرت قائل اند مرادشان وجود مشہور و محسوس است کہ این ہمہ کثرت و تعدد وجود بالمشاہدہ ثابت می باشد و صوفیہ کرام

نیز ازین امر انکار نمی ورنہ بگردن منظورشان حقیقت است و در حقیقت وجود واحد است و وجود عالم وجود حقیقی نبوده بلکه وجودشان یک و هم متقن است که معالده دنیا و آخرت بدان مربوط است پس نزاع این دو طائفه نزاع لفظی می باشد بدلیل اینکه صوفیہ نمی گویند که عالم محسوس و مشہود نیست و علمائے یزبان نظریہ نمی باشد که عالم را مانند وجود واجب تعالی وجود حقیقی بدانند یعنی علمای کرام وجود عالم را وجود ضعیف دانسته اند و صوفیہ کرام و هم متقن گفته اند بنا بر گفتار متذکره در بین این دو فرقه کدام نزاع معنوی دیده نمی شود و معارضت اقوال شان صرف جنبه لفظی و ظاہری و مناظره شان نزاع لفظی می باشد و وجود ضعیف و موہوم متقن ہر دو در حکم یک چیز است۔

مکتوب چہم و پنجم

حضرت امام میفرماید باید دانست کہ عالم مجالی و مظاہر اسما و صفات واجب است الخ یعنی علم ممکن منظر و نمونہ علم او تعالی قدرت بتدریج قدرت او تعالی است و علی ہذا القیاس۔ خلاصہ عالم منظر تجلی صفات او تعالی است نہ منظر ذات مقدس او تعالی چنانچہ حضرت امام میفرماید ذات او تعالی را در عالم منظر ہی نیست و ہذا میفرماید بخلاف ذات کہ ممکن ازان دولت بے نصیب است الخ یعنی ممکنات داراے ذات بتدریج و تنہا نمونہ صفات او تعالی می باشند نہ نمونہ ذات او تعالی ازین سبب ممکنات اعراض بودہ جوہر نمی باشند و علمای معقول کہ ممکن را بے عرض و جوہر تقسیم نمودہ اند از ظاہر بینی شان است و از حقیقت بے خبر اند بدلیل اینکه جوہر بذات خود قائم می باشد در صورتیکہ ممکن اصلاً داراے ذات نمی باشد و در حقیقت قیام او بے صفات او تعالی است قیام یک ممکن بے ممکن دیگر قیام سرعت است بطوات قیام سرعت بہ حرکت قیام عرض است بعض دیگر در حقیقت قیام این ہر دو بے صفات او تعالی و قیام صفات بذات واجب تعالی است یعنی قیام ممکنات بے صفات او تعالی بودہ و قیام صفات بذات او تعالی است پس ممکنات جوہر نمی باشند تا گفتہ تماند کہ اگر ممکنات جوہر می بودند بواسطہ عرض از بین نمی رفتند و بحال خود باقی می بودند و حالانکہ صد اسرار فیل

کہ یک نوع عرض است تمام عالم بواسطہ آن فنا گردیدہ و از بین میرود تا زمین و صنعت معلوم و ہویا است کہ عالم عرض پورہ و جوہر نمی باشد خلاصہ اینکه ممکنات مظہر صفات او تعالی پورہ و مظہر ذات مقدس نمی باشد بنا بر آن اعراض اندہ جوہر زیرا کہ صفات واجبہ ہم بمنزلہ اعراض میباشد حضرت امام میفرماید این معارف غامضہ را کوتاہ نظران با معارف توحید و چوری خلط نہ کنند الخ یعنی این معارف غامضہ بمعارف توحید و چوری قابل مقایسہ نیست بدلیل اینکه در توحید و چوری عالم را موجود نمی دانند و ہمہ را ظہور حق می پندارند ولی در نزد حضرت امام عالم موجود پورہ اما داراے قابلیت اشارت حسن نمی باشد زیرا کہ حقیقت ممکنات ہمان اعراض مجتمعه است کہ قابل اشارت حسی نمی باشد و ممکنات مظہر ذات واجب نبودہ۔ و آنچه میفرماید عجیب معلوم است اناے ممکن الخ یعنی اناے ممکن بواجب تعالی راجع شود و ممکن بحال خود ممکن پورہ واجب نباشد یعنی اشارہ ممکن بواجب تعالی باین معنی است کہ قیام جمیع اشیا بذات اوست یعنی مقوم ممکنات اوست و ممکن قابل اشارت حسی نیست و بآن معنی نیست کہ ممکن عین واجب است چنانچہ وجودیہ گفتہ اند خلاصہ اینکه ممکن بواسطہ عرضیت خود قابل اشارت حسی نبودہ بنا بر آن اناے او بواجب راجع میگردد آنکہ ممکن واجب است چنانچہ وجودیہ گفتہ اند۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرماید: کلمہ طیبہ متضمن طرفیت و حقیقت و شریعت است یعنی کما نیکہ تکرار نفی و اثبات استعال نماید بمراتب طرفیت حقیقت و شریعت می رسد۔ و آنچه میفرماید تا زمانیکہ سالک در مقام نفی است و در مقام طرفیت است الخ۔ یعنی تا زمانیکہ ماسوی از نظر سالک قراموش دانی نشدہ است سالک در مقام طرفیت است و وقتیکہ ماسوی قراموش گردید سالک بمرتبہ فنا مشرف و بمقام حقیقت میرسد۔ بعد از آن کہ حقیقت شریعت سر قرار میگردد۔ آنچه میفرماید و چون بعد از نفی در مقام اثبات آید و از سلوک بجزیہ گراید الخ یعنی بعد از فنا ماسوی سالک بسیر فی اللہ

میرسد کہ مقام جذبہ است و در این مرتبہ سالک بحقیقت رسیدہ و بہ بقا باللہ مشرف میگردد و بقا عبارت از قبول انعکاس تجلی صفات او تعالی است در وجود عارف۔ تا گفتہ نباید گذاشت کہ در مرتبہ بقا باللہ عارف متخلق باخلاق اللہ گردیدہ و نفس او نزول می کند و روح او بہ کمک جذبہ در مراتب و جوبی عروجات می نماید۔ خلاصہ کسانیکہ باین مراتب مشرف گردند و نفس شان از امارگی باطمینان برسد نام ولایت و بزرگی باہنہ صادق می آید و سیر فی اللہ مقام جذبہ است در تمام طرقی اربعہ۔ و آنچه میفرماید پس کمالات ولایت مربوط بہ جز اول این کلمہ طیبہ گشت کہ نفی و اثبات است باقی ماندہ جز دوم این کلمہ مقدسہ کہ مثبت رسالت خاتم الرسل است این جزو اخیر محصل و مکمل شریعت است یعنی آنچه در مقام نفی حاصل شدہ بود صورت شریعت بودہ و حصول حقیقت شریعت بعد از وصول بمرتبہ ولایت دست میدہد کہ مقام اثبات است تا کہ سالک از مابقی گذشتہ در مقام نفی بودہ و قتیکہ بمراتب و جوب برسد بہ مقام اثبات میرسد۔

و آنچه میفرماید طریقت و حقیقت کہ محصلان ولایت اندگو یا شرائط انداز برای تحصیل و رسیدن بہ حقیقت شریعت یعنی حقیقت ولایت عبارت از رسیدن بہ ظلال مراتب و جوبی بودہ و حقیقت شریعت عبارت از کمالات ولایت نبوت است کہ رسیدن بہ اصل مراتب و جوب است و باین اساس کسانیکہ بمراتب ظلال مراتب و جوبی برسند گمان نکنند کہ شریعت پوست است و حقیقت منتر۔ زیرا کہ حقیقت آہا عبارت از شہود ظلال مراتب و جوبی است و حقیقت شریعت عبارت از کمالات ولایت نبوت است و رسیدن بخود مراتب و جوب است و مراتب و جوب عبارت از صفات و شیونات، و اعتبارات و مرتبہ ذات بحت او تعالی است۔ و حقیقت این اشخاص ظل از ظلال حقیقت شریعت است نہ حقیقت شریعت۔

و آنچه میفرماید در طریقت گویا از الہ نجاسات حقیقیہ است و در حقیقت از الہ نجاسات حکمیہ یعنی نجاسات حقیقیہ عبارت از گرفتاری ممکنات است و گرفتاری ظلال شبیہ نجاسات حکمیہ است و قتیکہ سالک از گرفتاری ممکنات و نیز از گرفتاری بہ ظلال کاملارہائی یابد آنگاہ ایاققت

آزما پیدا می کند که احکام شرعی را به طور کامل تعمیل نماید و از اسرار قرآنی با خبر گردد۔ بیت
عروس معانی قرآن حجاب انگه بر اندازد که دارالملک، پیمان مجرد بیند از غوغا
دارالملک قلب انسان است یعنی زمانیکه سالک از گرفتاری هله ماسوی و بگذرا از گرفتاری ها
مراتب ظلال مراتب و خوبی خلاصی یافت و بمراتب اصل مشرف گردید آن وقت اسرار قرآنی را
درک نموده و هم نمازیکه ادای نماید حقیقت نماز خواهد بود چه قبل ازین مراتب فوق صلوة سالک
صوره صلوة بوده و بعد از وصول بمرتبہ مقدسه فوق صلوة او بحقیقت صلوة تبدیل می یابد یعنی
نماز معراج او میگردد در این مرحله عارف در نماز متظہر تجلیات مراتب و خوبی میگردد۔

و آنچه میفرماید جزو آخرین کلمه مقدسه را در یابے یافتم که جز اول در جنب آن قطره بنمود
یعنی کمالات ولایت را در جنب کمالات نبوت هیچ مقداری نیست به تکرار نفی و اثبات سالک
بمرتبه ولایت میرسد و انبیاء عظام نیز بواسطه تکرار این کلمه مقدسه بمدارج عالی و بمراتب بلندتری
مشرف میگردند چنانچه تفصیل آن قبلا بمکاتب دیگری توضیح یافتماست۔ و آنچه میفرماید
علی الخصوص که باین تخلص مامور شود الخ یعنی حضرات انبیاء که به تبلیغ و ارشاد خلق و نیز
مشائخ کرام که بمراتب عروج و نزول مشرف میگردند هر دو حقوق را ادای نمایند یعنی حقوق خالق
و مخلوق را ادای نماید و مامور به تبلیغ و ارشاد گردیده اند۔ و آنچه میفرماید ذکر یکبار با اسم و صفت تذکر
واقع شود سریع التاثر است الخ یعنی ذکر و نوع است یکی یاد کردن نام مبارک او تعالی است
دیگرے تعمیل او امر شرعی است بدون دوام ذکر۔ ذکر اولی سبب جذب و محبت میگردد و اکثر
عرفاء کرام ازین راه به وصول بلاکیف مشرف شده اند، و ذکر ثانی که تعمیل او امر است اگر چه
دارای این خواص نیست با وجود آن بر سبیل ندرت سبب وصول میگردد۔

چنانچه حضرت خواجہ بزرگ یعنی شاه نقشبند فرموده اند که مولانا زین الدین نای بادی بدو
سلوک از راه علم شریعت بخدار سیده است۔

سوال: تعمیل او امر چه سبب وصول نیست۔

جواب: بیعت و صحبت نیز از حبلہ و امر است۔

و آنچه میفرماید: ذکر یکہ باسم و صفت واقع شود و وسیلہ ایست کہ الخ یعنی مراعات حدود شرعیہ بدون محبت بصاحب شرح و بدون ذکر نام او تعالیٰ میسر نمی شود بواسطہ اینکہ بدون تکرار اسم ذات او تعالیٰ کہ سبب تزیین است مراعات حدود شرعیہ مشکل پیدا شود و بعد از ذکر کہ سبب محبت است مراعات حدود شرعیہ آسان می گردد۔

و آنچه میفرماید: و راے این معاملہ سہ گانہ طریقت و حقیقت و شریعت معاملہ دیگر است و کار و بار دیگر و آن معاملہ وراثت انبیاء و اولوالعزم است کہ نصیب اقل قلیل است الخ یعنی این مرتبہ محض بہ فضل و احسان او تعالیٰ مربوط است و بس و بہ تعمیل او امر مربوط است زیرا کہ تمام انبیاء تعمیل او امر دارند و اولوالعزم نشدہ اند۔

تبصرہ: تمام انبیاء عظام تعمیل او امر شرعیہ را بجا آورده اند ولی باین مرتبہ اولوالعزمی مشرف نشدہ اند باین وصول باین مرتبہ مقدسہ صرف بہ لطف و احسان حق تعالیٰ مربوط است و بس اما حضرات انبیاء عظام دیگرہ طفیل انبیاء و اولوالعزم و بعض اولیاء کرام بہ متابعت ایشان تیر باین مقام عالی مشرف میشوند۔ خلاصہ مراتب و جوی متفاوت بودہ و حق تعالیٰ ہر کس از دوستان خود را علی قدر استعدادشان بآن مراتب مقدسہ سرفراز ساختہ است۔ و آنچه میفرماید کہ نصیب اقل قلیل است الخ یعنی چون تمام انبیاء عظام اصالتاً باین مقام مشرف نشدہ اند و اولوالعزم نگشتہ اند لہذا از اولیاء کرام نیز اقل قلیل باین دولت مشرف خواہند گشت۔

و آنچه میفرماید: ازین معارف لازم می آید الخ یعنی شریعت عبارت از تعمیل او امر شرعیہ است و این معاملہ بہ باطن ارتباط دارد زیرا کہ عروجات این مرتبہ در این دنیا خاصہ باطن است و لی در آخرت بظاہر نیز ارتباط میگیرد و این فرمایش حضرت امام قبل از رسیدن بہ کمالات عالم خلق بودہ و در ثنائی فرمودہ اند کہ معارف اصلیہ نصیب عالم خلق است و یا مراد ازین تہا بہایت عالم امر است نہ مطلق بہایت۔ خلاصہ فرمایش حضرت امام این است کہ وصول

یابن مرتبہ مقدسہ بواسطہ تعمیل اوامر شرعیہ نبودہ مگر تعمیل اوامر شرعیہ از شرائط آن بحساب میرود چنانچہ عروج و جاتیگہ در نماز میسر میگردد سبب آن وضوئی باشد زیرا کہ عروجات موقوف بر نماز است و نماز موقوف بر وضوئی باشد و صدور حقیقت از شرائط عروجات بوده است نہ سبب عروجات همچنان برای رسیدن بمرتبہ اولوالعزمی نیز تعمیل اوامر شرعیہ سبب آن نبوده بلکه از شرائط وصول می باشد یعنی عروجات انبیاء و العزم یابن مرتبہ مقدسہ اولوالعزمی بحض فضل و احسان او تعالی است و تعمیل اوامر شرعیہ از شرائط آن است و نہ سبب آن و اگر تعمیل اوامر و امتناع از مناسبت سبب علت این کمال می بود بیانیست ہر نبی بمرتبہ اولوالعزمی مشرف می گردید و آنچه میفرمایند کہ توجہ بخلق عین توجہ بحق است نہ یابن معنی کہ ممکن عین واجب است الخ یعنی این توجہ بخلق چون بامر او تعالی است لہذا مانند عین توجہ بحق می باشد و توجہ بخلق را عین توجہ بحق دانستن و ممکن را واجب دانستن حال صوفیہ وجودیہ است و معرفت حضرت امام بمراتب از اعلیٰ تر است۔

و آنچه میفرمایند توان گفت کہ واجب تعالی مرات ممکن است الخ یعنی عارف در وقت ابتداء عروج و نیز در وقت ابتداء نزول ممکنات را در مرات واجب مشاهده میکند و در کمال عروج ممکنات مشہود او نمی باشد و در وقت کمال نزول نیز واجب دیدہ نمی شود و آنچه میفرمایند چنانچہ آن صور را در مرات صورت حلولی نیست الخ یعنی صور تہاے کہ در آئینہ دیدہ میشود هیچ حلول و انضمام بہ آئینہ ندارند و ہذا صور ممکنات کہ در مرات واجب تعالی دیدہ میشوند قطعاً حلول و انضمام بہ آن مرات مقدس نسبت بلکہ یک معادلہ بلا کیف است۔

و آنچه میفرمایند در مراتب نزول کہ موطن ثبوت اسماء و صفات است الخ یعنی ممکنات را آئینہ ظہور مثال اسماء و صفات او تعالی میتوان گفت زیرا کہ سمع و بصر و علم و قدرت بندہ مراتب سمع و بصر و علم و قدرت او تعالی است اما ممکنات لایق آن نیست کہ آئینہ و منظر ذات او تعالی شدہ نتواند بمراتب قیوم وقت کہ منظر ذات مقدس او تعالی میگردد مجرد الف بہ نسبت قیوم ہم

بلندتر است۔ و آنچه میفرماید این صورت را نه توان گفت که آئینه قرب اوست و نیز نتوان گفت که آئینه محیط آن صورت است الخ یعنی این قرب و احاطه یک قرب و احاطه بے کیف است چنانچه یقین داریم که حق تعالی بما از باقرب تر است و محیط است اما کیفیت این قرب و احاطه را نمی دانیم بلکه از جمله تشابهات است که ادراک آن از فهم قاصر بالبلند است۔ بیت

یا نزدیک تر از من بمن است این عجب تر که من از او دورم

غفلت ما سبب بعد باشد ورنه حق سبحانه به نسبت ما با نزدیک تر است مصرع

تو خود حجاب خودی حافظ از میان بر خیز

مکتوب چهل و هفتم

حضرت امام میفرماید که این دولت اثر قرب صحبت است یعنی این حرارت طلب که در باطن شما پیدا شده است اثر صحبت فقیر است و آنچه میفرماید صحبت پر شمار درست شده است الخ یعنی فوائد صحبت فقرا را فهمیده مگر آنرا ترک کرده آید بنا بر آن زبان عذر شما بسته است۔ و آنچه میفرماید جوهر استعداد شما نفیس است الخ یعنی بزرگان بواسطه فقر است که حق تعالی با آنها داده است استعداد طالیان را می فهمند و شب دیگور عبارت از حیات این جهان است زیرا که فائده خوبی و ضرر بدی محسوس نمی شود۔

مکتوب چهل و هشتم

حضرت امام میفرماید، جاے آنست که حجاب از فعل محبوبان لذت بگیرند و عیش تمام یعنی قوت فرزند شما فعل او تعالی است اهدامی باید از آن لذت گرفت و این فعل او تعالی را می نباید دانست بلکه آنرا فعل معشوق دانسته و از آن لذت باید گرفت چه در نزد عاشق انعام ایلام محبوب همه یکسان بوده و همه را فعل معشوق دانسته از آن متلذذ میگردد۔ عاشق متفقط

شہود فعل معشوق است خصوصیت ایلام و انعام از نظر او برفاستہ است۔

مکتوب چہل و نهم

حضرت امام میفرماید نصیحتی کہ باخوی خواجہ محمد گدا نموده می آید بعد تصحیح عقاید کلامیہ و بعد اتیان احکام فقہیہ دوام ذکر الہی است برہمی کہ یاد گرفتہ اند باید کہ ذکر آفقدرا استیلا یا یاد کہ غیر تذکور را در باطن نگذارند یعنی بآن اندازہ بزرگ مشغول شود کہ بہ فنا و نسیان ماسوی مشرف و بمنزبہ بقا باشد برسد۔ حضرت امام خواجہ محمد گدا را بہ فنا و قلب اشارہ میفرماید و توصیہ میفرماید کہ باید قلب شما فانی گردیدہ و بہ نسیان ماسوی مشرف شدہ باشد زیرا کہ فنا قدم اول ولایت است و بقا مترتب بر فنا است یعنی اول نسیان ماسوی است و باز مرتبہ بقا عبارت از متخلق شدن یا خلاق خداوند است و یا بعبارة دیگر متصف شدن عارف است بہ پر تو انعکاس صفات او تعالیٰ۔

خلاصہ فنا و بقا ہر دو یکی آن دور کن ولایت اند فنا بمنزلہ وضو و بقا بمنزلہ نماز است تا سالک فانی نگردد قرب او تعالیٰ نصیب وی نمیگردد و قبل از نسیان ماسوی متخلق یا خلاق و چو بنمیگردد۔ حضرت مولانا میفرمایند

ہیچ کس را تا نگردد او فنا نیست رہ در بار گاہ کبریا
بے فناے مطاق و جذب قوی کے حریم وصل را محرم شوی

در مکتوبات حضرت عروۃ الوثقی مذکور است "تا دشمن را از دل بیرون نکشی دوست نمی آید بعد از بر آمدن دشمن دوست خود بخوردی آید۔ بیت

مراد بگر بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی
توئی از ہر د عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چہ گویم

مکتوب پنجاہم

حضرت امام میفرماید شریعت را صورت است و حقیقت الہی یعنی تائید تائید نفس سالک از
انارگی رہائی نیابد ایمان او صورت ایمان است و نماز او صورت نماز است حاصل فرمایش حضرت
امام اینکه ایمان دو نوع است یکے ایمان قلبی است و دیگرے ایمان نفسی۔

(۱) ایمان قلبی برائے ہر فرد مسلمان حاصل است۔

(۲) ایمان نفسی کہ بعد از تزکیہ نفس حاصل میگردد خاصہ اولیاء کرام است۔

تیسرے: کسانی کہ دارائے ایمان قلبی اند اگر چه داخل جنت میشوند اما حصول مراتب عالی
بہ تزکیہ نفس و با ایمان نفسی ارتباط دارد چنانچہ حضرت امام فرمودہ است کہ جنت را صورت است
حقیقت یعنی کسانی کہ بہ تزکیہ نفس مشرف اند از حقیقت جنت و کسانی کہ فقط ایمان قلبی دارند از
صورت جنت برخوردار خواهند بود و در جنت ہر کس بہ اندازہ کمال معرفت خود محظوظ میگردد بنابراین
از دلج مطہرات آنحضرت اگر چه در جنت آنحضرت اند اما حظ و تمتع حضرات شیخین در جنت ہاے خود
شان نسبت بہ آہتا بیشتر می باشد در حدیث شریف وارد است کہ "ثمرات جنت نتیجہ تسبیحات است"
یعنی ہر کس کہ تسبیح او حقیقی بودہ باشد محظوظیت او بیشتر است و نیز از سیاق و سباق کلام حضرت
امام معلوم می شود کہ میوہ جنت بمنزلہ تسبیحات این جهان است بنابراین شاید کہ سبب ترقی
روزمرہ بہشتیان بودہ باشد ناگفتہ نباید گذشت کہ در جنت قرب بہشتیان با و تعالی در لوعہ ماکولات
جنتہ بیشتر میگردد زیرا کہ ماکولات جنت نتیجہ تسبیحات این جهان است بنابراین کسانی کہ در
جنت غذا و قہقہ میخورند مانند آنست کہ در دنیا تسبیح میگویند و بید لذت قرب شان روز بروز بیشتر
میگردد چنانچہ در این جهان پیشرفت معرفت و قرب او تعالی بواسطہ تسبیحات است
در جنت بواسطہ ماکوت۔ زیرا کہ ماکولات آنجا نتیجہ تسبیحات این جهان است۔ این معنی را
بتدریج از سیاق و سباق مکتوبات قدسی آیات ہمیدہ ام شاید کہ ہمیں طور بودہ باشد۔

سوال: درباره ایمان قلبی در شریعت مقدس تذکرات داده شدہ ولی درباره ایمان

دماغ کہ یک عضو حساس انسانی بودہ و ہمہ کار ہا با و مربوط است شریعت مقدس از ان کلام

ذکر ہی بعمل بیاوردہ علت آن چه خواهد بود یعنی شریعت مقارن از ایمان دماغ هیچ بحث نکرده است؟

جواب: چون دماغ جز نفس انسانی بوده و همه مردم یا ایمان نفس مکلف نگریده زیرا که رحمت عامه حق تعالی مقتضی آنست که اکثر مردم مرحوم و اہل جنت بوده باشند و اگر ایمان نفس و دماغ فرض عین می گشت بدون اولیای کرام سایر مردم مومن نمی بودند و این امر خلاف مقتضی رحمت عامه است و رحمت عامه مقتضی آنست که تنها ایمان قلبی بدون ایمان نفس و دماغ سبب دخول جنت بوده باشد و ایمان نفس سبب درجات عالیہ می باشد۔ خلاصہ صاحبان ایمان صورت بصورت شریعت عامل اند و صاحبان ایمان حقیقی بہ حقیقت شریعت رسیده اند یعنی صورت شریعت بآثار ازجا آوردن احکام و اوامر شرعیہ است و این عمل قبیل از تزکیہ نفس بہ تکلف صورت میگیرد و حقیقت شریعت آنست کہ عارف بہ سبب تزکیہ نفس از تعمیل اوامر شرعیہ محظوظا گردد۔ خلاصہ اینکه اگر ایمان نفس فرض عین میگشت بدون اولیای کرام دیگر اشخاص مومن نمی بودند و این خلاف مقتضی رحمت عامه است۔ اما ایمان نفس کہ بہ تزکیہ نفس مربوط است سبب درجات عالیہ است شامی دانید کہ مقربین دیگر و ابرار دیگر است۔

حضرت امام میفرماید: کمالات ولایت نتایج صورت شریعت است و کمالات نبوت ثمرات حقیقت شریعت میباشد الخ یعنی کمالات ولایت رسیدن بہ ظلال صفات واجبی است کہ سالک بواسطہ تعمیل اوامر شرعیہ بان نایل میگردد و بہ شہود ظلال صفات او تعالی مشرف میشود اما کمالات ولایت نبوت کہ حقیقت شریعت است وصول بخود صفات مقدسہ ات او تعالی میباشد۔ تبصرہ: کمالات انبیای عظام دونوع اندیکہ کمالات ولایت نبوی است و دیگرے کمالات نبوت نبوی کمالات ولایت نبوی عبارت از معارف صفات او تعالی است کہ حقیقت شریعت اند و کمالات نبوت نبوی عبارت از معارف ذات بحت او تعالی است کہ فوق صفات است و از حقیقت شریعت بلند بوده مگر نثره آنست۔

حضرت امام درکتوبی میفرمایند که حقیقت شریعت از روح و سر نمیگذارد یعنی حقیقت شریعت
 که عبارت از صفت الکلام و نشان العلم است از روح و بلند نمی باشد زیرا که مبدأ فیض روح صفات
 ذاتیه و مبدأ سر شیونات ذاتیه می باشد و حقی و اخفی از مرتبه شیونات فوق تر است زیرا که مبدأ فیض
 حقی صفات سلایبیه یعنی اعتبارات ذاتیه و مبدأ اخفی نشان جامع است که بلند تر است۔

ازین قریبایش حضرت امام معلوم میگردد که کمالات ولایت نبی که ثمرات حقیقت شریعت
 است عبارت از صفات و نشان الکلام و نشان العلم است و کمالات رسالت رسول و کمالات
 اولوالعزم بذات بحت او تعالی تعلق دارد که از صفات فوقیت داشته و از ثمره حقیقت شریعت
 بلند تر است، لهذا این مراتب از حقیقت شریعت بالاتر است و مربوط با حان و فضل او تعالی
 می باشد یعنی بینی که انبیاء عظام همه عامل شریعت اند مگر همه شان رسول و اولوالعزم نشده
 اند لهذا کمالات رسالت و کمالات اولوالعزمی و کمالات محبوبیت آنحضرت و کمالات خلت حضرت
 خلیل و کمالات محبت حضرت کلیم همه از مرتبه حقیقت شریعت بالاتر اند و تعمیم او امر شرعی مربوط
 نمی باشد مگر تعمیم او امر شرعی از شرایط این مراتب است یعنی باین مراتب کسانی مشرف می شوند که
 به او امر شریعت عمل کرده باشند و تعمیم او امر شرعی شرط این عروجات بوده و علت آن نیست چنانچه
 عروجات که در نماز است صحت نماز بوجود طهارت مربوط است و بدون طهارت نماز درست نمی شود
 اما عروجات نماز نتیجه طهارت نیست و در این جا طهارت سبب صحت نماز و از شرط عروج است
 نه علت آن چنانچه تعمیم او امر شرعی نیز شرط رسیدن به حقیقت شریعت است که مراتب صفات
 واجبی است و بدون عمل به شریعت وصول باین مرتبه مقدسه امکان پذیر نیست و بالاتر از حقیقت
 خود که مراتب ذات مقدس است تعمیم شریعت سبب وصول شده نمی تواند مگر مانند وضو که از
 شرائط نماز است تعمیم او امر نیز از شرائط این عروج است نه سبب آن حقیقت شریعت نیز از شرائط
 وصول مراتب فوق بحساب می رود نه علت آن چنانچه تفصیل آن گذشت. خلاصه اینکه کمالات نبوت
 اگر چه از حقیقت شریعت بلند بوده مگر ثمرات شریعت است اما کمالات رسالت و اولوالعزم از ثمرات

حقیقت شریعت ہم بابت تراست حضرت امام میفرماید در طریقت ازالہ نجاسات حقیقیہ الخ یعنی گرفتاری
ظلال بمنزلہ گرفتاری بہ نجاسات حکمیہ میباشد و گرفتاری ممکنات بمنزلہ نجاسات حقیقیہ است۔

تبصرہ: گرفتاری ممکنات و باسوی را ازین سبب نجاسات حقیقیہ گفته اند تا ما سوا قراموش
نگردد و قنارخ نمی دہد و قنادم اول ولایت است یعنی عدم نیان باسوی مانع رسیدن بقنا است
ہذا آنرا نجاسات حقیقیہ میگویند زیرا کہ گرفتاری گرفتاری ظلمات عالم امکان است کہ مثل نجاسات
حقیقی است۔ دوم مرتبہ حقیقت ولایت است کہ در ظلال قرار دارد آنرا سبب ازالہ نجاسات حکمیہ
گفته اند علت آن این است کہ این مرتبہ در مراتب ظلال قرار داشته و ظلال رنگ از امکان داشته و
شبیبہ باسوی است ہذا آنرا نجاسات حکمیہ میگویند یعنی گرفتاری بہ ظلال در حکم گرفتاری باسوی است
و تا سالک از این اشتغال و گرفتاری باسوی حکمی رہائی نیابد بمراتب اصل نمی رسد۔

حضرت امام در بکتوبی میفرماید: جزو آخر این کلمہ مقدسہ را دریائے یاقتم یعنی کمالات نبوت
نسبت بہ کمالات ولایت مانند دریا بودہ و کمالات ولایت بمنزلہ قطرہ ازین دریاست زیرا کہ کمالات
ولایت در مراتب ظلال صفات بودہ و کمالات ولایت نبوت در مراتب اصل است و کمالات نبوت
نبی بہ مرتبہ ذات مقدس است۔ حضرت امام میفرماید کہ اینقدر فرق است الخ یعنی در وقت کمالات
عارف در مراتب ظلال قرار داشته روح او متوجہ حق و نفس او متوجہ خلق است و عارف بہ تمام
قوای ظاہری و باطنی خود متوجہ بخلق نبودہ صرف بیک قوہ ظاہری کہ عبارت از نفس است متوجہ
بخلق است۔ اما در کمالات نبوت چون مراتب اصل طے شدہ ہذا قوای ظاہری و باطنی یعنی
روح و نفس عارت یکجا متوجہ بخلق می باشد و ظلال بہ نسبت اصل بمنزلہ قطرہ ہم نسبت بہ نسبت دریا۔
و باین سبب کمالات نبوت مانند دریائے عظیم و کمالات ولایت نسبت بآن بہ منزلہ قطرہ ناچیز
می باشد زیرا کہ ظل بہ نسبت اصل در حکم قطرہ بہ مقابل دریائے بیکران است۔

حضرت امام میفرماید: مراد از جہاد اکبر جہاد قالب است یعنی اطمینان و تزکیہ نفس دو
نوع است یک تزکیہ نفس در مراتب ظلال و ولایت صغری است و دیگرے تزکیہ و اطمینان نفس

در مراتب اصل و ولایت کبری است کہ خاصہ انبیاء است۔ در ولایت صغری یعنی در مراتب ظلال نفس تا اندازہ ترکیب می یابد، ولی در مراتب اصل بہ ترکیب کامل می رسد و در نفس چنان مخالفت نمی ماند و این مرتبہ در ولایت کبری است کہ خاصہ انبیا عظام است و همچنان کمال نفس بعد از ترکیب عناصر است کہ بکمالات تبوت مربوط است۔

تبصرہ: بعد از اطمینان نفس جہاد عناصر آغاز می یابد و ہر کدام تا یک مرتبہ از مراتب و جوی می رسند یعنی عناصر ثلاثہ تا بہ اسم باطن می رسند۔ اما جہاد عنصر خاکی تا وصول بذات بحت او تعالی ادامہ می یابد و رسیدن بہ آن مرتبہ مقدسہ نصیب عنصر خاک بودہ و آنجا ہم دو مرتبہ است یک عمدم ادراک ذات مقدس و دیگر مرتبہ ادراک ذات مقدس او تعالی است۔

مرتبہ اول وظیفہ عنصر خاک و مرتبہ ثانی وظیفہ ہدیت و هدانی بودہ و ریاست آنجا نیز عنصر خاک راست۔ و اطمینان کامل نفس نیز بعد از کمال عناصر دست می دہد زیرا کہ نفس شیرہ و شربت عناصر است و بعد از ترکیب عناصر کمال اطمینان نفس دستیاب می گردد در ولایت کبری اگر چه نفس ترکیب شدہ بود اما کمال اطمینان آن بعد از ترکیب عناصر است در این وقت نفس خود را فدای مولای خود گردانیدہ مستغرق عشق معشوق است و می گوید بیت

بعد ازین دست من دامن دوست بعد ازین گوش من و حلقہ یار
مراد دیگر بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی
شعر افغانی

لتاد جمال پہ روی بادا رہ محرومی مکرہ دو جوب لہ جمالونہ
وصل اللہ علی سیدنا و مولانا سید المرسلین و امام النبیین و علی آلہ
و اصحابہ و علینا معہما جمعین برحمتک یا ارحم الراحمین

تَمَّتْ لِيْنِ جَلُوْدُهُمْ وَقُلُوْبُهُمْ اِلَى ذِكْرِ اللّٰهِ سُبْحٰنَ

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و نصوت

محبوب بجانانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرسندی قدس سره السامی

حصہ ہفتم ————— دفتر دوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن ازارا کین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدشتی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی

و آغاے بخیری مدیر صاحب وزارت جلیدہ مطبوعات تیرا بندہ معاونت زیادہ فرمودہ است

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	مکتوب نمبر
۶۱۹	بدون الہام القاء کلام می نماید و شنیدن این کلام بہ تمام بدن عارف تعلق داشته می باشد	۵۱ - حق تعالی بعض اوقات بادوستان خوردیون واسطہ نلک
۶۲۲	محبت فقر اسبب محبت او تعالی است	۵۲ - محبت فقر اسبب محبت او تعالی است
۶۲۳	اگر از تکاب عمل خلاف شریعت عجز و ندامتی رخ بدیدہ نعمتی است عظیم	۵۳ - اگر از تکاب عمل خلاف شریعت عجز و ندامتی رخ بدیدہ نعمتی است عظیم
۶۲۵	متابعت آنحضرت داراے ہفت درجہ است	۵۴ - متابعت آنحضرت داراے ہفت درجہ است
۶۲۸	بیان جامعیت قرآن مجید	۵۵ - بیان جامعیت قرآن مجید
۶۳۲	ریایے عارف از اخلاص مرید بہتر است	۵۶ - ریایے عارف از اخلاص مرید بہتر است
"	ذکر گفتن بہتر است از درود فرستادن	۵۷ - ذکر گفتن بہتر است از درود فرستادن
۶۳۷	بیان عالم مثال و تردید تناسخ	۵۸ - بیان عالم مثال و تردید تناسخ
۶۴۱	توجید و جوری بمنزلہ شعبدہ بازی است	۵۹ - توجید و جوری بمنزلہ شعبدہ بازی است
۶۴۲	ہر کدام از صوفیہ تصور نمایند کہ بمن از برادر صوفی دیگر کم فیض میرسد	۶۱ - ہر کدام از صوفیہ تصور نمایند کہ بمن از برادر صوفی دیگر کم فیض میرسد
۶۴۳	انسان بواسطہ حصول کمال ولایت از نیاز مند بہائے بشری مستغنی نمیکردد	۶۲ - انسان بواسطہ حصول کمال ولایت از نیاز مند بہائے بشری مستغنی نمیکردد
۶۴۴	اگر مرید از مرشد خود فیض گرفتہ نتواند بدینساند بر شد دیگر مراجعہ کند	۶۳ - اگر مرید از مرشد خود فیض گرفتہ نتواند بدینساند بر شد دیگر مراجعہ کند
"	غمہائے دنیایے دون را اندر آشتی ب فکر آخرت باشد	۶۴ - غمہائے دنیایے دون را اندر آشتی ب فکر آخرت باشد

- ۶۴۴ مکتوب ۶۵ - لغویات را گذاشته دنیا را بقدر ضرورت باید طلبید۔
- ۶۴۵ " ۶۶ - حضرت امام خان خانان را به توبه و انابت ارشاد و رہنمونی می نماید۔
- ۶۴۷ " ۶۷ - معتقدات اہل سنت بطور اختصار عنوانی خان خانان۔
- ۶۴۹ { ۷۰ - تجلیات و ظہورات کہ در بیت اللہ شریف ظاہر است در قلب
انسان کامل نیز از ان ظہورات موجود است
- ۶۵۰ " ۷۱ - شیخ اکبر میگوید کہ آنحضرت جامع و جوب و امکان است۔
- " { ۷۲ - قیوم بالا صالہ خود خداوند متعال بودہ عارف کامل خلیفہ و نائب
قیوم حقیقی است۔
- ۶۵۱ { ۷۳ - اعیان ثابتہ نزد شیخ اکبر صور علمیه صفات او تعالی است و صفات
بہ نرد او صرف وجود علمی دارند، اما نزد حضرت امام اعیان ثابتہ
صور علمی صفات ثمانیہ است کہ دالای وجود خارجی اند۔
- ۶۵۲ { ۷۴ - انسان بصورت رحمان خلق گردیدہ است چنانچہ صفات ثمانیہ
انسان صورت صفات ثمانیہ رحمان است
- ۶۵۶ " ۷۵ - دوستان خدا از ہر دوے ایلام و انعام محظوظ میگردند۔
- ۶۵۷ " ۷۶ - بعض اولیای کرام قلب عارف را نسبت بعرش وسیع پنداشتہ اند
- ۶۵۹ " ۷۷ - شیخ حسن خیال کردہ است کہ عارف در ظاہر و باطن فنا میگردد۔
- ۶۶۰ " ۷۸ - بیان محبت و اخلاص بہ بزرگان اسلام
- ۶۶۲ " ۷۹ - اسلام و کفر ہر کدام دو نوع می باشند۔
- ۶۶۳ " ۸۰ - بیان عبارات عین القضاة۔
- ۶۶۴ " ۸۳ - نسبت نقشبندیہ نسبت صحابہ کرام است۔

- ۶۶۴ مکتوب ۸۵ - جذبہ متعارف در سیر آفاقی و انفسی و مقامات ظلیہ است -
- ۶۶۵ " ۸۸ - کسانیکہ بہ اطمینان نفس رسید باشند از ہر دوے ایلام و انعام
مخلوط میگردند -
- ۶۶۶ " ۹۱ - بعد از ولایت صغری سیر ولایت کبری دست میدہد -
- ۶۶۷ " ۹۲ - بعض بزرگان صاحب کشف و بعض آنها صاحب کشف نمی باشند -
- ۶۶۸ " ۹۳ - عالم خلق ظاہر انسان و عالم امر باطن انسان است -
- ۶۶۹ " ۹۴ - حقیقت انسان عدم است با عکوس اسما و صفات او تعالی -
- ۶۷۰ " ۹۵ - مفصدا از آفرینش فقیر این بودہ است کہ ملاحظت بزرگ صاحب
منصبی گردد -
- ۶۷۱ " ۹۸ - نسبت واجب و ممکن مثل نسبت نقطہ جو الہ است بدائرہ مویومہ -

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ہفتم

مکتوب پنجام و یکم

دفتر دوم

حضرت امام میفرماید، بدان لے برادر محب صادق کہ بتحقق کلام حق سبحانہ و تعالیٰ با بشر گاہے رویارو بودہ الخ یعنی حق تعالیٰ در بعض اوقات باینندگان برگزیدہ خود از قبیل انبیاء عظام و برخی تابعان کامل انبیاء عظام کہ عبارت از اخص اولیاء کرام باشند بدون واسطہ ملک و بدون الہام القاء کلام می نمایند۔ در این وقت تمام وجود عارف سامع آن کلام بودہ و استماع آن تنہا بہ سماع گوش منحصر نمی باشد و این نوع کلام حق سبحانہ تعالیٰ بدون حرف و صوت و بدون رویت متکلم صورت گرفتہ و بوجود عارف القامی یاید، بعد از آن تجلیات و دماغ انسان بصورت حرف و صوت و کلمہ منتقل گردیدہ بالآخرہ بتعبیر لسانی و تحریر بہ شکل حرف و صوت و کلمہ ظہور می کند اما الہام تنہا بہ قلب مربوط است، تعریف الہام الہام القاء خیر است در قلب بہ طریق فیض نہ بطریق کسب۔ تبصرہ: بعد از طے مراحل تصفیہ و تزکیہ و بعد از فنا و بقاے کامل وجود بشری عارف بوجود موتوئی تبدیل گردیدہ باطن و تجلیات ذات او تعالیٰ ظاہر دے تجلیات صفات می گردد۔ در این مرتبہ مقدسہ چون وجود عارف فی الجملہ رنگ از بیچونی گرفتہ کمال ولیاقت آترا پیدا کردہ است کہ تا کلام ذات بیچون حق سبحانہ را بدون رویت متکلم و بدون واسطہ ملک و بدون الہام تمام وجود خویش بشنود۔ بیت

ذرات وجود ہمہ بر عشق تو شیدا
از وصف جمال تو زیبا تم شدہ کوتاہ
حسن تو نہ آنست کہ مجنون شدہ عاشق
حسن تو سمان مست کہ عالم شدہ شیدا

حسن تو کہ یک جلوہ نمود بہ کنعان منسأۃ بگردانید یعقوب وز لیجا

چنانچہ اولیاء کرام یا اموات بزرگان مکالمہ و مصاحبہ میفرمایند و تمام موضوعات مورد بحث شان بدون تکلم سانی و بدون حرف و صوت بوده کہ عارف زنده بمرده و عارف مرده بہ زنده مکالمہ مینمایند صرف تلقی روحانی و افادہ و استفادہ بوده و حرف و صوت نمی باشد۔

ناگفته نباید گذاشت کہ سانی کہ مراحل تصفیہ و تزکیہ را طی نکرده باشند و بہ نعمت اطمینان نفس و تزکیہ عناصر نایل نشدہ باشند ازین مزایای باطنی و روحی بے بہرہ و محروم اند کہ لا محجل عطای الملک الامطایاہ۔ خلاصہ اینکہ انسان داراے اجزای عشرہ و سہیت و حرانی پورہ و جامعیت کہ ازین ناحیہ دارد بہ نص قطعی خلیفہ رحمان نامیہ شدہ و منحل بار امانت گردیدہ است و بالخاصہ این فضیلت خاصہ عنصر خاکی است کہ با ندرتین اجزای انسانی می باشد۔

و آنچه میفرمایند و این قسم از کلام کہ بایکے از انسان ہا بکثرت واقع گرد آن کس محدث نامیدہ می شود بفتح دال یعنی بہ کسانیکہ کلام حق سبحانہ تعالی بدون واسطہ ملک و بدون الہام مکرر القا گرد آنرا محدث گویند چنانچہ در امتنان آنحضرت بکثرت عمرضا این نوع کلام بصورت مکرر القا گردیدہ ہذا ایشان را محدث می نامند۔ سردار دعو عالم میفرماید کہ حق سبحانہ زبان عمر حرف می گوید و آنچه میفرماید این جنس کلام غیر الہام است زیرا کہ الہام تنہا بہ قلب تعلق دارد و غیر ازان کلام است کہ بالملک باشد انچہ زیرا کہ ملک بگوش خوابد شنید این نوع کلام حق سبحانہ و تعالی نصیب کسانی میگردد کہ عالم امر و عالم خالق شان تصفیہ و تزکیہ گردیدہ و نفس او از ابارگی ربا یافتہ و بمرتبہ جہاد اکبر کہ جہاد عناصر است نایل شدہ باشد و بکذا بواسطہ طے مراتب سچونی عقل معاش شان بہ عقل معاد ارتقا یافتہ و کمالات قرب شان بہ خیالات آہا منتقل شدہ بتوانند یعنی صاحب کشف و علم ہم پورہ باشند و بلائک جامعیت ندارند۔

و آنچه میفرماید ازین کلام لازم نمی آید کہ متکلم دیدہ شود انچہ یعنی القاء کلام بدون واسطہ و بدون الہام متکلم آن نیست کہ خود متکلم بالمواجد دیدہ شود چنانچہ حضرت موسی علیہ السلام

بدون رویت با حق سبحانہ و تعالیٰ مکالمہ نموده است و ناگفتہ نمائند کہ مخاطب بواسطہ غلبہ شغشغان تجلیات و ضعف بصیرت خود منکلم را دیدہ نمی تواند ولی کلام او را می شنود چنانچہ آنحضرت در مقابل سوال حضرت ام المومنین کہ اندیدن حق تعالیٰ پر سیدہ بود چنین جواب دادہ اند کہ حق سجل و علا نوراً چگونه اورا دیدہ می توانم ازین جواب آنحضرت معلوم میشود کہ کمالات ابتدیای عظام داراے مراتب ہدایت و وسط و انتہای باشد زیرا کہ در مراتب نہایت شغشغان تجلیات و خوبی مانع شہود ذات مقدس شدہ نمی تواند چنانچہ آنحضرت در معراج مستقیماً بہ شہود و رویت ذات حق سبحانہ تعالیٰ مشرف گردیدہ و مکالمہ نموده اند و معراج آنحضرت مکرر واقع شدہ است۔ سوال بی بی صاحبہ در معراج دیگر خواهد بود۔ و آنچه میفرمایید بدستی کہ در کلام شفا ہی ترقی حجب شہودی است نہ وجودی الخ یعنی در کلام بدون واسطہ اگرچہ صفات مقدس او تعالیٰ کہ در خارج موجود می باشد ازین نمی رود بگرمانع شہود عارف نمی گردد۔

سوال: و قنیکہ در کلام بدون واسطہ در شہود عارف کدام حجاب و مانعی حاصل نباشد پس دیدار و رویت او تعالیٰ مستحق می گردد در حالی کہ حضرت امام در فرمایشات شان تذکرہ دادہ اند کہ منکلم مرئی نمی باشد این موضوع چگونه خواهد بود۔

جواب: ضعف بصیرت بیندہ مانع رویت است و شہود مستلزم رویت نیست چنانچہ آفتاب مشہود است ولی قرص آفتاب بواسطہ غلبہ شغشغان آفتاب و ضعف بصیرت ای خوب دیدہ نمی شود۔ این است فرق شہود و دیدن کہ آفتاب مشہود است و دیدہ نمی شود۔ بتایران دیدن آفتاب را شہود آفتاب دانستہ و رویت گفته نمی توانیم۔

تبصرہ: چشم دنیا با چشم آخرت قابل مقایسہ نیست لہذا رویت آخرت معاملہ جداگانہ است کہ یا رویت این جهان قابل مقایسہ نمی باشد و نیز ناگفتہ نمائند کہ در چشم ہاے این جهان نیز تفاوت ہاے عجیبی موجود است کہ قطعاً یا یکدیگر قابل مقایسہ نیست چنانچہ چشم اسپ در شب تاریک موی را دیدہ میتواند اما چشم انسان از دیدن عابر است۔ همچنان چشم آخرت داراے قوت

جداگاہ است کہ چشم دنیا فاقدان است و آنچه میفرماید کہ باین معرفت کسی تکلم نکرده است الخ یعنی
مجموع معارف خاصہ مجدد الف است کہ بعد از ہزار سال بطور پیوستہ است۔

خواجہ محمد ہاشم کسٹمی در مدح حضرت امام فرمودہ۔ بیت

ہمین فرزند فاروق است چون اب کون نطق از زبان او کند رب

معارف حضرت امام معارف حضرات انبیاء عظام است و اکثر اولیاء کرام بآن ترسیدہ اند۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ بعبادت این طائفہ استقامت کرامت فرماید الخ یعنی محبت

این طائفہ سبب محبت او تعالیٰ است۔ آنحضرت میفرماید "خدا یا محبت خود را بہما روزی گردان و

محبت کسیکہ ترا دوست دارد بہما عنایت کن" و نیز آنحضرت میفرماید کہ شخص با کسی است کہ او را دوست

دارد۔ چون دوستان او تعالیٰ یا او تعالیٰ می باشند لہذا کسیکہ با دوستان او تعالیٰ محبت و علاقہ

داشته باشد در حقیقت با خدا محبت داشته بآن محبت سرفراز می گردند چنانچہ عارفی در شان سردار

دو عالم میفرماید "حب محبوب خدا حب خداست" بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جهانی زہمہ عجب آن است کہ مہمان محبوبان اند

حضرت امام میفرماید کسیکہ بظاہر این طائفہ نظر کرد نامید و زبان کار شد و کسیکہ بہ باطن

آہن نظر کرد نجات یافت و کامیاب شد الخ یعنی دوستان او تعالیٰ در ظاہر ہر مانند دیگران و در ظاہر بشر

و در معنی ملک اند بصورت در زمین و در معنی بر فلک اند چنانچہ حضرت بیدل میفرماید

بآن نشہ جمعہ کہ محروم شوند ز غولے گذشتند و آدم شوند

ز آدم ملک از ملک تو پاک چنین ریشہ ہا دارد اسرار پاک

بہ سمرغ و عنقا برابر شود کب پیشہ زین بادہ گز تر شود

اگر ذرہ گردد از و کامیاب کشد آئینہ بر رخ آفتاب

و نیز میفرماید

بزرگے می فرماید۔ بیت

غافل متوازی سیر گریبان اینجاست کہ عقار تہ بال است نگس را

یعنی نگس کتابیہ از انسان بوده کہ در مراقبہ ذات مقدس را پیدامی کند۔ دوستان خدا در ظاہر مانند عوام تعدیہ می شوند و می اشامتند اما در باطن از یاد او تعالی غافل نیستند، چنانچہ لایلیہ ہمو تجارتہ ولا بیع عن ذکر اللہ در بارہ این طائفہ نص قطعی است۔ از حضرت امام پر سیدہ شدہ است کہ اولیاء از عبادت او تعالی معاف خواہد گشت یا خیر؟ در جواب فرمودہ اند کہ ہر گاہ اولیا از خوابی خوراک و امراض و غیرہ عوارض بشری فارغ شود آنگاہ از عبادت او تعالی نیز معاف خواہد شد یعنی ولی از احتیاجات بشری بے نیاز شدہ نمی تواند از عبادت حق تعالی چگونہ معاف خواہد گشت۔ مناسبت ظاہری خواص با عوام باعث آنست کہ کفار بہ حضرات انبیاء عظام ایمان نمی آوردند و میگفتند کہ چگونہ پیغمبر است کہ می خورد و میخورد و در بازار میگردد و آنہا نمی دانستند کہ انبیاء عظام چون از جنس بشر بودہ در ظاہر مانند عوام و بہ عوام مناسبت جنسی دارند تا مسائل اقادہ و استفادہ بصورت کامل صورت بگیرد و اگر انبیاء عظام از جنس بشری بودند مسائل اقادہ و استفادہ بطرز کامل میسر نمی شد۔

خلاصہ علامہ ولایت ولی آنست کہ از ملاقات و صحبت او قلب انسان مائل بہ حق سبحانہ تعالی گردیدہ محبت ماسوی کم شود نہ آنکہ او نان نخورد و مرخص نہ شود۔ باید دانست کہ صحبت بزرگان کیمیا است کہ مس را طلا و غافل را آذاکر میگرداند۔ بیت

در سن قلب من اے مظهر حق کن نظری زانکہ اکسیر اثر نرگس شہلا داری
و نیز عارفی میفرماید۔

یک نظر کن تا کہ مستغنی شوم ز ابتاعے حبس سگ چو شد منظور نجم الدین سگاترا سرور است
واچہ میفرماید، تقدم ذاتی بیک اعتبار شناخت راست و بیک اعتبار یافت را الخ یعنی
مختار شیخ الاسلام آنست کہ یافت او تعالی مقدم است از ہمین عارف و حضرت امام

در این مورد تحقیقات بیشتر نمود و معارف بلند حاصل نمود، میفرماید کہ پیوستن فی الجمله مقدم است و پیوستن کامل بعد از گسستن است یعنی اول وصل فی الجمله بہ عارف عنایت گردیدہ سبب رسیدن اومی گردد پیوستن اصل بعد رسیدن است۔

مکتوب پنجاہ و سوم

سائل از حضرت امام پرسیدہ کہ اگر عبادت میکنم نفس استغنا حاصل می شود و اگر ذلت خلاف شرع از من صادر میشود ندامت و شکستگی پیدا می شود لکن حضرت امام چنین جواب میدہد کہ در ارتکاب عمل خلاف شریعت شکست و ندامتی کہ رخ میدہد نعمتی است عظیم کیے از شعب توبہ است و عجبی کہ در ارتکاب طاعت و عبادت پیدا شود سعی است قائل و مرضی است ہملک کہ اعمال صالحہ نیست و نابود میگردد و اندر چنانچہ آتش ہیزم را بجا کتر مبدل و نابود می سازد۔ لہذا انسان ہمیشہ حسانت خود را از قبح و نقصان معرا و خالی نداند و تصور کند کہ حسنت او قبح ندارد بلکہ اگر اندک متوجہ شود ہمہ را قبح یابد و بوی از حسن احساس نکند، اگر انسان خود دقت کند و صحت ارکان عبادت خود را ملاحظہ نماید شاید کہ عبادت خود را ناقص دانند بیت

بے گنہ نہ گذشت بر ما ساعتی با حضور دل نہ کردم طلعتی

و نیز میفرماید و چون دید قصور در اعمال پیدا شود اعمال را قیمت افزاید لکن یعنی انسان سعی نماید کہ در اعمال حسنه برایش دید قصور پیدا شود نہ عجب و خود پسندی۔ آنچه میفرماید جمعی را کہ این دید قصور اعمال بوجہ کمال میسر گردد لکن یعنی کسانیکہ تواقص حسانت را متشاہدہ می نمایند گمان می کنند کہ کاتب یمن آنها عاقل و بیکار است و کاتب شمال شان ہمیشہ در کار است۔

تبصرہ: وقتیکہ عارف بمقام عبودیت می رسد آنگاہ بہ کتہ و حقیقت خود پی می برد کہ حقیقت او عدم محض است و عدم سراسر قباحت و شرارت و نقصان است لہذا در این مرتبہ مقدسہ حسانت خود را لایق کتابت ملائک یمن نمیداند بلکہ ہمہ را لایق کتابت کاتب شمال می پندارد

و خود را از ہمہ حسنات خالی میداند بعد ازین مرتبہ عبدیت حق سبحانہ تعالیٰ دوستان خود را بدرجاتی نایل میگردد اندکہ از بیان بیرون و از عقل انسان خارج است۔ تاگفته نماند کہ قبل از مقام عبدیت سالک گاہے خود را مرات و منظر حق می بیند و گاہے خود را ظل حق می بیند و یا ادعای عینیت می کند۔ یعنی قبل از مقام عبدیت از سکر خالی نمی باشد، اما در مقام عبدیت چون مقام کمال صحو است عارف خود را مخلوق و او تعالیٰ را خالق خود میداند و در این مرتبہ هیچ کشف عارف مخالف ظاہر شریعت صورت نمی گیرد و از نسبت ہائے سکر بہ بیزاری گرد و عارف عدم خود را مشاہدہ می کند کہ ظلمت محض است چنانچہ کہ حضرت امام عدم خود را ملاحظہ و عمل خود را نالایق می داند مقام عبدیت مقام ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاء عظام است۔

مکتوب پنجاہ و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ متابعت آنحضرت دارائے ہفت درجہ می باشد۔

درجہ اول: درجہ علمائے ظواہر و عوام مسلمانان است کہ ہنود داخل طریقت نشدہ و بہ تصفیہ قلب و اطمینان نفس مشرف نشدہ و مصداق قضایای شرعیہ را مشاہدہ نکرده اند اتبع ایشان اتبع صوری است۔

درجہ دوم: از درجات متابعت آنحضرت درجہ مردمان داخل طریقت اند کہ بمرد شیخ مقتدا بہ سیرالی اللہ مشغول و کتاب تہذیب اخلاق می نمایند اما تا ہنوز بمبدأ فیض خود نہ رسیدہ اند و قلب شان بہ فنا و نفس شان ہنوز بہ ترکیب مشرف نگردیدہ است۔

درجہ سوم: از متابعت آنست کہ قلب سالک بہ مبدأ فیض خود رسیدہ و نفس او تا اندازہ اطمینان و ترکیبہ حاصل نمودہ چون نفس او بہ کمال اطمینان ترسیدہ ترکیبہ کامل ندارد لهذا اعمال او گاہے بہ اخلاص است و گاہے بیرون اخلاص زیرا کہ این طائفہ در این وقت بہ مرتبہ ولایت صغریٰ می باشد و ہنوز بہ مرتبہ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاء عظام است ترسیدہ اند۔ خلاصہ در ولایت صغریٰ

تذکیہ کامل میسر نمی گردد بلکه تذکیہ فی الجملہ دستیاب می گردد۔

درجہ چهارم از اتباع؛ مخصوص بہ علماء را سخین است کہ ولایت کبری مشرف و نفس شان بکمال اطمینان رسیده است و این طبقہ بہ حقیقت شریعت و حقیقت اتباع مفتخر و تمام اعمال شان بروی اخلاص، بودہ و از اجراء حسات محظوظ می گردند و تسلیم می شوند و می گویند۔ بیت

بعد ازین دست من و دامن دوست
بعد ازین گوش من و حلقہ یار

بیت
بے غم و درد تو صد حیف ز عمر کہ گذشت
پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم

درجہ پنجم از متابعت کمالات آنسرو است کہ علم و عمل را در حصول آن کمالات مدخلی نیست زیرا کہ کمالات اولوالعزم فضلی است و عمل را در آن گنجایش نمی باشد حضرت امام میفرماید کہ این کمالات مخصوص بہ انبیاء اولوالعزم است و نیز میفرماید این درجہ بس عالی است یعنی کمالات ذات او تعالی است و کمال درجہ چهارم ولایت کبری و ولایت انبیاء عظام است کہ کمالات صفات او تعالی است تا گفته نمایند کہ در بین کمالات نبوت کمالات رسالت و کمالات اولوالعزمی و کمالات محبوبیت و محبت فرق زیاد موجود است۔

نہضہ؛ کمالات نبوت انبیا اگر چه از خود حقیقت شریعت فوق بودہ اما ثمرہ حقیقت شریعت می باشد اما کمالات رسالت و اولوالعزم از ثمرہ حقیقت شریعت ہم بلندتر است۔

درجہ ششم از متابعت، اتباع کمالات آنحضرت است کہ مخصوص مقام محبوبیت سرار در عالم

است و از مقامات انبیاء عظام و رسولان کرام و مقام اولوالعزم بلندتر است و این مقام محبوبیت نیز از معارف تجلیات ذات مقدس او تعالی است اما در آن مقام اعلی تجلی ذات مقدس نیز در جہات

مقامات است یعنی درجہ رسول فوق درجہ نبی است و درجہ اولوالعزم فوق درجہ رسول است و درجہ

خلیل و کلیم فوق درجہ اولوالعزم است و درجہ محبوب فوق درجہ تمام اولوالعزم است و بعض اولیاء

نیز بہ سبب متابعت و وراثت بہ تبعیت بہ این مقام مشرف شدہ می تواند۔

درجہ ہفتم از متابعت؛ تعلق بہ نزول دارد و مراتب شش گانہ فوق غیر از درجہ اول ہمہ مقامات

عروج تعلق دارند؛ در این درجہ نزول ہم تصدیق قلب موجود است کہ در درجہ اولی پورہ و ہم تمکین قلب موجود است کہ در درجہ سوم پورہ یعنی در درجہ سوم تمکین پورہ و تزکیہ نفس بکمال نرسیدہ بود و در این درجہ نزول اطمینان نفس ہم موجود است چنانچہ در درجہ چہارم تزکیہ نفس بکمال رسیدہ بود و در این درجہ نزول اعتدال اجزای قالب ہم موجود است کہ در کمالات نبوت انبیاء عظام بہ حصول پیوستہ است یعنی درجہ نزول جامع تمام درجات عروج است و آنچه سابق فرمودہ بود گاہ ہست کہ بے توسط فنا و بقا الخ یعنی رسیدن بہ این کمال داراے دو طریق می باشد یکے از راہ سلوک و تصوف است و راہ دوم تنہا اتباع سنت است بدون آنکہ از راہ سلوک باین کمال برسد۔

س: ازین بیان معلوم می شود طریق ارشاد طریق سنت نیست ؟

جواب: مراد حضرت امام این است کہ طریق سنت دو نوع است یکے از راہ طریقت و اتباع سنت است و دیگرے آنست کہ بدون داخل شدن بہ طریقت و رہنمائی شیخ مقتدا اتباع سنت می نماید اما صحبت ہم داخل سنت است۔

تبصرہ: طریق تصوف و قائدہ صحبت در صدر اول موجود پورہ حضرات صحابہ کرام بہ صحبت آنحضرت بہ کمال می رسند یعنی بیعت و صحبت از طرق تصوف و از حلقہ سنت ہائے سردار دوعالم است نہ می بینی کہ سردار دوعالم ترک معاصی کردہ است۔

و آنچه میفرمایید عجیب معاملہ است الخ یعنی عارف بہ سبب کمالات متابعت آنحضرت بہ کمالی مشرف میشود کہ بدون توسط آنحضرت نیز اخذ فیض می کند و این نیز از کمالات آنحضرت است کہ تابع او از برکت متابعت او بہ این کمال مشرف شدہ می تواند کہ بدون توسط او اخذ فیض می نماید۔ و آنچه میفرمایید پیرو مقتداے خود را غیر از ہدایہ و بزودی ندانستہ اند الخ یعنی مقصد حضرت امام این است کہ ہدایہ و بزودی بیان ظاہر شریعت است و از باطن شریعت بحث نمی کنند و حال آنکہ شریعت مقدس داراے ظاہر و باطن است بنابراین باطن شریعت را نیز طلب باید کرد و تنہا بظاہر قناعت نباید کرد یعنی ہدایہ و بزودی را نیز خواندہ مگر محتویات این دو کتاب را حاوی ظاہر و باطن شریعت

گمان نکند و باطن شریعت را از راه سلوک و طریقت حاصل نماید تا وارث کامل گردند۔ تعلیم ظاہر شریعت چیزے دیگر و باطن آن دیگر است اما دعوی باطن بدون متابعت ظاہر صحت ندارد۔

مکتوب پنجاویںم

در این مکتوب شریف حضرت امام از جامعیت قرآن مجید بحث و بیان نموده و میفرماید کہ قرآن جامع تمام احکام شرعیہ بودہ بلکہ جامع شرائع مآلک و کتب سابقہ نیز می باشد الخ یعنی احکامیکہ برائے پیغمبران سابقہ نازل و در کتب و صحایف شان درج بودہ قرآن مجید حاوی آن احکام منزله سابقہ بودہ و قرآن کامل ترین کتب آسمانی است و شریعت آنحضرت جامع ترین شرائع مآلک است چنانچہ حق سبحانہ میفرماید و انزل فی ذلک اولین۔

سوال: آنحضرت میفرماید، ہما قدر احکامیکہ در قرآن موجود بودہ من ہمان اندازہ احکام را بیان کردہ ام۔ ازین حدیث شریف چنین استنباط میشود کہ قرآن حاوی تمام احکام تہ بودہ است بدلیل اینکه ہمان قدر احکامیکہ در قرآن بودہ ہمان اندازہ احکام از طرف آنحضرت نیز بیان گردیدہ است و اگر قرآن جامع تمامی احکام می بود احکام جداگانہ دیگر با اندازہ احکام محتویات قرآنی از طرف آنحضرت بیان نمی گردید۔

جواب: این اعتراض را حضرت امام چنین دادہ است کہ بعض احکام قرآن از ان قبیل است کہ بدون اعلام خداوندی از قرآن ہمیدہ نمی شود و حصول این اعلام مخصوص بہ پیغمبر است یعنی چون انبیاء عظام ممثل و مبین احکام خداوندی اند تا بران ہمیدن معانی این نوع احکام غیر صریح قرآنی خاصہ حضرات انبیاء بودہ کہ آنرا بعد از اعلام خداوندی تبلیغ فرمودہ اند و پیام حدیث شریف یافتہ پس این احکام ہم احکام قرآنی است یعنی این حدیث شریف معانی آنرا نمی دہد کہ آنحضرت بر علاوہ احکام قرآنی احکام جداگانہ دیگر را از خود بیان و تفصیل دادہ باشد، اما این بیان پیغمبر است نہ می نامند و بیانات سردار دوعالم ہم تفصیل قرآن بودہ و چیزے دیگر نمی باشد۔

آنچه میفرماید پیغمبرانیکه متابعت پیغمبران اولوالعزم می نمایند آن

تبصره: متابعت دو نوع است یکی متابعت انبیاء عظام است که از پیغمبران اولوالعزم متابعت می نمایند و دیگری متابعت امت است که از پیغمبر تنبوع خود متابعت و پیروی می نمایند فرقی که در بین این دو متابعت موجود است این است -

۱- پیغمبرانیکه از پیغمبران اولوالعزم متابعت می نمایند این متابعت آنها مانند متابعت امت نیست که از سنت پیغمبر تنبوع خود بیرون شده نتوانند بلکه این پیغمبران نیز از خود در اے سنت و حدیث می باشند و تابع سنت و حدیث پیغمبر اولوالعزم نمی باشند. خلاصه اینکه پیغمبران در احکام صریح خود صحیفه تابع شریعت پیغمبران اولوالعزم بود و در احکام غیر صریح تابع تاویل خود می باشند زیرا که در کتب فہم اعلام خداوندی خاصه کافہ انبیاء عظام است (خواہ اولوالعزم باشند یا رسل و نبی).

۲- متابعت امت آن است که تابع سنت و حدیث پیغمبر تنبوع خود نیز می باشد. آنچه

میفرماید اجتهاد حضرت روح اللہ مطابق اجتهاد حضرت امام اعظم خواهد بود الخ یعنی حضرت امام در این مکتوب شریف کمال حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ را بیان میفرماید - فرقی که در بین اجتهاد حضرت امام اعظم و سایر مجتہدین موجود است این است که حضرت امام اعظم حدیث مرسل نیز بر اجتهاد خود مقدم میداند بعکس مجتہدین دیگر که حدیث مرسل و قول صحابی را بر اجتهاد خود مقدم نمی دانند بلکه اجتهاد خود را نسبت به حدیث مرسل و قول صحابی ترجیح می دهند. باز ہم بعض از مخالفین حضرت امام اعظم بواسطه قلت فہم و درایت حضرت امام را صاحب رای یعنی خود را می پندارند علت بچو پندار ہاے آنها این است کہ ماخذ حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ تہایت دقیق و عالی است و از سوییہ فہم مخالفین بلند است و مخالفین بواسطه کوتاہ نظری اندر ک آن قاصد و عاجز اندر بنا بر آن حضرت امام را بنام خود راے متہم ساخته اند و در حقیقت فرمایشات حضرت امام با خود از کتاب سنت است اما دقیق است و از فہم مخالفین بلند است - مصرع

کارہا کاں را قیاس از خود بگیر

حضرت امام میفرماید، الہام مثبت حل و حرمت نبود الخ یعنی کشف و الہام کہ بعارفان دست میدہد این کشف و الہام آہن فرض و سنت حلال و حرام را اثبات نمی نماید زیرا کہ مثبت حل و حرمت عبارت از کتاب و سنت و قیاس و اجماع است غیر ازین ادلہ اربعہ هیچ عوامل دیگر فرض و سنت را ثابت نمی کنند و الہام بالائے دیگران حجت نیست ابارکے خود صاحب الہام حجت است۔

حضرت امام میفرماید، الہام ایشان راست و کلام با ایشان است الخ یعنی حق سبحانہ و تعالیٰ بدوستان خود القائے کلام می نماید و این بزرگان نیز کلام او تعالیٰ را بدون واسطہ می شنوند و در تمام اعمال و حرکات تابع الہام و کشفات خود اند چنانچہ این بزرگان اگر نماز نفل میخوانند یا ساس الہام است۔ خلاصہ ہر عمل خوبی را کہ انجام میدہند ہمہ منگی بہ الہام است، بنابراین نفل دیگران فرض ایشان است دیگران ثوابے را کہ از ادائے فرض میگیرند این بزرگان آن ثواب را از ادائے نفل می بندند زیرا کہ نفل ایشان چون بامر و الہام حق سبحانہ صورت گرفته بمنزلہ فرض گردیدہ است۔

تبصرہ: اگر چه دوستان حق سبحانہ و تعالیٰ بکمالات کشف و الہام مشرف اند و ہمہ عمل آہن با ساس کشف و الہام است اما کشف و الہام ایشان در حق خود آہن مثبت بودہ و سبب الزام دیگران نمیگردد۔ حضرت امام میفرماید کہ حضرت خواجہ محمد پارسا کہ روحانیت حضرت خضرا در علوم لدنی متوسط دانستہ است الخ یعنی این نسبت بہ بتدری و متوسط خواهد بود و معاملہ منتہی دیگر است یعنی منتہیان بحضرت خضر احتیاجی ندارند چنانچہ کشف صریح شاہدان است و نیز حضرت خضر از محمدیان نیست پس محمدیان بہ او احتیاج ندارند چنانچہ حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی حضرت خضر را اسرائیلی دانستہ است و ازین عبارت معلوم است کہ حضرت خضر از محمدیان نیست از بلل سابق است۔ خلاصہ ازین فرمایش فوق معلوم می گردند کہ حضرت خضر در جبین بعثت آنحضرت حیات نداشته است و اگر در قید حیات می بود بزیارت آنحضرت مشرف و در حبلہ متابعان شان قرار می گرفتہ و از اسرائیلیت بہ محمدیت ارتقائی یافت زیرا کہ نبوت آنحضرت برائے کافہ عالم است و نیز محققین محدثین وفات حضرت خضر را تأیید نمودہ اند و آنحضرت میفرماید کہ "اگر خضر حیات می بود بہ ملاقات من

میر سید، حضرت عروۃ الوثقیٰ در بارہ وفات حضرت خضر تفصیلات زیادہ ارشاد فرمودہ اند۔ خلاصہ
بر روی دلائل فوق معلوم می گردد کہ حضرت خضر قبل از بعثت آنحضرت چشم از جهان پوشیده بودند
و از این امت نمی باشند۔ بتایران منتهیان محمدیان یا ایشان محتاج نمی باشند۔ بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جهانی زیمہ عجب آنست کہ مجسمان تو محبوبان اند

سوال: بعض اشخاص حضرت خضر را می بینند و از صحبت شان فیض می برند و از نزد
شان آمداری جویند ازین معلوم میشود کہ حضرت شان هنوز در قید حیات بودہ چشم از جهان پوشیدہ اند۔

جواب: دیدن حضرت خضر دلیل حیات او شدہ نمی تواند زیرا کہ لطافت عارفان
کامل اجبار و اموات بشکل و صورت خودشان متمثل شدہ و بہ دوستان شان امدادات غیبی می نمایند۔

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است بر جریدہ عالم دوام ما

حضرت عروۃ الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم نیز در مکتوبات قدسی آیات خود و وفات حضرت خضر را بدلائل
زیادہ تائید فرمودہ اند و حضرت امام نیز در مکتوبی در این مورد تفصیلات مکتفی داده اند۔

آنچه میفرمایند پس محقق شد کہ علوم و معارف دیگر آنکہ اہل اندر آن مخصوص اند انحر
یعنی بعض معارف کہ بہ بیان مرتبہ صفات و مرتبہ ذات او تعالیٰ مربوط است کہ ظاہر شریعت مقدس
از ان ساکت است در این بارہ کشف و الہام بزرگان قابل دقت و داراے اہمیت است مصحح
مصلحت نیست کہ از پردہ بیرون افتد راز

ازین قریبایش حضرت امام معلوم می شود کہ حصول مجموع معارف عالی بواسطہ تعمیم احکام
شریعت بیسر نمیگردد بلکہ بہ فضل و احسان حق سبحانہ و تعالیٰ مربوط است اگر بدست آوردن این چنین
معارف بہ تعمیم شرائع مربوط می بود می بایست تمام انبیاء عظام رسل و تمام رسولان اولوالعزم
می بودند و نیز تمام اولوالعزماں محبوب و خلیل و کلیم می بودند زیرا کہ تمامی این بزرگواران عامل شرائع
بودند پس معلوم شد کہ بعض مراتب و بعض معارف بہ شریعت مربوط نیست۔ تاگفتہ نماند کہ اساس
و بنیاد این معارف شریعت است یعنی شریعت بمنزلہ تہداب و این معارف بمنزلہ کرسی و بالاخانہ است

واگر تہداب خلل رخ دہر تمام خانہ عالی متنزلزل و خراب میگردد و اگر تہداب صحیح بود در تعمیر ہیچگونه خلیلی رخ نخواهد داد یعنی شریعت مقدس شرط این معارف بوده اما علت آن نمی باشد۔ و آنچه میفرماید پس رواست کہ خواص اہل اللہ الخ یعنی بزرگان اسلام بلکہ بزرگترین اولیائے کرام چنانچہ حضرت امام در معارف ذات و صفات ثمانیہ و تعالی بعض اسرار و دقائق را بیان کرده اند کہ ظاہر شریعت ازان ساکت است و آن مربوط باطن قرآن می باشد مقام بزرگان را ازین جا قیاس باید کرد۔

تبصرہ: اگرچہ تمام صفات ثمانیہ او تعالی در یک درجہ و مرتبہ قرار دارند اما در کشف اولیائے کرام بعضی فوق و بعضی تحت بمشاہدہ می رسد چنانچہ حیات و علم و قدرت در مراتب فوق و صفات دیگر در مراتب پایین تر مکشوف می گردد دلیل آن اینست کہ بعض صفات مدار صفات دیگر اند نمی بینی ذاتیکہ حیات نداشته باشد علم از کجا خواهد کرد و نیز ذاتیکہ دارای علم باشد از قدرت خود چه کار خواهد گرفت و نیز ذاتیکہ قدرت نداشته باشد چه طور ارادہ خواهد کرد علی ہذا القیاس۔

اے عزیز این معارف از حبلہ اسرار شریعت پورہ و ظاہر شریعت ازان ساکت است پس لازم است کہ از کمالات بزرگان انکار نہ کنی و تسلیم باشی۔ تفصیل کہ حضرت امام در بیان مراتب وجود حق داده اند در ہیچ کتاب یافتہ نمی شود کہ وجود را ندانست و یا عین ذات مقدس بودہ۔ و نیز ناگفتہ ماند کہ در معارف حضرت امام مکشوف شدہ است کہ کدام صفت حربی کدام پیغمبر اولوالعزم است و صفت دیگر حربی کدام پیغمبر اولوالعزم دیگر است علی ہذا القیاس و حالانکہ ظاہر شریعت از ہیچ معارف باطنی تذکرے ندادہ است و این مسائل مربوط باطن شریعت است اما افسوس از بے خبری بعض ملانما کہ از تصوف و باطن شریعت انکاری و زدند

و آنچه میفرماید بسیار است دیگران در بعض اوقات عبارت کنند الخ یعنی صوفیہ کرام میفرمایند کہ برائے بتندی تکرار اسم ذات او تعالی عمل مقربین بودہ تلاوت قرآن و نماز و اقل در حق او عمل ابرار است و در حق متوسط و نسیب تکرار نفی و اثبات عمل مقربین بودہ و تکرار اسم ذات عمل ابرار است و در نہایت نہایت تلاوت قرآن کریم خصوصاً در نماز در حق او عمل مقربین بودہ و تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل

ابرا راست خلاصہ اینکه ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکملے دارد۔ خلاصہ در بعض اوقات عبادت مرضی نمی باشد۔ و آنچه میفرماید، اما امور دینیہ ماورای احکام شرعیہ بسیار است الخ یعنی تصفیہ لطائف خمسہ و تکمیل و تزکیہ اجزای عشرہ انسانی کہ بمعارف اولیاء مربوط است ظاہر شریعت ازان ذکر بی بیان تیاورده است اما بزرگان اسلام بواسطہ فضل و عنایت خداوندی تمام اجزای عشرہ خود را ذکر ساخته و ہر کدام آنرا بعروج مراتب و جوب مشرف گردانده است و در ظاہر شریعت این مسائل بیان نیادہ۔

سوال: اگر معارف باطنیہ از امور شرعیہ بودہ باشد علمائے ظواہر و سایر عوام بزرگ این معارف عاصی میگردند زیرا کہ علمائے کرام نام خفی و اخفی را نمی شناسند بنا بر آن از معارف آن چه خبر خواهند داشت۔

جواب: این معارف اگر چه از امور شرعیہ نیست و ترک آن موجب عصیان ہم نیست اما از مسائل دینیہ بحساب میرود کہ از کمالات خفیہ دین بودہ و سبب کمال ایمان است اولیاء کرام بر علاوہ تعمیل ماورای شرعیہ از تعمیل امور خفیہ دینیہ نیز غفلت نمی نمایند۔ خلاصہ اینکه ماورای شرعیہ خاص و امور دینیہ عام است و ہر امر شرعی امر دینی بودہ و ہر امر دینی ماورای شرعی نیست و ظاہر شریعت بآن امر نکرده اما از اسرار شریعت است چنانچہ تفصیل صفات ثمانیہ در ظاہر شریعت نیادہ و شناختن آن از امور دینیہ می باشد و این کہ کدام صفت مبداء فیض کدام پیغمبر است نیز از امور دینیہ بودہ اما در ظاہر شریعت نیادہ است۔

تبصرہ: حضرت امام فرمودہ کہ از جملہ امور دینیہ بعد از ادلہ اربعہ اصل پنجم الہام اولیا است بلکہ میتوان گفت کہ بعد از کتاب و سنت اصل سوم الہام است بدلیل باین کہ اجتهاد و قیاس مستند برے است و الہام مستند بر تجالوق رائے یعنی از طرف حق سبحانہ است بنا بر آن در الہام یک نوع اصالت پیدا شد کہ در اجتهاد نیست خلاصہ الہام شبیہ اعلام نبی است کہ ماخذ سنت است اینقدر فرق است کہ اعلام نبی قطعی است الہام اولیا رطنی۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام میفرماید کہ از سیئات است الخ یعنی ریاء عارف از اخلاص مرید پتہ است زیرا کہ عارف ازین سبب عبادت خود را ظاہری کند تا سبب تشویق و اقتداء دیگران گردد و گرنہ این عارف بمقام عبدیت رسیدہ از کبر و عجب و ریاء خلاص شدہ و باصلیت خود پے بردہ و فہمیدہ است کہ اصل او عدم است کہ سراسر ظلمت و کدورت است و داراے ہیچگونہ خیریت نمی باشد و خیرتیکہ در وجود او ہویدا است پر تو صفات ثمانیہ او تعالی است بنا بر اں در صورت ریاء و سموہ مقصد او خود نمائی و شہرت طلبی نیست بلکہ اظہار نعمت خداوندی است و اعلام احسان اوست کہ نسبت باین عارف موہبت شدہ است پس ریاء در حق این عارف عین اظہار حمد و شکر خداوند است کہ ذات او را از عدم بوجود و بار از رسالت بہ محبت آورده است بیت

گر بر تن من زبان شود ہر موے یک شکر تو از ہزار نتوانم کرد
بیت
از اں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان ازین طرف شرف روزگار من باشد

و نیز تعریف حقیقت انسان کہ ذات او چه چیز است در ظاہر شریعت نبود بلکہ بہ باطن شریعت مربوط است۔
سوال: حقیقت انسان در شریعت موجود است چنانچہ کہ فرمودہ کہ نطفہ و علقہ و مضغہ بودہ۔
جواب: مرام مرند است در ظاہر شریعت نیامدہ کہ حقیقت علقہ و مضغہ از کجاست بزرگان
اسلام بہ اسرار شریعت واقف اند می فہمند کہ ذات انسان عدم است کہ ظلمت پورہ و خیریت ندارد
و ہر خیریت کہ ہست از اں طرف است، بیت

نیاردم از خانہ چیزے سخت تو داری ہمہ چیزے من چیزت

مکتوب پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید۔ فتورے در این التزام پیدا گشت الخ یعنی حق سبحانہ تعالی دوستان خود را

می فہم اند کہ در این وقت کلام عبادت سبب قرب اہتہا است بنا بران حضرت امام را نیز دانانیدہ است کہ در این وقت ذکر گفتن بہتر است از درود گفتن زیرا کہ در درود گفتن سوال موجود است و در ذکر گفتن بجز از یاد کردن محبوب حقیقی ہیچگونہ سوالی وجود ندارد و نیز از درود گفتن و ذکر گفتن کہ ہر دو سے آن یک عمل نیک و از جملہ عبادات است بنا حضرت ثواب راجع می گردد بواسطہ این کہ معلم و یانی تمامی ہچو اعمال حسنہ آنحضرت است و پس پس ثواب ذکر نیز بآن حضرت راجع میگردد۔

خلاصہ فرقی کہ در بین ذکر و درود موجود است این است کہ در درود گفتن سوال موجود است و در ذکر گفتن سوال نیست لہذا ذکر گفتن اولی گشت از درود گفتن و آنچه میفرماید ذکر یکہ شایان قبول است یا این مرتبت مخصوص است الخ یعنی ذکر یکہ از شیخ کامل گرفتہ شدہ و یا بعد از فنا قلب و فنا نفس صورت میگیرد از درود فرستادن بہتر است بواسطہ اینکہ در این مرتبہ عارف بہ فنا قلب و نفس مشرف و بمقام عبدیت رسیدہ است لہذا ذکر او از ہرگونہ عجب و ریامبر است و ذکر او سبب وصول مقام مقربین است۔ و آنچه میفرماید این ذکر وسیلہ آن ذکر است الخ یعنی ذکر یکہ طالب بتدی از مرشد کامل میگردان ذکر ابتدائی بالآخرہ سبب رسیدن بہ ذکر انتہائی میگردد کہ خاصہ مقام عبدیت است۔ بنا بران ذکر ابتدائی سالک کہ از کامل تکمیل گرفتہ است سبب آن ذکر است اما ذکر ابرارہ چنان است کہ نسبت بہ درود گفتن اولی و انسب گشتہ باشد۔

سوال: وقتیکہ عارف بہ فنا قلب و نفس مشرف گردد می باید از مردم بے گانہ و بے خیر گردد و حالانکہ این عارف ہم ہمیشہ با مردم اختلاط و آمیزش داشتہ و از خود و بیگانہ را می شناسد پس فنا قلب و نفس در حق این عارف چہ مفہوم خواہد داشت ؟

جواب: فنا قلب و نفس در یک زبان واحد بعبارت دست نمی دہد بلکہ فنا قلب مقدم است بہ فنا نفس و وقتیکہ قلب فانی گردد معاملہ عارف با مردم بواسطہ نفس است و در وقت فنا نفس ہر کار عارف با مردم بواسطہ حواس خمسہ است و در نزد صوفیہ کرام حواس خمسہ طارے ادراک اند و نیز ناگفتہ ماند کہ در وقت فنا قلب عارف نزول میکند و با مردم

مخالفت پیدا می کند اما بعالم گرفتاری نمی گردد یعنی با عالم می آمیزد اما نمی گروند چنانچه بزرگان
میفرمایند که عارف کامل آمیخته با عالم است و آویخته با عالم نیست. بیت

از درون شو آشنا و از بیرون بیگانه و ش این چنین زیبا روش کم می بود اندر جهان

و آنچه میفرمایند، مشایخ طریقت بتدی را غیر از ذکر کردن آن یعنی بزرگان برے طالب بتدی
ذکر گفتن را بهتر دانسته اند تا بواسطه تکرار اسم ذات بعالم و خوب منجذب و عروج نماید و برے طالب
متوسط تکرار نفی و اثبات را لازم دیده اند تا بواسطه تکرار این کلمه مبارکه مشهودات طلبیه که از تکرار
اسم ذات پیدا شده انتفای بدو سالک در مراتب و خوب به ترقیات بلند مشرف شود و برے تنہیان
که به تزکیه نفس مشرف شده باشند تلاوت قرآن مجید را مناسب دیده اند تا از اسرار قرآنی محظوظ گردند،
زیرا که قبل از تصفیه قلب و تزکیه نفس پے بردن به اسرار قرآنی امکان پذیر نیست چنانچه عارفی میفرماید:

عروس معنی قرآن حجاب آنکه بر اندازد که دارالملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

دارالملک قلب انسان است و قتیکه از گرفتاری های لاطائل خلاص شود اسرار قرآنی را درک می کند
یعنی ناکه عارف از غوغای ماسوی رہائی نیابد و به تزکیه نفس مشرف نگردد حجاب معنی قرآن از بین نبرد
و از اسرار قرآنی پے نمی برد و قتیکه به کمال اطمینان نفس برسد حجاب از بین می رود و همه اسرار قرآنی
لکشف عارف گردیده و تلاوت آن وسیله پیش رفت و ترقی او میگردد. خلاصه اینکه هر سخن جائے
و هر نکته مکاتے دارد. اے عزیز! استعداد طالب به یک حال نبوده تفاوت پیدا می کند و بلند شدہ
می رود. و آنچه میفرمایند هیچ فردے از امت اگر چه در کمالات بدرجہ علیا برسد پیغمبر خود مساوات
نکند آن یعنی پیغمبر بر علاوه ثواب عبادات خود به ثواب عبادات تمام امتان خود نیز حصہ دارد لہذا
ثواب هیچ فرد امت ہر قدر بدرجات عالی ہم رسیده باشد به ثواب پیغمبر قابل مقایسہ نیست و نیز
ناگفته نماند کہ پیغمبر بالا صالہ خواستہ شدہ و امتان بواسطہ پیغمبر خواستہ شدہ اند دعوت می نماید. شتان
ما بینہما. و آنچه میفرمایند فضل مطلق مبلغ جامع راست آن یعنی فضیلت مطلق نصیب کسانے
است کہ داراے علوم ظاہر و معارف باطن بودہ و بہ ہر دوے آن دعوت و تبلیغ نماید و در عین

تدریس و تعلیم احکام شرعیہ از راہ سلوک نیر طالبان را تزیین نموده و بہ تصفیہ لطایف و تزکیہ نفس
 برساند تا طالبان بر علاوہ احکام شرعیہ از اسرار و معرفت باطنی نیز بہرہ ور گردند و مبلغیکہ دارا
 این اوصاف نباشد و منحصر بتبلیغ ظاہر بودہ باشد مبلغ جامع گفتہ نمی شود۔ و بہ فضیلت شخص جامع
 نمی رسد، سردار دو عالم مبلغ ظاہر و باطن بودہ اند و تنہا ظاہر شریعت را بتبلیغ نہ کردہ اند۔ حضرت
 ابو سیرہ میفرماید کہ از حضور مبارک دونوع علم آموختہ ام۔ اما اکثر محدثین کرام از اسرار شریعت
 غافل بودہ شریعت را محصور در احکام ظاہری پنداشتہ و از اسرار قاصر دانستہ اند۔ بیت

چو آن کرے کہ در سنگ تہانست زمین و آسمان او ہمہ است

لے عزتیا معاملہ بہ مناسبت مربوط است شخصیکہ در باطن با سرار شریعت یک گونہ مناسبت
 داشتہ بآن طرف مائل است و کسیکہ مناسبت ندارد منکر است۔ این اختلاف بنی بر اختلاف
 استعدادات است۔ بیت

ہر کسے را بہر کارے ساختند مہر اورا دردش انداختند

اچہ میفرماید، ظاہر بے باطن ناتمام است الخ یعنی عالمیکہ تنہا داراے علم ظاہر بودہ از معارف
 باطن بے بہرہ باشد آنرا عالم ناقص میگویند، عالم کامل کسے است کہ داراے علوم ظاہر و معارف
 باطن باشد۔ خلاصہ اینکہ باطن بدون ظاہر ناقص و ظاہر بدون باطن ناتمام است۔ آنحضرت
 میفرماید کہ "قرآن داراے ظاہر و باطن است" یعنی درک ظاہر قرآن مربوط بعلم ظاہر و درک باطن
 آن مربوط بہ معارف باطنی است و نیز حضرت مولاناے روم میفرماید۔

من ز قرآن مغز را برداشتم پوست را بر دیگران بگذاشتم

در این جائزہ مراد از مغز باطن و مراد از پوست ظاہر قرآن است تفصیل بیشتر این موضوع در شرح
 مکتوب ۵۴ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات قبلاتذکار یافتہ است۔

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام در این مکتوب شریف در اطراف عالم مثال و تردید تبارخ و غیرہ صحبت
مبفر بآیند۔ آنچه میفرمایید، کہ در عالم شہادت غیر از ابوالبشر حضرت آدم دیگر آدم بوجود نیامده الخ
یعنی این فرمایش حضرت امام در جواب مقولہ حضرت شیخ محی الدین بن عربی است کہ در حین طواف
کعبہ معظمہ جمعی را دیدہ کہ ہمراہ وے طواف می نمایند با ایشا ترا نمی شناسد در حین حال یکے
ازین جماعہ حضرت شیخ راطف خطاب قرار دادہ میگوید کہ من جد تو ام و از قوت من بیش از
چهل ہزار سال میگذرد و شیخ در تعجب می افتد کہ از خلفت حضرت آدم ہفت ہزار سال نمی گذرد و این
شخص کہ قوت خود را بیش از چهل ہزار سال و نمود بسیار در چگونہ خواہر بود۔

حضرت امام با ساس کشف و مشاہدات بلند خود باین مقولہ حضرت شیخ جواب دادہ
و میفرماید این ہمہ آدم ہاے کہ پیش از وجود حضرت آدم گذشتہ اند و وجود حضرت آدم در عالم مثال
بودہ است نہ در عالم شہادت و در عالم شہادت غیر از حضرت آدم علیہ السلام آدم دیگر بوجود
نیامدہ است و این جماعہ را کہ حضرت شیخ دیدہ کہ یکے آن خود را جد ایشان و نمود ساخته است
آن آدم ہا ہمہ لطائف حضرت آدم بودہ کہ قبل از تخلیق حضرت آدم بصورت آدم در عالم
مثال بوجود آمدہ و بصورت آدم ظاہر گشتہ و باسم آدم مسمی شدہ اند و کار و بار اصل آدم منتظر از آہن
سزیدہ حتی مناسب آن عالم مثال توالد و تناسل نیز بطور آردہ و توالد و تناسل آئندہ آہنادر
عالم مثال ظاہر شدہ و کمالات صوری و معنوی نیز مناسب آن عالم ظہور یافتہ نمایان عذاب
و ثواب گردیدہ اند، ثواب و عذاب آئندہ آہنادر عالم مثال دیدہ شدہ است۔ خلاصہ اینکہ از قرآن
فرمایش کشفی حضرت امام چنین معلوم میشود کہ در عالم شہادت غیر از حضرت آدم علیہ السلام آدم
دیگر بوجود نیامدہ است ازینکہ آدم جامعیت داشتہ و داراے صفات متنوعہ و لطائف متعددہ
است لهذا قبل از خلقت حضرت آدم در ہر وقتی از اوقات صفتی از صفات بالطفیفہ از لطائف
او در عالم مثال بایجاد خداوندی بصورت آدم در عالم مثال بوجود آمدہ اند و گذشتہ اند و از ان جملہ
یکے آن خود را جد حضرت شیخ و نمود ساخته و با حضرت شیخ مکالمہ کردہ است و اگر آدم دیگر می بود

جد شیخ نمی بود۔

تبصرہ: عالم مثال عبارت از عالمی است مانند آئینہ کہ خود آن داراے اجسام و داراے ارواح نیست اما تمام اجسام و تمام ارواح در آنجا نمایاں و موجود است و معانی نیز در آنجا نمایاں است خلاصہ اینکہ در عالم مثال مخلوقات گذشتہ و آئندہ ہمہ نمایاں و ظاہر است چنانچہ آنحضرت میفرماید کہ اہل بہشت را در بہشت و اہل دوزخ را در دوزخ مشاہدہ کردم شاید کہ این شہود نیز در عالم مثال بودہ است زیرا کہ آہا ہتوز در جنت و دوزخ ترفند اند۔

ناگفتہ ماند کہ در این مکتوب شریف حضرت امام تناسخ را نیز ترمیمی نمایند، تناسخ آنست کہ روح یک شخص بدن اصلی خود را گذاشتہ بدن دیگر را زندہ کند و این عقیدہ کفر است بدلیل اینکہ قرار نص قطعی روح و بدن در محشر حاضر می شوند در صورت تناسخ اگر روح ہمراے بدن ثانی حاضر شود بدن اول بے روح ماندہ و در محشر حاضر شدہ نمی تواند و این خلاف نص است بنا بر این عقیدہ تناسخ خلاف ہدایات قرآنی و احادیث نبوی بودہ و اعتقاد آن کفر است۔ و نیز حضرت امام از بروز و کمون شکایت میکنند کمون و بروز آنست کہ مرشد روح خود را از بدن خود کشیدہ در بدن مرید بیاندازد تا باین تربیت روح اورا تصفیہ نماید حضرت امام این قسم تربیہ مرشد را تقبیح و آزر اشبہ تناسخ میدانند۔

تبصرہ: فرقی کہ در بین تناسخ و کمون و بروز موجود است این است کہ در تناسخ روح یک شخص بدن آزر گذشتہ و در بدن دیگر داخل و آنرا حیات بخشد و در کمون و بروز این چنین نبودہ بلکہ مرشد را انعکاس روح خود را در بدن مرید انداختہ روح مرید را تصفیہ می نماید و مرید قبل از گرفتن انعکاس روح مرشد بروح خود زندہ بودہ است شتان ما بینہما۔ با وجودیکہ در بین تناسخ و بروز و کمون تفاوت زیاد موجود است با آن ہم حضرت امام این عمل و این چنین تربیہ مرشد را تقبیح و شبیہ تناسخ دانستہ و از آن ممانعت میفرمایند۔ و ہدایت می دہد کہ روح مرشد در بدن او بودہ اثرات آن را بے روح مرید اندازد۔

پوشیدہ ماند کہ کمون و بروز داراے معنای دیگر ترمیمی باشد و آن این است۔ وقتے کہ

در وجود عارف تجلیات عالم و جوہ غلبہ و ظهور نماید آرزو برود گویند و زمانیکہ این تجلی انقطاع یابد
آرزو کمون می نامند و کمون و بروز در مذہب ہنود آنتست کہ خداوند در مرتبہ الوہیت کمون و در بدن
برہمنان و جوگیان بروز نماید از اینجا است کہ ہندوان بہ جوگیان سجدہ می کنند و این کفر صریح بودہ
خداوند از آن برتر است کہ در بدن جوگی داخل شود بے عقلمان اندان خداے قدوس باین اجسام خبیثہ
ظلمانی مگر چرکین کہ بہ انواع معاصی و کفر محفوف است چہ نسبت و کجا در آنہا ظہور می کند
شیطان لعین است کہ اولاد حضرت آدم را با انواع کفر و معاصی رہبری و اغوا کردہ است حق سبحانہ
میفرماید بعد ہمہ و مینہ ہمہ و ما بعد ہمہ الشیطن الاعور را۔

و نیز ناگفتہ نباید گذاشت کہ معتقدین تناسخ تناسخ را برائے تکمیل روح یک امر لازمی
میدانند و میگویند و قتیکہ روح در بدن اول بکمال ترسد باید در بدن ثانی انتقال یابد تا در آنجا بکمال
برسد و اگر در آنجا ہم بکمال ترسد بہ بدن ثالث داخل گردد علی ہذا القیاس حضرت امام ابن عقیدہ را
کفر میدانند حضرت امام در این مکتوب شریف انتقال روح را نیز تفسیح و آرزو تر دیدی فرمایند
نقل روح آنتست کہ روح بعد از کمال خود در یک بدن آن بدن را بواسطہ پیری و یا ضعیفی ترک
نمودہ در بدن جوان دیگر داخل می شود۔ این عقیدہ نیز کفر بودہ از تناسخ ہم بدتر است زیرا کہ قتیکہ
روح بدن اول را بواسطہ ضعیفی گذاشتہ در بدن جوان دیگر داخل گردد بدن اول در محشر بدون
روح چگونه حاضر خواہد شد؛ بنا بران این عقیدہ نیز خلاف ہدایات قرآن و حدیث نبوی است۔

حضرت امام میفرماید؛ بلکہ اعتقاد ایشان از اعتقاد فلاسفہ ہم بدتر است الخ یعنی فلاسفہ
اگر چہ از حشر اجساد منکر اند اما بعد از روحانی قابل اند و معتقدین تناسخ از عذاب آخرت بالکل
انکار دارند۔ آنچه میفرماید؛ ارواح این بزرگواران است الخ یعنی ارواح بزرگان بشان جسم متمثل میگرددند
و در این معاملہ تناسخ موجود نیست و آنچه میفرماید؛ بعضی اولیاء در یک آن در امکانہ متعدده الخ یعنی
ہر کدام لطیف از لطائف و صفتی از صفات بزرگان بصورت جسم آن بزرگ متمثل می شود بنا بر آن
عرفاد در یک آن در امکانہ متعدده حاضر می شوند یعنی یک لطیف شان بیک جلے و لطیف دیگر شان

بصورت خود آن بزرگ متمثل شدہ بجائے دیگر حاضر می شونہ چنانچہ حضرت غوث ثقلین و حضرت شاہ نقشبند و حضرت امام و بعض دیگر و یک آن در چندین جاہے مختلف تشریف بردہ و در آنجا حاضر بودہ اند و آنچه میفرمایند و این تشکل گاہ در عالم شہادت بود الخ یعنی یک بزرگ زندہ در یک وقت در نقاط متعدده حاضر و یاد در عالم مثال می باشد چنانچہ آنحضرت را در یک شب ہزاراں نفر بصورت ہا مختلف در خواب می بینند و آنچه میفرمایند در عالم صغیر نمونہ عالم مثال خیال است الخ یعنی خیال نمونہ از عالم مثال است و عالم مثال اگر چہ وسیع ترین عوالم است باز ہم تنہا ہی است لہذا صفات و ذات حق سبحانہ و تعالیٰ کہ غیر تنہا ہی است دوری کہ تنہا ہی است نگنجی را باطلال صفات در عالم مثال و خیال عارف می گنجی چنانچہ عارفان تا زمانیکہ در مراتب طلال قرار دارند بحث از معارف می نمایند اما وقتیکہ بمراتب صفات و ذات مقدس برسند از بیان آن عاجز اند و بواسطہ اینکہ این مراتب در عالم مثال و خیال نمی گنجی و بہ تعبیر نمی آید۔ آنچه میفرمایند اقلی را این دولت در این جا میسر میگردد الخ یعنی بعضی اولیاء بلند استعداد و محبوبان او تعالیٰ در زندگی خود از مرتبہ خیال میگذرند و بوصول بلا کیف بذات او تعالیٰ میرسند و بعضی اولیاء کرام بعد از مرگ از مرتبہ خیال می گذرند۔ در وقتیکہ از مرتبہ خیال بگذرند در آن وقت با دراک ذات مقدس مشرف شدہ می توانند و آن ادراک بہ عناصر بلکہ بہ عنصر خاک می باشد۔

اے عزیز! یاقوت اولیاء کرام تعجب آور بودہ از ادراک ما و شما بلند است کہ عناصر آہا مدراک بودہ و بہ قرب مشرف اند بلکہ ادراک آن مرتبہ مقدسہ نصیب ہیبت و جدائی انسان است۔

مکتوب پنجاہ و نہم

حضرت امام از خواجہ عبداللہ حکایت میکند کہ گفتہ است آن شعبدہ ہا بر طرف شدہ است الخ یعنی توجید و جود ہی بمنزلہ شعبدہ بازی است و حقیقت ندارد از ان گذشتہ ام۔ و آن چہ میفرماید ہمت بران مصروف است الخ یعنی ہمت من آن است کہ در مرتبہ اثبات ہیچ چیز محسوس نشود

زیرا کہ محسوسات و معقولات و مہیوات ہمہ داخل ماسویٰ بودہ و ظلال است۔ آنچه میفرمایید، اما این معنی بہ تکلف است الخ یعنی از شہود ماسویٰ بکلی خلاص نشدہ ام و نیز ماسویٰ را کہ ماسویٰ می گوئیم بنا بر تکلف است و کشف باثبات و خوب آہناست۔ حضرت امام میفرمایند کہ اگر نفی کردن ماسویٰ بہ تکلف است مقام طریقت است و از حجابہ علم الیقین است و اگر نفی ماسویٰ حاصل و ماسویٰ منتفی گردد بمقام حقیقت و عین الیقین و حق الیقین خواہی رسید الخ یعنی تا کہ سالک ماسویٰ را نفی میکند در مقام طریقت است و در مرتبہ علم الیقین است و وقتیکہ ماسویٰ منتفی شود بہ مقام حقیقت عین الیقین و حق الیقین میرسد و عارف میگردد۔ آنچه میفرمایید بحصول این نفی و اثبات الخ یعنی وقتیکہ شہود عارف از ماسویٰ بگذرد و بمراتب و خوب برسد بولایت خاصہ مشرف میشود و مقام نفی کہ عبارت از ممکنات است در مقابل اثبات کہ مرتبہ و خوب است بہ منزله قطره است نسبت بہ دریا زیرا کہ مرتبہ و خوب غیر تنہای بودہ و مرتبہ ممکنات تنہای است و تنہای بہ نسبت غیر تنہای هیچ نسبت ندارد۔

تبصرہ: ولایت دو نوع است یکے ولایت عامہ است کہ ولایت کافہ مسلمین است چنانچہ حق تعالی میفرماید: خداوند دوست کسانی است کہ ایمان آورده اند۔ دوم ولایت خاصہ است کہ بہ معنای فنا و بقا و عروج و نزول و تزکیہ نفس مربوط است چنانچہ ولایت اولیای کرام کہ بہ این کمالات مشرف اند و ولایت خاصہ کہ فنا و بقا و عروج و نزول است نیز دارای خاص و عام است ولایت خاصہ ولایت آنحضرت است و بتبعیت آنحضرت نیز بعضی اولیای کرام را ازین مرتبہ نصیبی است و ولایت عامہ ولایت انبیای اولوالعزم دیگر است۔

مکتوب ۶۰ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرمایند در یک دیگر فانی باشند الخ یعنی ہر کدام از صوفیان کرام تصور نمایند کہ از برد

صوفی من بن فیض میرسد و آنچه میفرماید طریق شیخ حسن الخ یعنی استعداد شیخ حسن مناسب استعداد مولانا است و نیز نسبتیکہ بحضرت مولانا رسیده بود نسبت اصلی پورده و شیخ حسن دران شتراک دارد و شیخ حسن از طلال گذشتہ و بہ ابتداء معارف مرتبہ اصل رسیده است و آنچه میفرماید مبارک نفس امارہ الخ یعنی شیخ حسن ہم تا ہنوز خلیفہ مقیاد پورہ و بمرتبہ خلافت مطلق منقح نگر دیرہ است۔ ناگفتہ نماز کہ شیخ یوسف برادر شیخ حسن است بنا بران احوال اوران نیز بہ شیخ حسن نوشته اند۔

مکتوب شصت و دوم

حضرت امام میفرماید خیریت و صلاح شما الخ یعنی چونکہ شما بہ برادران اسلامی معاونت می نماید بنا بران دعائے کہ در حق شما صورت می گیرد منفعت او بہ کافہ اسلام میرسد و آنچه میفرماید اہل این سلسلہ علیہ الخ یعنی طریقہ علیہ نقشبندیہ تازہ بہ ہندوستان رسیده و ہنوز توسعہ نیافتہ است و بواسطہ اینکہ در این طریق علیہ التزام سنت است و در این دیار بدعت بیشتر است بنا بران بعض نقشبندیان نیز اختراع بدعت کرده اند تا بدیگران تماسبت پیدا کنند و آنچه میفرماید در تمدن بہ بنی نوع خود محتاج است الخ یعنی انسان بواسطہ حصول کمال ولایت از احتیاجات بشری مستغنی نمیگردد و اولیای کرام نیز مانند سایر عوام الناس بخوراک و پوشاک و مسکن و غیرہ معاملات و معاشرت جانی نیاز مند است چنانچہ اولیای کرام تشنہ و گشنہ میشوند و بکذا لباس می پوشند و بہ کمک دیگران محتاج اند خلاصہ اینکہ ظاہر عارف بتبار اقتصاء بشریت مانند عوام و در باطن مانند ملک اند و آنچه میفرماید وجود سیادت پناہ الخ یعنی وجود حضرت میرنعمان در ولایت دکن بسیار غنیمت است۔ و آنچه میفرماید ظاہر ساختہ بودند الخ یعنی حضرت میرنعمان در مکتوب خود بحضور حضرت امام نوشته بود کہ پادشاہ وقت بہ صوبہ داری ولایت دکن شخص دیگرے را مقرر کرده است و خان خانان را عزل نموده است بنا بران از حضور حضرت امام تمنا برده است کہ خان خانان واپس بولایت خود مقرر شود دعا و توجہ طلب کرده است صوبہ داری بہ معنی والی بودن است۔

مکتوب شصت و سوم

در این مکتوب شریف حضرت امام ہدایت میفرمایند کہ اگر مرد یا زمر شد خود فیضیاب نگردد
 میتواند بیشتر دیگر مراجعہ و راہ ترقی و پیش رفت خود را جستجو نماید یعنی مقصد پر نیست بلکہ مقصد قرب
 حق سبحانہ و تعالیٰ است لهذا بواسطہ ہر کس و در ہر جا کہ این سعادت میسر گردد در رجوع ان شخص و در
 آنجا کسب سلوک نموده خود را بہ مقصدی رساند بیت
 اے دوست ترا بہ ہر مکان می خستم ہر دم خبرت ز این و آن می خستم

مکتوب شصت و چہارم

در این مکتوب شریف حضرت امام بہ شخص کہ شاید در اول دالای عزت و سرمایہ بودہ و
 بالآخرہ آنرا از دست دادہ است توصیہ میفرمایند کہ غمہای دنیایہ دون را گذاشتہ بفکر آخرت باشد۔
 دنیا چست شغل قلب و ثقل حساب و ترک دنیا فراغ قلب و خفت حساب۔

مکتوب شصت و پنجم

در این مکتوب شریف حضرت امام مرسل الیہ را کہ گرفتاری ہای لاطائل داشتہ و در عین
 حال قرنکب بعض کار ہای نیک تیر می شدہ است توصیہ نمودہ وحی نوسید کہ لغویات را گذاشتہ و دنیا
 را بقدر ضرورت باید طلبید و حرمت اقارب و صاحبان حقوق را ہم نا اندازہ بجا آورده باشید و با عمل
 مقربین کہ قنای بقا و عروج و نزول است از دست ندادہ و در فکر آن باشید کہ مٹھ رضای او تعالیٰ است

مکتوب شصت و ششم

در این مکتوب شریف حضرت امام خان خانان را توجیہ انابت و رع و تقویٰ ارشاد و رہنموی میفرمایند۔

تبصرہ: ورع و تقویٰ دو نوع است یکی تعمیل اوامر و دیگرے ترک منہای است
 ترک منہای جز اعظم ورع و تقویٰ است اما در اکثر تقویٰ را در تعمیل اوامر و ورع را در ترک منہای
 استعمال می نمایند. ناگفته ماند کہ ترک منہای نسبت بتعمیل اوامر دارای اہمیت است زیرا کہ
 در ترک منہای مخالفت نفس است از ہمیں سبب است کہ ترک منہای وسیلہ پیش رفت و ترقی
 سالک میگردد و نیز سبب مزیت بربالک انسان ملک ہمیں معاملہ ترک منہای است کہ
 نصیب انسان گردیدہ است یعنی چون ملک از تکاب منہای نداشتہ بہ ترک منہای مامور نہ گردیدند۔
 پیش رفت و ترقی نیز ندارند خلاصہ اینکہ بلائک چون دارای نفس نیستند لہذا بہ ترک منہای مامور
 نشدہ اند ازین سبب ترقیات کردہ نمیتوانند زیر ترقیات اثر ترک منہای می باشد۔

مکتوب شصت و ہفتم

در این مکتوب شریف حضرت امام معتقدات اہل سنت و جماعت را بطریق اختصار
 عنوانی خان جهان بیان و توضیح می نمایند و میفرمایند کہ از دربار او تعالی استقامت این عقیدہ
 را طلب باید کرد کہ شمارا بہ فضل و کرم خود باین عقیدہ ثابت داشتہ باشد الخ زیرا کہ بدون این عقیدہ
 نجات منصور نیست و نیز حضرت امام در مکتوب دیگر میفرمایند کہ بدلائل نقلی و عقلی و کشفی بہ نزد من
 ثابت شدہ کہ نجات مخصوص طائفہ تاجیہ اہل سنت است۔ آنچه میفرمایند کہ اللہ تعالی بذات قدیم
 خود موجود است الخ بیان عقاید است یعنی مخلوقات بواسطہ عرض وجود موجود گشتہ و ذات او تعالی
 بدون عرض وجود بذات خود موجود است و آنچه میفرمایند شریک ندارد الخ یعنی خداوند تعالی ہم در وجوب
 وجود واحد است و ہم در استحقاق عبادت واحد است و مشرکین کہ حق تعالی را در وجوب وجود واحد
 میدانند در استحقاق عبادت بر او و شریک میگیرند این ہا از حقیقت انحراف کردہ جاہل اند زیرا
 ذاتیکہ وجوب وجود نداشتہ باشد خود او محتاج بودہ مستحق عبادت شدہ نمیتواند۔ و آنچه میفرمایند
 مراد اصناف کاملہ است الخ یعنی صفات ثمانیہ او تعالی در خارج موجود بودہ و قدیم می باشند

وتعلقات صفات حادث و خود صفات قدیم اند و حدوث تعلق و حدوث متعلق بہ فتح لام بلع قدامت متعلق بکسر لام کہ صفات است شہدہ نمی تواند۔ آنچه میفرمایید: او تعالیٰ از صفات و لوازم جوہر و اجسام الخ یعنی حق تعالیٰ از صفات تمکانات منزہ بودہ و نیز حق تعالیٰ زبانی و مکانی نیست زیرا کہ مکان و زبان مخلوق او تعالیٰ است۔ و آنچه میفرمایید بے خبری باشد کہ او را فوق عرش خواند الخ یعنی حق تعالیٰ مکان ندارد فوق عرش و تحت عرش نبود، عرش و غیر عرش در قرب و بعد باو تعالیٰ یکساں است این قدر است کہ عظمت و کبریائی او تعالیٰ در عرش ظاہر است و عرش آئینہ عظمت خدا است زیرا کہ عرش دارای این لیاقت بودہ و غیر عرش این لیاقت ندارد۔ چنانچہ یک آئینہ و یک دیوار نسبت بہ زید نام در مقام قرب و بعد یکساں بودہ باشد اما زید در آئینہ ظاہر و در دیوار ظاہر میگردد این ظہور زید در آئینہ بواسطہ قرب آئینہ نیست بلکہ بہ نسبت لیاقت آئینہ است کہ زید در آن ظہور نمودہ و در دیوار چون این لیاقت نداشته است در آن نمایان شہدہ نمی تواند۔ وجود واجب و وجود ممکن بہ منزله نقطہ و دائرہ است کہ در بین آن قویت و تخت نیست۔

نبصرہ: وجود و ظہور از ہم فرق داشته و ہر دو یک چیز نمی باشد چنانچہ زید در آئینہ ظاہر است و در آئینہ موجود نیست بنا بر ان عرش مجید ظرف و مکان او تعالیٰ نہ بودہ بلکہ منظر او تعالیٰ است قلب عارف نیز ظرف او تعالیٰ نبودہ بلکہ منظر او تعالیٰ است۔ کعبہ معظمہ نیز منظر عظمت جلال و جمال و کبریائی او تعالیٰ است و مکان او تعالیٰ نیست حق تعالیٰ از طرف و مکان و زبان ہر است۔ آنچه میفرمایید: بلکہ واسع است الخ یعنی وسعت حق تعالیٰ یک وسعت بے کیف است و مانند وسعت اجسام نیست و عدم محدودیت و عدم تنہای او تعالیٰ نیز مانند صفات اجسام نبودہ احاطہ و قرب او تعالیٰ تیر بے کیف است در ادراک ما نمی گنجد و علمائے کرام کہ احاطہ علمی و قرب علمی گفته اند ان نیز یک تاویل تشابہات است حقیقت آنست کہ او تعالیٰ بما قریب و بما محیط است اما این احاطہ و قرب او تعالیٰ یک امر بے کیف و از تشابہات است و درک این امر در عقل انسان نمی گنجد۔ و آنچه میفرمایید او تعالیٰ با هیچ چیز متحد نشود الخ یعنی حق تعالیٰ بسیط و

قدیم است و مرکب حادث نیست و غیر او تعالیٰ ہمہ حادث اند حادث با قدیم متخثر شوند حق تعالیٰ چون بسیط است تبعض و تجزی ندارد و او تعالیٰ مثل و سیال ندارد زیرا کہ تمام با سوی حادث و فانی اند و او تعالیٰ قدیم است زوال ندارد، ہیچ کس فرزند او تعالیٰ شہد نمی آید و حق تعالیٰ بہ زن فرزند اصیلج ندارد و صفات او تعالیٰ بے مثل و بے کیف اند مانند صفات بندگان نیستند زیرا کہ آن صفات قدیم و کامل اند و این صفات بندگان حادث و ناقص اند تصور صفات حق تعالیٰ از عقل ما بلند است و تصورات حق سبحانہ و تعالیٰ از ادراک بشر بسیار بلند است۔ بیت

زاعلیٰ و بالا و بالا زبالا

بلندی ہی نمی گنجد در آنجا

بیت

لے برتر از خیال و گمان و دم

و از ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم

و آنچه میفرماید: اسماء و تعالیٰ موقوف بر سماع اند الخ یعنی ہر نامیکہ از نامہاے او تعالیٰ در شریعت مقدس تذکار یافتہ است بان اسم حق تعالیٰ را باید یاد کرد و ہر اسمیکہ در شریعت مقدس نیاید حق تعالیٰ را بدان نام یاد نباید کرد۔ و آن اسم نام او تعالیٰ نباید دانست۔

تبصرہ: یاد کردن دو نوع است: اول آنکہ آن اسم را نام او تعالیٰ بدانید کہ در شریعت مقدس تذکار یافتہ باشد و اگر آن اسم در شریعت نیاید باشد آنرا نام خدا نباید دانست۔ دوم آنکہ آن اسم را نام او تعالیٰ نمیدانید بگر با و تعالیٰ اطلاق می نمایند این قسم اطلاق تعلق بر سماع شرع شریف ندارد بلکہ یک اسم کہ معنی مدح داشتہ باشد بدون نام گذاشتن با و تعالیٰ اطلاق کردہ میشود چنانچہ بزرگان اسلام حق تعالیٰ را محبوب و معشوق و دوست گفتہ اند و این قسم اطلاق بقسم نام گذاشتن و علمیت نیست بلکہ یک اطلاق است بدون اینکہ این کلمات نام او تعالیٰ بودہ باشد۔ نمی بینی کہ کلمہ خداے ہم در شریعت نیاید بگر چون معنای مدح داشتہ و دم ندارد با و تعالیٰ اطلاق کردہ میشود۔ و آنچه میفرماید: قرآن کلام خدا است الخ یعنی کلام حق تعالیٰ دو نوع است یکے کلام نفسی است کہ آنرا صفت الکلام میگویند و دیگر کلام لفظی است چنانچہ قرآن کریم و تورات شریف و انجیل شریف و زبور شریف و غیرہ صحائف مقدسہ کہ بر انبیاء عظام

نازل شدہ است، تمامی آنها کلام لفظی بوده کلام او تعالیٰ می باشد۔ حق تعالیٰ کلام نفسی خود را به لباس حرف و صوت در آورده به پیغمبران خود نازل گردانیده است و هر دو قسم کلام کلام او تعالیٰ است اما صفت کلام قدیم و کتب منزلہ حادث اند و آنچه میفرمایید دیدن مومنان حضرت حق سبحانہ را حق است الخ یعنی مومنان در شبست حق تعالیٰ را می بینند و این دیدن بے کیف است کدر این دنیا در عقل و تعبیر بشر نمی گنجی فلاسفہ و معتزلہ و دیگر فرقہ ہائے بتدعہ اندیدار حق تعالیٰ انکار کرده اند و آخرت را بدتیا و چشم آخرت را بچشم دنیا قیاس کرده اند و این قیاس آنها یک قیاس غلط و بے اساس است زیرا کہ چشم آخرت ہمہ نور است و چشم دنیا کہ از عدم ساخته شدہ مرکب از نور و ظلمت بودہ و جزر عظم آن ظلمت است بنا بر آن چشم آخرت را با چشم دنیا مقایسہ کردن کار بے خبران و بے خردان است۔ خلاصہ اینکہ چشم آخرت سراسر نور بودہ و در دیدن آن نور مقابلہ و محاذات شرط نیست بلکہ آن نور جہات ستہ و چیز بے جہت را دیدہ می تواند بنا بر آن آن نور را باین ظلمت قیاس کردن قیاس مع الفارق است و قیاس لیاقت آخرت بلیاقت این جہان فانی یک قیاس مع الفارق است۔ ناگفتہ نماند کسیکہ ایمان بقرآن آورده و بقرآن اعتقاد داشته باشد باید تلویح فرمایشات و ارشادات قرآن و سنت باشد و ہدایات قرآن و حدیث تثبت دیدار او تعالیٰ است۔

تبصرہ کہ چشم آخرت و موجودات جنت نتیجہ شیونات او تعالیٰ بودہ لیاقت آن بلند است و چشم دنیا از عدم ساخته شدہ کہ ظلمت می باشد۔

و آنچه میفرمایید از عذاب گور ضعتہ آن الخ یعنی ضعتہ در حق اشخاص صالح مانند بغل کشی و ملاقات دو نفر بودہ و زمین بمثل مادر ہر بان فرزند خود را در آغوش می کشد مسلم است کہ تمام انسانہ اولاد زمین اند و ضعتہ در بار اشخاص ناصالح البتہ سبب تکلیف و تعذیب است و این مضمون کتاب شرح صدور و بدور سافرہ علامہ سیوطی تذکار یافته است۔

و منکر نکیر دو ملک ناشناختہ می باشد کہ یکے آنها از میت مسلمان و دیگران از میت کافر

می پرسد یعنی ہر میت سوال کردہ بشود کہ خدای تو کیست و دین تو کدام دین است و پیغمبر تو کدام پیغمبر است و نیز در حدیث تشریف آردہ است کہ مردہ در قبر خود آنحضرت را می بیند اگر مردہ مسلمان بودہ باشد در جواب ملک میگوید کہ این ذات مبارک پیغمبر خداست و من برسالت او ایمان دارم و اگر میت کافر باشد در جواب ملک میگوید کہ من هیچ نمی دانم و قبر ندارم۔ بعد از سوال و جواب در قبر من فرش و لباس جنت آورده میشود و در قبر کافر فرش آتش دوزخ آورده میشود و لباس او نیز از آتش دوزخ پوشانیدہ می شود۔

تذکرہ: در قبر مسلمان خوش خلق یک شخص توراتی تشریف فرما می شود کہ تمام قبر را منور می گرداند مردہ از آن شخص توراتی می پرسد کہ شمار نامی شناسم، آن شخص توراتی میفرماید کہ من همان خوشی می باشم کہ مراد دل یک نفر مسلمان انداختہ بودی و تا قیامت با تو می باشم۔
مکاتیب ۶۸ و ۶۹ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب ہفتادم

حضرت امام میفرماید در انسان چنانچہ قلب او الخ یعنی در انسان کامل تجلیات کہ در عرش مجید است در انسان نیز موجود است همچنان تجلیات و ظہورات کہ در بیت اللہ تشریف و کعبہ معظمہ ظاہر است در انسان کامل نیز از ان ظہورات موجود است۔ آنچه میفرماید از ہمین و شمال بیگانه است الخ ہمین و شمال عبارت از صفات و ظلال صفات بودہ، تجلی ظلال صفات و تجلی خود صفات گذشتہ بہ تجلیات ذانیہ مشرف شدہ است بلکہ مقامی رسیدہ کہ از تجلی ہم بلندتر است و بوصول بلا کیف بذات بے کیف او تعالی رسیدہ است و آنچه میفرماید اگر یکے را بہ این دولت الخ یعنی خود حضرت امام از فضل و محبت او تعالی باین دولت مشرف شدہ است و رسیدہ گان این مقام بسیار بسیار کم اشخاص می باشند۔ و آنچه میفرماید نسبت ہا سابقہ رو بہ زوال آرد الخ یعنی نسبت قلب و دیگر لطائف کہ تعلق بہ ظلال داشتہ زائل میشوند

تیرا کہ در وقت اصل ظل در تخت می ماند و آنچه میفرماید کہ از وصول مطلوب بعین زری افتد الخ یعنی کسیکه طرف مرکز متوجه نبوده طرف ظلال صفات توجه کند از مطلوب دوز زری افتد زیرا کہ تفصیلات صفات تعلقات صفات است و آن غیر تنہای است و بطرف ممکنات است. زیرا کہ ممکنات نیز متعلق صفات می باشد۔

مکتوب ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرماید صاحب فتوحات مکیہ الخ یعنی حضرت شیخ اکبر گفتہ کہ آنحضرت جامع وجود و امکان است زیرا کہ آنحضرت از جملہ ممکنات است و صفات واجبہ نیز در ذات مبارک او ظاہر است کہ عبارت از حیات و علم و غیرہ صفات است مگر صاحب فتوحات نہ فہمیدہ کہ در ذات مبارک آنحضرت تمثال صفات واجبہ ظاہر است نہ خود صفات واجبہ۔ و آنچه میفرماید و چون وسعت مرتبہ وجود پر تواند از دل الخ یعنی وقتیکہ عارف وسعت ذات مقدس او تعالی و وسعت صفات ثمانیہ را مشاہدہ کند تمام عالم را در مقابل آن جزو محقر خواهد دید زیرا کہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالی غیر تنہای است و آنچه میفرماید زیرا کہ گوئیم نبوت عبارت الخ یعنی نبوت تنہا نزول نہ بودہ بلکہ یک جزو نبوت عروج است و دیگر جزو آن نزول است چنانچہ ولایت داراے عروج و نزول است نبوت نیز داراے عروج و نزول است اما عروج نبوت بہ کمالات اصلیہ بلکہ بہ ذات مقدس او تعالی می رسد و عروج ولایت بہ کمالات ظلیہ تعلق دارد۔ اما عارفیکہ بہ کمالات حضرات انبیاء مشرف شود از معارف اصلیہ یا خبر میگردد۔

مکتوب ہفتاد و دوم

حضرت امام میفرماید بطور عرش ہر چند الخ یعنی در عرش مجید ظہور ذات جامع الصفات است و کعبہ معظمہ یک معاملہ بے کیف بذات بخت او تعالی داشته می باشد کہ از ظہور ہم برتر است زیرا کہ ظہور شے

تمثال شے است و معاملہ کعبہ معظمہ از تمثال و ظہور بلندتر است۔ آنچه میفرماید، الحاق بہ حقیقت کعبہ
بیسر شدہ است و بالاتر از آن نیز عروج واقع شدہ الخ

سوال: حضرت امام در اول مکتوب فرمودہ اند کہ معاملہ کعبہ فوق ظہورات است یعنی
بذات او تعالیٰ تعلق دارد و در اینجا میفرماید کہ ترقیات بے اندازہ بوصول پیوستہ است یعنی عروج
فقر از حقیقت کعبہ بالاتر است و قتیکہ حقیقت کعبہ بذات او تعالیٰ رسیدہ باشد عروج بالاتر از آن
چہ گنجایش داشتہ خواهد بود؟

جواب: این سوال دو جواب داشتہ می باشد۔ جواب اول آنکہ وصول بذات مقدس او
تعالیٰ مراتب متفاوتہ داشتہ می باشد نمی بینی کہ حضرات انبیا سہمہ در آنجا رسیدہ اند و بعض اولیاء کرام
نیز واصل گشتہ اند، اما در بین این دو وصول فرق زیاد موجود است۔

جواب دوم: آنکہ کعبہ معظمہ اگر چہ بوصول بلا کیف مشرف است اما کعبہ منظر تشریح صرف او تعالیٰ
است نہ منظر ذات او تعالیٰ و ترقی از ظہور تشریح هیچ اشکال ندارد اما حقیقت کعبہ از حقیقت عارف و
استقرار کعبہ از استقرار عارف بلند است و بلند رفتن عارف فقط در وقت عروج بودہ و استقرار عارف
پائین تر از استقرار حقیقت کعبہ است۔ اما وجہات عارف از حقیقت کعبہ بسیار بلند است مراد از عارف
آن عارف است کہ از کمال مرادان بودہ باشد نہ ہر عارف مصرع
نہ ہر کہ آئینہ دارد سکندری داند

تبصرہ: تشریح یک شان از شیونات او تعالیٰ بودہ و عین ذات او تعالیٰ نیست و کعبہ
منظر تشریح او تعالیٰ است نہ منظر ذات او تعالیٰ عروج عارف کہ طرف ذات او تعالیٰ واقع میشود از
حقیقت کعبہ کہ ظہور تشریح صرف است می گذرد۔ از اینجا است کہ کعبہ بہ نزد بعض بزرگان تشریح می برد۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید، اعیان ثابتہ را کہ حقایق ممکنات است الخ

تبصرہ: اعیان ثابۃ بہ نزد حضرت شیخ اکبر صوری علمیه صفات او تعالیٰ ہست کہ آن صورت علمیه بصورت ممکنات ظاہر شدہ است و بہ نزد حضرت شیخ صفات ثمانیہ او تعالیٰ وجود خارجی نہ داشتہ صرف وجود علمی دارند و بہ نزد حضرت امام اعیان ثابۃ عبارت از صورت علمیان صفات است کہ در خارج موجود اند و تجلیات خود صفات در عبادات متقابلات خود پر توانداختہ و این پر توصفات و عبادات متقابلہ در علم او تعالیٰ مخرج گردیدہ و بعد صفت تخلیق خداوندی این عبادات مخرجہ را موجود گردانیدہ زید بکر و غیرہ ایجاد شدہ است پس اعیان ثابۃ نزد حضرت امام تجلیات صفات است با امتزاج عبادات متقابلہ۔ اگر سائل از حضرت شیخ اکبر سوال کند و پرسد: وقتیکہ صفات ثمانیہ نبودہ باشند علم او تعالیٰ کہ از جملہ صفات او تعالیٰ است کجا وجود خواہد داشت کہ صورت علمیه نامیدہ شود۔ حضرت شیخ در جواب خواہد گفت کہ مراد از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ وجود صفت العلم۔ اما فرمودہ شیخ چون موافق عقیدہ اہل سنت نبودہ محمول بہ سکر وقت است۔

تبصرہ: چون فرق این دو مذہب حضرت شیخ و حضرت امام واضح گردید باید انست کہ کدام این دو مذہب موافق تشریعت غرا و موافق اہل سنت است و کدام آن موافق نیست و ہذا کدام مناسب حال ابتدا و کدام مکشوف مناسب حال انتہا است معلوم است کہ مکشوف حضرت امام مطابق تشریعت و مکشوف انتہائی است۔ زیرا کہ وجود خارجی صفات عقیدہ اہل سنت است و مکشوف حضرت شیخ ابتدائی و مطابق تشریعت نیست۔ و آنچه میفرماید این مقام را کہ جمع توجہین است بس عالی گفتہ اند الخ یعنی بہ نزد آہن عالم خلق ظاہر انسان و عالم امر باطن انسان است وقتیکہ عارف بہ مبداء فیض خودی رسد و عالم خلق او کہ عبارت از نفس اوست برائے دعوت نزول کند و عالم امر او بر آگے کردن مقامات عالیہ در عروج پورہ باشد این مقام را بس عالی میداند و جامع توجہین میداند و بہ نزد حضرت امام بمشاہدہ رسیدہ است کہ عارف کامل کہ از جملہ خاص خواص است بعالم امر و عالم خلق خود نزول میکند و بہ کلیت متوجہ دعوت می شود۔ و صاحب توجہین مقامات عالیہ را بانجام نہ رسانیدہ نفس او نزول کردہ و روح او بہ طے کردن کمالات عالیہ در عروج ماندہ بخلاف تنہی حقیقی

کہ کمالات عالیہ را با انجام رسانیدہ بروح و نفس خود متوجہ دعوت خلق است و فرق این دو عارف بمنزلہ قطرہ و دریامی باشد و نیز ممتزج ہر حضرت امام رسیدہ است کہ ظاہر عارف تجلی صفات باطن او تجلی ذات مقدس می گردد و عالم خلق و عالم امر او بمنزلہ پوشین و لباس او گردیدہ از حقیقت او خارج میگردد۔ و نیز حقیقت عارف آن صفت اضافی است کہ مبداء فیض اوست و این اسم نیز داراے اصول دیگر است کہ عبارت از خود صفات و شیونات و اعتبارات است و آن صفت حقیقت و جوی عارف است کہ عارف آنرا حقیقت خود می بیند۔ و آنچه میفرماید این شہود مجرد تجلی نیست الخ یعنی اگر چه حقیقت عارف اسم او تعالی نبودہ بلکہ اسم او تعالی مبداء فیض اوست اما عارف آن اسم را بمنزلہ حقیقت خود شاہدہ میکند و این شہود اگر چه داراے حقیقت نیست اما سبب آثار و علامات بود و باین شہود عارف منظر آن صفت گردیدہ و از تجلیات او بہرہ و رمی گردد و بآن تجلیات تقابلاً میکند

بیت مراد گیر بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی

و آنچه میفرماید و آنچه فقیر الخ یعنی در آن وقت من ہم عالم خلق را ظاہر عارف و عالم امر را باطن عارف گفته بودم اما آن معرفت از معارف مقامات متوسطہ و این معرفت از معارف انتہائی است۔

سوال: عارف از افراد عالم و حادثات است اسما و صفات و شیونات حقیقت او شدہ

نمی تواند این موضوع چگونہ خواهد بود؟

جواب: انوار مراتب قدسیہ جزو بدن عارف میگردد نہ اینکہ خود مراتب و جوی حقیقت

عارف گردد و این مہبت از لیاقت و استعداد انسان است بہر مقام و مراتب عالی کہ مشرف میگردد

انعکاس تجلی آن مراتب قدسیہ جزو بدن او میگردد و ملک داراے این لیاقت نیست۔ بیت

قدسیاں را عشق ہست و در نیست در دیا جز آدمی در خورد نیست

و آنچه میفرماید، باید دانست کہ توجہ بحق الخ

تبصرہ: صاحب عروج داراے سہ حال می باشد: اول، سالک بہ تمام قوائے خود

متوجہ عالم و جوی بودہ ولی ہنوز بہ مبداء فیض خود نرسیدہ است۔ دوم: آنکہ عارف بہ مبداء فیض خود

رسیدہ و منعکس بہ انعکاس تجلیات صفات گردیدہ و بہ تجلیات آن مرتبہ باقی گردیدہ و بقا باشد
 مشرف شدہ است اما عروجات مراتب و جوب را با انجام نہ رسانیدہ دلایں مرتبہ نفس او برائے
 دعوت نزول می کند و روح او برائے طے کردن مقامات عالیہ در عروج می باشد۔ سو ہم؛ آنکہ
 عارف سیر تمام مراتب و مقامات و جوبی را طے کردہ و از مرتبہ خواص گذشتہ و بمرتبہ اخف خواص مشرف
 گردیدہ است این عارف نائب اکمل انبیاء عظام است لهذا بظاہر و باطن متوجہ دعوت خلق شد
 است چنانچہ حضرات انبیاء عظام بظاہر و باطن متوجہ خلق اند۔

پوشیدہ نمائند با اینکہ این عارف متوجہ بحق نبودہ بلکہ متوجہ بخلق است مگر منظر آن تجلیات
 است کہ عارف متوجہ بحق بہ گردان نرسیدہ است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سردار در دو عالم
 در وقت نماز ہم متوجہ دعوت خلق بودہ با وجود آن منظر آن تجلیات بودند کہ عارفان متوجہ بحق بہ گردان
 نمیرسند زیرا کہ مقامات عروج با تہا رسیدہ۔ پوشیدہ نمائند کہ معاملہ سردار در دو عالم در ادراک ہم نمی گنجد
 سرش آنت کہ او تعالی محبوب خود را منظر آن کمالات و تجلیات گردانیدہ کہ دیگران بہ عشر عشیران
 ہم نمیرسند و این مرتبہ مقدسہ منظریت حاجت بہ توجہ عارف ندارد صرف عنایت محبوب حقیقی
 است کہ بہ محبوب خود مومبت کردہ است و تابعان کامل بہ تبعیت بآن مشرف می شوند۔

تذکرہ: وقتیکہ تزکیہ و تصفیہ حاصل شود عارف منظر تجلیات قدسیہ می گردد۔ بیت

اول بروب فائہ پسان جہان طلب آئینہ شو وصال پری طلقان طلب

مکتوب ہفتاد و چہام

تبصرہ: حضرت امام در این مکتوب شریف این آیہ کریمہ را تخریر فرمودہ: ثم اورثنا
 الکتاب الذین اصطفینا من عبادنا فمہم ظالم لنفسہ و منہم مقتصد و منہم
 سابق بالخیرت یا ذن اللہ و آیہ دیگر اناعرضنا الامانۃ علی السموت و الارض و الجبال
 فابین ان یحملنہا و اشفقن منہا و حملہا الانسان انذکان ظلوماً جہولاً

حضرت امام تذکرید سہد کہ در این آیه کریمہ از سہ طائفہ یاد آوری گردیدہ است۔

(۱) قیوم وقت کہ تعبیر از ان قیوم بظالم لنفسہ واقع شدہ است۔ قیوم وقت عبارت از عارفی است کہ ہر فیض وجودی و توابع وجودی کہ بعالم میرسد بواسطہ اومی رسید یعنی حق تعالی کمالات ظاہری و باطنی را بہ توسط او بعالم می رساند و انس و جن و ملک باو محتاج اند و در حقیقت جمیع اشیاء بجاتب او متوجہ اند زیرا کہ تمام ممکنات از مکلفین و غیر مکلفین محتاج وجود و بقا اند پس تمام عالم باو متوجہ اند اگرچہ توجہ خود را دانند و یا نہ دانند۔ خلاصہ تعبیر ازین عارف بہ لفظ ظالم برے آن واقع شدہ است کہ نفس خود را خراب ساختہ و ظلم بمعنای تخریب نفس است کہ او نفس خود را در معرفت و عبادت او تعالی قانی ساختہ است۔

(۲) طائفہ دوم آن بزرگان اند کہ حق تعالی تعبیر از انہا بہ کلمہ مقتصد فرمودہ است و انہا بدولت خلعت مشرف گشتہ اند و صاحب اسرار و ازہلے او تعالی بوردہ و ندیم می باشند چنانچہ حضرت خلیلؑ۔

(۳) طائفہ سوم آن بزرگان اند کہ تعبیر از انہا بہ سابق بالخیرات شدہ است و آن عبارت از محبوب محبوب است و این طائفہ بہ نسبت یار و ندیم ہم محبوب تر اند چنانچہ سر دار دو عالم و حضرت کلیمؑ۔

آنچہ میفرمایند تا بصورت شے مخلوق نگردد الخ یعنی انسان بصورت رحمان خلق گردیدہ است چنانچہ صفات ثمانیہ کہ در انسان است صورت صفات ثمانیہ عالم و جوب است یعنی حقیقت صفات در مرتبہ و جوب و صورت آن در مرتبہ امکان است ازینجا است کہ فرمودہ اند انسان بصورت رحمان مخلوق شدہ است و نگفتہ اند کہ انسان بحقیقت رحمان مخلوق گردیدہ است۔

تبصرہ: جامعیت کہ انسان دارد سایر ممکنات دارے این جامعیت نمی باشد یعنی انسان دارے اجزای عشرہ و صورت صفات ثمانیہ است اما عالم کبیر با وجود وسعت و فراخی دارے این جامعیت نیست چنانچہ زمین با کلائی خود تنہا خاک است و آب با وجود بزرگی و وسعت خود تنہا آب است و علی ہذا القیاس سایر عوالم۔ بنا بر آن انسان بواسطہ این جامعیت قیوم وقت و خلیفہ رحمان گردیدہ است و بہ منصب قیومیت و خلعت و مجبیت و محبوبیت مشرف شدہ است۔

ناگفتہ نماز کہ انسان بواسطہ ہمیں جامعیت خود مناسبست فی الجملہ بعالم وجوب داشته است۔ بیت
زمین زاده بر آسمان تا ختہ زمین و زبان را پس انداختہ

چنانچہ ذات مقدس او تعالیٰ بسیط جامع است قلب انسان کامل نیز بسیط جامع بودہ کہ با خوردی
خود داراے اجزای عشرہ است۔ باید دانست کہ بساطت عالم وجوب باعتبار عدم ترکیب است
و بساطت قلب بواسطہ خوردی آن است پس قلب نیز بہ سبب بساطت و جامعیت مناسبست
فی الجملہ بعالم وجوب پیدا کرد۔ خلاصہ اینکه قیوم بالاصالہ خود خداوند تعالیٰ است و عارف کامل
خلیفہ و نائب قیوم حقیقی است۔ آنچه میفرمایند این دو صفات ظلم و جهالت علت اندر حمل
بار امانت را الخ یعنی وقتیکہ عارف نفس خود را در معرفت او تعالیٰ فانی ساختہ و از تمام مراتب
امکان و وجودی گذشتہ بمرتبہ رسیدہ کہ از ادراک آن عاجز است کہ حق سبحانہ او را طلوم و جهول نامید
بنابر آن لایق ان شدہ است کہ خلیفہ رحمان گردد۔

تبصرہ: قیوم اول حضرت آدم است و علیٰ ہذا القیاس حضرات انبیاء اولوالعزم دیگر
کہ ہر کدام نائبان و خلیفہ گان او تعالیٰ اندر طائفہ دوم کہ بہ مقتصد یاد آوری شدہ اند بہ منصب
خلت مشرف گشتہ اند ہر حلقہ مقام خلعت حضرت ابراہیم است و مقام محبت فوق مقام خلعت
است۔ طائفہ سوم کہ سابق با تخریجات می باشد عبارت از محب و محبوب اندر ہر حلقہ مجاہدان حضرت
کلیم اللہ است و سرگروہ محبوبان حضرت خاتم الرسل و سردار دو عالم است و تبعیت و وراثت این
انبیاء عظام ہر کسے را کہ حق تعالیٰ بنوازد بان مقامات مشرف بسازد۔ و محبوبیت تنہا خاصہ سردار دو عالم
است و از برکت متابعت شان بعض اولیاء کامل نیز بان مقام مشرف شدہ میتوانند۔ آنچه میفرمایند
مقامات کہ فوق مقام محبت اند الخ چنانچہ محبوبیت و محبت فوق مقام محبت اند محبت از حضرت کلیم
محبوبیت از سردار دو عالم است این مکتوب فوقیت حضرت موسیٰ معلوم است۔

مکتوب ہفتاد و پنجم

تبصرہ: در این مکتوب شریف مرسل الیہ شخص متنفذ و صاحب منصب بودہ کہ در سفری با عالمی ہم سفر بودہ است شاید کہ این سفر او سفر حج و زیارت بیت اللہ شریف یا سفر جہاد بودہ باشد و در این سفر برے مرسل الیہ خسارہ ہائے و تکلیف جانی رسیدہ است بنا بر آن حضرت امام اورا تسلی دادہ و میفرمایند کہ ہرچہ از محبوب حقیقی می رسد باید کہ انسان از ان لذت بگیرد الخ زیرا کہ چیزیکہ مراد محبوب است لذیذ است می باید انسان از ان محظوظ گردد۔ پوشیدہ نماںد کہ صبر کردن دیگر است و لذت گرفتن دیگر یا طبقہ عوام اگر لذت گرفته نتوانیم صبر کردہ ہم بتوانیم غنیمت است اما دوستان خاص او تعالی از تکلیفات و آلام لذت میگیرند زیرا کہ آہنہا از خواہشات نفس آزاد و عاشق فعل محبوب اند۔ بنا بر آن برای دوستان خدا ایلام و انعام کہ ہر دو فعل محبوب اند یکسان اند یعنی از ہر فعل محبوب چہ ایلام باشد و یا انعام محظوظ و متلذذ می گردند، این مقام ہم مقام بعض اولیاء بزرگ است ہر عارف، باین مقام نمی رسد۔

مکتوب ہفتاد و ششم

تبصرہ: بعض اولیاء کرام قلب عارف را بہ نسبت عرش کلان و وسیع پندارند حضرت امام در این مکتوب شریف آنرا تردید و میفرمایند کہ فضیلت کلی برائے عرش ثابت است و تجلی قلبی یک جزو ظہور عرشی است الخ چون در حدیث شریف لیاقت قلب بہ نسبت لیاقت آسمان ہا ثابت گردیدہ حضرت امام آنرا چنین تشریح می دہد کہ وسعت قلب بہ نسبت آسمان ہا درست است اما عرش از جملہ آسمان ہا نیست۔ آنچه میفرمایند کہ عرش مجید کہ محل الخ یعنی تجلی عرشی تجلی اصلی است و تجلی آسمان ہا و غیرہ ظل آن تجلی است مسلم است کہ ظل در جائے اصل حکم معدوم دارد اما تجلی قلبی در مقابل تجلی عرشی معدوم نمی گردد زیرا کہ تجلی قلبی یک جزو تجلی عرشی است و همچنان تجلیاتیکہ در عالم امر است کہ فوق عرش می باشند فوق تجلی عرشی است۔ پوشیدہ نماںد کہ خود عرش از عالم امر نمی باشد بلکہ یک طرف عرش کہ رو بہ عالم امر داشتہ حکم عالم امر دارد و طرف دیگران

کہ رو بعالم خلق داشته حکم عالم خلق دارد۔

سوال: از بیان فوق معلوم می گردد که عالم امر به نسبت عالم خلق افضل است و حال آنکه حضرت امام در مکاتیب دیگر عالم خلق را افضل گفته اند؟

جواب: فضیلت در بین عالم خلق و عالم امر در آنست یعنی در این جا حیثیات مختلف است از حیث مکانیت و ظهور عالم امر افضل است که مکان آن فوق عالم خلق است و نیز ظهور عالمی که در عالم امر است فاضل تر است بر ظهور یکدیگر در عالم خلق است و حیث دیگر که عبارت عروج است و در عروج و وصول بلا کیف بذات بخت او تعالی عالم خلق افضل است به نسبت عالم امر و پستی خاک سبب بلندی او گردیده است و عروجاتی که عالم خلق دارد عالم امر از آن بی بهره است۔ حضرت امام میفرمایند بعد از تمامی این دائره الخ یعنی وقتیکه عارف از ظهورات عالم امر میگذرد و بعالم و حجاب می رسد در این وقت چون مراتب و حجاب بدرک او نمی گنجند چهل نصیب و میگردد اما بعضی افراد اکمل اولیای کرام از مرتبه خیال گذشته و به معرفت ادراک مرتبه و حجاب و حتی بدرک ادراک نیز مشرف میگردند ذلک فضل الله یؤتی من یشاء۔ چنانچه حضرت امام در دفتر سوم بآن تصریح فرموده و درک به نسبت ادراک فوق تر است۔

و آنچه میفرمایند اما آنرا هیت و حدانی حاصل است الخ یعنی عالم صغیر که انسان است در آن هیت و حدانی است که عالم کبیر فاقدان است و این هیت و حدانی سبب لیاقت انسان گردیده است آنچه میفرمایند جزو ارضی اقرب ظهورات است الخ یعنی حضرت امام جزو ارضی را دور تر و عالم امر را قریب تر میدانند ازین فرمایشات حضرت امام معلوم می شود که تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است و از بلا حظه حدیث شریف کنت نبیا نیز تقدیم عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق معلوم میگردد علامه بلا علی قاری میفرماید که روح به نسبت بدن چهار لک سال قبل تخلیق شده است و حضرت امام عالم خلق و عالم امر را به منزله دائره پنداشته اند که نصف آن دائره عالم امر و نصف دیگر آن عالم خلق است و از مرتبه مقدسه عالم و حجاب تعبیر به نقطه نموده اند۔ حضرت امام عالم امر را قوس اولی عالم خلق

توس دوم دائرہ فرمودہ وقوس اول معرض وقوس ثانی را مقبل فرمودہ۔ آنچه میفرمایید کہ در مرتبہ عالم امر کہ جزو اول دائرہ است ظہورات معرض است از نقطہ کہ عبارت از عالم وجوب است و در نصف آخر دائرہ کہ عالم خلق است ظہورات مقبل و متوجہ بہ نقطہ اول می باشد کہ عالم وجوب است و در بین معرض و مقبل فرق زیاد موجود است یعنی مقبل افضل است نسبت بہ معرض۔ شامی بنید کہ در رسم کردن دائرہ نصف اول دائرہ معرض و نصف دوم آن مقبل است۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

تبصرہ: شیخ حسن خیال کردہ است کہ در وقت فتا باید کہ ظاہر و باطن فانی گردید و عارف در حین فنادارای قابلیت حرف زدن نبودہ و می باید کسی را شناسد اما شیخ حسن این را نفہمیدہ است کہ سالک دارای لطائف ظاہر و باطن است لطائف باطنی سالک عبارت از قلب توری روح و سر و خفی و اخفی بودہ کہ فانی میشود و ظاہر سالک کہ عبارت از عالم خلق و حواس خمسہ او باشد بحال خود باقی است۔ و نیز شیخ حسن بر علیہ صوفیہ وجودیہ اعتراض کردہ می گوید کہ انہا عالم را ظہور حق تعالی میدانند بتباران حضرت امام در این مکتوب شریف شیخ حسن را دانائیدہ و میفرمایید کہ توحید شہودی از ضروریات طریقت است الخ یعنی سالک باید کہ با سوارا قراموش نماید و اینکہ وجودیہ عالم را ظہور حق تعالی میدانند، این گفتارشان دارای حقیقت نبودہ و یک حال ابتدائی است اما انہا معذوراندر ملامت نمی باشند۔

خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ ظاہر سالک دو بین است و باطن او یک بین یعنی باطن او غیر حق را نمی بیند و ظاہر او شرک است چنانچہ خداوند ایمان داشتہ و دیگران را ہم می بیند۔ حضرت امام میفرماید ظاہر و باطن عارف را در مکتوبی الخ یعنی حضرت امام در آن مکتوب فرمودہ کہ لطائف خمسہ عالم امر باطن انسان و عناصر رجبہ و نفس ناطقہ ظاہر انسان میباشد و آنچه میفرمایید، نہایت مراتب بسیار است الخ یعنی شخصیکہ بہ بردافین خود میرسد کہ ظل یک صفتی از صفات

ثانیہ است این شخص نپہی گفتمی شود و شخصیکہ بخود صفات برسد نیز نپہی گفتمی میشود و ہکذا
 عارفیکہ بہ شیونات و اعتبارات میرسد نیز نپہی است و عارفیکہ بوصول بلا کیف بذات بخت او
 تعالی میرسد نپہی حقیقی است پس معلوم گردید کہ انتہا دارے مراتب متفاوت است حضرت مولانا
 میفرماید: **منصرع** از دوزانو تا دوزانو فرقیہا است
 یعنی موش و اشتر ہر دو دارے زانو می باشند و این دوزانو از ہم دیگر فرق بسیار داشتہ می باشند
 زانوی موش با زانوی اشتر قابل مقایسہ نیست۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

حضرت امام در این مکتوب شریف در اطراف محبت و اخلاص بزرگان اسلام صحبت میفرماید
 آنچه میفرماید کہ مہمان ایشان یا ایشان اند الخ یعنی قریبیکہ این بزرگان دارند مہمان ایشان بہ آن قریب
 مشرف میشوند تفاوت و بدبختی ہا تحت فصیلت این قریب پنهان میگردد حق تعالی خطاب با آنحضرت
 میفرماید: **بگو پرہم اگر خدا را دوست دارید متابعت من بکنید** تا کہ محبوب خداوند شوید۔ یعنی
 متابعت و محبت بزرگان سبب فنا و بقا و قرب حق سبحانہ می گردد۔ و آنچه میفرماید اگر در ابتدا بدو
 توسط احدی الخ یعنی اساتہاد و نوع اندیکہ محبوبین است و دیگرے مجبین۔ مرتبہ محبوبین بسیار عالی
 بدون توسط مرشد ہم میرسد و فضل و مرحمت او تعالی شامل حال آنها است و در حق محجب
 انابت لازم است۔ **بیت**

مرا اگر تو سن دل نیست در راہ کمنذلف او ہم نیست کوتاہ

ناگفتہ نماںد اگرچہ محبوبین بدون وسیلہ مرشد ہم بمطلوب میرسد اما عادت حق تعالی آنست کہ
 تربیت محبوبین نیز از اسباب و وسائل کار گرفته شود اما مجبین محتاج بہ اسب و مرشد اند تا در محبت
 شیخ فاتی شدہ و آن فنا سبب فتائی شدہ و بقا باشد گردیدہ باشد۔

تیسرہ: فتائی الخ شیخ معاملہ ایست کہ نصیب مرید صادق میگردد و این مرید در و

فتاویٰ الشیخ ہمیشہ مرشد خود را حاضر می بیند مکاشفات و مشاہدات تصوف از عقل بلند است -
 و نیز ناگفته نماند کہ بقا باللہ گرفتن انعکاس صفات مقدسہ او تعالیٰ است و آنچه گفته شد کہ در
 محبوبین ہم از اسباب عادیه کار گرفته میشود چنانچہ در بارہ آنحضرت کہ رئیس و سردار محبوبین است از
 اسباب عادیه کار گرفته شدہ است، و سینه مبارک شان سه مرتبہ تشریح گردیدہ و قلب مبارک شان
 بہ آب کوثر شستہ شدہ است و اگر اسباب عادیه در نظر نمی بودہ بشرح صدر آنحضرت کہ بہترین عالم و
 عالمیان است ہیچ احتیاجی نبود۔

سوال: بعض مجزوبین صاحب کشف و خوارق بودہ با وجود آن بہ تعمیل امور شرعیہ متصرف

نمی باشند دلیل آن چہ خواهد بود؟

جواب: مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید کہ این طائفہ دو قسم اند بعض آنها بزرگ بودہ و کشف
 شان کشف ولایت است و بعض آنها دیوانہ بودہ کشف شان کشف حیوانی است زیرا کہ حیوانات ہم دارای
 کشف اند تمیز این دو کشف وظیفہ اولیای کرام است و بزرگان میدانند کہ این صاحب کشف عارف است یا دیوانہ۔

سوال: بعض اشخاص با وجودیکہ با حکام شرعیہ پایتخت نمی باشند با آن ہم در بین مردم

بہ بزرگی و ولایت شہرت دارند چنانچہ در این طائفہ دیدہ میشود کہ نماز ایشان قصا میشود و
 بادے نماز ہیچ متوجہ نمی شوند علت آن چہ خواهد بود؟

جواب: این شخص اگر عارف بودہ باشد از امکان دور نیست زیرا کہ احتمال دارد کہ

لطائف او مرتبہ تصفیہ و تزکیہ را طے کردہ و از ہم جدا شدہ باشند و ہر کدام ان بصورت آن
 عارف متمثل شدہ در جاہای دیگر بہ ادای نماز پرداختہ باشند چنانچہ بعض عارفان کمل باین دولت مشرف
 شدہ اند از قبیل حضرت غوث الثقلینؒ و خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبندؒ و حضرت امام وغیرہ۔ خلاصہ
 اینکہ حق تعالی بدوستان خود چنین کمالات را موصیبت میفرماید کہ درک و فہم آن از عقل عوام بعید است
 و اگر عارف نیست معلوم است کہ یک شخص جاہل است۔ و آنچه میفرماید بر شکر غلطید الخ یعنی کسانی کہ
 بمرتبہ ولایت نرسیدہ باشند مانند صفراء شیرینی، تقوی و معرفت را نمی فہمند چنانچہ صفرائی شیرینی

نبات را نمی فهمد بنا بر آن لازم که آنہا بہ بزرگان مقابلہ و موافقت کنند و معاملہ آنہا را در پیش گیرند۔

مکتوب ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرماید اسلام طریقت نیز الخ یعنی اسلام و کفر ہر کرام دو نوع میباشد اول اسلام مجازی چنانچہ اسلام عوام و کفر مجازی چنانچہ کفر یہود و نصاری و غیرہ مشرکین۔ دوم اسلام حقیقی چنانچہ اسلام عرفا کرام کہ بعد از کفر طریقت با اسلام طریقت و حقیقت مشرف شدہ اند۔ ناگفتہ ماند کہ کفر طریقت مانند کفر حضرت مضر است کہ بمقام جمع رسیدہ بود و در آن وقت در بین حسن اسلام و قبح کفر تمیز کردہ نمی توانست و این کفر طریقت را کفر حقیقی نیز میگویند حضرت امام بہ شیخ یوسف میفرماید کہ از کفر طریقت با اسلام طریقت رسیدہ شود الخ۔ پوشیدہ نماید کہ کفر طریقت عقیدہ نیست بلکہ یک حال است کہ برائے بعض اولیاء کرام در راه سلوک دست میدہد و برائے بعض دیگر دست نمی دہد صاحب کفر طریقت حق تعالی را جامع تشبیہ و تنزیہ میداند و میگویند چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ واجب است مرتبہ تشبیہ کہ ممکنات است ہم واجب است لهذا ہمہ اوست میگویند۔

خلاصہ اینکه این طائفہ چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ را ذات مقدس او تعالی میداند سایر اشیاء و ماسوی حق سبحانہ را نیز ظہورات حق پنداشتہ و میگویند کہ حق تعالی بہ شان زمین و آسمان و غیرہ مخلوقات ظہور فرمودہ است پس ہمہ واجب اند۔ ناگفتہ نماید کہ ظہور دیگر است و وجود دیگر و صوریہ وجودیہ نمی گویند کہ حق تعالی بصورت آسمان و زمین و غیرہ تبدیل گردیدہ بلکہ میگویند کہ باین اشکال ظہور فرمودہ است چنانچہ زید در آئینہ ظاہر است اما در آئینہ موجود نیست۔ آنچه میفرماید بہ حقیقت اسلام مشرف گرداند الخ یعنی حق تعالی بہ ایمان قلب و نفس مشرف سازد زیرا کہ قبل از قناتہا ایمان قلب است و بعد از تزکیہ نفس ایمان نفس ہم میسر می گردد و بہ حقیقت اسلام مشرف نمی شود و تمام او امر شرعیہ را بر غبت تعمیل می کنند۔

تبصرہ: فنا عبارت از معدوم شدن سالک نیست بلکہ فنا عبارت از نیان ماسوی

و بقایا اللہ عبارت از ان نیست کہ عارف خدا شود بلکہ بقا عبارت از گرفتن انعکاس صفات مقدسہ
او تعالیٰ است

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید معنی عبارت تمہیدات عین القضاة آنحضرت را واجب دیدہ و واجب
را بعنوان آنحضرت تعبیر کردہ و سردار دو عالم را بہ عنوان وجوب دیدہ معنائے این عبارات را
شیخ بہاری از حضرت امام پرسیدہ است حضرت امام در جواب آن میفرماید کہ این عبارت بینی
بر توجیہ و اتحاد است کہ از غلبہ سکر در مرتبہ جمع ظہور می کند۔

عین القضاة ہمدانی از صوفیہ و وجودیہ است و صوفیہ وجودیہ تمام عالم را واجب نما پذیرند
اگر سردار دو عالم را واجب دانند گنجایش دارد عین القضاة از جملہ صوفیہ وجودیہ بودہ و در وجود
گویندہ را مشترک بگویند۔

و آنچه میفرماید کہ آنحضرت صمٹہ ہر انتم کمالات اوست یعنی انعکاس صفات و کمالات
مرتبہ مقدسہ و وجوب باندا زہ کہ در وجود مبارک آنحضرت ظاہر گردیدہ در وجود ہیچ کس دیگر بآن پیمانہ
بظہور نہ پیوستہ است زیرا کہ کمالات دیگران تحت کمالات آنحضرت قرار دارند و آنچه میفرماید بہ آنست کہ
اشتراک در میان مبتدی انہ یعنی تنہی در صورت و توجہ بہ خلق مانند مبتدی است اما در کمالات باطنی
از مبتدی امتیاز دارد زیرا کہ باطن تنہی بواسطہ عروج و نزول مظہر انوار و اسرار گردیدہ باطن او از ظاہر او
جدا شدہ است و باطن مبتدی ازین کمالات بے بہرہ بودہ و ستور مرتبہ سلوک و معرفت را طے نکرده است۔
بیت اگر بصورت آدمی انسان بودی آدمی و پوزنیہ یکسان بودی

حضرت مولانا روم میفرماید:

کار پاکان را قیاس از خود بگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر
مکاتیب ۸۱ و ۸۲ حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب ہشتاد و سوم

حضرت امام میفرماید کہ صحبت اصل عظیم است نزد این بزرگواران الخ یعنی نسبت مشائخ
نقشبندیہ شبیہ نسبت اصحاب کرام است زیرا کہ کمالات آنها از برکت صحبت آنحضرتؐ بوده همچنان
نسبت این طریقہ علیا نیز بواسطہ صحبت شیخ مقدداست۔ و آنچه میفرماید دوام توجہ قلب است الخ
یعنی در صحبت اول مرشد قلب طالب طرف عالم و حجب متوجہ گردیدہ و در ثانی بہ بیان ماسوی
کہ آنرا فنا گویند مشرف می گردد۔

مکتوب ۸۴ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید، بلکہ از ماورای فنا و بقاے متعارف الخ یعنی شیخ عبدالحی از فنا و بقا
و جذبہ و سلوک متعارف کہ متعلق بمقامات ظلیہ است بالارفتہ و بمعارف اصلیہ رسیدہ است
جذبہ متعارفہ قبل از ان و در سیر آفاقی و انفسی می باشد کہ از مقامات ظلیہ است کمالات اصلیہ
از جذبہ و سلوک متعارف برتر است یعنی جذبہ و سلوک متعارف در ولایت صغریٰ است و شیخ
عبدالحی مذکور بولایت کبریٰ بلکہ بمراتب ولایت علیا و کمالات نبوت رسیدہ است۔

مکاتیب ۸۶ و ۸۷ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید بلکہ چون فعل محبوب است الخ یعنی از بندگان او تعالیٰ کسانے کہ
باطمینان نفس مشرف شدہ باشند از ہمہ افعال محبوب چہ ایلام باشد و یا انعام محظوظ می گردند
ناصحی اگر گشت ما را دوست داریم دوست
و رہ قتل من رصلے اوست ما داریم دوست

قبر او عین رضا و مہر او عین مراد لے عزیزان این چہ گفتگو نیست دانیم دوست
تبصرہ: این مرتبہ فوق مقام صبر و رضا قرار دارد زیرا کہ صبر وقتی است کہ فعل ایلام
را خوب نمی داند اما صبری کند و رضا در حالتی است کہ آن فعل را بداند است و بان رضایت
داشتہ باشد لذت ایلام ازین ہر دو فوق تر است۔

مکاتیب ۸۹ و ۹۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب نود و یکم

حضرت امام میفرماید کہ مربوط بسیر فی اللہ است الخ یعنی وقتیکہ عارف از ولایت صغری
و مراتب ظلال می گذرد و مرتبہ ولایت کبری کہ ولایت ابتدایہ عظام است میرس رشتایان آن میگردد
کہ معشوق دروے ظہور فرماید و سیر فی اللہ سیر در صفات است کہ تجلیات صفات در وجود عارف
پرتومی اندازد و این را سیر معشوق در عاشق می نامند زیرا کہ تجلی ازان طرف است۔

تبصرہ: ظہور صفات موجب آن نیست کہ قلب عارف محل و مکان صفات
و جوی بگرد زیرا کہ وجود دیگر است و ظہور دیگر یعنی در قلب عارف ظہور صفات او تعالی است
نہ وجود صفات چنانچہ ظہور زید در آئینہ خود زید نیست بلکہ ظہور زید است۔ و آنچه میفرماید این مقام
اعلاے مقامات قاب قوسین است یعنی در وقت ظہور صفات قوسین موجود است کہ قوس صفات
و قوس ذات مقدس است و این مقام مقام اعلاے مقامات قاب قوسین است و چون عارف
را گرفتاری و عشق بذات مقدس او تعالی کہ محبوب حقیقی است پیدا شود و بہ صفات ملتفت نگردد و
صفات از شہود این عارف بکلی برایدان را مقام او ادنی میگویند۔ و آنچه میفرماید ازین مقام اعلا الخ
یعنی چون عارف ازین مقام نزول میکند قدم اول او بہ عنصر خاک است۔

سوال: بلندترین و بالاترین مخلوقات لطیفہ خفی است می بانیست کہ قدم اول او
در نزول در لطیفہ خفی می بودہ کرہ خاک؟

جواب: مثال واجب و ممکن مثال نقطہ حوالہ و دائرہ مومہماست لہذا بہ نسبت واجب تعالیٰ لطیفہ اخفی و عنصر خاک در قرب و بعد یکسان اند۔

واجب میفرماید، این قدر فرق است کہ آن نقطہ ثانیہ الخ یعنی از فرمودہ ہاے حضرت امام معلوم میشود کہ عالم امر در تخلیق سبقت دارد از عالم خلق و نیز عالم امر معرض از مرکز و عالم خلق مقبل بمرکز است از معرض تا مقبل فرق زیاد موجود است۔ قوس اول دائرہ معرض است بہ نقطہ و قوس ثانی بہ نقطہ مرکز مقبل است و قوس دوم عالم خلق و قوس اول عالم امر است۔

مکتوب نور و دروم

حضرت امام میفرماید شخص را این قرب الخ یعنی مردم بصورت عموم سہ قسم اند

اول: آنکہ داراے قرب بودہ و اطلاع بر احوال غیبی نیز داشتہ می باشد۔

دوم: آنکہ داراے قرب بودہ ولی بیرون کشف بودہ باشد۔

سوم: آنکہ با وجود اینکہ داراے قرب نمی باشد ولی از احوال مغیبات خبر دارند و این طائفہ سوم

اہل استدراج اند و بواسطہ اینکہ آہا بہ نسبت ریاضت صفای نفس یدست آورده اند و بہ صفای نفس مکتوبات را کشف کردہ می توانند اما چون تزکیہ نفس ندارد از کشفات الہی عاجز اند۔

تبصرہ: شخص اول و دروم داراے تصفیہ قلب و تزکیہ نفس و از دوستان او تعالیٰ اند اما

تفاوت درجات آہما مربوط بہ کثرت عروج و استعداد آہماست و کشف بسبب زیادت قرب نیست۔

سوال: بعض اولیاء کرام صاحب کشف بودہ و بعض آہما داراے کشف نمی باشند

علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: اگر قرب عارف در خیال او منقش شدہ بتواند صاحب کشف است اگر قرب او

در خیال او منقش نشود صاحب کشف نمی باشد۔

سوال: فرق در بین صفای نفس و تزکیہ نفس چہ خواہد بود؟

جواب: فرق در بین صفائے نفس و تزکیہ آن این است کہ اگر بواسطہ ریاضاتِ شافہ و رحمتِ فاقہ بدون اتبع شرعیّت مقدسہ دارائے کشفیات کو تہیہ کرد آنرا صفائے نفس میگویند چنانچہ جوگیہ ہندو و فلاسفہ یونان و اگر از احکام شرعیّت مقدسہ پیروی نموده دارائے کشفیات الہیہ گردیدہ و بہ تزکیہ نفس مشرف شود۔

و آنچه میفرماید بسیارے از اولیاء اللہ الخ یعنی عارفیہ قرب اور خیال او منقش نگردد و بلایت خود علم نداشته و ظاہر او از باطن او خبر نداشته باشد۔ آن عارف صاحب کشف نیست۔ و آنچه میفرماید کہ پیر دل مردہ مرید الخ یعنی اولیاء اللہ چنانچہ جسدشان زندہ است دلہائے شان نیز تذکرہ و تعالی زندہ اند و دل مردہ مرید را نیز زندہ میگردانند۔

اما طبقہ عوام اگر جب از حیث جسد زندہ اند ولی دلہائے شان مردہ اند و زندگی و حیات حقیقی ندارند۔ تبصرہ: حیات و حیات دل بعد از اشتغال سلوک معلوم میشوند تنہا قلب بلکہ تمام اجزائے بدن سالک زندہ و بہ ذکر مشغول میگردد۔ بیت

ذرات وجود ہمہ بر عشق نوشیدا	آنی کہ بیانم بود از وصف تو کوتاہ
حسن نہ ہمان سگ مجنون شدہ عاشق	حسن تو چنان ست کہ عالم شدہ شیدا
از شعلہ وصف تو بود یوسف مصری	از پر تو فعل تو بود وامق و عذرا
حسن تو کہ یک جلوہ بہ نمود بکنعان	مستانہ بگردانید یعقوب و زلیخا

مکتوب نود و سوم

تبصرہ: عالم خلق ظاہر انسان و عالم امر باطن انسان است اما این ظاہر باطن یعنی لطائف عالم خلق و امر تیرہ کلام آنہا دارائے ظاہر و باطن می باشند، و باطن لطیفہ عبارت از تعلق آن لطیفہ است یا اسم مرئی و اسم قیوم خود۔

و آنچه میفرماید کہ منصب بزرگ باطن است الخ یعنی ظاہر انسان اگر چہ بعالم تعلق داشته

می باشد اما انعکاس اسم قیوم خود را گرفته است و در حقیقت بعالم تعلق نداشته اگرچه آمیختہ بعالم انداماً و نختہ بعالم نمی باشند و دل بیار و دست بکار اند و آنچه میفرماید این توجہ ظاہر و باطنی یعنی عارف کامل بظاہر و باطن خود متوجہ تکمیل و ارشاد خلق است و عارف متوسط این چنین نسبت بلکه ظاہر او متوجہ بخلق و باطن او متوجہ بحق است زیرا کہ عروجات او هنوز با تہا نرسیده و عارف کامل از عروجات فارغ است اما توجہ عارف بخلق تا زمان حیات اوست بعد از وفات بظاہر و باطن متوجہ حق میگردد و بوصول محبوب حقیقی مشرف می شود و بکلام حسن انتظام اللهم الرفیق الاعلی مترنم می گردد۔

مکتوب نود و چهارم

حضرت امام میفرماید بلکه عکس الخ یعنی حقیقت انسان عدم است یا عکس اسما صفات او تعالی و چون عارف بہ قرب او تعالی مشرف گردد عدم ذاتی او بہ تجلیات مستور می گردد یعنی عدم و عکس صفات کہ بشکل و صورت انسانی بظہور پیوستہ بود هر دو ^{ساز} ان شہود عارف می برآید و این مرتبہ را مقام فنا گویند۔ و آنچه میفرماید اگر این سالک فانی را بقا بخشند الخ یعنی این عارف کہ بعد از فنا و بقا بعالم رجوع نماید در اول عدم ذاتی خود را در رنگ پوست نازک می یابد و در ثانی عدمی کہ ذات او بوده در رنگ جامہ او میگردد و از حقیقت او خارج می شود۔ بیت

جسم آب گشت و چشم بگرست در عشق تو بے جسم همی باید ز لیست

تبصرہ: ذات مردمان غیر عارف عدم بوده اما ذات عارف بواسطہ فنا و بقا عدم ذاتی خود را فانی ساخته و تجلیات مراتب و حجب جانشین آن عدم گردیده است یعنی وجود بشری عارف کہ عدم است بوجود موهوبی تبدیل یافته است۔ عارفی میفرماید بیت

مراد بگر بجای من نہ بینی چو جان آئی بجای من نشینی

و آنچه میفرماید کہ آن جز و مغلوب از این ترکیب انحلال یافته الخ یعنی ذات بتدری و ہیولانی او عدم است

و تجلی صفات دروے جا گرفته و درنتہی این عدم ذاتی عارف بمنزلہ صورت و تجلیات صفات بمنزلہ ہیولے او میگردد چنانچہ انعکاس صفات کہ قبلاً بعدم قیام داشته و در این وقت باصول خود قائم میگردد کہ صفات است و عدم قبلاً چنان بوده کہ عکوس صفات بآن قیام داشته اکنون آن عدم چنان ضعیف گشته کہ او بعکوس اسما و صفات کہ در وجود عارف است قائم گردیده است۔
سوال: اصول آن عکوس کہ ظلال و صفات اصنافیہ است صفات او تعالی است و صفات واجبی چگونه حقیقت یک ممکن شدہ میتوانند کہ عارف است۔

جواب: این معاملہ یک امر شہودی است نہ وجودی یعنی عارف عدم خود را و عالم خلق و عالم امر خود را بمنزلہ جامہ و پوشین خود مشاهده می نماید و آن اسم مرئی خود را بمنزلہ حقیقت خود میداند اما این معاملہ در شہود است۔

سوال: این شہود چه فائدہ خواهد داشت؟

جواب: این شہود سبب گرفتن انعکاس آن اصول است کہ عارف بہ تجلیات آن اصول منعکس و وجود بشری او بوجود موهومی کہ عبارت از تجلیات است تبدیل گردیده است و یک خیال بدون ثمرہ نمی باشد۔ آنچه میفرمایند این تاثر و سرایت بیرونی است الخ یعنی بعد از تزکیہ نفس این عارف از وساوس داخلی فارغ گردیده است و اگر احياناً وساوس رخ بدہد این وساوس و وساوس بیرونی یعنی شیطانی است نہ نفسی۔

تبصرہ: نفس دشمن داخلی است و شیطان دشمن بیرونی شیطان بہ کمک دشمن داخلی کہ نفس است ہمدست شدہ انسان را گمراہ و از راہ حقیقت منحرف میسازد اما وقتیکہ نفس تزکیہ گردید و دشمن داخلی از بین رفت بعد از آن فعالیت دشمن بیرونی کہ شیطان است کما حقہ تاثیر و وارد کردہ نمی تواند۔
مکاتیب ۹۵ و ۹۶ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب زود، ہفتم

حضرت امام میفرماید: انگارم کہ مقصود از آفرینش من الخ یعنی ولایت محمدی اجمال و مرکز ولایت ابراهیمی است و ولایت آنحضرت ملاحت بوده ولایت حضرت ابراہیم صباحت است کہ بعد از الف ثانی بواسطہ حضرت امام ولایت محمدی کہ ملاحت است بزرگ صباحت کہ ولایت ابراہیمی است منبغ گردیدہ است۔

تبصرہ: در تصوف و سلوک اجمال بہ نسبت تفصیل برتری دارد زیرا کہ در این جا بحث از تجلی و نورمی باشد و اجمال نور بہ نسبت تفصیل نور اصالت دارد نمی بینی کہ در قرص آفتاب و خود شمس اجمال نور است و روشنی کہ زمین را منور ساختہ است تفصیل آن اجمال است و ہذا روشنی کہ در گروپ برق است اجمال است و روشنی اطاق تفصیل آن اجمال بودہ و ظل اجمال می باشد۔

و آنچه میفرماید بدانند کہ منصب دلالگی و مشاطگی الخ یعنی ذات مبارک آنحضرت م از روی محبوبیت و استعداد ذاتی مناسب با اجمال جمال داشتہ کہ مرکزیت دارد و از حیث استعداد خود بہ تفصیل مناسب نداشتہ است لہذا رفتن از مرکز بہ محیط و از اجمال بہ تفصیل مناسب استعداد مبارک آنحضرت نیست بنابراین یک نفر متوسطی لازم است از امتان آنحضرت کہ تفصیل را با اجمال ارتقا دادہ و اجمال را بزرگ تفصیل رنگین سازد و این متوسط حضرت مجدد الف ثانی است کہ بواسطہ متابعت پیغمبر خویش باین موسبت خداوندی مقفخر گردیدہ است۔ زیرا کہ آنحضرت از کمالات حسہ فرد فرد امتان خود حصہ دارد یعنی ہر عمل و عبادت امت بہ پیغمبر تبوع او راجع میگردد لہذا معارف تفصیل جمال ذاتی کہ بہ حضرت امام بہ سبب متابعت میسر گردیدہ بود بہ سردار دو عالم نیز راجع و اجمال بزرگ تفصیل و تفصیل بزرگ اجمال منبغ گردیدہ۔ خلاصہ اینکه این کمالات اگر چہ از خود آنحضرت بودہ مگر ظہور آن موقوف بہ یک وقت بودہ است۔ سردار دو عالم فرمودہ کہ

کلید ہائے روی زمین بمن دادہ شدہ، ظہور این معاملہ در وقت حضرت مہدی است

و فرمودہ کہ فتوحات شام را مشاهده کردم و ظهور آن در وقت خلافت حضرت فاروق می باشد۔

مکتوب نود و ہشتم

تبصیرہ: نسبت واجب و ممکن مثل نسبت نقطہ جوالہ است بدائرہ مومومہ و نقطہ
داخل دائرہ است و نہ خارج دائرہ و نہ متصل بہ دائرہ است و نہ منفصل بہ دائرہ۔

و آنچه میفرماید: روپوش گفتن نظر بہ عوام است الخ یعنی عالم در نظر عوام پرده و حجاب
مرتبہ و حجب است و عالم در مقام ولایت صغری کہ مقام ظلال است، آئینہ شہود مرتبہ
و حجب است زیرا کہ در این مقام ظل را اصل می انگارند و در مقام نبوت عالم دلیل رسانی
مرتبہ و حجب است و مصنوع آنست بواسطہ اینکه در این مقام عالم را دلیل وجود حق تعالی می دانند۔
و ایمان حضرات انبیاء در وقت نزول ایمان غیب است اگرچہ در عروج شہودی بوده۔

و آنچه میفرماید: این کمالات را در بیرون خانہ علم الخ یعنی عدم مظهر کمالات و حجبی است
و این کمالات و حجبی قبل از آنکہ در مراتب عدم ظاہر گردد در علم حق تعالی ممتاز بوده اما در بیرون
علم امتیاز تفصیلی و ظهور تفصیلی نداشته است و وقتیکہ این کمالات و حجبی در آئینہ عدم
بظہور پیوست بیرون علم نیز وجود پیدا کرد۔

سوال: این وجود ممکنات در خارج است و یاد علم او تعالی و ظهور صفات کاملہ
در عدم کہ عبارت از ذات ممکنات است در خارج است و یا خاص در علم او تعالی و حالانکہ بہ نزد
صوقیہ عالیہ در خارج غیر از ذات مقدس او تعالی هیچ موجودی نیست؟

جواب: این ظہور در ظل خارج قرار داشته و در مرتبہ و ہم متقن است و ہم متقن تیز
در مرتبہ ظل خارج است و قول وجودیہ از سکر است۔

و آنچه میفرماید: و در جانب وجود تشرارت الخ یعنی مرتبہ و حجب و علم واجب مظهر عالم امکان
است و ممکنات در علم واجب تعالی ظاہر اند و چون ذات ممکنات عدم است کہ منشأ تشرارت است

پس در این جایک شرارت متوہمہ طرف وجوب رابع می گردد اگر چه وجود شرارت در آن جا حقیقت ندارد و صرف ازینکہ علم واجب منظر شرارت عدم است در اینجا یک شرارت در توہم می آید و ابلیس علیہ اللغہ حامل شرارت طرفین گردیدہ است یعنی شرارت عدم و شرارت متوہم کہ در توہم بہ واجب رابع شدہ است، ابلیس حامل آن گردیدہ است۔

مکتوب ۹۹ حاجت بہ شرح نیست۔

شرح دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات کہ حاوی حصہ ششم و ہفتم است در همین جا خاتمہ یافت۔

بیت افغانی

افغانی بہ سر ہندیانو دیوہ خدایا ہم ی زیا کر ہم ی لو وڑ لری حالونہ

بیت فارسی

سر ہندگو کہ کوہ طور است بام و درش ہمہ ز نور است

خداوند از برکت دوستان خود این عاصی را در جملہ عاصیان مرحوم بداری۔

وصلی اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ سیدنا محمد و آلہ واصحابہ اجمعین

برحمتک یا ارحم الراحمین ط

وَإِذْ كُنَّا نَسُفُّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب بجانانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرسپندی قدس سره السامی

حصہ ہفتم — دفتر سوم

شرح

مولوی نصر اللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان
حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

ولد محمد حیدر

رکن اتارا اکیں جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفوی علی خان

بینگ باشی

و آغاے خیری مدیر صاحب وزارت جلیله مطبوعات تیربائندہ معاونت زیادہ فرمودہ است۔

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	مکتوب نمبر
۶۶۷	۱۔ بیان ماہیت اصلی و ماہیت ظلی	"
"	۲۔ در ولایت صغریٰ تکرار اسم ذات و در ولایت کبریٰ نفی اثبات و در کمالات نبوت تلاوت قرآن مجید است۔	"
۶۷۹	۳۔ در بیان مطلق ایمان و ایمان کامل۔	"
"	۴۔ بیان آن عارفیکہ بہ کمالات نبوت مشرف گردیدہ باشد و ولایت کبریٰ توسط او و کمالات نبوت انتہائی اوست۔	"
۶۸۰	۵۔ عارفیکہ بہ نزکیہ نفس مشرف گردد ایلام و انعام او یکساں میگردد۔	"
۶۸۱	۶۔ جفاے محبوب لذت بخش تر است از وفاے او۔	"
"	۷۔ شکست نفس سبب پیشرفت و ترقی میگردد۔	"
۶۸۲	۸۔ در طریقہ علیہ نقشبندیہ عمل بر عزیمت است۔	"
"	۹۔ ازان مقام تعبیر بہ غیب می شود۔	"
"	۱۰۔ قرب دان بسیار اند و اقربیت دان کمتر۔	"
"	۱۱۔ عرش و قلب ہر دو منظر ذات مقدس او تعالیٰ اند۔	"
۶۸۳	۱۲۔ قراموشی عالم ممکنات سبب قرب او تعالیٰ است۔	"
۶۸۴	۱۳۔ بہ کلمہ نفی و اثبات ہمہ مرادات را نفی باید کرد۔	"
"	۱۴۔ در مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ نسبت و جوب وجود نیست۔	"
"	۱۵۔ لذت ایلام نسبت با انعام بیشتر است	"
۶۸۵	۱۷۔ شکرانہ حق تعالیٰ عقلاً تیر ثابت پورہ انا شاختن آن مربوط بہ شریعت است	"
۶۹۰	۱۸۔ بہ طالبان حق سبحانہ خدمت باید کرد۔	"
۶۹۱	۱۹۔ ایمان شہودی تعلق بہ ظلال داشتہ و در دنیا با صل رسیدن نہایت قلیل است	"
۶۹۲	۲۰۔ مسترثر از ہر مقام و منبعی کہ فیض بیند آنرا از مرشد خود دانند۔	"
"	۲۱۔ علم دو قسم است یکی حصولی است و دیگر حضوری۔	"

- کتوب نمبر ۲۵ - عمل دو نوع است یکی عمل ابرار است و دیگر عمل مقربین - ۶۹۳
- ۲۶ - حق تعالی درستی خود بہ عرض وجود محتاج نیست - ۶۹۴
- ۲۷ - گذشتن از سواہاے نفس مربوط بولایت خاصہ است - ۶۹۸
- ۲۸ - در بیان ثواب صدقاتیکہ بارواح موتی کردہ میشود -
- ۲۹ - در بیان معانی بعض کلمات قرآن مجید کہ از درک بشر بلند است -
- ۳۰ - روح انسان قبل ازینکہ در بدن تعلق گیرد فوق عرش و متوجہ عالم قدس بودہ است -
- ۳۱ - عالم مثال جاے بودن نیست بلکہ بمنزلہ آئینہ است کہ عوالم اجسام و معانی در ان نمایاں میگردد - ۷۰۳
- ۳۲ - در شاہدہ تجلی صوری وصل نہ بودہ بلکہ فصل است - ۷۰۷
- ۳۳ - اسلام دو نوع است، اسلام صوری و اسلام حقیقی -
- کفر نیز دو نوع است، کفر ظاہر و کفر طریقت -
- ۳۵ - خواص بشر بہ سبب ملائک افضلیت دارد - ۷۱۳
- ۳۶ - قبل از تزکیہ نفس تصدیق کامل مشکل است -
- ۳۷ - از اخبار پراگندہ متوحش نباشند -
- ۳۸ - شخص مرتکب کاری شود از جملہ صد تاویل نود و نہ آن کفر بودہ باشد و یک تاویل آن اسلام بودہ باشد آن شخص را نباید کافر گفت - ۷۱۳
- ۳۹ - در این مکتوب شریف بیان استخارہ است -
- ۴۰ - حضرت میر نعمان از خلفائے مشہور حضرت امام است -
- ۴۱ - موجودات این جہان از عبادت موجودات آخرت از شیونہات اعتبارات اتیہ تشکیل اند - ۷۱۳
- ۴۲ - قلب ہمسایہ او تعالی است - ۷۱۵
- ۴۳ - مراد از مرکز دائرہ اصل ذات مقدس او تعالی و مراد از نقطہ عدم عدم صرف است - ۷۱۶
- ۴۴ - سلطان جہانگیر در وقت وفات حضرت امام بہ سرستہ شریف آورده بود - ۷۱۷
- ۴۵ - علم حضوری عبارت از علم تجردی و علم حصولی علم بمفہوم آن شی است -
- ۴۶ - علم شہادتات شہادہ حضوری و بدیگران حصولی است - ۷۳۱
- ۴۷ - ایمان عرفائے کرام در وقت عروج شہودی و در وقت نزول استدلالی است - ۷۳۳

- ۷۴۳ - کتاب ۵۱ - بیان فرق یقین و تصدیق و تصدیق خاص است و یقین عام -
- ۷۲۲ - ۵۲ - نیان آفاق عبارت از زوال علم حصولی است -
- ۷۲۵ - ۵۳ - فنا عارف فنا ہر دوے شہوری و وجودی میباشد و وجود بشری او بوجود موی تبدیل می یابد -
- ۷۲۹ - ۵۶ - در فنا و وجودی ممکن واجب نمی گردد و دوی از بین نمی رود -
- ۷۲۹ - ۵۸ - صفات ثمانیہ حق تعالی بہ عدبات متقابلہ خود پر تو انداختہ و عالم در مرتبہ و ہم و حس { از امتزاج عدم و انعکاس تجلیات صفات ثمانیہ ایجاد گردیدہ
- ۷۳۱ - ۵۹ - از نبودن ثروت متاثر نباید بود -
- ۷۳۱ - ۶۰ - ممکنات در مرتبہ حس و دویم موجود اند صد و نقیض عدم وجود است نہ موجود -
- ۷۳۳ - ۶۱ - چینیکہ عارف از مرتبہ صفات عروج نماید اسباب تناسب او بعالم کمتر میگردد -
- ۷۳۴ - ۶۲ - موجودات سه قسم اند موجودات خارجی، موجودات نفس الامری، موجودات وہمی -
- ۷۳۰ - ۶۳ - عالم ممکنات موسوم بوده و حق سبحانہ تعالی موجود خارجی است -
- ۷۳۱ - ۶۴ - اولیای کرام بحیات حقیقی زندہ اند مرگ صوری حیات حقیقی آنها را از بین برده نمیتواند -
- ۷۳۶ - ۶۵ - وقتیکہ عارف بہ شہود ذات مقدس او تعالی مشرف شود ہر صفت از صفات { عارف و ہر لطیفہ از لطائف عارف بصورت او ظہور می نماید
- ۷۳۷ - ۶۶ - موقت ظل مستلزم معرفت اصل است -
- ۷۳۷ - ۶۷ - حضرت شیخ اکبر تہذات حق سبحانہ را موجود خارجی دانستہ { و بیچ چیز دیگر را موجود خارجی نمیدانند -
- ۷۳۸ - ۶۸ - در خارج تنها وجود حق تعالی بوده و وجود ممکنات در مرتبہ و ہم است -
- ۷۵۰ - ۶۹ - صحبت نابان آنحضرت ممانند صحبت آنحضرت است -
- ۷۵۰ - ۷۰ - فوائد صحبت صالحین در احادیث شریفہ تذکار یافته است -
- ۷۵۱ - ۷۱ - حضرت امام حقیقت واجب و ممکن را در مثال نقطہ جوالمہ و دائرہ موسومہ توضیح میفرمایند
- ۷۵۳ - ۷۲ - کسانی کہ بہ جمعیت باطن مشرف بوده باشند تلویح ظاہر در باطن شان { تاثر وارد کرده نمی تواند -
- ۷۵۳ - ۷۳ - حضرت شیخ اکبر ظہور علم اجمالی را تعیین اول میداند و حضرت امام آن مرتبہ را { تعیین اول میداند کہ بہ نسبت ظہور علم اجمالی پنج درجہ فوقیت داشته می باشد
- ۷۵۵ - ۷۴ - حضرت شیخ اکبر رویت حق تعالی را بصورت لطیفہ مثالی میداند { و میگوید کہ بینندہ صورت خود را می بیند -
- ۷۵۸ - ۷۵ - رسیدن بذات مقدس او تعالی وظیفہ عنصر خاک است -

تمت

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ہفتم ————— دفتر سوم

مکتوب اول

حضرت امام میفرماید: تصدیق بسیار کثیر از انجمن مکتوبات را حضرت امام در ایام حبس خود تخریف فرموده اند حضرت میر محمد نعمان چون در باره ربانی حضرت امام از محبس سعی بخرچ میدادند تا بران حضرت امام باین کلمات مبارک از حضرت میر نعمان اظهار رضایت می نمایند۔ آنچه میفرمایند این معنی در نظر کشفی انجمن یعنی باہیت دو نوع است، یکی باہیت اصلی است و دیگری باہیت تالی۔ باہیت اصلی آتست کہ باہیت خود موجود بوده باشد و باہیت تالی آتست کہ بوجود اصل خود موجود بوده باشد۔ باہیت خود بتا بران چونکہ ممکنات ظلال افعال واجبی است و افعال واجبی ظلال صفات واجبی است و صفات ثمانیہ ظلال ذات مقدس او تعالی است لهذا افعال او تعالی بعالم نزدیک تر است از خود علم۔ و ہذا صفات ثبوتیہ نسبت بہ صفات فعلیہ و عالم بعالم نزدیک تر است۔ و نیز ذات بحت او تعالی بعالم نسبت بخود عالم و نسبت بہ صفات فعلیہ و ثبوتیہ نزدیک تر است زیرا کہ ذات مقدس اصل تمام آہتا است۔

مکتوب دوم

حضرت امام میفرماید: یکی از سہ چیز کہ باید خالی از ان نباشد انجمن۔ شاید کہ دین وقت مخدوم زادگان بہ ولایت کبری کہ ولایت انبیاء عظام است و ہذا بہ کمالات انبیاء عظام رسیدہ باشد۔ زیرا کہ اذکار و اولاد صاحبان ولایت صغری تکرار اسم ذات است و وظیفہ صاحبان

ولایت کبریٰ تکرار نفی و اثبات است و وظیفہ اشخاصیکہ بہ ابتداء کمالات نبوت رسیدہ اند تلاوت قرآن عظیم است۔ چہ در نماز و یا خارج از نماز و عارفانیکہ بہ کمالات نہائی رسیدہ باشند وظیفہ آہا تلاوت قرآن کریم است در قرائت نماز زیرا کہ کمالات نہایت نہایت بہ قرائت مربوط است و نیز تجلیات قدسیہ و وصول بلا کیف بذات بے کیف او تعالیٰ در ادائے نماز است از تجاہت کہ آنحضرت فرمودہ کہ اے بلال! مرا راحت بدہ یعنی اذان بگو کہ فرض شروع شود و قرب بلا کیف حاصل گردد، کہ حصول آن مربوط بہ قرائت است و ادائے نوافل بہ اذان بلال تعلق نہایتہ و آن راحت کہ در نوافل است کہ ظل از ظلال قرب قرائت است برائے آنحضرت بدون اذان بلال ہم میسر بودہ است۔ پوشیدہ نماند کہ نماز معراج مومن است و آن قریبیکہ برائے آنحضرت در معراج حاصل شدہ بود نمونہ آن در نماز غایت میگردد شخصیکہ باین مرتبہ رسیدہ باشد صاحب ارادہ کلی میباشد و ارادہ کلی عبارت از طلب منفعت عامہ و مفاد اسلام و جماعہ مسلمین است زیرا کہ شخصیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف شود مراد او تعالیٰ عین مراد او میگردد۔

تبصرہ: عارفیکہ بہ این کمال مشرف گردد اگر ظاہر بہ یک کسب و تجارت و غیرہ مشغول گردد این اشتغال ظاہری او سبب گرفتاری باطن او نمی گردد زیرا کہ لطافت ظاہر باطن او از ہم تفریق یافتہ است۔ و آنچه میفرمایند بہ بیچ چیز نہ پردازند الخ یعنی بہ کلمہ نفی و اثبات ہمہ را سلب نمایند تا کہ در دل غیر از حق تعالیٰ مقصدی نہماند۔

تبصرہ: تا کہ ماسوی از شہود سالک نہ برآردہ باشد سالک در مقام نفی و مقام طریقت است و وقتیکہ ہمہ از شہود او برآید عارف بمقام حقیقت و انتقار میرسد۔ باید دانست کہ نفی ماسوی قبل از فراموشی ماسوی بودہ و انتقار بعد از فراموشی ماسوی است۔

تذکرہ: فرق در بین نفی و انتقار آنست کہ اگر انسان برائے از بین بردن چیزے در سعی و تلاش باشد و آن چیز بجلی از بین رفته باشد آنرا مقام نفی میگویند و اگر آن چیز بجلی از بین برود آنرا مرتبہ انتقار نامند۔

سوال: حضرت امام در این جا میفرماید کہ بمطالعہ کتاب ہم مشغول نباشید و در مکتوب دیگرے برائے مولانا احمد برکی میفرماید کہ روزانہ بدرس و تکرار طلبہ مشغول باشید و ساعات شب برائے ذکر کافی است تطبیق این فرمایشات چگونه خواهد بود۔

جواب: شاید کہ مولانا احمد برکی منتہی پورہ باشند و محدود زادگان آن وقت بہ انتہا رسیدہ باشند و آنچه میفرماید: جائیکہ نشسته اند الخ ازین فرمودہ حضرت امام معلوم می شود کہ محدود زادگان در ایام جس حضرت امام از جلے خود تبعید شدہ بودند۔

مکتوب سوم

حضرت امام میفرماید: و در غیر شرائع این بزرگواران الخ یعنی تمام حضرات انبیاء بتبلیغ عدم عبادت الہہ باطلہ را کردہ اند و بدون حق تعالی دیگرے را مستحق عبادت ندانستہ اند و بدون این بزرگواران مقتدایان دیگر مشرک اند چنانچہ بعضی آہنابت پرست و آتش پرست و آفتاب پرست و غیرہ بودہ اند و بیباشند و توحید در عبادت خاصہ انبیاء عظام است و آنچه میفرماید در حقیقت شریعت کمال ایمان الخ یعنی یکے مطلق ایمان و دیگرے ایمان کامل است و در ایمان کامل غیر از حق سجانہ از تمام مقصودات و مرادات صرف نظر بعمل می آید و در ایمان مطلق کہ صورت ایمان است از مقاصد دیگر صرف نظر بعمل نمی آید و انسان بہ آن اشتغال میداشتہ باشد مگر از حدود شریعت تجاوز نمی کند۔ و آنچه میفرماید: پس نفی مقصودیت غیر الخ یعنی تا کہ سالک بہ فتائے عین و اثر مشرف نگردد از رجوع صفات بشری محفوظ نیست۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرماید: و در مرتبے کہ در این مقام الخ یعنی حق تعالی اجبار و حکایت می کند کہ احساس نمیکند اسرار قرآنی را مگر جماعہ کہ از لوث تعلقات بشری پاک شدہ باشند و اقبائے قلب

و نیز کیہ نفس مشرف گردیدہ باشد و شخصیکہ قبل ازین کمال تلاوت قرآن مجید نماید بہ سر آں پے نمیرد۔
 بیت عروس معنی قرآن حجاب آنکہ برانہ از د کہ دارالملک ایمان را مجربیند از غوغا
 یعنی دارالملک قلب و بدن انسان است یعنی اسرار قرآنی بعد از ترکیہ نفس بدرک عارف می آید
 و سالک از تلاوت قرآن بہ تکلم آن کلام کہ حق تعالی است میرسد چنانچہ آنحضرت میفرماید کہ قرآن
 یک زشتہ و جبل او تعالی است کہ یک نمران بہ نزد اشد سبحانہ و سر دیگران بنزد مردم است کہ
 این سر آنرا بگیرد بہ سر دیگران میرسد و آنچه میفرماید و در دیگر الخ یعنی اشخاصیکہ نفوس آہن از ہوا و ہوس
 پاک نشدہ باشد تلاوت قرآن کریم مناسب حال او نیست یعنی دارالملک عبارت از قلب انسان
 است تا از گرفتاری غیر خلاص نہ شود اسرار قرآنی را درک کردہ نمی تواند۔ مناسب حال بتدری ذکر است
 تا بہ سبب ذکر از گرفتاری غیر خلاص گردد و با سوال فراموش نماید و بہ تکرار اسم ذات و نفی و اثبات
 از آفاق و انفس بگذرد بعد از اں لایق تلاوت قرآن خواهد شد خلاصہ اینکہ عمل دو قسم است؛
 عمل مقربین و عمل ابرار برے بتدری تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل مقربین است و تلاوت
 قرآن در جملہ عمل ابرار است و برے متوسطین و صاحبان ولایت کبری تکرار نفی و اثبات عمل
 مقربین و تکرار اسم ذات در جملہ عمل ابرار است و در حق نبتی و اشخاصیکہ بہ کمالات نبوت مشرف
 شدہ اند در اں وقت تلاوت قرآن کریم در حق آہن عمل مقربین و تکرار اسم ذات و نفی و اثبات
 عمل ابرار است۔ بہ سخن جاے و ہر نکتہ مکانے دارد۔ عارفیکہ بہ کمالات نبوت انبیک عظام
 مشرف شود ولایت کبری مقام توسط اوست و کمالات نبوت انتہائے او۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید از حضور بہ غیب الخ یعنی ایمان شہودی و حضور در مرتبہ ظلال است
 و آن حضور در حقیقت غیب است چنانچہ کسانیکہ بمراتب اصل نرسیدہ اند مشہودات مقامات
 ظلال را اصل پنداشتہ اند و سیر نفسی و سیر ظلال را سیر فی الشد دانستہ اند در خیال خود یہ ایمان شہودی

و حضور رسیدہ اند۔ و آنچه میفرمایید استغناء حضرت حق الخ یعنی تا وقتیکہ عارف انفس را سپر نماید بہ شہود مراتب و خوب نمی رسد بعد از سیر انفسی بہ سیر افریت مشرف و بہ عظمت و کبر پائی مراتب و خوب پے خواہد برد۔ و آنچه میفرمایید در این محنت کدہ الخ یعنی تا زمانیکہ محسوس نشدہ بودم وصول بہ اصل دست ندادہ بود و آنچه در عبارت عربی میفرمایند یعنی مراتب فوق دادہ است کہ در وقت سختی و آسانی شکر کنم الخ یعنی وقتیکہ عارف از خواہشات نفسی خود بگذرد راحت و رحمت کہ ہر دو افعال محبوب بودہ در حق او یکسان و موجب شکرانہ عارف میگردد۔ خلاصہ اینکہ عارف طالب مطلق فعل محبوب است و جلال و جمال منظور نظر او نیست۔ بیت

ناصح اگر گشت ما را دوست یابیم دوست
ور یقتل من رضاے اوست یابیم دوست

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرمایند کہ جفاے محبوب لذت بخش تر است از وقفے او زیرا کہ در وفاے محبوب نفس شرکت داشتہ و در جفاے او حظ نفسی موجود نیست، ازین سبب بزرگان اسلام در جفا نہ تنہا صبر بلکہ شکر و رضایت می کنند و لذت می برند مصرع
کار دیوانگان این راہ و اثر گونہ است
بیت غرض ز عشق تو ام چاشنی درد و غم است
ورنہ زیر فلک عیش و تنعم چہ کم است

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرمایند نمکی در سکونت آن مقام الخ یعنی از جفاے مردم شکست نفس حاصل میگردد این شکست نفس سبب پیش رفت ترقی سالک میگردد۔ بنا بران دوستان خداوند از آزار و جفاے مردم متاثر نمی گردند بلکہ از آزار مردم لذت گرفته و آتر میجوہند حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرمایند
الہی ہمہ را بمن بد خو کن
مصرع در عشق تو ام یک جہت و یک رو کن
روے دل مرا از ہمہ جہانیاں یکسو کن

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید: اما بیان زیادتی مراعات شریعت الخ یعنی در این طریق عمل بر عزیمت است و بزرگان این طریق بہ رخصت عمل نمی کنند۔

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید: از ان مقام تعبیر بہ غیب الخ شاید کہ مراد حضرت امام آن بوده باشد کہ ذات مقدس کہ غیب است وصل بہ آن ذات منزہ غیب در این مقام حاصل است و بعض بزرگان باین مقام رسیدند و انشا اعلم

مکتوب نهم

حضرت امام میفرماید: قرب دان بسیار اند و قربیت دان کمتر الخ یعنی در سیر انفسی و آفاقی کہ در مراتب ظلال است گمان قرب می نمایند و حالانکہ قرب بیرون آفاق و انفس است سالکانیکہ بآن مرتبہ نرسیدہ باشند و از مرتبہ اقربیت بے بہرہ باشند از تارسانی و بے خبری خود سیر انفسی و آفاقی را قرب تصور می نمایند۔ اما اقربیت دان کہ بہ سیر اقربیت مشرف شدہ اند و از سیر آفاقی و انفسی گذشتہ کمتر اند۔

مکتوب یازدهم

حضرت امام میفرماید: بخلاف عرش الخ یعنی عرش و قلب عارف ہر دو منظر ذات مقدس او تعالی می باشند اما قلب عاشق ذات مقدس است و عرش ازین عشق بے بہرہ است ازین جا است کہ گفتہ بیت عرش و عزیزین ہر دو یک طبق است بلکہ عزیزین شریف تر طبق است زیرا کہ قلب بہ سبب عشق کہ دارد بالائز از ظہور عرش عروج می کند و عرش اگرچہ منظر ذات و صفات است مگر بالائز از ان عروج ندارد و نیز عشقیکہ قلب دارد عرش داراے آن عشق نیست و قلب

عارف کامل کہ محب و عاشق ذات مقرب او تعالیٰ است یا ذات او تعالیٰ یک نوع معیت بلا کیف
داشته می باشد کہ صفات مقربہ نیز در آن وقت ملحوظ آوی باشد۔ زیرا کہ محب بہ محبوب معیت دارد
و در معیت ہیچ حالت نمی باشد۔ بیت

ماہر چه خوانده ایم فراموش کرده ایم الاحدیث یار کہ تکرار می کنیم
خلاصہ اینکہ عرش تنہا مظہر ذات نبودہ بلکہ مظہر ذات و صفات است اما قلب عارف تنہا
گرفتار ذات بخت او تعالیٰ است۔ بیت
عشق تو چنان کرد مرا زیر و زبر کہ ز حال و خط و زلف تو ام نیست تیر

مکتوب دوازدم

حضرت امام میفرماید نفی و اثبات در رنگ و ضوایح یعنی فراموشی عالم ممکنات شرط
قرب او تعالیٰ است تا زبانی کہ با سوی فراموش نشود و امراض باطنی معالجه نگردد قرب متصور نیست
و این امراض باطنی و گرفتاری قلب بواسطہ تکرار نفی و اثبات علاج می پذیرد و با سوی را از
یاد می برد۔ بزرگان این طریق علیہ در مرتبہ ولایت سعری تکرار اسم ذات و در ولایت کبری تکرار
نفی و اثبات را مقرر فرمودہ اند۔ در این مراتب این دو ذکر از جملہ اعمال مقربین است و بعد از فکری
قلب و ترکیب نفس کمالات مقامات تبوت است و ترقی در انجام توطیہ تلاوت قرآن کریم است
و اسرار قرآنی در آنجا محسوس می گردد۔ و آنچه میفرماید انجام این معاملہ الخ یعنی مدت بسیار با سوی
و فراموش آن کہ چه قدر وقت را در بر میگیرد معین شدہ نمی تواند زیرا کہ برای بعضی افراد در زمان اندک
و برای برخی دیگر در مدت طویل این معاملہ میسر می گردد و این از تفاوت استعداد سالک بودہ کہ مربوط
بہ عنایت او تعالیٰ است۔ خلاصہ اینکہ کسانیکہ جذب خداوندی شامل حال آنهاست بزودترین
فرصت بہ این کمال مشرف می شوند و کسیکہ دارای این جذب نباشد بعد از انقضای مدت طویل
باین کمال مشرف نخواہند شد تا نگفتہ نما ند کہ مجبان ہیچ وقت بمقام محبوبان رسیدہ نمی توانند۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کشتی کوشش عاشق بیچارہ بجائے نہ رسد
 بیت مرا اگر تو سن دل نیست در راه
 بیت افغانی افغانی پہ خیل کرم در راتہ راشہ
 دگنہ پیٹی لہ در تلو پاتہ کر مہ

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرماید ملتہم فکر نفی و اثبات باشد الخ چون میر محب اللہ بولایت کبریٰ رب
 بود بنا بران حضرت امام برے او ارشاد میفرماید کہ بہ تکرار این کلمہ ہمہ مرادات را نفی کند تا کہ درد دل بجز
 عشق محبوب حقیقی چیزے نہ ماند زیرا کہ تا کہ دشمن از اندرون خانہ بہ بیرون رانده نشود دوست نمی آید
 بعد از برآیدن دشمن دوست خود بہ خودی آید حضرت حافظ شیرازی میفرماید
 قرا منظر چشم من آشیانہ تست کرم نما و فرود آ کہ خانہ تست

مکتوب چہاردم

حضرت امام میفرماید آنجا کہ ذات بحت است الخ یعنی در مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ
 نسبت وجوب و وجود نیست و ہستی او تعالیٰ بذات مقدس خود است نہ بہ عروض وجود اما ہم
 اشیاء دیگر عروض وجود است و آنچه در آیات کریمہ ارشاد است کہ "بہ مثل او تعالیٰ چیزے نیست" یک
 معنی ان این است کہ تمام اشیاء دیگر بہ عروض وجود موجود اند و تنہا ذات مقدس او تعالیٰ است
 بذات خود موجود است نہ بوجود۔

مکتوب پانزدہم

حضرت امام میفرماید ازین امر بہ مقتضائے بشریت الخ یعنی چون از سعی و کوشش دوست
 راجع برہائی فقیر مفادی بدست نیاید بنا بران یک اندازہ حزن و اندوہ عاید عالم شدہ بود اما

بہ شادمانی مبدل گردید و فقیر متیقن شد کہ اگر سبزہ ایلام و انعام محبوب را یکسان بے بیند و ہر دورا
از افعال محبوب براند تنگی سینہ و غم و اندوہ کہ دام مفہومی ندارد اما این نعمت بعد از تزکیہ نفس و کمال
قرب بیسری گردد۔ آنچه میفرماید، بلکہ لذت ایلام نسبت بہ انعام زیادتر است عجب معاملہ است الخ۔
یعنی کسانیکہ سبب آزار فقیر گردیدہ اند نسبت بدیگران بہ نظر فقیر محبوب تر اند زیرا کہ آہنا مظهر فعل
محبوب اند و عاشق خواہان ظہور فعل محبوب است و بہ خصوصیت فعل کارے ندارد کہ ایلام است
و یا انعام، ضرب المثل مشہور است کہ میگویند زدن جیب کتمش است یعنی شیرین است۔ و آنچه میفرماید
پس بدی آن شخص خواستن الخ یعنی عارف در حق اشخاص جفا کار دعائے بدی کند زیرا کہ منافی محبت
محبوب است خلاصہ اینکہ آہنا مظهر فعل محبوب اند و فعل محبوب محبوب است۔

مکتوب شانزدہم حاجت تشریح نیست۔

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید پس ادائے شکر او تعالیٰ منحصر الخ یعنی شکر آن حق سبحانہ و تعالیٰ بہ عقلا
بیش ثابت بودہ اما شناختن آن مربوط بہ شریعت است زیرا کہ بدون شریعت درح و ذم معلوم شدہ
نمی تواند نہ می بینی چوپانی حضرت موسیٰ علیہ السلام میگفت کہ خدا یا کجا هستی کہ شیر و باست برائے تو
بیاوردم و پیزار و چارق ترا بدوزم پس شکر آن است کہ شریعت نشان دادہ است و تیر ریاضت کہ
خلاف اقتضایات شرع مقدس باشد آنہم مدارا اعتبار نیست چنانچہ ریاضات جوگیان و برہمنہ
و فلاسفہ یونان پس طرز شکر موقوف بہ شریعت است۔

و آنچه میفرماید فاقد عمل الخ یعنی مسلمانیکہ عقیدہ کامل داشتہ و عمل نیک نکرده باشد و برین
توبہ بمیرد، معاملہ او مقوض با رحم الرحمن است کہ عذاب کند و یا بہ بخشند اما شخص کہ توبہ کند حق تعالیٰ
گناہان او را می بخشد و اشخاص توبہ کار بے گناہ اند اما کسیکہ فاقد اعتقاد باشد از مغفرت محروم است
و آنچه میفرماید خداوند تعالیٰ بذات مقدس خود موجود است الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ باعث

ہستی او تعالیٰ است و ذات دیگران باعث ہستی آنها نیست بلکہ آنها بہ عرض وجود موجود شدہ
 و آنچه میفرماید شریک وقتی در کار بود الخ یعنی ذات مقدس الہی برائے تمام ہمت کافی بودہ و دیگران
 محتاج اوست و او تعالیٰ بہ هیچ کس محتاج نیست پس بخداے دیگر چہ حاجت۔ و آنچه میفرماید چنانچہ
 مقرر علمائے اہل حق است الخ یعنی بوجود خارجی صفات ثمانیہ غیر از اہل سنت طوائف دیگر راہ نیافتہ اند۔
 تبصرہ: اگرچہ ذات مقدس او تعالیٰ در تمام کمالات خود کامل بودہ محتاج بہ هیچ صفت
 نیست مگر صفات مقدسہ داراے فوائد ذیل می باشد۔

(۱) اگر صفات در بین ذات مقدس و عالم حایل نباشد تمام عالم طعمہ حریق خواهد شد زیرا کہ
 طاقت شمعان ذات مقدس ندارند۔

(۲) ذات مقدس او تعالیٰ غنی و مستغنی است و بہ عالم هیچ مناسبت ندارد۔ پس عالم بدن و اسط
 صفات از ذات مقدس او تعالیٰ استفادہ کردہ نمی تواند زیرا کہ از روی عادت افادہ و استفادہ مربوط
 بہ مناسبت است و صفات او تعالیٰ یک نوع مناسبت بعالم امکان داشتہ می باشد زیرا کہ علم با تمونہ
 عالم او تعالیٰ و قدرت با تمونہ قدرت او تعالیٰ است ذات او تعالیٰ در عالم تمونہ ندارد و در بارہ زیارتی صفات
 ثمانیہ آن ذات یکتا اہل سنت لائل عقلی، نقلی علمی و کشفی دارند کہ تفصیل آن قبلاً تذکار بایقتماست۔
 تبصرہ: صفات ذاتی آن ذات یچون عبارت از ان صفاتی است کہ حق تعالیٰ بآن
 موصوف است و بہ اضداد آن موصوف شدہ نمی تواند۔

سوال: صفات ذاتیہ دیگر ہم موجود است چنانچہ از لیت و ابدیت و قدم و بقا و غنا و غیرہ
 پس متحصر دانستن صفات ذاتیہ بہ صفات ہشت گانہ بکدام اساس خواهد بود؟
 جواب: صفات ذاتیہ دو قسم است۔

(۱) یک قسم صفات ذاتیہ است کہ داراے وجود خارجی میباشد چنانچہ صفات ثمانیہ متعارفہ کہ
 عبارت از حیات، علم، قدرت و ارادہ و سمع و بصر و کلام و تکوین است۔

(۲) قسم دیگر صفات ذاتیہ است کہ داراے وجود خارجی بنورہ بلکہ انتزاعی و اعتباری است

چنانچہ ازلیت و ابدیت وغیرہ۔ و آنچه میفرماید غیر از اہل سنت از فرق مخالفان بوجود صفات زائدہ
 قابل نیستند الخ یعنی فرق دیگر اسلامیه بدون اہل سنت و جماعت صفات ثمانیہ را بوجود خارجی نمیدانند
 دلیل شان این است کہ زیادتی صفات را تعدد قدا تصور میکنند راہا نمیدانند کہ صفات ثمانیہ قدیم
 بالذات نبوده بلکہ قدیم بالغیر اند و قدیم ذاتی مخصوص ذات مقدس است، پس تعدد قدا بالذات
 وجود ندارد صفات ثمانیہ قدیم بالذات نمی باشند۔ و آنچه میفرماید کہ صوفیہ متاخرین این فرقہ ناجیہ نیز
 صفات را عین ذات گفته اند الخ یعنی صوفیہ وجودیہ و بعضی صوفیہ متوسط زیادتی صفات را کشف
 نکرده اند۔ حضرت امام در مکتوب میفرماید چونکہ آنها در مراتب و حوب بصارت کامل نداشتند در شغشان
 تجلی ذاتی صفات از نظر شان مستور مانده است اگر بصارت شان در مراتب و حوب بکمال میرسد
 آنگاہ بہ نور ذات مقدس زیادتی صفات را متاثرہ میگردند و آنچه میفرماید اگر چه صوفیہ از نفی صفات
 تخاصی دارند اما از تبار عبارات شان نفی صفات لازم است الخ یعنی وجودیہ میگویند کہ غیر از ذات
 مقدس او تعالی هیچ چیز وجود خارجی ندارد ازین گفتار شان انتقال صفات ہم معلوم می شود۔
 و آنچه میفرماید مخالفان کمال را در نفی صفات انگاشته اند الخ یعنی مخالفان از تعدد قدا اگر بخت
 و از نصوص قرآنی جدا افتاده اند و این دو چیز را نفیہ اند۔

(۱) اینکہ صفات ذاتیہ قدیم بالذات نمی باشند (۲) اینکہ زیادت صفات در نصوص قرآنی
 ثابت است زیرا کہ علیم ذاتی است کہ علم با او قیام داشته باشد و قدر ذاتی است کہ قدرت با او قیام
 داشته باشد و اگر در اطلاق علیم و قدر قیام قدرت و علم ضرور نبوده باشد لازم میشود کہ دیوار و حجر را
 ہم عالم و قادر بدانیم و چون اطلاق عالم و قادر باین دو چیز صحت ندارد معلوم است کہ در اطلاق
 عالم و قادر قیام علم و قدرت شرط است۔ و آنچه میفرماید اما از اصول و تبار عبارات ایشان نفی صفات
 لازم است الخ یعنی صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس او تعالی هیچ چیز را بوجود خارجی نمیدانند پس
 ازین گفتار شان نفی صفات لازم می آید۔ و آنچه میفرماید مگر احکام کاذبہ ایشانرا الخ یعنی کسانی کہ فلاسفہ
 را حکیم و حکما میدانند البتہ اقوال ایشان را مطابق نفس الامر میدانند زیرا حکیم شخص است کہ بیان او

مطابق واقع ہو رہے باشد۔ آنچه میفرماید از ازل تا ابد یہ یک کلام متکلم است الخ یعنی صفت الکلام او تعالیٰ یک نور لسیط و قدیم است کہ تمام کتب منزله سماوی از قبیل تورات و انجیل و زبور و صحائف منزله و فرقان مجید تعبیر از ان است۔

تبصرہ: کلام دو نوع است یکے کلام نفسی است کہ آن قدیم است و دیگرے کلام لفظی است کہ عبارت از حروف و کلمات کتب منزله سماوی است کہ این کلام حادث است اما بہتر است کہ بر روی ادب و احترام آنرا نیز حادث نگاریم۔ پوشیدہ نمائند کہ اطلاق کلام بہ ہر دو قسم کلام او تعالیٰ اطلاق حقیقی است و ہر دو قسم کلام نفسی و لفظی در حقیقت کلام او تعالیٰ اند و منکران کافر است۔ و آنچه میفرماید وسعت در ذات و صفات آنحضرت جل سلطانہ از عالم بچون است الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ واسع است لہذا آن وسعت بے چون است و مثل وسعت عالم امکان نیست۔ و آنچه میفرماید بلکہ رائی و بینندہ نیز از بچونی حظا وافر خواهد یافت الخ یعنی اہل بہشت نیز وجود بچون پیدا می کنند و بواسطہ وجود بچون بچون حقیقی رومی بینند۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ موجودات دنیویہ از عدیات مرکب اند و یک جزء وجود انہا عدم است و موجودات آخرت و حبت از تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ مرکب اند و تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ بچون اند الخ۔

سوال: ازین بیان اعترض حکمائے یونان وارد میگردد زیرا کہ حکمائے یونان از حشر اجساد منکر اند میگویند بدنی کہ عبارت و معصیت کردہ بود خاک شدہ و ناپدید گشتہ پس چہ گونه بہ دوزخ و جنت خواهد رفت؟

جواب: حکمائے یونان نمی دانند آن ذات مقدس کہ تمام عالم را از کتم عدم بہ صحرائے وجود آورده است می تواند کہ آن اجزای اصلییہ را نیز دوبارہ موجود گرداند و آنچه گفتہ شد کہ موجودات جنت از تجلیات صفات و شیونات است معنی آن این است کہ اجزای اصلییہ انسان فناے و نقلے در صفات و شیونات دانئیہ حق تعالیٰ پیدا کردہ و انعکاس تجلیات را بخود گرفته اما حقیقت اصلی

خود را از دست نداده اند۔ آنچه میفرمایید مستشهد مخالفان قیاس غائب است بر شاہد الخ یعنی منکران رویت اخروی میگویند کہ چیزے کہ جسم و جسمانی و مکانی نبوده باشد و در مقابل چشم انسان واقع نگردد دیدہ نمی شود و این ہاں فہمیدہ اند کہ چشم آخرت و رویت چشم آخرت بلا کیف است و پرویت چشم ہاے این جہان مقایسہ شدہ نمی تواند۔ آنچه میفرمایید باید دانست کہ بہشت و باورای بہشت الخ یعنی جنت و جہنم در قرب و بعد بہ نسبت حضرت کبریائی برابر اند و چنین نیست کہ بہشت بہ خدا نزدیک و نار و غیرہ دور تر است بلکہ خلد برین یک صفت فوق العادۃ داشتہ کہ حق تعالی ازان جا دیدہ میشود آنکہ حق تعالی در جنت است ولی این قدر بہت کہ جنت دارا الجلال محل دیدار او تعالی است و این جنت یک لیاقت و فوقیتی دارد کہ ازان جا ذات بے چون حضرت حق سبحانہ تعالی دیدہ میشود و غیر جنت این لیاقت ندارد۔ آنچه میفرمایید در دنیا رویت واقع نیست الخ یعنی دیدار آن ذات یکتا، اگرچہ در دنیا ممکن است بگر واقع نیست زیرا کہ دنیا و بصر دنیا لیاقت آن دیدار را نداشته و شایستہ آن نیست۔

تذکرہ: امکان وقوع دیدار و تعالی از سوال حضرت موسی معلوم است اگر ممکن نمی بود حضرت موسی کہ یک پیغمبر اولو العزم است سوال دیدار جمال او تعالی را نمی کرد و آنچه میفرمایید در حق اینہا ہمان جواب حضرت موسی است الخ یعنی تفصیل علم این واقعات و این تشریحات و این تفاوت ہا مفوض بہ علم حق تعالی است و بندگان از تفصیل آن عاجز اند۔ آنچه میفرمایید باید دانست کہ بہشت و باورای بہشت الخ یعنی در وقت دیدار و تعالی حق تعالی در بہشت نیست اما اجات را حق تعالی لیاقتی دادہ است کہ جنتیان در جنت پرویت بلا کیف خداوند جہ مشرف می شوند و این رویت و قابلیت رویت مربوط با آخرت است و دنیا این لیاقت ندارد۔ آنچه میفرمایید افعال عباد مخلوق او بندہ الخ یعنی خالق افعال بندگان حق تعالی است و بندہ را خالق افعال گفتہ نمی توانیم زیرا کہ خالق را بباید کہ از نتیجہ افعال خود کہ عاقبت آن چہ خواهد شد آگاہی داشتہ باشد در حالیکہ بندہ داراے چنین اوصاف نیست پس بندہ را خالق افعال گفتن درست نیست لهذا کاسب فعل خود بندہ و خالق آن

حق تعالیٰ است یعنی تخلیق آن فعل مربوط بہ ارادہ او تعالیٰ و کسب بندہ می باشد۔

سوال: وقتیکہ کسب بندہ در مفعولیت فعل قدرت خلق نداشته پس بندہ چرا مستحق ثواب و عذاب گردد؟

جواب: حق تعالیٰ از کمال رفت و مہربانی تخلیق خود را نلیع قصد و کسب بندہ خود را ساختہ است اگر بندہ قصد نماید کہ کار خوبی را انجام نماید خداوند تعالیٰ آن فعل را کہ بندہ قصد کردہ است مطابق میل بندہ خلق می کند و بندہ در قصد و کسب آن فعل مستحق ثواب می گردد و اگر این قصد و کسب بندہ بیک فعل ناشایستہ تعلق بگیرد بعد از تخلیق خداوندی بندہ بواسطہ قصد خود مستحق عذاب می گردد زیرا کہ آن فعل بہ ہر دوے خلق و کسب وجود آردہ است۔ آنچه میفرمایید عقل ہر چند حجت است یعنی عقل ہمبندی و نیکی می باشد اما در تیز خود ناقص است۔ نہ می بینی کہ حکماء یونان کہ عاقل تر از مردم بودند بہستی و بگانگی و مخالفت او تعالیٰ پے نبرہ اند و عقول شان تناقض ہم دیگر افتادہ است۔ آنچه میفرمایید بعد از اتیان اعمال صالحہ اوقات خود را بہ ذکر الہی جل شانہ معمور باید داشت و اگر ظاہر را بخلق مشغول دارند باید کہ باطن بحق باشد الخ پوشیدہ نماید کہ در وقت فنا و بقا ظاہر سالک از باطن او تفریق می یابد لهذا اشتغال ظاہر سالک بہ باطن او ہیچگونہ تاثیری وارد نمی نماید۔ آنچه میفرمایید مقصود اصلی از ذکر قلبی زوال گرفتاری مادی است الخ یعنی تا وقتیکہ سالک از گرفتاری مادی خلاص نشود و مادی را فراموش نکند از حقیقت ایمان بے نصیب است و دارال صورت ایمان است و بعد از حصول حقیقت ایمان انسان از تعیل او امر و ترک مناسی محفوظ گردید میگوید

بعد ازین دست من دامن دوست بعد ازین گوش من و حلقہ یار
بیت افغانی ناچہ یاری کرڈ ما نخری کرڈھ
اوسے دی زلڑس یہ لگدہ او بہرہ

مکتوب ہنردہم

حضرت امام این مکتوب تشریف را نیر در مجلس گوایار نوشتہ اند حضرت امام بہ میر محمد نعمان توصیہ فرمایند

کہ طالبان حق تعالیٰ را خدمت کنند و در تریبہ آہنہا تقصیر نہ نمایند۔ آنچه میفرمایند دیگر بہ نویسند کہ
مکتوب اقریبیت معقول شدیانہ الخ

تبصرہ: میرنعمان از حضور حضرت امام پر سیرہ بود کہ ذات حق تعالیٰ از بندہ بہ بندہ چہ طور
نزدیک تر خواہد بود۔ حضرت امام در مکتوب اول ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیات جواب اور مفصل تحریر
نمودہ و دلائل اقریبیت او تعالیٰ را بیان نمودہ اند۔ حاصل اینکہ برائے ماہیت ظلی بہ نسبت خود
ماہیت اصل نزدیک تر است۔

مکتوب نوزدہم

حضرت امام میفرمایند ثنا است پروردگار عالمیان را در آسانی و سختی و راحت ہا و تکلیف زیرا
فعل حکیم از حکمت خالی نیست الخ یعنی معلوم می شود کہ این مکتوب شریف را نیز در محبس تحریر فرمودہ اند
حضرت امام در مکتوبی میفرمایند حاصل آن مکتوب اینکہ بعضی مدارج قرب مربوط بہ این محنت کدہ بود
و میفرمایند کہ بعد از این محنت از ایمان شہودی بہ ایمان غیبی مشرف شدہ ام۔

تبصرہ: ایمان شہودی تعلق بہ ظلال داشتہ و در دنیا با اصل رسیدن نہایت قلیل
بلکہ اقل قلیل است۔

تذکرہ: غیب دو معنی دارد: اول اینکہ ایمان من در این وقت بعد از ایمان شہودی غیب
تبدیل شدہ چنانچہ کہ عوام ایمان بہ غیب دارند فقیر نیز ایمان غیبی داشتہ می باشم این قدر فرق است
کہ غیب عوام قبل از شہود مراتب و جوب است و غیب فقیر بعد از شہود مراتب و جوب معنی دوم آنکہ آن ذات
مقدس کہ غیب است بہ آن رسیدہ ام و غیب دیگران در حق فقیر عیانی گردیدہ است و بہ رویت قلی مشرف
شدہ ام۔ حافظ شیرازی میفرماید۔

تعالی الشرح دولت دارم امشب
بجرا اللہ نکو کردارم امشب

مکتوب ہسٹم

حضرت امام میفرماید تعبیر واقعہ کہ از عالم مثال نوشتہ بودند الخ یعنی چیزیکہ شما بہ کشف خود در عالم مثال دیدہ اید نزدیک است کہ در عالم شہادت بہ بیند آنچه میفرماید واقعہ تربیت حضرت عیسیٰ علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام الخ یعنی برائے مسترشد لازم است کہ ازہر منبع و مقامیکہ فیض بیتد آنرا از پیر خود بداند زیرا کہ چون شیخ جامع لطائف است آن لطیفہ او کہ بہ حضرت عیسیٰ مناسبت داشتہ بصورت حضرت عیسیٰ ظہور فرمودہ و در حقیقت لطیفہ مرشد او است یعنی لطیفہ حقی مرشد او مناسبت بہ حضرت عیسیٰ داشتہ می باشد زیرا کہ حضرت عیسیٰ از طریق لطیفہ حقی رسیدہ است و آن لطیفہ پیر بصورت مبارک حضرت عیسیٰ منمثل گردیدہ و تربیہ طالب فرمودہ است و در حقیقت لطیفہ پیر او است۔

تذکرہ: در تصوف ثابت است کہ اگر مریدیکہ مرشد دیگر را می بیند کہ تربیہ او را می کند در حقیقت لطیفہ مرشد خود او است کہ بآن شیخ دیگر مناسبت داشتہ بصورت او ظہور فرمودہ است یعنی امکان آن است کہ لطیفہ قلبی مرشد شما بصورت پیر آدمی مشرب منمثل و لطیفہ روحی مرشد شما بصورت پیر روحی مشرب و پیر اسمی مشرب منمثل گردد و لطیفہ سری مرشد شما بصورت شیخ موسوی مشرب منمثل و لطیفہ حقی مرشد شما بصورت پیر عیسوی مشرب و لطیفہ اخفائی مرشد شما بصورت پیر محمدی مشرب گردیدہ و شما را تربیہ می نماید در این وضعیت ابتلاء مرید است کہ بہ مرشد خود بکدام اندازہ اخلاص اشتہ است

مکتوب ہست ویم

حضرت امام میفرماید از این جملہ در حدیث صحیح آردہ است کہ ہفتاد ہزار کس الخ یعنی حدیث شریف حکم فرماست کہ ہفتاد ہزار نفر از امت آنحضرت بے حساب بہ بہشت خواہد رفت۔ حضرت علامہ سیوطی در کتاب بدور السافرہ "حدیثی نقل کردہ است کہ ہمراہ ہر یک از ہفتاد ہزار نفر مذکور ہفتاد ہزار دیگر نیز بہ بہشت خواہند رفت بیچ جائے تعجب نیست مرحمت خداوندی غیر تنہای میباشد

آنچه میفرماید در این مقام سر عظیم نهفته است که اظهار آن از مصلحت دور است الخ یعنی اظهار
 مهربانی های او تعالی مناسب دیده نمی شود زیرا که سبب فرو گذاشتن عمل خواهد گشت۔ آنچه میفرماید
 اگر تواند دریافت شاید تواند دریافت الخ یعنی اگر آن مکتوب را بیای شاید که این اسرار درک نمائی۔
 پوشیده نماید که آن مکتوب شریف در او اهل حصه ششم یعنی حصا اول در قروم می باشد که فضائل این
 امت مرحومه در آنجا درج است شکر این نعمت عظمی را بکدام زبان و کدام جوارح ادا خواهم کرد که
 حق تعالی ما و شمار امت مرحومه سردار دو عالم گردانیده است۔ آنچه میفرماید دیگر رسیده بودند که علم
 حق سبحانه تعالی الخ

تبصره: علم دو قسم است ۱) علم حصولی (۲) علم حضوری۔ علم حصولی سبب احاطه معلوم
 است زیرا که علم حصولی عبارت از حصول معلوم است در علم پس علم حصولی مستلزم تخدیر و تناسی
 معلوم است۔ و علم حضوری نه چنان است زیرا که علم حضوری عبارت از حضور درک است به
 فتحه را نزد درک به کسره را و این مستلزم تخدیر و تناسی معلوم نیست پس علم او تعالی بذات مقدس
 او تعالی سبب تخدیر و تناسی ذات مقدس نمی گردد زیرا که علم حضوری است۔

مکتوبات ۲۲ و ۲۳ و ۲۴ حاجت به تشریح ندارند۔

مکتوب بست و پنجم

حضرت امام میفرماید که نتیجه آن ثواب است نه درجه قرب الخ
 تبصره: عمل دو نوع است: عمل ابرار و عمل مقربین۔ عمل ابرار آنست که سبب ثواب
 بوده اما سبب عروج و نزول فتا و تقاضای گردد، و عمل مقربین آنست که سبب فتا و تقاضای حجابها
 میگردد چنانچه در حق بتدی عمل مقربین عبارت از ذکر اسم ذات است که به اجازه مرشد کامل تکرار
 گردد که این ذکر سبب قرب الهی میگردد۔ ناگفته نماند که بعضی مجربین بے واسطه مرشد بدرجه قرب
 مشرف می گردند۔ ذالک فضل الله۔ اما آنها اقل قلیل اند۔

تبصرہ: باید دانست کہ عمل مقربین چند نوع بوده و در ابتدا تکرار اسم ذات عمل مقربین بود و اعمال دیگر عمل ابرار است و در ولایت کبری و علیا نفی و اثبات و اولاد لسانی عمل مقربین بوده و تکرار اسم ذات عمل ابرار است اما در کمالات نبوت تلاوت قرآن عظیم الشان عمل مقربین بوده و اعمال دیگر در حلقہ عمل ابرار است۔ مصرع۔ ہر سخن جاے و ہر نکتہ مکاتے دارد۔

مکتوبات بست و ششم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ چنانچہ بذات خود موجود است یعنی حق تعالی در ہستی خود بہ عروض وجود مختلف نبوده بلکہ بذات خود موجود است و دیگران بہ عروض وجود اند۔ همچنان ذات بیچون و بے چگون یکتا او تعالی بذات خودی و عالم و قادر و مرید بیانشہ صفات ثمانیہ ذات ایزدی اگرچہ موجودات خارجی باشند اما ذات خداوندی بہ صفات بیچ احتیاج ندارد بہ ذات خود عالم است نہ بصفات علم و بذات خود قادر است نہ بصفات قدرت۔ ناگفتہ نماز کہ خود عالم کمالات ذاتیہ عین ذات او تعالی بوده و صفات ثمانیہ حق تعالی ظہورات آن کمالات ذاتیہ است در مرتبہ دیگر و مرتبہ صفات غیر مرتبہ ذات مقدس است۔

س: در صورتیکہ او تعالی بہ صفات حاجت ندارد فواید صفات چہ خواہد بود؟

جواب: صفات ثمانیہ ذاتیہ او تعالی دارے فواید زیادی بوده کہ یکی ازان جمله آن است کہ اگر صفات مذکورہ در بین حق تعالی و بین عالمیان حائل نباشد و شعثان ذات او تعالی بہ عالم برسد در آن وقت عالم بدون طعمہ حریق چیز دیگری نخواہد بود زیرا کہ عالمیان تاب تو ان شعثان تجلی ذات مقدس ندارند اما صفات ثمانیہ چون ظہورات کمالات ذاتیہ اند و در مرتبہ ثانی قرار دارند بنابراین مناسبست فی الجملہ بعالم دانستہ و سبب مبادی فیوض عالمیان گشتہ اند و عالم بواسطہ مبادی فیوض خود کہ صفات ثمانیہ حق تعالی است۔ از ذات حق تعالی مستفیض می شود زیرا کہ عالم بذات او تعالی بیچ مناسبست ندارد۔ اگر صفات ثمانیہ وجود نداشته باشد عالم از ذات او تعالی بیچ استفادہ کردہ نمیتواند۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ ذات مقدس او تعالیٰ برے او تعالیٰ بہ آن علم معلوم است کہ عین ذات او تعالیٰ است و حق تعالیٰ بذات خود حی است و بذات خود عالم است نہ بہ صفت علم و علمیکہ از صفات باشد بہ درک ذات مقدس نمی رسد۔

سوال: در صورتیکہ علم او تعالیٰ کہ از صفات او تعالیٰ است بذات او تعالیٰ رسیدہ نمیتواند پس عارف چگونہ از ذات او تعالیٰ بحث کردہ می تواند۔

جواب: عارف دلائل را بہ تجلی افعال و صفات فعلیہ او تعالیٰ رنگین و بہ تجلیات آنها منعکس میگردد و این انعکاس سبب عروج او بہ صفات ثنائیہ میگردد و باز بہ سبب انعکاس صفات ثنائیہ قابل عروج بہ کیف مرتبہ ذات مقدس گردیدہ و بہ انعکاس آن مرتبہ مقدسہ نیز رنگین میگردد و بیان عارف از مرتبہ ذات مقدس بہ سبب آن انعکاس است کہ از تجلی ذات او تعالیٰ بہ اور رسیدہ است مقولہ مشہور است کہ میگویند۔ بیت

علم حق در علم صوفی گم شود این سخن کے با و مراد شود

یعنی علم او تعالیٰ کہ از صفات او تعالیٰ است در مرتبہ ذات او تعالیٰ معدوم است یعنی ازان مرتبہ مقدسہ پایان تراست و علم صوفی کہ انعکاس ذات مقدس او تعالیٰ است در اں مرتبہ رسیدہ است و می رسد۔ آنچه میفرماید صادر اول چه بود الخ یعنی فلاسفہ یونان گفتہ اند کہ عقل اول از ذات مقدس او تعالیٰ بدون ارادہ یعنی بالا ایجاب موجود گردیدہ و از عقل اول عقل ثانی و فلک اول موجود گردیدہ و باز عقل ثانی سبب پیدایش عقل ثالث و فلک دوم گردیدہ علی ہذا القیاس تا بہ عقل عاشق گفتہ اند و عقل عاشق را عقل فعال میگویند در این جا محشی مکتوبات قدسی آیات در حاشیہ یک غلطی کردہ کہ صادر اول را بہ عقل فعال ترجمہ کردہ است بلکہ بہ نزد حکماء یونان صادر اول عقل اول است و عقل فعال عقل عاشق است چون قول حکماء یونان یک کذب محض بودہ۔ بنا بر این حضرت امام قول حکماء را تردید میفرماید کہ صادر اول چه بود کہ بدون پردہ صفات در اوار ذات او تعالیٰ مضمحل و ناچیز نگردد یعنی قول عقول عشرہ غلط محض است۔ آنچه میفرماید۔ مصرع

سیاہی از حبشی کے رود کہ خود رنگ است الخ

یعنی ممکنات مربوط ظلال صفات او تعالیٰ است و ذات آہتا توسط صفات مخلوق گردیدہ و
 این ظہیت در ذات آہتا است کہ بذات مقدس او تعالیٰ پیچ مناسبست نذر اندواچہ میفرماید
 و من بعد ہذا ما یدق صفاتہ الخ یعنی بعد ازین معاملہ قرب ذات مقدس او تعالیٰ است
 کہ در تعبیر نمی گنجد۔ آنچه میفرماید بندہ حق نشود الخ یعنی بندہ ہر وقت بندہ است۔ مصرع
 زمین فلک شود و آدمی خدا نشود

اما از فصل او تعالیٰ دوستان او تعالیٰ از ذات مقدس او تعالیٰ جدا نمی باشند و بہ سبب
 محبتی کہ بہ آہتا عنایت شدہ با ذات او تعالیٰ می باشند و در حق آہتا معیت از جانبین است یعنی
 آہتا با خداوند و خداوند با ایشان است و دیگران نہ چنان است زیرا کہ اگرچہ او تعالیٰ با آہتا است
 لکن آہتا از ذات او تعالیٰ محروم و مجبور اند چنانچہ عارفی فرمودہ است۔

یا نزدیک تر از من بہ من است این عجب تر کہ من ازوے دورم

یعنی ذات مقدس او تعالیٰ با تمام عالم یک معیت بلاکیف داشتہ می باشد اما مجبوران را بہ او تعالیٰ
 معیت نبرده و مجبوران را صراحتاً محبت بواسطہ محبت کہ بہ آہتا عنایت گردیدہ حضرت آہتا نیز با
 ذات او تعالیٰ معیت داشتہ می باشند و در حق شان معیت از جانبین است۔ اما در حق دیگران
 از ان طرف معیت پورہ و این طرف ہجران است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ در بین مجاہدان
 و ذات او تعالیٰ پیچ حجابے نیست زیرا کہ آنحضرت میفرماید کہ شخص با کس است کہ باو محبت
 داشتہ باشد و محبت پیچ دقیقہ حجاب را نمی گذارد زیرا کہ حجاب مانع معیت است خلاصہ
 اینکہ معیت دو نوع است یکے معیت عام است و دیگر معیت خاصہ معیت عامہ نصیب ہم
 عالم است اما معیت خاصہ کہ از جانبین است نصیب دوستان خاص او تعالیٰ است چنانچہ
 تفصیل ان گذشت۔ آنچه میفرماید اگر از اصل بالا نرود الخ یعنی اگر یار از اصول خود کہ ظلال صفات
 و خود صفات او تعالیٰ می باشد بالا نرود آمدن را چہ فائدہ بود یعنی سبب ایجاد عالم و فائدہ
 ایجاد وصول و رسیدی است بہ ذات اینرود لا یرال و محبوب یا جمال اگر ان میسر نشود فائدہ ایجاد

عالم مقہومی نخواہد داشت۔ بزرگی میفرماید بیت

گفتم روم بخواب کہ بینم جمال دوست
آہم نشد بیسرو سودای خام شد

خلاصہ اینکه نزد عاشقان او تعالی آمدن بے معرفت بدون ما حاصل است۔ بیت

درین دیار بیدان زندہ ام کہ گاہ گاہے
نسیم عاطفتے زان دیار می آید

آنچه میفرماید اتصال بے وصل در ہمہ وقت داشت الخ یعنی در وجود انسان کہ ظلال صفات او تعالی بود

است در وقت محرومیت نیز یک اتصال بلا کیف در حق او موجود است اما بے فائدہ۔ افغانی

جانان لہ ماسرہ قریب دی
زچہ غافلیمہ محرومہ پانہ شومہ

آنچه میفرماید کار نیست کہ اصل را در رنگ ظل زینہ باید ساخت الخ یعنی مردان او تعالی اصول خود را

زینہ ساختہ و بہ سبب انعکاس تجلیات افعال و صفات مقدس او تعالی بہ ذات مقدس رسیدند

آنچه میفرماید جواب نہ آفاقی است و نہ انفسی الخ یعنی سیر آفاقی و انفسی ناوقتہ است کہ سالک از آفاق و

انفس نگذرشتہ باشد و بعد از ان سیر اقریبیت است کہ سیر صفات او تعالی است و رسیدن بہ تجلیات

ذاتیہ او تعالی است و این سیر اعارفان کامل سیر اقریبیت می نامند زیرا کہ افعال و صفات ثمانیہ و

ذات مقدس او تعالی از بابا نزدیک تر اند، آنچه میفرماید این سیر این اشکال نزدیک است این سیر

کہ از باب علم بوند الخ یعنی عارفان کہ بہ سیر اقریبیت میرسند و نوع اندیکہ از باب علم اند و دیگری

از باب جہل۔ یعنی صاحبان کشف و بدون کشف، پس نزدیک است کشف این سیر اقریبیت چنان

تفصیل وار معلوم است چنانچہ سیر دہلی و آگرہ۔

حضرت امام محبوبیت خود را اظہار فرمودہ و تخریث نعمت می کند ضرب مثل مشہور است کہ

”خدادادہ را خدادادہ است“ لے عزیز جذبات خداوندی حضرت امام را بجا رسانیدہ است کہ عقل عقلا

در تصویر آن حیران است۔

آنچه میفرماید کہ طاقت حائل ندارد الخ یعنی در معیت عارف بہ او تعالی ہیچ حایلی وجود ندارد۔

زیرا کہ سردار دو عالم معیت فرمودہ و معیت مانع حجاب بودہ و ہیچ حجاب را نمی گذارد۔

مکتوب بست و ہفتم

حضرت امام میفرماید، این دولت مربوط بحصول ولایت خاصہ است، یعنی گذشتن از مقاصد و ہواہائے نفس مربوط بولایت خاصہ است۔ پوشیدہ نماز کہ ولایت خاصہ دو نوع است۔

(۱) ولایت خاصہ بمعنای عام است کہ ولایت تمام اینکے عظام است از ہر کدھم شان کہ پورہ باشد و در این ولایت عارف بواسطہ فنا و بقا از خواہشات نفس ربانی می یابد۔

(۲) ولایت خاصہ یعنی خاص اشخاص است کہ تنہا ولایت آنحضرت است کہ درجہ انتہائی ولایت خاصہ می باشد، این مکتوب شریف مراد از ولایت خاصہ بمعنای عام است کہ عارف بواسطہ فنا و بقا بہ عروج و نزول مشرف و از خواہشات نفس ربانی می یابد بہ ولایت ہر نبی کہ برسد۔

تذکرہ: ولایت خاصہ یک قرب خاص است اما تمام مومنان در ولایت عامہ شریک اند و حق سبحانہ ہمہ مومنان را دوست میدارد چنانچہ حق تعالی میفرماید کہ خدا دوست آنان است کہ ایمان آورده اند اگرچہ این ولایت عامہ ہم یک نعمت بزرگی است اما این قدر است کہ در این ولایت عامہ انسان از خواہشات نفس ربانی نمی یابد و ایمان شان ایمان قلبی است و در مراتب ولایت خاصہ ایمان نفس نیریس است شتان بیگمہا۔ آنچه میفرماید بعضی از بانیستہا ازین قبیل است کہ حصول آن از خارج است الخ۔ تبصرہ: تا زمانیکہ نفس امارہ تزکیہ نشدہ و ساوس انسان و ساوس داخلی پورہ و مرض و ذاتی است اما بعد از تزکیہ نفس اگر وسوسہ رخ دید و وسوسہ خارجی است کہ القاکنندہ آن شیطان است و این نوع وسوسہ خارجی زود گذر پورہ و بعارف تا بثرے وارد کردہ نمی تواند و شیطان بہ گفتن لاجول می گریزد اما نفس انسانی تا کہ تزکیہ نشود مقابلہ اوسد سکندری است۔

مکتوب بست و ہفتم

در این مکتوب شریف حضرت امام در اطراف ثواب صدقات و خیرات کہ بہ ارواح موتی کردہ میشود

بیان فرمودہ ہدایت می دہد۔

تبصرہ: ہر عمل نیک و پسندیدہ کہ از ہر فردی از امتان آنحضرتؐ اجرا میگردد از اجراءے آن عمل ہر قدر ثوابیکہ بہ عامل میرسد بہمان پیمانہ ثواب بہ آنحضرتؐ نیز جامع میگردد۔ نیز کہ پیروان آنحضرتؐ ہر عمل خوبی را کہ انجام میدہند یا ساس ہدایت و متابعت آنحضرتؐ است لہذا آنحضرتؐ بہ ثواب کارہائے نیک فردی از افراد امتان شان شریک اند صدقہ بہ ارواح موتی نیز از حجلہ اعمال نیک است۔ تا بر آن ہر قدر صدقہ تا تیکہ بہ ارواح اموات کردہ میشود آنحضرتؐ نیز در ثواب ان شریک است یعنی بہمان قدر ثوابیکہ ازین عمل صدقہ بہ میت مطلوب میرسد بہمان پیمانہ ثواب بہ آنحضرتؐ نیز میرسد۔ پوشیدہ نمائند کہ در این مکتوب شریف از فرمایش حضرت امام چہین معلوم میشود کہ اگر در صدقہ تا تیکہ بہ ارواح موتی کردہ میشود آنحضرتؐ نیز شریک ساختہ شود در این صورت اگرچہ ثواب این صدقہ بروح میت بہ آنحضرتؐ نیز میرسد اما روح میت بحضور آنحضرتؐ نہ میرسد و اگر صدقہ کنندہ صدقہ را تنہا بہ میت بدہد آن میت ثواب آن صدقہ را گرفتہ بحضور آنحضرتؐ مشرف میشود و از ان جناب اخذ فیوض و برکات می نماید۔ بنا بر ان در صدقہ میت آنحضرتؐ شریک ساختہ نشود تا سبب تشرف میت گردد و نیز ناگفتہ نمائند کہ چون حقوق آنحضرتؐ از حقوق دیگران فوق تر است لہذا می باید کہ در وقت صدقہ یک قسمت صدقہ را تنہا برائے آنحضرتؐ و قسمت دیگر را بروح میت بدہد در این صورت ہم احترام ہر اردو عالم ہم امید تشرف آن میت است بحضور ہر اردو عالم و در صورت شرکت آن میت از مشرف شدن بحضور آنحضرتؐ محروم می ماند۔

سوال: سبب تشرف و عدم تشرف چیست؟

جواب: سبب تشرف میت در صورت عدم اشتراک آن است کہ آنحضرتؐ یدین شتراک ہم در ثواب میت شریک و نیز برائے میت یک فقر است کہ بواسطہ او با آنحضرتؐ ثواب رسیدہ و او بحضور مبارک مشرف می شود۔ آنچه میفرمایند از برائے قبول آنحضرتؐ کہ مقبول و محبوب است بہمانہ کافی است الخ یعنی اگر شخص بدون نیت خالص ہم درود بخواند ثواب آن با آنحضرتؐ میرسد زیرا کہ ذات مقدس او

محبوب رب العالمین است و در حق محبوب بہانہ کافی است و اگرچہ بخوانندہ درود کہ بدون نیت خوانندہ باشد از ثواب محروم است۔

مکتوب بست و نهم

حضرت امام میفرماید، ہمان محل باعث ازدیاد ایمان است بہ قرآن الخ یعنی معانی بعض کلمات قرآن شریف کہ از درک بشر بلند است و در فہم نمی گنجد دلیل آن است کہ قرآن معجز است و از فہم بشر بلند است و نیز کلام او تعالیٰ بے چون مطلق است و عالم تشکل از چون و چندان است و چون بہ چون مناسبت ندارد بتبار آن از فہم کلام بیچون عاجز و فاسر است و نا فہمیدن دلیل آنست کہ این کلام کلام خداوند بوده و بیچون است۔

حضرت امام در مکتوب بے میفرماید کہ اطلاق نورسم در مرتبہ کلام نفسی بہ قرآن کردہ نمیشود الخ یعنی کلام نفسی بے کیف است و نوریک چیز تکلیف است لهذا اطلاق نوریکہ بقرآن شدہ است این اطلاق در مرتبہ نزول و منزل است اما در مرتبہ خود کلام نفسی اطلاق نورسم بقرآن نمیشود زیرا کہ قرآن از نورسم بلندتر است۔

مکتوب سی ام

حضرت امام میفرماید، گر نگردد باز مسکین زمین سفر الخ

تبصرہ: روح انسان قبل از آنکہ در بدن تعلق گیرد مقام آن فوق عرش و متوجہ عالم قدس بودہ است ازینکہ قرب بیشتر و ترقیات روح در مقام اصلی روح امکان پذیرینہ بودہ و جہادنداشتہ بنا بران حکمت حق تعالیٰ مقتضی آن شدہ کہ روح در بدن انسان تعلق گیرد تا ہمراہ نفس مجاہد کند و بواسطہ این مجاہدہ بہ ترقیات و قرب بیشتر مشرف گردد۔ بنا بران روح را در بدن جاے داد۔ پوشیدہ نماید کہ روح بعد از تعلق در بدن عالم علوی را قراموش و گرفتار عالم سفلی گردیدہ اما حق تعالیٰ خواستہ بود کہ مقام اصلی روح را دوبارہ بیاد او بدہد و ترقیات عالی نصیب او گرداند۔ بنا بران از فضل و کرم خویش

حضرات انبیاء عظام را مبعوث گردانید تا مقام اصلی روح را بسازد و بدینہد و از ان مقام سابق خود نیز ترقی کند و بہ ذات مقدس رسیدہ شود۔

کسانیکہ دعوت انبیا را قبول و متوجہ عالم قدس گردیدند در نتیجہ بہ مراتب عالی رسیدند و کسانیکہ دعوت را قبول نکردند گمراہ و معضوب گردیدند۔ خلاصہ اینکہ از برکت مجاہدہ است کہ خواص بشر از خواص ملک افضل گردیدہ اند و فاجران از پہایم ہم پائین تر یا نندہ اند۔ اولئک کالانعام بل هم اضل۔
و آنچه میفرمایند چون از ان اصل بکرم حق تعالی اورا عروج واقع شود اصلی کہ فوق آن اصل است الخ

تبصرہ: تجلی کہ در وجود انسان است ظلال افعال او تعالی است و افعال و صفات فعلیہ او تعالی ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و شیونات و اعتبارات ظلال و پرتو ذات مقدس او تعالی است پس وقتیکہ انسان طرف اصول خود عروج فرماید اول صفات فعلیہ رسیدہ و در آنجا بقا و بقا برائے وی حاصل میگردد یعنی عالم ممکنات را فراموش و صفات فعلیہ مشہود او خواهد گشت و خود را عین صفات فعلیہ خواهد دریافت و بہ انعکاس صفات فعلیہ منعکس خواهد گشت اما ناگفتہ ماند کہ این فنا فناء ابتدائی و صوری است نہ حقیقی زیرا کہ صفات فعلیہ بر رخ و جوب و امکان است و عین و جوب نیست و وقتیکہ عارف بہ عنایت خداوندی از صفات فعلیہ عروج و بہ صفات ثبوتیہ برسد در آنجا نیز فنا و بقا حاصل و بہ انعکاس صفات ثبوتیہ منعکس خواهد گشت ہذا عروج شیونات و اعتبارات را نیز ہمین ترتیب قیاس باید کرد با آخرہ عارف مظہر تجلیات ذاتیہ گردیدہ و پرتو تمام اصول عالیہ بمنزلہ اجزائے او میگردد و وقتیکہ این عارف زا کر شود تمام اصول او ذاکر میگردد زیرا کہ او مظہر تمام تجلیات اصول خود گردیدہ و دیگران تنہا زبان خود ذاکر اند و از تجلیات و انعکاسات مراتب اصول بے خبر اند پس در بین عارف و دیگران فقط مشارکت صوری است و در معنی هیچ مشارکت ندارند حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم در مکتوبی میفرماید حاصل فرمودہ شان اینکہ عارف بدیگران قیاس نمی شود زیرا کہ تجلیات عالم و جوب در بدن عارف منکمن گردیدہ و در حجرہ او جائے گرفته و در بین او و مراتب و جوب هیچ مجلبے نمائندہ است بنابراین ہرچو عارف را بعوام قیاس نباید کرد۔ ناگفتہ ماند کہ علمائے ظواہر ازین معرفت بے خبر اند و علم تصوف و

راہ سلوک و طریقت را بہ بدعت منسوب ساختہ و از حقیقت شریعت بہ صورت شریعت اکتفا کردہ
 و از حقیقت آن کہ بطن قرآن است گریزان اند و دیگران را نیز می گریزانند تمی دانم کہ جرم آنها چہ طور خواہد شد
 کہ مردم را از حقیقت قرآن بازمی دارند و بطن قرآن را نمی شناسند بیت

قدسی ندانم چوں شود سوئے با زار جزا او نقد آمرزش بکف من جنس عصیان درغل

مصرع چوں ندیدند حقیقت رہے افسانہ زدند

بل الا انسان عدو لما جھل یعنی انسان دشمن آن است کہ نمی داند از عدم علم است کہ متابعت
 سردار دو عالم را محصور در متابعت ظاہری ساختہ اند و از حقیقت متابعت کہ داراے مراتب ہفتگانہ
 پورہ و تفصیل آن در مکتوب نمبر ۵۳ دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات درج است بے خبرانندہ اند
 مقولہ مشہور است کہ میگویند

عاقل بہ خرد خوش است و محنون بہ جنون

کل حزب بما لدیہم فرحون و نیز علمائے ظواہر از معراج مومنین کہ در نماز است بے خبرانندہ و از عروج جاتیکہ

در نماز دست میدہد بے بہرہ پورہ و نماز را مقصود بر ارکان ظاہری پنداشتہ اند بیت

چو آن کرے کہ در سنگے نہان است زمین و آسمان او ہمان است

بے مضمون حدیث قدسی است کہ حق تعالی میفرماید اولیایے من تخت قبائے من مستور اند کہ غیر از من

آہنہا را کسی نمی شناسد حضرت امام در مکتوبی میفرماید غیر نیکہ خداوندیہ دوستان خود را در نمی خواہد کہ

دیگران آہنہا را بشناسند بی اولیایے خدا کہ معشوقان و محبوبان او تعالی ہستند لہذا و تعالی محبوبان

و معشوقان خود را بہ دیگران نشان نمی دہد آنچه میفرماید ایمان و معرفت و سایر کمالات را بر این معنی

قیاس باید کرد الخ یعنی ایمان دیگران تقلیدی و استدلالی خواہد بود چنانچہ عوام و علمائے ظواہر بہ آن

ایمان مومن اند و ایمان اولیایے کرام ایمان شہودی است کہ بہ مراتب از ایمان استدلالی بلندتر است بیت

محمد دیدہ و موسیٰ شہیدہ شنیدہ کے بود مانند دیدہ

بیت گر بہ استدلال کار دین بودے فخر رازی را ز در دین بودے

حضرت مولانا یعقوب چرخمی در تفسیر خود در حق امام رازی میفرماید: بیت

چونکہ او من لم یذاق لہ یدر یور علم و تحصیلات او حیرت فرورد

حضرت حجۃ الاسلام امام غزالی میفرماید کہ علم حجاب اکبر است شرح فرمودہ شان چنین است کہ ولایت عبارت از تیان ماسوی است و علوم بسیار سبب گرفتاری بسیار است پس تا تمام ماسوی فراموش نگردد فلاح حاصل نیست و بقا خود فرع فنا است پس معلوم گردید کہ علوم اشیا حجاب اکبر است۔ تذکرہ: در وقت عروج تمام ماسوا فراموش میگردد اما در وقت گرفتن انعکاس صفات او تعالی و مقام تزل تمام علوم اعادہ میشود۔ اما عارف گرفتار ماسوی نمی گردد۔

سوال: وقتیکہ علم ماسوی اعادہ گردد فلاح فائزہ خواهد داشت۔

جواب: فنا و بقا گرفتاری ماسوی را معرہم میگردد و عارف مرجوع اگرچہ ماسوی را میدانند اما گرفتار ماسوی نمیگردند و عروج تعلق گرفتاری او را از عالم مقطوع ساخته و این شغل او بہ عالم صرف برائے ہدایت عالم است نہ بسبب گرفتاری بہ عالم و شغل دیگران بعالم بہ سبب گرفتاری آنها است۔ بزرگان اسلام فرمودہ اند کہ صوفی کائن و باین است یعنی در ظاہر با خلق و در باطن با او تعالی است۔ صوفیہ دل بیار و دست بکار اند و بہ سبب تفریق لطائف ظاہر از باطن جدا گردیدہ شغل ظاہری عارف مانع عروجیات باطنی او نمی گردد اما دیگران نہ چنان است و چون در ایمان مراتب متفاوتہ موجود است بنا بران لازم است تا نکاتی چند در بارہ زیادتی و عدم زیادتی ایمان تذکرہ کنیم۔ باید بخاطر داشت کہ ایمان دو نوع است یکے استدلالی است و دیگر شہودی۔ باید دانست کہ تاحیات آنحضرت ایمان استدلالی بہ اعتبار مومن بہ زیاد میگردد و بعد از انتقال آنحضرت ایمان استدلالی بہ اعتبار مومن بہ زیادہ نمی شود زیرا کہ مومن بہ انتقال آنحضرت بہ انجام رسید و نصوص دیگر نازل نمی گردد اما ایمان شہودی بہ اعتبار مومن بہ بعد از وصال آنحضرت نیز دارائے زیادت و نقصان می باشد چنانچہ کسانی کہ بہ شہود صفات ذاتیہ رسیدہ اند ایمان شہودی آنها نسبت بہ کسانی کہ بہ صفات فعلیہ رسیدہ اند زیادہ تر است و کسانی کہ بہ شہود شیونات و اعتبارات مشرف اند ایمان شہودی آنها بہ نسبت

عارفیکہ بہ صفات ثبوتیہ رسیدہ است بیشتر است و محبوبان کامل کہ بوصول بلا کیف بترتیب کیف ذات مقدس او تعالیٰ رسیدہ اند ایمان شان نسبت بایمان دیگر از باصعاف مضاعف زیاد تر است و اولیای کمال کہ بہ تجلیات حقیقت کعبہ و بہ حقیقت قرآن و حقیقت صلوٰۃ نیز مشرف اند و دیگران ازین کمالات بے بہرہ اند بیاگران ایمان شہودی شان بہ نسبت ایمان شہودی دیگران زیاد تر است۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ در بارہ حقیقت صلوٰۃ میفرماید بیت

چکد مشک ترا ز دستم گران گیسو بدست افتد در صبح از گریبانم گران مہ در کنار آید

حقیقت صلوٰۃ تجلیات بلند است کہ اولیای بسیار کمال بآن مشرف اند و ہر ولی بدان مقام رسیدہ نمی تواند۔ اما ایمان بہ معنی یقین زیادتی نداشته باز ہم در انجلا و نورانیت فرق داشته می باشد۔

مکتوب سی و یکم

حضرت امام مولانا بدرالدین را توصیہ میفرماید کہ ازین سخنان بے حقیقت باید گریخت لہذا حاصل فرمودہ حضرت امام اینکہ عالم مثال جائے بودن نیست بلکہ بمنزلہ آئینہ است کہ عوالم دیگر در ان نمایاں میگردد و جائے بودن عالم ارواح و عالم اجساد و جنت و جہنم است اینقدر است کہ عارف تصفیہ لطائف خود را در عالم مثال مشاہرہ میکند و شہود عالم مثال از جملہ بشرات است و بہ سیر آفاقی تعلق دارد و تصفیہ خود لطائف بہ سیر نفسی مربوط است یعنی سالکی کہ هنوز بہ تصفیہ لطائف مشرف نشدہ بلکہ او را آہنہا را بزنگ سرخ و سبز و غیرہ در عالم مثال بے بیند این سیر آفاقی است و بہ منزلہ خواب از جملہ بشرات است و عارفیکہ لطائف او تصفیہ گردد و صفائی آترا در نفس خود بے بیند این سیر نفسی است و بعد از ان سیر اقرابت است۔ خلاصہ اینکہ بعد از سیر آفاقی سیر نفسی است و بعد از سیر نفسی سیر اقرابت است کہ اکثر اولیای کرام از ان بے خبر اند۔ سیر اقرابت سیر خود مراتب و جوب بودہ اما در سیر آفاقی ظلال بعیدہ و در سیر نفسی ظلال قریبہ می باشد و سیر عالم و جوب سیر اقرابت است کہ مراتب و جوب است کہ نصیب بعض بزرگان است بصرع نہ ہر کہ سر بر تراشد قلندری داند

تبصرہ: عالم کبیر بدو حصہ منقسم گردیدہ کہ نصف آن فوق العرش و نصف آن تحت العرش
 است یعنی عالم امر فوق العرش و عالم خلق تحت العرش است۔ عالم امر عبارت از قلب توری،
 روح، سرخفی و اخفی امی باشد، و عالم خلق عبارت از عناصر اربعہ و نفس ناطقہ است و نفس ناطقہ
 شیرہ عناصر اربعہ است و انسان مرکب ازین اجزائے درگاہ است۔

سوال: انسان بر علاوہ دہ جز متذکرہ دو جز دیگر ہم داشته می باشد و آن عبارت از
 خیال و عقل است بنا بران انسان دارائے اجزائے دوازده گانہ گفته می شود کہ در اینجا از دو جز اخیر الذکر
 تذکر بعمل نیامده علت آن چہ خواهد بود؟

جواب: عقل یک قوہ است مربوط بہ نفس کہ مرکز آن در قلب و یاد باغ است و یک امر
 مستقل نیست و ادراک او مربوط بحواس است و خیال نیز یک نمونہ عالم مثال و در وجود انسان بود
 اما یک جز مستقل موجود نیست با آن عالم مثال موجودی موجود تمام است۔ بنا بران این دو جز را یاد نکرده اند۔

پوشیدہ نماز کہ عالم مثال بالای عرش و تحت عالم امر است و این عالم یک موجود مہیوم تمام
 است بر عکس سراب کہ یک مہیوم موجود تمام است و نیز ناگفتہ نماز کہ عالم مثال جاے بودن نیست بلکہ
 بمنزلہ آئینہ می باشد کہ عالم امر و عالم خلق دران نمایان است حتی چیزای گذشتہ و آئندہ نیز دران
 نمایان و مہیور بودہ و معانی خفیہ قلب نیز در اینجا نمایان است و حتی تمام افعال شنایستہ و ناشایستہ
 آئندہ انسانی از قبیل قتل و خونریزی و غیرہ و غیرہ نیز در اینجا معلوم میگردد از ہمیں ناچہ بودہ کہ خونریزی
 ہائے آئندہ بشریت را بلا لنگ در عالم مثال دیدہ در ابتداء خلقت حضرت آدم علیہ السلام عین نکتہ را
 بحضور پروردگار عالم عرض کردہ اند۔ خلاصہ اینکہ خیال ہم یک جز ضعیف انسان است و مثل اجزائے
 دیگر وجود محقق و مشاہد تدارد اما قوائدیکہ خیال دارد قرار ذیل است۔

۱) سبب ادراک مقامات و عروجات است عارفیکہ خیال داشته باشد تفصیل مقامات
 عروج و قرب خود را بیان کردہ میتواند صاحب کشف است و عارفیکہ خیال ندارد اگر چه صاحب
 قرب ہم بودہ باشد از تفصیل مقامات بے خبر است۔

سوال: ہر انسان دارے خیال می باشد سبب چیست کہ بعضی عرفا صاحب کشف بودہ و برخی صاحب کشف نیست؟

جواب: خیال بدو قسم است (۱) خیالی است کہ قرب لطائف دران منتقش میگردد۔ (۲) خیالی است کہ قرب لطائف دران منعکس نمی شود؛ بنابراین این عارف دوم صاحب کشف نمی باشد ناگفته نماند کہ کشف سبب برتری عارف نیست اما خیال و کشف سبب ادراک کمالات است از اینجاست کہ فرمودہ اند لولا الخیال لسترا الحال یعنی اگر خیال نباشد حال مستوری ماند۔ بعضی بے خبران غلط میکنند کہ میگویند لولا الخیال لبطل الحال زیرا کہ بہ سبب نابودن خیال و عدم ادراک آن حال باطل نمی شود بلکہ حال مستور بودہ و در ادراک نمی آید و علمای معقول می گویند کہ وہم در محسوسات سیر میکند و عقل در معقولات صوفیہ کرام میفرمایند چیزیکہ در دنیا نمونہ داشته باشد در خیال منتقش میشود چنانچہ ظلال صفات او تعالی۔ زیرا کہ صفات بندہ نمونہ ظلال صفات او تعالی است و ذات مقدس او تعالی در خیال نمی گنجد زیرا کہ نمونہ ذات او تعالی در دنیا وجود ندارد۔ ناگفته نماند کہ خیال اگر چه سبب برتری مقامات نیست مگر سبب بصیرت است حضرت امام میفرماید عارفیکہ صاحب علم یعنی کشف است مقامات قرب عالم و جوب را منزل بہ منزل می شناسد و عارفیکہ صاحب کشف نیست اگر چه قرب داشته باشد مگر بصیرت ندارد الخ۔ مقولہ بزرگان قدیم است کہ میگویند منامن علم و منامن جهل یعنی بعض مایان صاحب علم و کشف و بعضی مایان بے کشف می باشیم در اینجا مراد از علم کشف است نہ علم ظاہری۔ زیرا کہ علم بظاہر موقوف نمی باشد۔ حضرت خواجہ عبداللہ انصاریؒ کہ سی ہزار احادیث و ہفت لک از فرمایشات اولیائے کرام بہ یاد او بود در شان حضرت ابوالحسن خرقانیؒ میفرماید کہ اگر شیخ ابوالحسن خرقانی و خواجہ عبداللہ طاقی نمی بودند عبداللہ عبداللہ نمی شد با آنکہ حضرت ابوالحسن خرقانی عالم نبود و در شان ابوالحسن خرقانی میفرماید کہ او عالم نبود و بعضی مسائل را از من می آموخت اما عوت روزگار خود بودہ اند۔ آنچه میفرماید بسیار است بے آنکہ از حسن غائب شود الخ یعنی بعضی بزرگان عالم مثال را

بوقت استغراق وغائب شدن از حس می بیند و بعضی عارفان کہ صاحب کشف اند بدون غائب شدن از حس عالم مثال را مشاهده می نمایند بعض چیزهای آئندہ را نیز در عالم مثال می بینند زیرا کہ علم شان پر تو خداوندی گردیده و متخلق با خلاق الهی باشند۔

مکتوب سی و دوم

حضرت امام میفرماید درین موطن اگر وصل است الخ یعنی در مشاهده تجلی صوری وصل میسر نیست بلکه فصل است زیرا کہ آنها عالم وجوب را ندیده اند بلکه امکان را بعنوان وجوب دیده و ممکن را واجب دانسته اند، ناگفته نماند کہ تجلی صوری داخل علم الیقین بوده و بحال و عین الیقین ارتباط ندارد۔ آنچه میفرماید جوگیہ ہند و فلاسفہ یونان الخ

تبصرہ: جوگیہ ہند و فلاسفہ یونان بہ سبب صفات نفس از کشفات کونی یا خبریہ اما از کشفات عالم وجوب عاجز اند زیرا کہ فانی نفس بتابعیت شریعت مربوط نیست بلکه بواسطہ قاعدہ وجوع میسر میگردد زیرا کہ نفس چون بواسطہ متابعیت شریعت غایب میگردد لہذا کشفات الہی بیان مربوط است۔
تذکرہ: در این مکتوب شریف در سطر ۱۸ در مطبوعہ غلطی واقع شدہ و جملہ حال تمام میگردد را حال تمامی گرد طبع کردہ است و مراد حضرت امام آنست کہ آن علم است و حال نیست لکن حال تمامست و در مطبوعہ حال تمامی گرد طبع شدہ است۔ آنچه میفرماید و تیر دران تجلی مشہور کثرت است الخ یعنی صاحب تجلی صوری کثرت ممکنات را بعنوان وجوب دیدہ است و عالم وجوب را مشاهده نکرده است۔ آنچه میفرماید ہمانا کہ صور را مغز خیال کردہ است الخ یعنی مولانا بدرالدین مشہود خود را مغز خیال کردہ حالانکہ مشہود او صورت و امکان بودہ کہ پوست است و بسیار بعید است از مغز۔

مکتوب سی و سوم

حضرت امام میفرماید مراد از کفر کفر طریقت است الخ یعنی اسلام دو نوع است۔

اسلام صوری و اسلام حقیقی، اسلام صوری اسلام علماء ظواہر است کہ مصداقات قضایاے شرعیہ را اگرچہ ندیدہ اند مگر بآن گرویدہ اند۔ اسلام حقیقی اسلام صوفیہ محققین است کہ مصداقات مسائل شرعیہ را مشاہدہ کردہ اند و ایمان آہنہا ایمان شہودی است و این ایمان از زوال محفوظ است اگرچہ محفوظیت آن قطعی نہ بودہ اما ظنی و اطمینانی می باشد زیرا کہ حفظ قطعی بہ نصوص مربوط است چنانچہ در حق عشرہ مبشرہ۔

کفر تریز دو قسم است: (۱) کفر ظاہر (۲) کفر طریقت۔ کفر ظاہر چنانچہ کفر یہود و ہنود و غیرہ و کفر طریقت کہ آثر کفر حقیقی گویند کہ عبارت از رسیدن بمرتبہ جمع است و مرتبہ جمع واجب و ممکن را یک چیز دین است کفر و اسلام را یکسان دانستن است۔ کفر طریقت اگرچہ چہل است مگر محمود است زیرا کہ نشان آن علیہ محبت است بحق سبحانہ و تعالیٰ۔ باید دانست کہ این مساوات کفر و اسلام عقیدہ صوفیہ وجودیہ نیست بلکہ یک حال است کہ از علیہ محبت دست دادہ است و در حقیقت عقیدہ این طائفہ مثل عقیدہ مسلمانان دیگر است و دید و وحدت در کثرت نیز یک حال است کہ در راہ سلوک سالک بہ آن رو برو میشود و در ثانی ازین مرتبہ ترقی میفرماید و این دیدار ایشان مرفوع میگردد آنچه میفرماید کہ بسیاری دشمنان خانگی کار خود میکنند الخ یعنی دشمن دو نوع است یکے دشمن بیرونی کہ شیطان علیہ اللعنه است و دیگری داخلی کہ نفس امارہ است۔ عارفانیکہ از وسوسہ دشمن داخلی یعنی نفس ربانی یافتہ و باطمینان نفس مشرف شدہ باشند و سوسہ دشمن بیرونی کہ شیطان است کدام تاثری بالائے آہنہا وارد کردہ نمی تواند۔ آنچه میفرماید عین ثابتہ ظل و عکس و پرتو آن اسم است الخ۔

تبصرہ: صوفیہ وجودیہ و صوفیہ محققین در این مورد اختلاف دارند صوفیہ وجودیہ صفات ثمانیہ حق تعالی را موجود خارجی نمیدانند بلکہ تنہا ذات بحت را موجود خارجی میدانند و بہ تنزلات خمسہ قابل اند یعنی میگویند کہ حق تعالی بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم تفصیلی و باز بصورت عالم ارواح و عالم مثال و عالم اجساد ظاہر گردیدہ و این مراتب خمسہ را تنزلات خمسہ و حضرات خمسہ نیز میگویند

زیرا کہ تمزلات عالم و جوب است و نزد این طائفہ ممکنات صور علمیه صفات او تعالیٰ ربیبا شد زیرا کہ نزد
آہا صفات ثنائیہ وجود خارجی نداشته بلکہ داراے وجود علمی بیباش و صورت علمی صفات بصورت عالم
تشکل گردیدہ پس نزد او شان مراد از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ صفت العلم بواسطہ اینکه صفت العلم
نزد آہا وجود ندارد و نزد این طائفہ حمل ممکن یواجب جائز است بدلیل اینکه صفات ممکنات نزد این طائفہ
عین ذات است و تعدد خارجی موجود نیست چنانچہ در بین زید و ناطق تعدد خارجی موجود نیست حمل
صحیح است اما نزد حضرت امام صفات مقدسہ وجود خارجی داشته و عالم ممکنات نیز داراے وجود خارجی ظلی
بیباشد بنا بران حمل ممکن برواجب و حمل واجب بر ممکن صحت ندارد زیرا کہ تعدد خارجی موجود است چنانچہ
کہ در بین احمد و محمود تعدد خارجی موجود است حمل ممتنع است۔ پوشیدہ تماند کہ اعیان ثابتہ نزد صوفیہ وجودیہ
پر تو صورت علمی صفات است کہ آنرا اعیان ثابتہ می نامند یعنی موجودات کہ وجود علمی داشته و در علم ثابت
بودہ وجود خارجی ندارند و نزد حضرت امام اعیان ثابتہ عبارت از پر تو تجلی صفات ثبوتیہ می باشد۔
حضرت امام میفرماید کہ ولایت بدون این ایمان منصور نیست الخ یعنی در مرتبہ طریقت و مقام جمع اگر چه
ولایت خاصہ موجود است ناقص است و در مرتبہ اسلام حقیقت کہ بعد از مرتبہ جمع است ولایت کامل
یسر می گردد۔ مصرع تایار کرا خواہد و میلش بکہ باشد

خلاصہ از ولایت عامہ کافہ اسلام بہرہ ور بودہ اما ولایت خاصہ نصیب اولیاء کرام
بیباش و آنچه میفرماید کہ تا برادر خود را نکشد الخ یعنی تا شیطان را کہ ہمراہ اوست نکشد مسلمان کامل
نمی شود و نیز مراد از برادر نفس است زیرا شیطان کہ دشمن بیرونی است بہ کمک نفس کہ دشمن
خانگی ست انسان را از راه حقیقت منحرف و گمراہ میسازد، خلاصہ شیطان ہمراہ انسان بودہ و نفس
ہم ہمیشہ با ایشان می باشد بنا بران این ہر دو را بہ برادر تعبیر نمودن درست است آنچه میفرماید کہ تا
بہ مادر خود حقیقت نشود الخ یعنی انسان تا زمانی کہ بعین ثابتہ خود ترسد مسلمان کامل نشود۔

سوال: در نزد صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس او تعالیٰ هیچ چیز وجود خارجی نداشته و ندارد
پس تعیین دیگر چگونه داراے وجود خارجی شدہ مینوانند؟

جواب: مراد از وجود خارجی ظهور خارجی است نه وجود خارجی چنانچه صورت زید در آئینہ ظهور خارجی زید است نه وجود خارجی زید۔ پوشیدہ نماں کہ عین ثابتہ بہ نزد وجودیہ پر توصفات علمی است و اسم مرئی عارف پر تو آن صفت است و وجودیہ عین ثابتہ را بہ مادر و اسم را بہ پدر تعبیر کردہ اند یعنی بعد از آنکہ سالک بہ پر تو اسم میرسد کہ تعبیر از آن بہ مادر شدہ بعد از آن بخود اسم میرسد کہ آنرا بہ پدر تعبیر کردہ اند۔ این پر تو اسم بنزد آہتا وجودی علمی داشتہ و وجود خارجی ندارد اما بر عکس بہ نزد صوفیہ محققین عین ثابتہ عبارت از پر تو صفات خارجیہ است کہ اولاً سالک بہ پر تو آن صفت رسیدہ و بعد از آن بخود صفت خواہد رسید۔ ناگفتہ نماں کہ توحید و جوری یک حالت عارضی بودہ و عقیدہ نیست و در ثانی صوفیہ وجودیہ ازین حال و معرفت میگذرنند و بہ انعکاس عمل شرف میگردند چنانچہ حضرت امام نیز در ابتدا در مرتبہ توحید و جوری قرار داشت و ہمچنان سید الطائف جنید نیز در ابتدا توحیدی بود چنانچہ مقولہ حضرت جنید است کہ فرمودہ لبس فی جنتی سوی اللہ توحید و جوری بصورت اغلب در مرتبہ علم الیقین است کہ برائے عارف در این مرتبہ دست میدہد اما برائے بعضی در مقام عین الیقین تیر عارض میشود و شہود محبوب بلع علم وجود اعیاری گردد و این مقام را توحید شہودی می نامند۔

سوال: ازین بیان معلوم میشود کہ اکثر بزرگان معروف چنانچہ سلطان العارفين و حضرت منصور و غیرہ در مرتبہ علم الیقین بودہ اند و بہ فنا و بقا مشرف شدہ بودند۔ زیرا کہ علم الیقین قبل از فنا است۔

جواب: امکان دارد کہ بعض لطائف شان در آن وقت بہ فنا مشرف و برخی دیگر شان قاتی شدہ باشند بنا بر آن بعضی از بہار روح را واجب و برخی دیگر شان خفی و اخفی را واجب دانستہ اند و اگر آہتا ازین لطایف می گذشتند و لطائف شان قافی یافت و قدسیت عالم و جوب را مشاہدہ می نمودند گز ممکن را واجب نمی گفتند زیرا کہ سائیکہ قدسیت واجب را مشاہدہ کنند قدسیت لطائف بہ نظر شان حقیر می در آید و حکم بوحث و اتحاد نمی کنند۔

تبصرہ: ظهور توحید و جوری از غالبہ محبت است چنانچہ مجنون در اخیر لیلی شدہ بود۔

تذکرہ: توحید و جودی یک حالت پر کیف و محظوظ است زیرا عاشق کہ خود را عین معشوق می بیند بسیار محظوظ خواهد بود حضرت امام در مکتوبے میفرماید حاصل فرموده شان اینکہ نمی خواستم کہ توحید و جودی از من زائل شود اگر جذب حق تعالی بجائے کہ میخواست رسانید پوشیده نماند کہ بسیار بزرگان اسلام در ابتداء توحید و جودی داشتند و در ثانی نظر بترقیاتیکہ نصیب شان گردیده بمقام عالی رسیده اند۔ چنانچہ سلطان العارفين و حضرت عین القصات ہمدانی و علامہ محی الدین ابن عربی و حضرت حسن نوری یاد غیبی و حضرت عبدالرزاق کاشی و حضرت مولانا عبدالرحمن جامی وغیرہ۔ خلاصہ اینکہ سلطان العارفين شخصے است کہ دو صد و پنجاہ سال قبل بزرگی ابوالحسن ترقانی را ہمیدہ بود و حسن نوری را بہ آن سبب توری میگویند کہ بہ اطافے کہ حضرت توری تشستہ می بود آن اطاق بدن چارغ بہ انوار روشن می بود و عبدالرزاق کاشی شخصے است کہ امروز اکثر علمائے تالیفات اوراد درست خواندہ نمی توانند چہ رسد بہ ہم معانی آن ناگفتہ ماند کہ امکان دارد کہ حسین بن منصور حلاج در وقت اشتنا از مقام توحید و جودی گذشتہ باشد مولوی عبدالرحمن جامی وقتیکہ در توحید و جودند این ابیات را فرمودہ اند۔

لے دوست ترا بہر مکان می جستم ہر دم خبرت ازین و آن می جستم
دیدم و فہمیدم کہ تو خود من بودی بس منفعلم کہ خود را چرا می جستم

حضرت امام میفرماید چون بہ عنایت اللہ ازین مرتبہ بلندتر میسر واقع شود الخ یعنی مرتبہ جمع بہ نزد وجودیہ ممکن و واجب را یک چیز دین است و نزد صوفیہ محققین مرتبہ جمع عبارت از ان است کہ در ابتداء سلوک روح و نفس یکجا متجذب گردد و روح در نفس گم شدہ باشد و مقام فرق عبارت از جدا شدن نفس و روح است کہ نفس را از روح جدا یا بتدریج روح در عروج مانده و نفس نزول کند و جمع گفتن وجودیہ درست نیست زیرا کہ واجب و ممکن یک چیز نمی شود و متخریافتن واجب و ممکن مقام سکر است۔ خلاصہ اینکہ وجودیہ از علیہ محبت و قلت معرفت روح را بہ عنوان تدریج نفس را بعنوان تشبیہ دیدہ و سرور را واجب استہ بباران ممکن و واجب را یک چیز میدانند و کفر طریقت عبارت از ہمیں مقام سکر میباشد کہ حقیقت ایمان اسلام بعد از ہمیں مقام است۔ مکتوب سی و چہام پششرح حاجت ندارد۔

مکتوب سی و نهم

حضرت امام میفرماید: از این جا است که خواص بشر از خواص ملک افضل آید یعنی فضیلت بشر از ملک بچند چیز است: اول: بشر با وجود موانع طاعت میکند و ملک موانع ندارد. دوم: اینکه سبب فضیلت بشر بواسطه داشتن عنصر خاکی است که ملائک از آن بے بهره است و مرتبہ خاک در قرب از ہمہ لطائف بلندتر است. سوم: اینکه ملائک جہاد ندارند زیرا کہ نفس ندارند و انسان دارا نفس بودہ ہذا دارا جہاد نیز می باشد و جہاد سبب ترقی می باشد فضل اللہ المجاہدین۔

مکتوب سی و ششم

حضرت امام میفرماید: اقرب طرق بوصول این تصدیق و حصول اطمینان قلب ذکر الہی است یعنی ذکر سبب تصفیہ قلب و تزکیہ نفس است و قبل از تزکیہ نفس تصدیق کامل مشکل است زیرا کہ نفس مانع تصدیق بودہ و بر خلاف مرادات خداوندی استادہ است نمی بینی صفرائی تا کہ از آلہ صفا نکتہ شیرینی نبات تصدیق کردہ نمی تواند خلاصہ اینکہ استدلال سبب اطمینان کامل شدہ نمی تواند زیرا کہ وجدان مستدل منکر احکام سماوی است۔ آنچه میفرماید باید دانست کہ مقلدان بیابعد از اثبات نبوت شان الخ یعنی کسیکہ تصدیق نبوت را بہ استدلال ثابت و از ان پیروی نماید این پیروی و تقلید حضرات ائبیا عین استدلال است۔ و قنیکہ نبوت قبول او گردیدہ شایستہ آن شدہ کہ احکام آنرا بدون استدلال قبول می کند۔

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید: از اخبار پرآگندہ متوحش نباشید الخ شاید کہ این مکتوب را نیز در مجلس نوشتہ باشد یعنی بعضی اشخاص شہرت دادہ بودند کہ حضرت امام را بہ شہادت رسانیدہ اند

بنابر آن حضرت امام توصیہ تسلی میدهند که ازین اقوال و آوازه هادرس اس تباشید۔

مکتوب سی و هشتم

حضرت امام میفرماید علماء فرموده اند انہ

تبصرہ بمعنی فرمودہ علماء آنست کہ شخص مرتکب کاری شود و این کار داراے صد تاویل بوده باشد از جمله صد تاویل و دوتہ آن مثبت کفر بوده و یک تاویل آن مثبت اسلام باشد آن شخص را کافر نباید گفت و فرمودہ علماء این طور نیست کہ در وجود یک شخص دوتہ اسباب کفر موجود بوده و یک سبب اسلام ہم موجود بوده باشد و اسلام بدانیم۔

مکتوب سی و نهم حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب چہلم

حضرت امام میفرماید مخدو و بالکریا! انہ حضرت امام از کشف خود میفرماید کہ رفتن متعلقین شما مناسب دیدہ نمی شود و محظوظیت آئندہ آہنہ از کشف نیادہ۔ آنچه میفرماید یک ظلمت آنجا محسوس میگردد انہ یعنی ضرر اطباء و حکما در آن شخص نبودہ و محسوس نمی گردد اما ظلمت دیگرے در آن جا احساس میشود۔ عجب کشف است از سر ہند کہ ولات و ظلمت اورا در دہلی می بینند۔

مکتوب چہل و یکم حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب چہل و دوم

حضرت امام میفرماید انہ ساط نور انیت شما انہ یعنی در کشف خودی بتیم کہ آن ولایت بہ انوار شما منور است و میفرماید کہ میر محمد نعمان مراسلات خود را قطع نمودہ شاید ریان اندیشہ باشد کہ فقیر از ترس و آزرہ شدہ باشم بلکہ این چنین نیست بلکہ فقیر راے ترویج میر محمد نعمان متوجہ است۔

تبصرہ: میر محمد نعمان از خلفائے بسیار بزرگ و مشہور حضرت امام بودہ و بعد از فرزند ان حضرت امام در خلفائے کرام نظیر ندارد۔

مکتوب چھل و سوم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب چھل و چہارم

حضرت امام میفرمایند قادر بر کمال جل سلطانه ہر گاہ درین نشاۃ ضعیفہ فانیہ الخ یعنی وقتیکہ حق تعالیٰ این دو پارہ عصبیات مجوف را در این دنیاے فانی قوت البصار داده است میتواند کہ در آخرت کہ عالم باقی است این قطعہ را قوتی عطا فرماید کہ بے شرط مقابلہ و محاذات البصار مرئی نماید۔

تبصرہ: موجودات و ممکنات این جهان از عدم ساخته شدہ اند اما موجودات آخرت از شیونات و اعتبارات او تعالیٰ تشکل اند بنا بر ان لیاقت دید و بصیرت آخرت را بدید این جهان فانی مقایہ نباید کرد۔

سوال: در صورتیکہ موجودات اخروی از عذبات نبودہ بلکہ از شیونات بودہ باشند اعتراض حکمے یونان درست میشود کہ گفتہ اند در آخرت تعذیب روحی موجود است نہ جسدی زیرا کہ جسد خاک شدہ و از زمین رفتہ و جسدیکہ در محشر حاضر می شود جسد دیگر است و تنعم و تعذیب بدن دیگر است۔

جواب: ذات بلا کیف او تعالیٰ قادر است کہ همان اجزای اصلی (خاک شدہ) را واپس اعادہ گرداند و مکافات و مجازات فرماید و معنائے تشکل شیونات آن نیست کہ چشم آخرت صرف شیونات او تعالیٰ بودہ و وجود عارضی کہ در دنیا بودہ در ان دخل ندارد بلکہ معنائے تشکل شیونات این است کہ وجود اصلی کہ از عدم ساخته شدہ یا انعکاسات تجلیات مراتب شیونات و اعتبارات ذات بچون منعکس گردیدہ لیاقت آنرا پیدا میکند کہ باین وجود موهوبی چیز غیر مجسم را بدرون محاذات دیدہ بتواند۔

تذکرہ: در رویت جنت کہ او تعالیٰ را می بینند ادراک نیست اما لذت ہست و اہم بے کیف است۔

عارفان باہمت بہ شوق رضا و دیدار او تعالیٰ عبادت میکنند بہ آرزوی جنت حضرت حافظ میفرماید

تو و طوبی ما و قامتِ پیار فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

خلاصہ اینکه درک امور اخروی در عقول بشر ننگیہ و در اینجا تقلید حضرات انبیاء علیہم السلام در کار است۔

عقل در شش چو خرد در گل بود

مصرع

مکتوب چہل و پنجم

حضرت امام میفرماید قلب ہم سایہ او تعالیٰ است و بیچ چیزے بہ حق تعالیٰ قریب تر

از قلب نیست الخ

تبصرہ: مراد از قلب قلب جامع بسیط می باشد یعنی قلبی کہ تمام لطائف عشرہ اجزای

او گردیدہ باشد زیرا کہ لطائف عشرہ بعبارت تصفیہ و تزکیہ اجزای قلب میگردد پس قلب بہ سبب

بساطت و خوروی و جامعیت مناسبت فی الجملہ بہ او تعالیٰ پیدا کردہ است چہ حق تعالیٰ بسیط جامع

است و قلب نیز بسیط جامع است اما بساطت او تعالیٰ بہ معنای عدم ترکیب است و بساطت

قلب بمعنای صغارت و خورد بودن آن است پس مراد از قلب قلب بسیط جامع است نہ قلب

توری کہ این لیاقت ندارد بتابراین قلب اقرب ترین اشیاء است پس معارف ذات مقدس او تعالیٰ

مخصوص این قلب جامع میباشد کہ عالم خلق و عالم اجزای او گردیدہ و سمیت و وحدانی پیدا کردہ

و بلائیک ہم این جامعیت ندارد ترویہ کمالات قلب نمیرسند۔

تذکرہ: از سیاق و سباق این مکتوب شریف معلوم می شود کہ لطائف انسان بعد از تکمال

خود بہ اصول خود ملحق شدہ و یا از اسم جزئی کہ مرئی آنهاست رسیدہ و بواسطہ آن با اسم کلی کہ یکی از

صفات ثنائیہ او تعالیٰ است میرسد تا گفتہ مانند کہ اسم جزئی عبارت از ظلال یک صفت است کہ مرئی

آن لطیف است و اسم کلی عبارت از خود صفت او تعالیٰ است زیرا کہ در یک صفت اشخاص بسیار

شرکت داشته و ہر کدام بہ ظل از ظلال آن صفت قرار داشته و باز بہ آن صفت میرسند باید دانست

بسیط بودن قلب بنا بران است کہ قلب بعد از کمال خود غیر از ذات مقدس هیچ چیزے را جلے نمید
حتی ذکر را ہم در آنجا گنجایش نیست صرف آنجا جائے مذکور است و پس یعنی لطایف دیگرہم کہ در
بہ برد آقیص خود میرسد اما بذات مقدس او تعالیٰ تمیز نہ تنہا قلب است کہ بعد از تصفیہ و تزکیہ لطایف
بذات مقدس او تعالیٰ میرسد خلاصہ قلب بہ دو نوع است۔

اول قلب واصلان و عارفان است و قریب ترین قلب ہمین قلب است جسبب اقربین
این قلب است کہ این قلب بوصول بلا کیف بذات مقدس او تعالیٰ رسیده است۔
دوم: قلب غیر عارفان است و این قلب ہم بہ نسبت دیگر اجزای بدن بعالم و جوب قریب
است زیرا کہ ہدایت و اضلال از ہمہ اول تر باین قلب رسیده و بواسطہ آن با جزای دیگر بدن ہمراہ
میکند۔ خلاصہ اینکه توجیہ اول مناسب قلب عارف بوده و توجیہ دوم مناسب قلب عوام می باشد
خلاصہ ہر دو قلب بہ نسبت بدن دیگر بہ حق سبحانہ نزدیک تر است۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرماید کہ آن نقطہ مرکز عالم ظلی است الخ یعنی مراد از مرکز خود با ہست
امکانی و قدر مشترک عالم امکان است کہ زمین و زبان و بکین و مکان ہمہ افراد آنند و آنچه میفرمایند
آن نقطہ در اشراق بہ مثل شمس است و محاذی غیب ہوت است الخ یعنی افراد آن نقطہ مقایس
صفات ثمانیہ پورہ و خود آن نقطہ محاذی ذات مقدس است۔ مراد از محاذات و اشراق علم آن خواہد بود
کہ در آن نقطہ حصول تجلی ذات و در افراد آن نقطہ تجلیات صفات است کہ بعد از آن بہ تجلی ذات
میرسد۔ و آنچه در بعد میفرماید کہ عروج از آن نقطہ بمرکز دائرہ اصل است الخ یعنی مراد از مرکز دائرہ
اصل ذات مقدس خواہد بود و نقطہ عدم کہ عبارت از عدم صرف است کہ آنرا حضرت امام مقام کمال
گفتہ و این فرمودہ شان باین دلیل خواہد بود کہ آن نقطہ مرکز عدم است و عدم خالص عبارت از ظلمت
و ضلالت است بنا بران در آنجا ایمان و معرفت نبوده و افراد عدم صرف بہ سبب انعکاس صفات

پہریدایت و ایمان گردیدہ اند و خود آن نقطہ تیر بعد از نزول عارف کامل بہ انوار آن عارف منظر
ذات مقدس میگردد کہ عارف منظر آنها گردیدہ است۔

سوال: چون نقطہ اولی یعنی نقطہ مرکز عالم امکان مقابل غیب ہوتی بودہ باشد باید
در وقت عروج بہ آن رسیدہ شود نہ در وقت نزول؟

جواب: مراتب قرب بہ نزول و ادای عبادات مربوط است باید دانست کہ مقام انبیاء
عظام عبارت از مرکز و اجمال تجلی ذات مقدس بودہ باشد و در مرکز تجلی ذات و اجمال آن نیز مراتب است
کہ بواسطہ آن مقام پوشیدہ نیست۔ نہ می بینی کہ تمام حضرات انبیاء بہ ذات مقدس رسیدہ اند، اما
درجات شان متفاوت می باشد۔

تبصرہ: بخاطر باید داشت کہ ہر عارف یا بنی نزول مشرف شدہ نمی تواند بلکہ از حیلہ
محمدی مشربان بعضی کمل محبوبان باین مقام مشرف شدہ می تواند و عدم صرف این عارف
نیز اصلاح شدہ برخلاف دیگران کہ عدم مقید آنها اصلاح و عدم صرف شان ہنوز بمرتبہ اصلاح
ترسیدہ است و این عارف مانند آن قرینہ اصلاح است کہ پدید آمدن خود را مسلمان گردانیدہ
باشد و آنچه میفرماید کہ این انقطاع تا بوقت موت است الخ یعنی مراد از انقطاع توجہ عارف است
بہ خلق نہ محبوبیت و عدم عرفان زیرا کہ آن حجب کہ در عروج خرق شدہ بود در نزول واپس عود نمیکند
زیرا کہ در بین عارف و او تعالی بیچ حجب و حاجب حائل نبودہ صرف اینقدر است کہ عارف
متوجہ خلق است حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سردار در عالم در نماز ہم متوجہ بہ امت بودہ اند
و منظر تجلیات ذات بودہ و در عین منظریت این تجلی ذاتی بارشاد و ہدایت خلق توجہ داشتند کہ دیگران
با توجہ بحق منظر آن تجلیات شدہ نمی تواند پوشیدہ نماید کہ عدم ہائے مقیدہ ہر عارف نیز اصلاح
نمی شود بلکہ آن عدم و اصلاح میشود کہ در مقابل میدانیست اوست و از محمدی مشربان تمام اعدا
مقیدہ شان اصلاح میشود و عدم صرف شان می ماند اما در عارف محمدی مشرب تمام استعداد ہر دو
عدم مقید و عدم مطلق اصلاح میشود زیرا کہ نزول او بہ عدم صرف میرسد و نزول بانراہ عروج است۔

مکتوب چہل و ہفتم

سلطان عبارت از سلطان جہانگیر است چنانچہ در کتاب حضرات القدس تحریر است کہ سلطان جہانگیر در وقت وفات حضرت امام برائے تعزیه داری در سرسند شریف تشریف آورده و مخدوم زادگان را تسلیہ داده بودند۔ اے عزیز اگرچہ جہانگیر حضرت امام را جس کرده بود اما مقام اورا می شناخت۔

مکتوب چہل و ہشتم

تبصرہ: علم حضوری نیز در علم معقول سے علاقہ میخورد کہ آن عبارت از عینیت نقیبت و معلولیت می باشد یعنی علم عالم بذات خود بہ صفات خود و بالآخرہ بہ معلولات خود علم حضورہ بودہ و علمیکہ حاوی این سے علاقہ تبا شد علم حصولی نامیدہ می شود اما نیز حضرت امام این چنین نبودہ بلکہ علم حضوری نیز حضرت امام علم بخود یک شی است و علم حصولی عبارت از علم مفہوم و صفات آن شے است نہ بخود آن شے پس تا وقتیکہ ادراک عارف بذات بحت تر شد علم آن عارف بذات مقدس علم حصولی است اما تا نیکہ ادراک عارف بخود ذات مقدس او تعالی تعلق بلا کیف پیدا کتر در این وقت علم عارف بذات مقدس علم حضوری میگردد بخاطر پایداری داشت کہ علم بہ اقربیت او تعالی فرع علم است بذات او تعالی۔ ازین جاست کہ حضرت امام میفرمایند کہ معاملہ اقربیت او تعالی بعلم حضوری مربوط است و نیز میفرمایند سبحان اللہ چہل ہشتے را علم بآن شے گفته اند یعنی علم مفہوم و علم صفات آن چیز علم آن چیز تہ بودہ و در علم مفہوم و علم صفات یک چیز اسم و ذقاین و خصوصیات آن چیز نمی گنجد بیت

گر مصور صورت آن لستان خواهد کشید جیرتے دارم کہ نازش را چہاں خواهد کشید

یعنی ناز معشوق در تصویر صورتی گنجد اما عارفان کامل کہ بفتنہ ذات رسیدہ باشند و بوجود مومہوی تجلیات ذاتیہ مشرف شدہ باشند بواسطہ این وجود مومہوی از درک این اسرار و ذقاین باختر

خلاصہ اینکه فنا چتر نوع می باشد۔

(۱) فنا در صفات فعلیہ کہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و این فنا صورت فنا است زیرا کہ صفات فعلیہ واجب نیستند بلکہ بر زرخ و جوب و امکان می باشد و ولایت این مرتبه ولایت صغری است و اکثر اولیای کرام باین ولایت رسیده اند۔

(۲) فنا در خود صفات ثمانیہ پودہ و این مقام ولایت کبری است کہ ولایت انبیاء عظام است۔

(۳) فنا در شیونات کہ مربوط بولایت ملا را علی است، بعد از ان فنا در مرتبه تجلیات ذات مقدس او

تعالی است کہ اقل قلیل اولیا باین مقام مشرف شدہ اند چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیای دیگر خلاصہ عرفی کہ بہ فنا ذات رسیده باشند و بانعکاس تجلیات ذاتیہ منعکس شدہ باشد بواسطہ این وجود موهوبی با دراک ذات بچون حتی بدرک ادراک نیز مفتخر میگرددند۔

سوال: اقربیت از جمله صفات است پس عارفیکہ بہ صفات برسدی باید از سر اقربیت

باجر پودہ باشد؟

جواب: اقربیت از جمله صفات ثمانیہ ذاتیہ نیست کہ داراے وجود خارجی باشد بلکہ از شیونات

ذاتیہ است کہ از ذات مقدس منتزع شدہ پس عارفیکہ بہ شہود ذات مقدس او تعالی مشرف نشود از درک سر اقربیت قاصر و عاجز می باشد۔

تبصرہ: ادراک سر اقربیت بوجود موهوبی عارف مربوط است و وجود موهوبی علی التفاوت

بقائے متذکرہ مربوط می باشد پس عارفیکہ بہ فنا و بقا انتہائی نہ رسیده باشد از ادراک ذات مقدس و سر اقربیت بے خبر خواهد بود۔ ناگفته نماند کہ مراتب فناے فوق ہر کدام داراے وجود موهوبی است چنانچہ

عارفیکہ بہ صفات فعلیہ برسد و ہستی خود را در تجلیات صفات فعلیہ فانی بیند بعد از ان در مقام بقا تجلیات

افعال اجزای بدن او میگردد و این انعکاس عبارت از وجود موهوبی است بچنان در فنا و بقاے صفات ثبوتیہ تجلیات صفات مقدسہ اجزای عارف میگردد و ازین تجلیات برائے عارف وجود موهوبی غایت میگردد و علی ہذا القیاس تجلیات شیونات و اعتبارات را بر این قیاس باید کرد۔

تذکرہ: فرق شیونات و اعتبارات این است، در صورتیکه عارف از شہود ذات مقدس یک صفت معین را انتزاع کند چنانچه حیات و علم و قدرت وغیرہ این انتزاع را شیونات مینامند و اگر عارف از شہود ذات مقدس یک صفت غیر معین را انتزاع نماید این شہود را اعتبار مینامند پس مقام اعتبارات فوق مقام شیونات است مقام تجلیات ذات از ہمہ مراتب بلندتر است۔ ناگفته نماند کہ مقامات متذکرہ ہر کدام دارای تفاوتی است۔ فاعبارت از شہود مراتب و جوب و بقا عبارت از قبول انعکاس مراتب و جوب است۔ و وجود مہوہی عبارت از تجلیات عالم و جوب است کہ جز بدین عارف میگردد۔ پوشیدہ نماند کہ انسان از عدت متقابلہ صفات واجبی و تجلیات صفات مقدسہ مرکب است و عدم بمنزلہ ہیولا و تجلی بمنزلہ صورت است اما در وجود مبارک انبیاء عظام تجلیات بمنزلہ ہیولا و عدم بمنزلہ صورت است، ازین سبب انبیاء عظام معصوم و اولیاء کرام غیر معصوم می باشند و نیز در وجود انبیک عظام تجلیات اصلیہ و در وجود اصلی و ابتدائی اولیاء کرام تجلیات ظلیہ است اما اولیاء کہ بمالات نبوت برسند از تجلیات اصلیہ برخوردار خواہند شد و تجلیات خود صفات جزو وجود آنها گردیدہ و تجلی بمنزلہ ہیولا و عدم بمنزلہ صورت ضعیف خواہد گشت۔

سوال: این شہود عارف کہ خود را در آن وقت معدوم می بیند و وجود خود را تجلی می پندارد کدام ترتب آثار خارجی موجود است و یا صرف شہود است و پس ؟

جواب: این شہود تجلیات موجب تصفیہ و تزکیہ لطائف انسان گردیدہ و عارف را منظر تجلیات مراتب و جوب میگرداند و لطائف عالم امر و تصفیہ و لطائف عالم خلق او تزکیہ می یابد و نفس امارہ اطمینان پیدامی کند تفصیل مقام قرار ذیل است۔

(۱) قلب توری: منظر تجلی صفات فعلیہ۔ (۲) روح، منظر صفات ذاتیہ ثنائیہ۔
 (۳) لطیفہ سر، منظر تجلی شیونات۔ (۴) خفی، منظر تجلیات صفات سلبیہ کہ راجع باعتبارات است
 (۵) احقی، منظر تجلیات شان جامع۔ (۶) نفس امارہ، منظر تجلیات اسم باطن و عناصر ثلاثہ
 تیر منظر تجلیات اسم باطن و مختصر خاک منظر تجلیات ذاتیہ میگردد۔

حضرت امام در مکتوب میفرماید که بعد از فنا و نقل کامل ظاهر انسان تجلیات صفات باطن او تجلیات ذات میگردد و عدم یعنی عالم خلق و عالم امر بمنزله یک لباس عاریتی او میگردد و باید دانست که فنا دو نوع است: فنا مطلق و مطلق فنا. فنا مطلق فنا تمام لطافت عارف است و مطلق فنا فنا بعضی لطافت اوست و نیز فنا قرار تقسیم دیگر دو نوع است: یعنی اول فنا مطلق یک لطیفه دوم مطلق فنا همان یک لطیفه مطلق فنا یک لطیفه است که یک لطیفه بعضی ممکن است را فراموش و بعضی دیگر آنها را فراموش نکرده باشد و فنا مطلق آن لطیفه است که آن لطیفه تمام ماسوی را فراموش کرده باشد. خلاصه اینکه فنا یک لطیفه دیگر است و فنا عارف دیگر.

تبصره: چون وجود موهوبی عارف بچون پیوسته بتایران یک مناسبت فی الجمله بچون مطلق پیدامی کند و بواسطه آن از عالم وجود مستفید و مشابه مراتب وجود مشرف می شود. زیرا فاده و استفاده بینی بر مناسبت است. ناگفته ماند که بچون مطلق دیگر است و بچون فی الجمله دیگر.

مکتوب چهل و نهم

حضرت امام میفرماید باید دانست که علم حصولی نسبت به آفاق است انچه یعنی علم شما بذات شما حضوری بوده دیگران حصولی است و آنچه میفرماید چون معامله اقریبیت او تعالی انچه یعنی در این وقت عالم وجود مشهور و خود عارف از علم بوجود خود غایب میگردد و معامله قرب در اتحاد است مگر معامله اقریبیت فوق اتحادی باشد زیرا که اتحاد در ابتداء ولایت صغری و اقریبیت در کمالات ولایت انبیاء عظام است و یا بعبارہ دیگر اقریبیت بعد از مرتبه جمع و در مرتبه اثبیت و دوئی قرار دارد که در این مرتبه سالک واجب را واجب و ممکن میداند اما قرب در مرتبه جمع و اتحاد تعلق دارد که در این مرتبه سالک هر دو واجب و ممکن را عنوان و خوب می پندارد. آنچه میفرماید صحویکه دون سکر است حال عوام است انچه یعنی صحوی قبل از سکر صحو عوام است و صحو بعد از سکر حال خواص اولیاء است و اولیاء ولایت صغری در مقام سکر اند بلکه صاحب سکر به لایت صغری

ہم نہ رسیدہ کہ عبارت وصول صفات اضافیہ است بلکہ بہ ظلال صفات فعلیہ رسیدہ اند۔

تبصرہ: در اطراف مرتبہ جمع دو نظریہ موجود است یکے نظریہ صوفیہ وجودیہ و دیگرے نظریہ صوفیہ محققین است۔ در نزد صوفیہ وجودیہ مرتبہ جمع عبارت از ان مقامے است کہ واجب و ممکن را یک چیز می بیند سبب این دید آنست کہ آنہا روح را بعنوان وجوب می بیند پس در وقت عروج کہ روح و نفس یکے می باشند آنہا این مرتبہ را مرتبہ جمع میدانند و واجب و ممکن را یک چیز می بینند در وقت نزول کہ نفس از روح جدا می شود آنرا مقام فرق بعد از جمع میدانند اما در نزد صوفیہ محققین مرتبہ جمع عبارت از اتحاد روح و نفس است کہ در وقت عروج ہر دوے روح و نفس یکجا عروج می نمایند و بعد از نزول نفس از روح جدا می شود این مرتبہ را فرق بعد از جمع میگویند کہ در این مرتبہ روح در حال عروج بودہ نفس برائے دعوت خلق نزول و از روح تفریق می یابد۔

خلاصہ اینکه در نزد صوفیہ محققین واجب واجب است ممکن ممکن یعنی ممکن واجب شدہ نمی تواند و گفتار وجودیہ از سکر احوال است۔ اما این سکر یک حال آنہا بودہ و عقیدہ آنہا نیست۔ آنچه میفرمایند بلکہ راجع بحجج صدیق سازد الخ۔

سوال: تو اہی گفت کہ علم حضوری عینیت میخواید پس عارف ہم ممکن و ہم واجب میگردد۔

جواب: این معاملہ در شہود است بنا بران ممکن واجب نمی شود بلکہ علم حضوری کہ نفس

عارف تعلق داشت این علم حضوری بعد از آنکہ وجود بشری عارف بوجود مومہوبی تبدیل یابد بواسطہ این وجود مومہوبی علم او بواجب تعالی تعلق پیدا می کند و علم او بہ نفس حصولی و بواجب تعالی حضوری میگردد۔

مکتوب پنجاہم

حضرت امام میفرمایند ایمانی ازین راہ تیز موثر حقیقی پیدا می کند الخ

تبصرہ: محشی در این جا بہ خطارفتہ و گفته کہ چنانچہ از راہ تجلیات پیدا کردہ بودند و سبب

غلطی آن است کہ تجلیات و ظہورات تیز از جملہ آثار و علامات است پس آثار و علامات بعلم استدلالی

مقابل شدہ نمیتواند زیرا کہ اینها نیز از جمله استدلالات و علامات می باشند بلکه مراد حضرت امام آنتست کہ ایمانیکہ از راه مشاہدہ دارند از راه استدلال نیز ایمان داشته می باشند صرف این قدر است کہ ایمان شان در وقت عروج بمشاہدہ مطلوب شہودی و در وقت نزول از راه استدلال است و استدلال مقابل تجلیات نبوده بلکه مقابل شہود خود محبوب است۔

تبصرہ: علماء راسخین اگر چه بہ نسبت اکثر اولیا افضل اند زیرا کہ اکثر اولیا در ولایت صغری می باشند و علماء راسخین بہ ولایت کبری و کمالات نبوت مشرف شدہ اند باز ہم کمالات رسالت و مقام اولوالعزمی و مقام کلیمیت حضرت کلیم و مقام خلعت و مقام محبوبیت از کمالات راسخین بلندتر اند و اولیای محمدی مشربان و مکمل محبوبان بتبعیت پیغمبران عظام بہ آن کمالات نیز مشرف شدہ می توانند۔ ناگفتہ نماند کہ از مکتوبات آخرین حضرت امام معلوم می شود کہ در انتہای مقامات ادراک و درک ادراک او تعالی میسر میگردد و شامیدانید کہ ادراک و مرتبہ درک ادراک بدون حضور مطلوب امکان پذیر نیست۔ آنچه میفرمایید علم بہ تقدیر صحت نادرہیز مطلوب است الخ یعنی علم علما چونکہ از راه آثار و علامات است و بمشاہدہ ذات مقدس مشرف شدہ اند بتا بر آن مطلوب را از راه آثار و علامات معلوم کردہ اند و بخود مطلوب علمی ندارند و با آثار رسیدہ اند کہ بہ منزله دہلیز مطلوب است۔

مکتوب پنجاہ و یکم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حضرت امام بحث از یقین و تصدیق می نمایند۔ حضرت عروۃ الوثقی میفرمایند کہ یقین غیر از تصدیق است یعنی تصدیق خاص است و یقین عام زیرا کہ بعد از حصول یقین برے قلب دو حالت است یا تسلیم و انقیاد است و یا جحود و انکار است بہ مومن بہ اگر بعد از یقین تسلیم و انقیاد پیدا شود بہ مومن بہ پس تصدیق حاصل میگردد و اگر بعد از حصول یقین انکار و جحود پیدا شود در این صورت یقین پورہ و تصدیق موجود نیست۔ خلاصہ

شخصی کہ دارالایقین پورہ و تصدیق نہ داشته باشد این شخص مومن گفته نمی شود۔ ازین جاست کہ در اہانت باللہ اقرار بزبان و تصدیق بہ قلب ذکر شدہ است و اقرار بزبان و یقین بہ قلب ذکر شدہ است زیرا کہ یقین بدون تسلیم و بدون انقیاد موجب تصدیق نمی گردد۔ چنانچہ اہل کتاب کہ یقین بپیرو سالت سردار دوعالم داشته تصدیق نہ داشتند۔

سوال: حضرت امام در سطر ہفتم این مکتوب شریف تذکر داده اند کہ علامات وجود انکار کلامت قلبی است بہ مومن بہ و مصدق بہ ازین فرمایش شان معلوم میگردد کہ بعد از تصدیق نیز انکار موجود شدہ می تواند۔

جواب: در اینجا مراد حضرت امام از مصدق بہ مومن باست نہ مصدق بہ۔ ہمچنان در سطر ہفتم نیز مراد از تصدیق یقین است نہ تصدیق زیرا کہ خود تصدیق موجب خداوندی است و بعد از ان وجود انکار وجود ندارد۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرمایند بیان آفاق عبارت از زوال علم حصولی است الخ یعنی علم ہما سوی خود علم حصولی است و زوال این علم کہ با آفاق منسوب است فنا علم حصولی است و فنا نفس عارف فنا علم حصولی است کہ بذات عارف تعلق دارد خلاصہ علم بذات خود علم حصولی است و علم ہما سوی خود علم حصولی است آنچه میفرمایند زوال علم حصولی ہر چند تعسر دارد الخ یعنی فنا علم آفاق و زوال علم ہما سوی اگر چہ دشوار است اما در ولایت صغری دست می دہد و فنا علم نفس و علم حصولی در ولایت کبری است کہ دشوار تر است۔ و آنچه میفرمایند عدم حضور بدرک را بدرک سفسطہ انکار نہ الخ یعنی چون در علم حصولی بدرک عین بدرک است پس زوال بدرک با وجود بقای بدرک در نزد حکماء یونان امکان پذیر نیست اما نزد صوفیہ کرام این امر کشفی و شہودی است۔ آنچه میفرمایند لا یعود ابدا الخ یعنی تا کہ سالک در عروج است از نفس خود خبر ندارد بواسطہ اینکہ نفس او از امارگی

خلاص و بہ نعمت فنا مشرف گردیدہ و وجود بشری او بوجود مومہ پی تبدیل شدہ است بتایران علم این عارف
در وقت خروج از نفس او بطور ابدال گشتہ و بعد از رجوع معاملہ تکمیل و ارشاد با درجہ اولی است۔
پوشیدہ نمازند کہ بعد از رجوع عارف اگر علم بہ نفس واپس اعادہ میگردانند این نفس نفس دیگر است یعنی
نفس امارہ او بہ نفس مطمئنہ تبدیل گردیدہ است۔

تذکرہ: اولیای مستہلکین کہ نزول ندارند تا مادام الحیات علم بہ نفس خود ندارند و گرفتارند

محبوب اندومی گویند۔ بیت

ماہرچہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنیم

و معاملہ شان بہ مردم مربوط بہ حواس آہامی باشد۔

مکتوب پنجاہ و سوم

حضرت امام میفرماید، لاشہود او لا وجود الخ یعنی ذات عارف ہم در شہود و ہم در وجود
قانی میگردند و وجود بشری او بوجود مومہ پی تبدیل می یابد چنانچہ دلایل مورد قبلا تذکرہ مفصل دادہ شد
است۔ آنچه میفرماید بعد از ازل بہ حیات توحی و بہ بقاے تو باقی میگردند الخ یعنی بعد از قتل و وجود بشری عارف
منظر حیات و منظر بقاے تو میگردند و حیات و بقاے عارفی او حیات و بقاے دائمی تبدیل می یابد۔
سوال: عارف می میرد و قانی میشود پس چه طور میفرماید کہ بہ بقاے تو باقی میگردند۔

جواب: اگرچہ حیات صوری عارف میرود اما حیات حقیقی او باقی است حضرت
عروۃ الوثقی می فرماید کہ موت صوری نقیض حیات صوری است نہ نقیض حیات حقیقی۔ شخصی کہ لطائف
او بحیات ابدی زندہ شدہ باشد بہ موت صوری حیات حقیقی او نمی رود اشخاصیکہ بتصرف آستانہ
گردیدہ تصرفات برزخی اولیای کرام راحی بینند۔ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت
ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است در جریدہ عالم دوام ما
آنچه میفرماید بلکہ از فضل تو در عین فنا تو باقی و در عین زوال تو قانی میگردند الخ یعنی بواسطہ قتل

وجود بشری عارف بوجود موهوبی بقامی یابد۔ بطور مثال اگر شخص در معدن نمک بیفتد و وجود بشری او
 بہ وجود نمکی تبدیل شدہ و آن بقامی یابد یعنی وجود بشری این شخص بجای از زمین ترفٹہ بلکہ از نوع بشری
 بہ نوع نمکی تبدیل گردیدہ است و همچنان وجود بشری عارف نیز بوجود موهوبی کہ انعکاس تجلیات مراتب
 وجودی است تبدیل و بان تجلیات وجودی بقامی یابد و معدوم مطابق نمی گردد۔ آنچه میفرمایند باید
 انصافاً یک چیز بہ چیز دیگر الخ یعنی آن انسان کہ در نمک افتیدہ اگرچہ نمک شدہ اما روئی و اثبیت
 او از زمین ترفٹہ چنانچہ مقدار نمک اصلی قبل از نمک شدن انسان یک صد خروار بودہ و بعد از نمک شدن
 انسان دہ سیر نمک دیگرہ مقدار آن افزودہ شدہ است کہ این زیادتی نمک ہمان وزن و مقدار انسانی
 است کہ در نمک افتیدہ نمک گشتہ است و از نمک سابقہ کدہ فرقی ندارد صرف بمقدار نمک
 اصلی زیادت بخشیدہ است و در ظاہر شکل و قیافہ انسانیت را از دست دادہ و رنگ نوع نمکیت را
 بخود گرفتہ است و نمک شدہ است۔ اما اثبیت عارف از مرتبہ و جوب مانند اثبیت نمک و
 انسان نمک شدہ نیست و عارف بواجب تعالی متحد شدہ و بہ شکل و قیافہ انسانیت خود باقی
 می باشد صرف وجود بشری عارف بوجود موهوبی تبدیل یافتہ و لطافت او منظر تجلیات شدہ است
 و این معانی بہ عوام معلوم نمی شود۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ ظاہر عارف تجلی صفات و باطن او تجلی
 ذات او تعالی میگردد عالم خلق و عالم امر او کہ وجود بشری او می باشد حکم لباس و پوشش را پیدا میکند
 لہذا طبقہ عوام الناس اورا نشاختہ و ظاہر او را مانند خود می پندارند ازین جاست کہ کفار در حق خضر
 انبیاء عظام می گفتند کہ چہ طور بنغمہ است کہ طعام می خورد و در بازار میگرد۔ اگر کافران از حقیقت
 انبیاء عظام آبا خبر می شدند این چنین نمی گفتند ازین سبب گفتہ اند کہ ابو جہل سردار دعو عالم را
 تدبیرہ پسر عبداللہ را دیدہ بود۔

آنچه میفرمایند کہ آن شیخ کہ از انسان باقیماندہ است در حقیقت صورت ملح است کہ آن
 انسان برنگ آن منصغ گشتہ نہ صورت انسان مگر آنکہ آن ملح حکمی مقدر و اندازہ شدہ است

بمقدار شرح آن انسان و مصور است بصورت آن در حقیقت ہر دوے عین و اثر انسان نمک شدہ
وقائی گردیدہ الخ یعنی پس آنچه در سابق در محتویات این مکتوب شریف گفتہ شدہ کہ بقائے قد انسان
بقائے شرح انسان است نہ بقائے اثر او درست است کہ حضرت امام اثر بقائے اثر انسان دانستہ اند
بلکہ اثر شرح دانستہ اند و قیام انسان نمک شود تا چند وقت در آن نمک عکس قد انسان بگردید می شود و
بعد از آن انہم معدوم میگردد۔

سوال: حضرت امام انسان نمک شدہ را نمک حکمی گفتہ اند نہ حقیقی پس معلوم شد کہ انسان فانی شدہ
جواب: مراد از نمک حکمی آنست کہ انسان نمک شدہ حکم نمک را بخود گرفته و از او صاف
انسانیت برآندہ است نہ اینکہ اصلاً حکم نمک نگرفته و در حقیقت و اصلیت خود است۔ حضرت امام در
در تنبیہ ارشاد میکند کہ مثال انسان نمک شدہ ہر روزیان انہیں میرود و انہیںیت او باقی نمی ماند اما
انہیںیت عارف زائل شدنی نیست و لباس بشری ہمیشہ در بر اوست اگرچہ وجود بشری عارف تبدیل
گردیدہ اما در ظاہر بہ مثال دیگران است۔ مصرع

کار پا کاں را قیاس از خود بگیر

تبصرہ: عارف ہیچ وقت با حق سبحانہ تعالیٰ اتصال و معیت پیدا کردہ نمیتواند قرب و معیت
او بلا کیف است فنا و نفا احوال باطنی است درک آن از عقل بشری بلند است حضرت مولانا میفرماید بیت
اتصال بے تکلیف بے قیاس ہست رب الناس با جان ناس
سوال: عارف از صفات بشری خلاص شدہ در صفات بشری با دیگران شریک است
پس انسان فانی شدہ۔

جواب: حضرت امام در جواب سوال سائل میفرماید کہ در وقت رجوع و نزول صفات
بشری عارف بوجہ موهومی عارف معیت بلا کیف پیدا می کند یعنی صفات بشری عارف از حقیقت
او بیرون میگردد۔ اما در ظاہر با اوست۔ اما این معیت ظاہری صفات بشری عارف بواسطہ ارتباط
مناسبت است با دیگران۔ زیرا کہ افادہ و استفادہ مربوط بہتاسبت است و نیز این ترکیب

صفات بشری بوجود مویہی عارف بواسطہ آن است کہ ایمان بہ غیب بودہ باشد و طبقہ عوام از ایمان شہودی با خبر نبودہ باشد و اگر معانی باطنی عارف ظاہر شود و تجلیات اورا تمام عالم مشاہدہ نماید در ان صورت ہیچ کس منکر و کافر نخواہد شد و این خلاف حکمت و عادت او تعالی است۔ آنچه حضرت امام میفرماید کہ فنا و بقا اصالتاً از صفات باطنی است انچه در این فرمایش حضرت امام دو سوال وارد میگردد:

سوال اول: حضرت امام فنا و بقا باطن فرمود و نفس را از لطائف باطنی استہ اند حالانکہ حضرت امام لطائف عالم امر را باطن و عالم خلق را ظاہر میدانند و نفس از لطائف عالم خلق است پس چرا میفرماید کہ فنا و بقا از صفات باطن است و باطن را بہ نفس تعبیر فرمودہ اند و حال آنکہ نفس از حبلہ ظاہر است؟

سوال دوم: آنکہ تمام لطائف داراے فنا و بقا است حضرت امام فنا را چہرہ نفس تخصیص داده است؟
جواب سوال اول: مراد حضرت امام آنست کہ فنا امر باطنی است و بہ چشم معلوم نمی شود نہ آنکہ وظیفہ لطائف باطنی است و از ظاہر نیست۔

جواب سوال دوم: درست است کہ تمام لطائف داراے فنا و بقا بودہ باشد مگر بخاطر بایر داشت کہ فناے لطائف بدون فناے نفس فناے صوری بودہ فناے حقیقی بود از فناے نفس میسر میگردد زیرا کہ نفس جزو عمرہ انسان است و فناے او داراے اہمیت است کہ حقیقت فنا است حضرت امام در تنبیہ دوم اشارہ نموده و میفرماید کہ فنا خلق اعداء از صفات بشری بودہ و بقا عبارت از ثبوت و ایجاب تجلیات عالم وجوب است و فنا عبارت از معدوم شدن نیست و آنچه در اخیر مکتوب میفرماید کہ وجود اضافت در عدم از ثبوت فی الجملہ وی منبئی است انچه یعنی عدم حیات و عدم علم و غیرہ صفات ہر کدام عدم مقید بودہ و عدم مطلق نیست بلکہ عدم این دو صفات بودہ کہ از افراد مطلق عدم اند اما در ذات این عارف عدم صرف و عدم مطلق فانی و تجلیات وجوب بعضی آن جا نشین میگردد پس تنہا عدم مقید عارف فانی نبودہ بلکہ عدم مطلق او فانی گردیدہ است این فنا فانی مطلق است۔

بیت مراد گیر یہ جاے من نہ بیستی چو جان آئی بہ جاے من نشینی
 و چنان نیست کہ عدم مضاف عارف کہ مضاف بہ صفت اوست رفقہ و عدم صرف او مانده -
 تذکرہ: حضرت امام فناے خود را بیان فرمودہ و بہ عارف بہ این جا نمی رسد بلکہ اکثر عرفا بقنا
 عدم مفید کہ فناے صفات است رسیدہ اند و یہ فناے عدم مطلق نہ رسیدہ اند -
 مکتوب پنجاہ و چہارم و پنجاہ و پنجم حاجت بہ شرح نیست -

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرمایند در این جا آن گوہر بدست می آید الخ یعنی در این جا کمالات تجرید است
 کہ در جاہای دیگر وجود ندارد -

تذکرہ: حضرت امام این مکتوب را بعد از ایام حبس نوشته اند کہ سلطان جہانگیر پادشاہ
 حضرت امام را با خود نگاہ میداشت. آنچه میفرمایند گوید در جرگہ ملائیتہ و زمرہ قلندر یہ الخ یعنی مردم
 فقیر را از جملہ مصاحبان پادشاہ دانستہ و از وضع فقر و در خواستہ دانست - آنچه میفرمایند علاج آنرا
 کردہ الخ یعنی واضح ساختہ ام کہ در فنک و جودی ممکن واجب نمیکرد و اثبیت از بین نمی رود و ظو
 این معارف غریبہ بواسطہ تکالیف حبس است و تربیت جلالی است چنانچہ عاشق میگوید کہ اگر چہ
 معشوق بدشنام نامم را بر زبان برده اما سبب فخر و امتیاز من شدہ است کہ نامم بر زبان معشوق یاد شدہ
 است - مکتوب پنجاہ و ہفتم حاجت بہ شرح نیست -

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرمایند چون خواست کہ کمالات مکتوبہ خود را الخ
 تبصرہ: صفات ثمانیہ حق سبحانہ و تعالیٰ بہ عدوات متقابلہ خود پر تو انداختہ و انعکاس
 این تجلی باعدوات متقابلہ صفات ثمانیہ او تعالیٰ در علم حق سبحانہ بودہ نہ در خارج زیرا کہ عدم

وجود خارجی نثر در بعد از ان آن عبارات مفرجه بنا بر مشیت خداوندی در بوجہ صفت تخلیق از عدم بوجود آورده شده و این ایجاد عالم در مرتبہ حس و وهم بوده و نمود بیرون بود است اما این وهم ادراکات تقان و ثبات است نہ وهم سو قسطائی ہا کہ مجرد اختراع و ہم است پس عالم امکان در حس و وهم ثبوت پیدا کردہ و این ثبوت وہی منافی عدم خارجی نیست در خارج معدوم و در وهم ثابت است۔ پس عالم در خارج معدوم و در وهم کہ مرتبہ نمود بیرون بود است موجود است تا گفتہ تماند کہ مثال واجب و ممکن مثال نقطہ جوالہ و دائرہ مہمومہ میباشد کہ نقطہ نہ داخل دائرہ است و نہ خارج دائرہ۔ آنچه میفرمایید ازین تحقیق استغناء حاصل میگردد الخ یعنی در صورتیکہ حقایق ممکنات عدبات بود بہ تفصیلات شیخ حاجت نمی مانند کہ وجود ممکنات را تنزلات خمسہ می دانند۔

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر گفتہ کہ غیر از ذات مقدس هیچ چیز در خارج موجود نبودہ و صفات ثمانیہ نیز در خارج موجود نیست صرف وجود علمی داشته و در علم او تعالی ظہورات اجمالی و تفصیلی دارند کہ دیلا شرح می شود۔

(۱) ظہور اجمالی: یعنی صفت العلم با صفات دیگر بصورت اجتماع ظہور کردہ است کہ این ظہور را شیخ اکبر ظہور علم اجمالی و تعین اول و وحدت و حقیقت محمدی میدانند۔
(۲) ظہور تفصیلی: یعنی ہر کدام از صفات ثمانیہ بصورت جداگانہ ظہور کردہ است و این ظہور را شیخ اکبر ظہور تعین ثانی و واحدیت و حقایق ممکنات دیگر میدانند و میگویند کہ صور علمی صفات در آیینہ ظاہر وجود یعنی در ذات حق تعالی افئیدہ و عکس آن در خارج ظاہر شدہ است و این گفتار شیخ منافی عقیدہ اہل سنت است و نیز بالائے شیخ دو اعتراض وارد میشود۔

(۱) شیخ اکبر چون بوجود صفات قابل نیست پس صفات دیگر در علم حق تعالی کہ آنہم از حبلہ صفات است چگونه وجود پیدا خواہد کرد؟

(۲) چون شیخ بوجود خارجی اشیا قابل نیست پس چگونه تعینات ثلاثہ را خارجہ میدانند۔

جواب سوال اول: مراد از وجود علمی صفات ظہورات صفات است در علم و تعالی و مراد

از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ صفت علم او تعالیٰ۔

جواب سوال دوم: مراد شیخ ظہور خارجی است نہ وجود خارجی بطور مثال صورت زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود خارجی زید۔

پس گفتار شیخ اگرچہ مخالف عقیدہ اہل سنت بوده و دوران حقیقت است اما این دو اعتراض فوق بالاے او وارد نمی گردد۔ آنچه میفرماید موجود خارجی وراء اہتمام باست الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ وصفات ثنائیہ او کہ در خارج موجود اند فهم آن مراتب مقدس از ادراک باہلتا است۔

مکتوب پنجاہ و نهم

در این مکتوب شریف حضرت امام بہ مخلص خود تو صیہ میکند کہ یہ نبودن ثروت و رقاہیت خود غمگین مہا شید حکیم مطلق در کار ہلے خویش حکمت ہلے خفیہ داشتہ کہ بندہ از فهم آن قاصر است اگرچہ رقاہیت شما سبب آلامی مساکین بودہ یا زہم آزرده نباشد زہم آہتمام از ہم الراحمین دارند۔

بیت گدرے بستہ شد اے دل دیگرے بکشایت

و ثواب ہلے نیت شما بہ شما نصیب خواہد شد

مکتوب شصتم

در شرح معارف غریبہ این مکتوب شریف تبصرہ ہلے ذیل تخریری یابد۔

تبصرہ (۱): حضرت امام حقایق ممکنات را توضیح میفرماید کہ حقایق ممکنات عدوات متقابلہ صفات ثنائیہ میباشد بطور مثال صفت علم بمقابل خود کہ عدم علم و جہل بودہ پر توانداختہ و همچنان صفت قدرت در عدم قدرت کہ معجزہ عجز است پر توانداختہ علی ہذا القیاس و تفریق مشارب اولیای کرام نیز از ہمیں جاہر چشمہ گرفته بعضی محمدی مشرب و برخی ابراہیمی مشرب و موسوی مشرب و غیرہ مشارب دیگر از ہمیں سبب تفریق یافتہ کہ عدم یک شخص مقابل یک صفت و عدم شخص دیگر مقابل صفت دیگر است۔

تبصرہ (۲): این انعکاس و پرتو صفات در عبادات صرف در علم خداوندی بوده نہ در خارج
 زیرا کہ عدم وجود خارجی نداشته صرف داراے وجود علمی میباشد کہ بعد از ان صفت تخلیق آن عدم
 منزه علمی را در مرتبہ و ہم حس وجود بخشیدہ بنا بر ان ممکنات در خارج وجود نداشته بلکہ در مرتبہ
 حس و ہم موجود شدہ اند مثال واجب و ممکن مانند نقطہ حوالہ و دائرہ مہومہ می باشد در این
 فرمایش حضرت امام سوال ذیل مندرج می گردد۔

سوال: عقیدہ اہل سنت و جماعت بر آنست کہ حق سبحانہ محدود و متناہی نیست
 حالانکہ او تعالی در مرتبہ ممکنات موجود نیست پس حق سبحانہ متناہی شد زیرا کہ در مرتبہ ممکنات وجود
 ندارد بلکہ ورای ممکنات بودہ و ولایت متلزم محدودیت است حاصل جواب اینکه ممکنات وجود
 خارجی نداشته تا سبب تخدید واجب بگردند۔

جواب: بخاطر بایر داشت کہ ممکنات در خارج موجود نبودہ بلکہ در مرتبہ حس و ہم موجود
 اند و وجود ہی وجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند چنانچہ دائرہ مہومہ نقطہ حوالہ را محدود
 ساختہ نمی تواند۔

تبصرہ (۳): حضرت امام میفرماید، منافی عدم وجود است الخ یعنی منافی عدم وجود اس
 نہ موجود در این جا عدم وجود شدہ بلکہ موجود شدہ پس عدم نقیض وجود است نہ نقیض موجود
 حضرت امام میفرماید ازین تحقیق معلوم گشت الخ یعنی حقایق ممکنات عبادات اند و عدم ہیولہ
 ممکنات است و تجلیات صفات صورت حالہ کہ در ہیولہ ممکنات حال گردیدہ اما این قسم
 شان در حقایق غیر انبیاء عظام است و در حقایق انبیاء عظام تجلیات عالم و جوب ہیولہ
 عدم بمنزلہ صورت است و نیز در حقایق انبیاء عظام تجلیات خود صفات مقدسہ بودہ و در حقایق
 دیگران تجلیات ظلال صفات است۔ بنا بر ان حضرات انبیاء معصوم و دیگران معصوم نمی باشند
 ناگفتہ نماں کہ اولیاء کرام نیز بعد از مراتب فنا و بقا با انعکاس تجلی خود صفات منعکس میگرددند و تجلی
 ہیولہ و عدم بمنزلہ صورت می گردد اما چون در خلقت ابتداءے شان نیست بنا بر ان اولیاء کرام

رہے محفوظ اندام معصوم نمی باشد۔ خلاصہ اینکه حضرت امام حقایق ممکنات را عبادات میدانند اما حضرت شیخ اکبر ممکنات را ظہورات خارجی و تنزلات عالم و جوب میدانند۔ پوشیدہ نماںد کہ بالائے شیخ سوالات ذیل وارد میگردد۔

سوال اول: نزد شیخ غیر از ذات مقدس هیچ چیز وجود خارجی نداشته پس ظهور عکس صورت علمی صفات در خارج از کجا خواهد بود، زیرا کہ بنزد علم وجود خارجی ندارد و غیر ذات مقدس هیچ چیز وجود خارجی ندارد۔
جواب: مراد شیخ از خارج ظہور خارجی است نہ وجود خارجی چنانچہ صورت شمار در آئینہ ظہور نما است در خارج و وجود شمانیست۔

سوال دوم: وقتیکہ صفات وجود نداشته باشد معلک ظہور علمی و امتیاز صفات در علم چه معنی خواهد داشت زیرا کہ علم در نزد شیخ وجود خارجی ندارد۔

جواب: مراد شیخ امتیاز صفات است در عالمیت او تعالی نہ در صفت علم او تعالی و عالمیت او تعالی بوجہ صفت العلم موقوف نیست چنانچہ بقادر و دیگر از وجود خارجی صفات منکر و بہ عالمیت او تعالی قابل اند و اگر از عالمیت ہم منکر شوند کافر مطلق و کافر مجاہر میگرددند۔
تبصرہ: علم حضوری بہ حق سبحانہ نصیب اولیاء بزرگ است مانند حضرت امام و امام جعفر صادق و سلطان العارفین حضرت یابزید و حضرت ابوالحسن خرقانی، خواجہ محمد یوسف ہمدانی، خواجہ جہاں حضرت عبدالخالق غجدوانی، حضرت حکیم سنائی غزنوی و خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند و حضرت غوث الثقلین و بعض دیگر و ہر کس یا بن مقام رسیده نمی تواند۔

مکتوبات شصت و یکم

حضرت امام بیقرآید، جمیع نسب و اعتبارات ساقط میگردد الخ

تبصرہ: نسب و اعتبارات عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است و وقتیکہ عارف در مرتبہ صفات بوردہ و صفات مناسبت فی الجملہ بذات خود مقدس دارند و بہ عارف ہم بیگتہ

مناسبت داشتہ می باشد زیرا کہ صفات اصول ممکنات اند بنا بر آن عارف با مداد نور صفات عروج می نماید چنانکہ عارف از مرتبہ صفات عروج نماید اسباب مناسبت نمی مانند تا بر آن عارف بہ اسباب خارجی محتاج می گردد۔

سوال: مطاہر جمیلہ بعالم وجوب چہ مناسبت داشتہ کہ سبب عروج میگردند۔

جواب: در حدیث شریف است ان الله خلق ادم علی صورته یعنی انسان یک

تمثال بعبارہ حضرت رحمان است پس باین مناسبت شہود مطاہر جمیلہ سبب عروج میگردد این است توجیہ باو حقیقت آن خداوندی دانند و اللہ اعلم۔ آنچه میفرماید میتوان گفت کہ آن فیوض الہی یعنی فیوض دیگران فیض وجود و بقا و تزئین و غیرہ است و عارف محتاج فیوض بلندتر است کہ لایق حال او می باشد یعنی فیض عروجات مقامات عالیہ۔

تبصرہ: علم حضوری دو نوع است اول علم حضوری بخود، دوم علم حضوری بحق سبحانہ تعالیٰ

کہ در وقت عروج بعارف کامل دست میدہد۔

سوال: حضرت امام در بعضی مکاتیب خود فرمودہ کہ زوال علم حضوری زوال نفس عارف

است و در علم حضوری عارف کہ بذات او تعالیٰ تعلق می گیرد در وقت زوال این علم زایل میگردد زوال این علم حضوری سبب زوال عارف نمی گردد؟

جواب: زوال علم حضوری کہ سبب زوال عارف است در علم حضوری اول است نہ در علم

حضوری ثانی۔

تبصرہ: علم حضوری بذات مقدس و ادراک ذات مقدس لباس است کہ برقد حضرت

امام و بعضی کلان ہلے دیگر دوختہ شدہ است ہر عارف باین مرتبہ مقدرہ نمیرسد۔

سوال: حضرت امام در بعضی معارف خود فرمودہ کہ اقل قلیل اولیا باین معارف رسیدانہ

حضرت امام این معرفت را از کجا دانستہ باشند؟

جواب: عالم مثال آئینہ چیزہای گذشتہ و آئندہ می باشد و تمام کمالات اولیای کریم

نیز در عالم مثال منعکس پورده و عالم مثال با ولیای کرام مشہور است۔
 ناگفته نمازکہ علمای معقول علم حضوری و حصولی را یک نوع تعبیر و حضرت امام طوری دیگر
 تعبیر میفرماید چنانچہ علم حضوری بہ نزد علمای معقول عبارت از علم ذات عالم و علم صفات عالم و علم
 معلولات عالم می باشد اما نزد حضرت امام علم حصولی عبارت از علم مفهوم و یا علم صفات یک چیز است
 و علم حضوری علم خود آن چیز است و در بین مفهوم یک چیز و خود آن چیز فرق بسیار است۔ نمی بینی کہ مفهوم
 آتش احراق و اشتراق و اضافت ندارد۔ اگرچہ علمای معقول مفهوم یک چیز را خود آن چیز می دانند۔
 ناگفته نمازکہ علم حضوری بہ حق سبحانہ بعد از فتای وجود بشری و بعد از حصول وجود موهوبی
 عارف بہ عارف میسر میگردد۔

تذکرہ: وصول بہ مرتبہ از مراتب و جوب دارای وجود موهوبی جداگانہ است چنانچہ
 وجود موهوبی ولایت صغری و وجود موهوبی ولایت کبری و وجود موهوبی ولایت علیا و ولایت
 ملار اعلیٰ و وجود موهوبی تجلیات ذاتیہ از ہمہ فوق تر و در مرتبہ نہائی است۔ پوشیدہ نمازکہ ہر کدام
 لطائف انسان عروج جداگانہ داشتہ می باشد۔ چنانچہ عروج قلب بہ صفات اصافیہ و عروج
 روح بہ صفات نبوتیہ ثمانیہ و عروج لطیفہ سر بہ شئون ذاتیہ و عروج خفی بہ صفات سلبیہ کہ راجع
 باعتبار است و عروج اخفی بہ شان جامع و عروج نفس و عناصر ثلاثہ باہم باطن و عروج عنصر
 خاک بہ تجلیات ذاتیہ ذات مقدس او تعالیٰ مربوط است و ادراک ذات مقدس و طبقہ ہیئت حدانی
 انسان است و ریاست آنجا نیز مربوط عنصر خاک است۔ خلاصہ اینکہ وقتیکہ عارف بذات مقدس
 می رسد و از تمام صفات و شیونات و اعتبارات میگذرد علم او بذات مقدس حضوری و بنفس خود
 حصولی می گردد۔ بیت

تویی از ہر دو عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چه گویم

تبصرہ: در طریقہ عالیہ نقشبندیہ مہمان ہم بطور محبوبان سیری کنند زیرا کہ این طریق
 طریق محبوبان است۔ حضرت خواجہ بزرگ شاہ نقشبند میفرماید: از حق سبحانہ طریقہ خواستہ ام

کہ البتہ موصل است۔ پس این طریق طریق محبوبان می باشد۔

سوال: درامت آنحضرتؐ غیر محمدی مشرب چرا بوده باشد؟

جواب: شان العلم مرئی سردار دو عالم است و صفت علم مرئی حضرت نورؑ و حضرت ابراهیمؑ است و صفت کلام مرئی حضرت موسیٰ و صفت قدرت مرئی حضرت عیسیٰ و صفت تکوین مرئی حضرت آدم است۔ پس شخصیکہ عدم ذاتی او مقابل شان العلم بوده باشد آن شخص محمدی مشرب بوده و شخصیکہ عدم او مقابل صفات دیگر افتاده باشد غیر محمدی مشرب است اگر چه ازین امت بوده باشد زیرا کہ استعداد او مناسب آن نبی است کہ عدم آن شخص مقابل صفت آن نبی بوده باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ شہود آنجا نزدیکتر باشد و حاضر است الخ یعنی چون در فناء قلب نیان آفاق است کہ غیرت دارد پس فناء شہود غیر فناء قلب است بلکہ فناء شہود است نہ فناء قلب و در علم حضوری فناء علم حضوری فناء خود عالم است زیرا در علم حضوری علم و عالم و معلوم یک چیز است پس زوال علم مستلزم زوال خود عالم است۔

تبصرہ: علم عارف در وقت عروج بذات مقدس حضوری و علم او بنفس خود حصولی میگردد و در وقت نزول برعکس است یعنی در این وقت علم عارف بہ نفس خود حضوری و بحق سبحانہ حصولی میگردد۔

تبصرہ: وصول بذات مقدس بہ سیرا قربیت مربوط است کہ عبارت از سیر صفات است زیرا کہ صفات حق تعالی بما از ما نزدیکتر است و ذات حق تعالی از ما و صفات حق تعالی بما نزدیکتر است۔

تذکرہ: صوفیہ جو دہ پیران تہ جو بہ نرسیدہ اند بلکہ خود را واجب استہ و از خود نگزشتہ اند۔

تبصرہ: معانی فنا این نیست کہ سالک از عبادت خلاص میشود بلکہ فنا عبارت از بین رفتن وجود بشری و بقا عبارت از ایجاد وجود مہوہی است و وجود مہوہی عارف نیز عابد مہوہی حقیقی است و وفات صوری عارف سبب موت حقیقی نیست بلکہ سبب موت صوری است۔ منقول است کہ در وقت وفات حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ خلفا کرام او این بیت را می خواندند۔ بیت

کشتگان خیر تسلیم را ہر زمان از غیب جان دیگر است
 در وقت خواندن مصرع اول حضرت بختیار کاکی و وفات و در وقت خواندن مصرع دوم دوبارہ
 زندہ میگردید۔ بالآخرہ مصرع ثانی را ترک نموده و مصرع اول را تکرار میکردند و همان بود کہ روح
 مبارک بعالم قدس عروج و وفات نمود۔ از بزرگان کرام نقشبندیہ منقول است شاید کہ از فرمودہ ہا
 خواجہ عزیزان یعنی سید علی را منتهی بودہ باشد۔ بیت

در مسلخ عشق جز نیکو رانکشند لاغر صفتان و زشت خور انکشند

گر عاشق صادقی از کشتن مگر نیہ مردار بود آنکہ او را نکشند

در این جا کشتن عبارت از قتل و جود بشری است کہ سبب بقا و جود مویبی است و نیز بزرگی
 فرمودہ شاید کہ فرمودہ مخدومی حضرت مولانا عبدالرحمن جامی بودہ باشد۔ بیت

مراد بگیر بجای من نہ بینی چو جان آئی بجای من نشینی

تویی از ہر دو عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: باطن عارف تجلیات عالم و جوب بودہ اباد نظام ہر بمنزلہ عوام می باشد و
 ہم از حکمتہائے خداوندی است کہ تا معاملہ ابتلا و اختیار و آرایش باقی ماندہ باشد زیر کہ دار
 دنیا دار ابتدا بودہ و حق و باطل در این دار منتشر ج است اگر مشرکین قریش انوار باطن سردار دو عالم
 را میدیدند ہرگز انکار نمیگردند بگر حکیم مطلق چیزے را کہ خواستہ آنرا کردہ است۔ شیخ الاسلام حضرت خواجہ
 عبداللہ انصاری میفرمایند کہ مردم از اخیر می ترسند و عبداللہ از اول کہ در بارہ ماچہ نوشته اند حضرت فاروق
 دعا میکرد خدا یا اگر مارا شفقی نوشته آنرا محو کن و مرا سعید بگردان و اگر بار اسعید نوشته آن نابت بردار
 و حضرت مولانا روم میفرمایند مصرع: ماہی از سر کنده گردد نہ زدم

مکتوب شصت دوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف تفصیل فرمودہ حضرت امام قرار ذیل است:

حقیقت انسان عدم است و انسان از عدم بوجود آید و عدم وجود خارجی نداشته بلکہ صرف وجود علمی دارد و در علم او تعالیٰ یک عدم از عدم دیگر متمیز است و همچنان در علم ذات ایزدی انعکاس یک صفت معین بیک عدم معین و انعکاس صفت دیگر بہ عدم دیگر رسیده بود و بعد از ان صفت تخلیق پر تو وجود واجب تعالیٰ را بر ان عبادات ممزوجہ انداختہ آن عدم مزوج را موجود خارجی گردانیدہ است و اختلاف مشارب نیز از ہمیں جا سرچشمہ گرفتہ است یعنی عدم کہ در مقابل صفت علم واقع بودہ و پر تو علم بآن رسیده افراد این عدم کہ زید و بکر و غیرہ بودہ باشد برابر اسمی مشرب و نوحی مشرب اند و عدم کہ پر تو کلام بہ آن رسیده موسوی مشرب اند و علیٰ ہذا القیاس، خلاصہ ذات انسان عدم و کمالات صفات ثمانیہ او یعنی علم و غیرہ صفات انسان پر تو صفات واجب است و از خود انسان نیست۔ بیت

تیاوردم از خانہ چتری نخست تو داری ہمہ چیز من چیز تست

در این جایک سوال دقیق وارد می شود:

سوال: در حالیکہ یک عدم در مقابل علم و عدم دیگر در مقابل قدرت و علیٰ ہذا القیاس ہر عدم بمقابل یکہ از صفات ثمانیہ واقع گردیدہ باشد پس عدمیکہ در مقابل علم واقع گردیدہ باید کہ تنہا دارای علم بودہ باشد و عدمیکہ مقابل قدرت واقع شدہ باید کہ تنہا دارای قدرت بودہ باشد و علیٰ ہذا القیاس عبادتیکہ بمقابل یکہ از صفات ثمانیہ واقع گردیدہ باید کہ تنہا دارای پر تو ہماں صفات بودہ باشد نہ پر تو صفات دیگر حالانکہ انسان جامع تمام صفات ثمانیہ است و انسان بصفات ثمانیہ موصوف است۔

جواب: عدم زید و بکر کہ در مقابل یک صفت بودہ قبل از تخلیق پر تو آن صفت بآن عدم رسیده بود اما در زمانی کہ پر تو وجود حق سبحانہ تعالیٰ کہ جامع کمالات صفات ثمانیہ می باشد بنا بر مشیت خداوندی بآن عدمیکہ بمقابل ہر صفت واقع بودہ متعکس گردیدہ و نتیجہ زید و بکر و غیرہ بوجود آمدہ اند چون حضرت وجود دارے کمالات صفات ثمانیہ است بتا بران از برکت پر تو وجود زید و بکر و غیرہ افرادیکہ بوجود آوردہ شدہ اند ہر کدام دارے نمونہ و پر تو کمالات صفات ثمانیہ گردیدند حضرت امام مہدیؑ باین تحقیق لازم آمد لہذا این قدر بہت کہ وصول آن شخص بہ اسطہ آن صفت است کہ عدم آن بمقابل آن صفت

تبصرہ: فنا و نوع است یکی فنا شہودی است و دیگرے فنا وجودی۔ فنا شہودی آنست کہ باسوی مرتبہ و جوہ از دید و شہود عارف برآید باشد۔ و فنا وجودی آنست کہ وجود بشری عارف بوجہ مویہی تبدیل گردد۔ ناگفته نماز کہ وجود مویہی مراتب متغیر دارد چنانچہ تفصیل آن قبل گذشت۔

تبصرہ: در نزد حضرت امام موجودات سه قسم اند۔

- (۱) موجودات خارجی کہ عبارت از ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او تعالی است۔
- (۲) موجود نفس الامری عبارت از عرش و کرسی و لوح و قلم، بہشت و موجودات بہشت ظاہر باطن انبیاء عظام تنہا باطن اولیاء کرام و حروف قرآن کریم و وجود ملائکہ غیرہ ذوات مقدس۔
- (۳) موجود وہمی کہ عبارت از عالم امکان است کہ اصل آن عدم است۔ ناگفته نماز کہ نفس الامر علمائے معقول دیگر است و نفس الامر حضرت امام دیگر زیرا کہ عارف کامل در وقت وجود مویہی از مرتبہ وہمی بہ مرتبہ نفس الامری عروج و ارتقائی یابد۔ ہذا در این تعبیر نفس الامر حضرت امام و نفس الامر علمائے معقول کہ از فلسفہ خشک مادیات منبع میگیرد فرق زیاد موجود است چنانچہ گفته اند۔

مصرع از فلسفہ چہ پرسی اسرار کبریا را

سوال: مرتبہ نفس الامر دارے چہ فضیلت خواہد بود؟

جواب: موجودات نفس الامری نسبت بموجودات وہمی بمرتبہ وجود خارجی نزدیکتر است ہذا وجود نفس الامری از وجود وہمی کہ در مرتبہ وہمی قرار داشتہ و از عدم سرچشمہ گرفتہ بمراتب افضلیت داشتہ می باشد کہ بموجود خارجی نزدیک است۔

سوال: در فنا شہودی عارف وجود خود را کہ عدم است نمی بیند زیرا کہ باسوی از

دید و شہود او برآیدہ است اما فنا وجودی کہ عارف معرہ نشدہ چہ مفہوم خواہد داشتہ؟

جواب: فنا اول مشاہدہ نمودن مرتبہ و جوہ است و فنا دیگرے بقایا یافتن

بآن مرتبہ مقدسہ شتان ما بینہما یعنی در مرتبہ فنا شہودی باسوی از دید عارف برآیدہ و

عارف بعد میت اصلی خود پے بردہ اما در مرتبہ فنا و وجودی تجلیات آن مرتبہ مقدسہ جانشین عدم میگردد و عدم عارف از بین میرود یعنی وجود بشری عارف کہ اصل آن عدم بوده بوجود موهوبی تبدیل و باطن عارف تجلیات ذات مقدس و ظاہر او تجلیات صفات ثمانیہ او تعالی میگردد۔ ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء۔ خلاصہ اینکہ اجزاء مراتب فنا و وجودی و وجود عارف بہ وجود موهوبی تبدیل می یابد و معلوم نمی گردد۔

مکتوب شصت سوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حضرت امام میفرماید کہ عالم ممکنات موهوم بوده و حق سبحان موجود است پس قرب عالم بہ حق سبحان شبیہ قرب صورت است بہ آئینہ چنانچہ صورت در آئینہ نمود بلکه صرف در آن نمودار گردیدہ و از زشتی صورت بہ آئینہ هیچ نقصان عاید نمی گردد و آئینہ بہمان صرافت خود موجود است حضرت امام باز توضیح میفرماید کہ چون باین موهوم آثار موجود ترتیب یافته بنا بران عذاب و ثواب ابدی بآن مترتب گشتہ و در حق بمنزلہ موجود نشان داده شدہ و بعض افراد آن اولیای کرام اند بہ موجود حقیقی قرب اتصال بلا کیف پیدا نمودہ و بآن مسروانند۔ بیت

در این دیار بدان زندہ ام کہ گاہ گاہے نسیم عاطفت ازان یاری آید
حضرت امام عشق عارفانہ خود را اظہار و میفرماید کہ اگر چه کہ موهوم ام مگر امید قرب کہ با دار حقیقی خود دارم
و این فرمودہ ہلے حضرت امام ہم اثر عشق عمیق و سرشار اوست کہ یہ با دار و محبوب حقیقی خود دارند۔
بزرگان فرمودہ کہ انسان حیوان عاشق می باشد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی
چندین سخن لغز کہ گفستی کہ شنیدی
بنا بران لازم بود کہ انسان را بہ حیوان عاشق تعریف می کردند نہ بہ حیوان ناطق۔

ہر چہ پیر خستہ دل و ناتوان شدم
ہر گاہ کہ با دروے تو کردم جوان شدم
نشوی عشق آن شعلہ است کہ او چون بر فروخت
ہر چہ جز معشوق باقی جملہ سوخت

مکتوب شخصیت چہام

تبصرہ: معنی زوال عبارت از فنا و وجود بشری و ثبوت عبارت از بقا و وجود مومنی است حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبات خود میفرماید کہ اولیائے کرام بہ حیات حقیقی زندہ اند و مرگ صوری حیات حقیقی آنہا را زائل کردہ نمی تواند و مرگ صوری نقیض حیات صوری است بہ حیات حقیقی کار ندارد چنانچہ حضرت حافظ شیرازی میفرماید:

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است در جریدہ عالم دوام ما

حیات حقیقی عبارت از بقا و لطائف است با تو اور جو کہ در موت تغییر نمی یابند حضرت حافظ شیرازی میفرماید

خلل پذیر بود ہر بنا کہ می بینی مگر بناے محبت کہ خالی از خلل است

معناے فناے عین و اثر ازین قرار است: عارفیکہ بہ صفات ثنائیہ رسیدہ باشد اگرچہ عین او فانی مگر اثر او فانی نمی شود زیرا کہ قبل از فنا اثر آن صفت در وجود عارف رسیدہ و این اثر بہ شہود صفا زائل نمی گردد یعنی شہود صفت سبب فناے اثر آن صفت نمی شود اما عارفیکہ بہ شیونات ذاتیہ و مقامات برتر از ان برسد عین و اثر او ہر دو فانی میگردد بواسطہ اینکہ ذات او اثر صفت بودہ نہ اثر شیون ذاتیہ و صفات از شیونات پایین تر است چوں صفت در شہود عارف فانی شد اثر آن نیز فانی شد لہذا در مقام شیونات ہر دوے عین و اثر عارف فانی میگردد۔ پوشیدہ مانند کہ فناے اثر خاص محبوبان و محمدی مشربان است و ہر عارف بہ فناے اثر مشرف شدہ نمی تواند۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بر ترا شد قلندری داند

تذکرہ: اولیائے کرام در بارہ رجوع و عدم رجوع و اصل اختلاف دارند بعض آہتا میگوتیر کہ واصل ہم صفات بشری رجوع می کند و برخی مدعی آن اند کہ واصل از رجوع صفات بشری مخلوط و مصنون است۔ این اختلاف شان تیر بتی بر تفاوت مقامات است زیرا کہ سانیکہ بہ صفات رسیدہ باشد رجوع واصل قائل اند و عارفانیکہ بہ شہود شیونات مشرف شدہ باشند

برجوع واصل قابل نیستند۔ باید دانست کہ این اختلاف شان و ریاہ امکان رجوع می باشد نہ در وقوع رجوع یعنی رجوع واقع نیست حضرت امام میفرماید حقیقت ممکنات چون اعدام باشند انچه یعنی ذات زید و بکر آن عدم است کہ در مقابل علم و یاد در مقابل قدرت اقتیہ پس عدم زید و عدم بکر کہ ذات زید و بکر است عدم مفید است نہ عدم مطلق و این عدم مفید عبارت از ان عدم است کہ مضاف است بعلم و قدرت و عدم مطلق نیست۔ آنچه میفرماید لازم می آید انچه یعنی فرمودہ حضرت امام بیان یک سوال است؟

سوال: وقتیکہ عدم از باہیت عارف زائل شود و وجود مومہی بجای آن نشیند باید کہ عارف واجب گردد و وجود واجب پیدا کند حالانکہ ممکن واجب شدہ نمی تواند؟

جواب: ممکن در وقت زوال عدم دارای آن وجود نمی گردد کہ از صفات واجب یا ذات واجب است بلکہ ممکن دارای آن وجود میگرد کہ ظل وجود واجب است کہ عبارت از وجود مومہی است۔

مصرع زمین فلک شود و آدمی خدایہ شود

بیت نہ آن این شود نہ این شود آن کہ اشکال گردد بر تو آسان

سوال: در سابق گفته شد کہ وجود از صفات واجب و یا عین ذات واجب است، این تردید برآیہ چه خواهد بود؟

جواب: نزد اہل سنت وجود یک صفت زاید است بر ذات او تعالی و عین ذات نیست و نزد حکما وجود عین ذات است، نزد حضرت امام کہ از محققین اہل سنت است و از مشاہیرہ و الہام بیان میفرماید۔ وجود از صفات امتزاجیہ پورہ کہ وجود خارجی ندارد و حق سبحانہ بذات خود موجود است نہ بوجود صفات ثمانیہ او تعالی بذات او تعالی موجود اند نہ بوجود ذات مقدس از مرتبہ وجود و صفات دیگر بلندتر است۔ بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجدر آنجا

باید دانست کہ وجود دو قسم است وجود اصلی و وجود ظلی۔ وجود اصلی خاصہ حق تعالی است

ووجود ظلی مشترک است در بین واجب و ممکن و بہر دوے آنها اطلاق میگردد چنانچہ کہ میگوئیم خداوند
 موجود است انسان موجود است و وجودیکہ خاصہ واجب تعالیٰ است از نقاضت عدم برتر است و
 صفات واجبی اگرچہ واجب و قدیم اند لکن از رایجہ ممکن خالی نیستند و احتیاج صفات بہ قیام ذات بر
 نسبت را کما ممکن است و عدم نیز در مقابل صفات ثمانیہ بہ نقاضت خود برتر است خلاف ذات مقدس
 کہ عدم بہ نقاضت آن مرتبہ مقدسہ برپائشہ نمی تواند زیرا کہ عدم در مرتبہ وجود مشترک سلب گردید پس
 بر انتہا بالاتر قیام کردہ نمی تواند پوشیدہ نماید ثبوتیکہ بعض عدم حقیقت عارف گشتہ نائب مناب عدم ذاتی
 آن عارف گردیدہ است کہ بعد از فناء عدم آن عدم بہ ثبوت وجود موهوبی تبدیل گردیدہ و این نیابت تا
 بہ اخیر مقام قاب قوسین است کہ وجود بشری بطور کمال فنا نیافتہ است و در مقام او ادنی کہ عدم بانجام
 رسیدہ و عارف ہمہ ثبوت گردیدہ عدم بکلی از بین رفتہ این مرتبہ مرتبہ نہایت فنا است۔

نصیرہ: قوسین عبارت از قوس و جوب و قوس وجود مکانی عارف است۔

تذکرہ: قاب قوسین دارای سہ مراتب است۔

(۱) قوس مکانی و قوس مراتب و جوب است در این مرتبہ کہ سالک قوس صفات اضافیہ را دیدہ
 و خود را ہنوز فراموش نکرده است پس دو قوس عبارت از قوس صفات اضافیہ و قوس وجود عارف است۔
 (۲) وقتیکہ عارف از صفات ثمانیہ عروج کند و ذات مقدس مشہود او گردد در ایجاد و قوس عبارت
 از قوس صفات و قوس ذات مقدس است۔

(۳) وقتیکہ عارف کامل بہ مشہود ذات مقدس مشرف گردد و صفات را فراموش کند در این مرتبہ
 قوسین عبارت از وجود موهوبی عارف و مرتبہ ذات مقدس است و این مقام قاب قوسین بلندترین مقامات
 قاب قوسین است و مقام او ادنی آن است کہ عارف از مشہود و وجود موهوبی خود گذشتہ تنہا بہ مشہود مرتبہ
 ذات مقدس مشرف گردد و وجود بشری او بوجود موهوبی تبدیل شود۔

تذکرہ: حضرت امام در مکتوبی قوس اولی و قوس ثانی را چنین بیان میفرماید کہ قوس اول عبارت
 از وجود عارف است قبل از آنکہ بمقام او ادنی مشرف شود و قوس ثانی عبارت از آن وجود موهوبی

عارف است کہ در وقت نزول از مقام او ادنی باز وجود مویہوبی خود را مشاہدہ کند و آنچه میفرماید کارخانہ عدم بروی برپا مانده الخ یعنی اثبتیت قبل از این مقام بوجود عدمی مربوط بوده حال اگر چه اثبتیت است اما اثبتیت وجود مویہوبی است کہ تغییر آن بہ ثبوت کردہ میشود نہ بہ عدم۔ آنچه میفرماید چون معاملہ از نقیض ثبوت بالا رود الخ یعنی وقتیکہ عارف بشہود ذات مقدس مشرف و از شہود ثبوت خود کہ ذات او پودہ عروج فرماید او ادنی است و نقیض ثبوت کہ عدم است در آنجا گنجایش ندارد چنانچہ در سابق گفتہ شد کہ در مرتبہ ذات مقدس عدم را با نقیضت نیست۔

تبصرہ: در این وقت قیام عارف بذات مقدس او تعالی است قبل ازین قیام او بظلال ذات مقدس پودہ کہ عبارت از صفات ثمانیہ و ظلال صفات ثمانیہ است۔

سوال: قیام عارف بذات بحت گفتہ شدہ حالانکہ قیام بذات بحت خاصہ صفات ثمانیہ پودہ

پس فرق در بین قیام عارف و قیام صفات چہ خواهد بود؟

جواب: قیام صفات بذات مقدس قیام خارجی است کہ خاصہ صفات ثمانیہ است و قیام

عارف قیام شہودی است نشان بینہما۔ آنچه میفرماید اما صفات را نقالیض است کہ عدم علم و

عدم قدرت پودہ باشد الخ یعنی چوں وجود این عارف از تجلی ذات بحت است بنا بران وجود عارف ہم

از نقیضت عدم فارغ است آنچه میفرماید پوشیدہ تماند الخ این فرمودہ شان بیان سوال است اما

جواب این سوال را خود شان بیان فرمودہ و گفتہ اند کہ عارف واجب نمی گردد زیرا کہ وجود مویہوبی

او نیز در وہم و حس می باشد نہ در خارج۔ مراد از وہم نفس امر است زیرا کہ عارف از مرتبہ وہم گذشتہ است

و بہ مرتبہ نفس امر رسیدہ است۔

سوال: حضرت امام در بعضی مکاتیب خود وجود این طور عارف را نفس امری گفتہ و در

این جا آنرا وہمی فرمودہ اند علت آن چہ خواهد بود؟

جواب: مراد حضرت امام از وجود وہمی مقابل وجود خارجی است نہ وجود وہمی ممکنات دیگر

کہ مقابل موجود نفس الامر پودہ باشد و آنچه میفرماید بدانند الخ یعنی تمامی ذات مقدس علم است و

تمامی قدرت و کلام علیٰ ہذا القیاس یعنی ذات مقدس عین کمالات ثنائیہ می باشد، باقی مانند ظہور حق سبحانہ کہ حق تعالیٰ گاہے بصورت علم و گاہے بصورت سایر صفات ظہور میفرماید۔

سوال: ذات مقدس تعبیر ندارد و ظہور یک امر حادث است پس ظہور بذات مقدس مناسب نیست ندارد؟

جواب: ظہور ذات غیر ذات بوده و یک تمثال ذات است و این ظہور و تمثال منافی قدامت ذات شدہ نمی تواند۔ آنچه میفرماید نیز ازین قبیل است الخ یعنی تجلی ذات مقدس بصورت این عارف کامل متمثل میگردد و این ظہور برخلاف مرایای صوری است زیرا کہ در مرایای صوری صورت تابع مراتب است و در این جامرات واجب بصورت عارف متمثل گردیدہ یعنی صورت تابع مراتب نشدہ چنانچہ کہ در آئینہ ہائے ظاہری صورت تابع آئینہ می باشد۔ پوشیدہ نماں کہ رسیدن باین معارف مقام حضرت امام است و اکثر عرفاے دیگر باین مقام رسیده نمی توانند۔ آنچه میفرماید این تعیین با وجود حدوث الخ یعنی عنایت داعطای این وجود مہوہی اکمل ترین وجودات مہوہی است۔

سوال: مراتب وجود حق چه معنی خواهد داشت؟

جواب: بہ شما معلوم است کہ آئینہ صوری و ظاہری صورت اشیا را نمایان می سازد؛ همچنان در علم واجب تعالیٰ ہمہ چیز معلوم است و ذات حق سبحانہ ہمہ چیز را میداند و ہر چیز بر وی نمایان است بتابیران اطلاق مراتب بران مرتبہ و جوب واقع شدہ است۔

تبصرہ (۱)۔ ظہور این تمثال و جوب در مرتبہ عالم مثال نیست زیرا کہ عالم مثال مانند عالم محسوسات در مرتبہ و ہم است بلکہ این ظہور در ظل خارج و در مرتبہ نفس امری باشد کہ از مرتبہ و ہم و محسوسات بلندتر است و بوجہ خارجی نزدیک تر است و وجود خارجی در عالم مثال نمی گنجد زیرا کہ وجود خارجی خاصہ ذات مقدس است۔

تبصرہ (۲) حضرت عروۃ الوثقی بر سر محمد نعمان می نویسد آریہ کریمہ است کہ میفرماید: کہ "حق سبحانہ بین شخص و قلب او حائل میگردد" بوجدان خود رجوع فرماید الخ یعنی تجلی ذات مقدس در بین شخص و قلب او جاگزین میگردد۔ خلاصہ اینکہ در قلب تو تمثال ذات مقدس موجود است

پس منوجہ شو و از ان عاقل مباش حضرت میر نعمان ہم شخص بسیار کلان بوده از جمله اولیای بزرگ است۔
 آنچه میفرمایید گوئیم تنزل بر تقدیر لازم می آید انچه یعنی فقیر طور را عین مرتبه و خوب نمی دانند بلکه این
 طور را ظهور یک تمثال می انگارند که غیر ظاہر است چنانچه صورت زید در آئینہ عین زید نبوده بلکه انعکاس
 تجلی صورت زید است در آئینہ و ظاہر عبارت از حق سبحانہ است کہ تمثال آن مرتبه مقدسہ در قلب
 عارف ظاہر است۔

تبصرہ: عارفیکہ بہ بقاے ذاتی مشرف شود یعنی ذات و حقیقت او تجلی ذاتی بگردد
 ہر صفت از صفات ثمانیہ او و ہر لطیفہ از لطائف او بہ شان خود عارف متمثل شدہ می تواند ازین جا
 است کہ میگویند حضرت غوث الثقلین و حضرت خواجہ بزرگ در یک آن زبان معین بچند جاے
 حاضر شدہ بودند حق سبحانہ در حدیث قدسی میفرماید "وقتیکہ بندہ خود را محبوب گردانم من سمع
 و بصراوحی شوم" پوشیدہ نماںد کہ حقیقت جامعہ عبارت از قلب نوری است و مصغہ از قلب
 صنوبری است در ابتدا و قبل از کمال ادراک مصغہ بواسطہ قلب نوری بودہ و بعد از حصول کمال
 کمالات او از کمال لطائف دیگر فوق تر است و وصول بذات مقدس خاصہ اوست آنچه میفرماید
 در رنگ آنکہ در دیگر نختہ انچه یعنی قلب صنوبری بہ تجلیات لطائف دیگر نثار نمی شود و کمال او
 بہ تجلیات بلند تر مربوط است۔

مکتوب شصت و پنجم

تبصرہ: وقتیکہ عارف بہ شہود ذات مقدس او تعالی مشرف شود بہ تجلی ذاتی باقی بگردد۔
 ہر صفت از صفات عارف بہ عنوان ذات عارف ظہور می نماید و همچنان ہر لطیفہ او بہ شان وجود او
 متمثل میگردد۔ آن چیزیکہ عوام را در آخرت و جنت میسر میگردد و اولیاء را آن کمال در دنیا دست میدہد
 زیرا کہ این کمال مربوط بہ موت است و اولیای کرام در دنیا بواسطہ فنا و بقا بموت مشرف شدہ اند
 بنا بر آن آنچه برای دیگران در شہت میسر میگردد این بزرگواران در دنیا از آن مستفید و بہرہ ورانند۔

”ذک فضل اللہ“ مومنان بہ تمام وجود خود حق سبحانہ را می بینند، اولیای کرام در دنیا بہ تمام وجود خود کلام حق را می شنوند۔

مکتوب شصت و ششم

حضرت امام میفرماید معرفت ظل مستلزم معرفت اصل است الخ یعنی مراد از معرفت معرفت فی الجملہ است زیرا کہ حضرت امام در جای دیگر فرمودہ کہ در بین صورت یک چیز و خود آن چیز اثبیت موجود است و عبارت دیگر خودشی و صورت شی دو چیز متغایرانند پس معرفت یکے سبب معرفت کامل آن دیگرے شدہ نمی تواند۔ اما معرفت ظل سبب معرفت فی الجملہ اصل می شود۔ آنچه میفرماید کہ اہل سنت ہم آنرا بلا کیف گفتہ اند الخ یعنی دیدار حبت بے چون پورہ و حبت داراے لیاقت دیگر است یا بعبارہ دیگر حجت محل دیدار ویت بلا کیف حق سبحانہ است و این دنیا کہ داراے چون و چہ پورہ داراے آن لیاقت نیست و دیدار حبت ہم بلا کیف است۔

تبصرہ: در این جهان باطن اولیای کرام عاری و مبری از دنیا گردیدہ و لیاقت رویت قلبی را پیدا نمودہ است۔ آنچه دیگران را نسبہ بر اے این بزرگواران نقداست۔

مکتوب شصت و ہفتم

حضرت امام میفرماید بواسطہ انعکاس و تلبس صور علمی الخ یعنی نزد حضرت شیخ اکبر غیر از ذات حق سبحانہ ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ و صفات ثنائیہ نیز داراے وجود خارجی نبودہ بلکہ صرف وجود علمی دارند و نزد حضرت شیخ ابن صورت علمی صفات در آئینہ ذات افتیدہ و بصورت عالم نمایان شدہ است و صور علمی صفات را اعیان ثابتہ نامیدہ اند یعنی آن موجودات را در علم ثابت میدانند در خارج و مراد از علم عالمیت او تعالی مراد داشتہ نہ صفت علم را زیرا کہ صفت علم در نزد او وجود ندارد۔

تبصرہ: این پنداشت ہائے حضرت شیخ کہ در مقام توحید و جود و جوری رخ دادہ بود خطائے کشفی است
در ثانی حضرت شیخ ازین مرتبہ ترقی نموده اند چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ شیخ در تحت صفت الحجات کلمہ دارد۔
سوال: حضرت امام این عالم را موجود منقن دانستہ و این فرمودہ شان خلاف شریعت است
زیرا کہ شریعت مقدس عالم را موجود مکلف می راند و امر موجود مکلف شدہ نمی تواند۔

جواب: بہ نزد حضرت امام تخلیق عبارت از انقان و جود و جوی است کہ درستی عالم ثابت
است پس فرمودہ حضرت امام خلاف شریعت نیست۔ علمائے کرام مخلوق و حضرت امام و ہم منقن فرمودہ
است۔ انچہ میفرماید در رنگ عرصہ خارجی نفس الامر است الخ: مراد حضرت امام در این جا نفس الامر
متعارف است نہ اصطلاح خود حضرت امام زیرا کہ آن نفس الامر امام نقیض مرتبہ و ہم است۔
تبصرہ ۲: مقام انتفا است کہ ممکنات از شہود بر آید و مقام نفی آن است کہ سالک ہنوز
از ممکنات نگذشتہ اما در صد گذشتن است۔

سوال: فرق حضرت شیخ و حضرت امام چہ خواہد بود؟

جواب: حضرت شیخ شہود عالم را شہود ذات مقدس دانستہ و حضرت امام حقایق ممکنات را
عدیات دانستہ کہ ظلال و تجلی صفات بہ عدیات مخرج گشتہ و عدم ہیولائے آنها و تجلی صورت آنها
کہ در آنجا حال گردیدہ پس بطور حضرت امام حقیقت ممکنات مرکب از عدم و تجلیات صفات است و
ممکن بود ظلی خود در خارج موجود است بنا بران ممکنات را واجب نمی توان گفت و نیز ممکنات را واجب
حمل نمی توان کرد زیرا کہ تعدد خارجی مانع حمل است اما در نزد حضرت شیخ ممکنات عین واجب بودہ و
حمل ممکن بر واجب بہ نزد او ثابت است نہ بہ نزد حضرت امام۔

مکتوب شصت و ہشتم

تبصرہ: اگر سائل سوال کند کہ در خارج دو موجود وجود دارد یکی وجود حق سبحانہ و دیگری
وجود ممکنات و وجود ہر کدام این دو موجود سبب تحدید یک دیگر میگردد حالانکہ حق تعالی از تحدید تنہای

وجہات ہر است حقیقت این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: علمائے ظواہر اگرچہ حق تعالیٰ را نامحدود میدانند اما از حل این سوال عاجز اند

ولی حضرت امام از کمال شان کہ خداوند جل شانہ از فضل و کرم خود باو شان عنایت فرمودہ
جواب این سوال را چنین میفرماید: در خارج دو موجود نبودہ بلکہ یک موجود است کہ وجود حق سبحانہ و تعالیٰ
است و ممکنات وجود خارجی نداشته بلکہ داراے وجود ویمی منتفن است و یک چیز موموم سبب تحدید
موجود خارجی شدہ نیست و اند یعنی در موجود ویمی فوق و تحت، شمال و جنوب وجود ندارد و موجود خارجی
فوق و تحت و بین و شمال موجود ویمی نمی باشد۔

سوال: وراثت مسلمہ تحدید است و حق تعالیٰ و ولای عالم است پس حق سبحانہ محدود میگردد؟

جواب: در خارج غیر از ذات مقدس حق تعالیٰ و صفات ثمانیہ او تعالیٰ هیچ چیز دیگر وجود

ندارد و در ان مرتبہ مقدسہ وراثت را گنجایش است و نہ غیر وراثت را و وراثت حق تعالیٰ از جملہ
نقشاہات است کہ بشر از درک آن عاجز است۔ حضرت بیدل میفرماید: بیت

بکر بیتاب کہ آن گوہر نایاب کجاست چرخ سرگشته کہ خورشید جہا ت تاب کجاست

حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ حق تعالیٰ و رار الورا، ثم و رار الورا، است۔ بیت

ترا علی بالا و بالا ترا بالا بلندی ہم نمی گنج در آنجا

آنچه میفرماید اولیا را در دنیا این دولت حاصل میگردد الخ یعنی عارف کامل بہ تمام سمع و بصر میگردد

سوال: وقتی کہ تمام بصر گردد چرا مشاہدہ شان رویت گفته نمی شود؟

جواب: باز ہم وجود این جہان بہ نسبت وجود آن جہان ضعیف است و از ادراک و تعالیٰ

بعید اگرچہ ادراک در آخرت ہم نیست باز ہم آن رویت رویت دیگر است و آن چشم چشم دیگر شاید کہ بعض

خواص بلکہ خاص با دراک آن مرتبہ مقدسہ شرف بودہ باشند ذلک فضل اللہ۔ آنچه میفرماید شاید مومن را

در آخرت الخ یعنی چون رویت مربوط بہ موت است و سردار دو عالم فرمودہ الموت جسر الخ و اولیای کرام بواسطہ

فتا و بقا باین موت باین جسر در این دنیا مشرف شدہ اند و دیگران بعد از موت باین جسر پائے میگذرانند و نشتان یا بینہا۔

مکتوب شصت و نہم

حضرت امام میفرمایند اصحاب کرام بہ دولت صحبت انج
سوال: حضرت امام صحبت خود را بہ صحبت آنحضرت مقایسہ کرده است و حالانکہ صحبت
آنحضرت چیز دیگر است۔
جواب: صحبت سردار دو عالم چیز دیگر بودہ اما صحبت نائبان آنحضرت نیز مانند صحبت
آنحضرت است۔

مکتوب ہفتاد و یکم

تبصرہ: حضرت امام میفرمایند کہ نقل مکتوب را بشما فرستادہ ام انہما نجامی ہمیدکہ کارہ صحبت
است و شیخ کریم الدین نیز از فوائد صحبت بشما خواهد نوشت۔ بیت
صحبت صارح ترا صارح کند صحبت طارح ترا طارح کند
بیت بنشین یہ گدایان درد دست کہ ہر کس
خواجه احرامی فریاد۔ بیت
تماز را بحقیقت قضا تواند بود ولیک صحبت ما را قضا نہ خواهد بود
حضرت امام در مدح حضرت خواجه احرام میفرمایند: قطب المحققین سید العارفين ناصر الدین حضرت
خواجه عبید اللہ احرام و نیز در مکتوبی دیگر میفرمایند کہ حضرت خواجه را از وظیفہ اقطاب اثنا عشر کہ تائید
دین یا ہنہام روط است نیز حصہ دادہ اند۔
بجا طر باید داشت کہ تواند صحبت صالحین در احادیث آنحضرت تذکار یافتہ است۔

مکتوب ہفتاد و یکم

تبصرہ: خواجه عبید اللہ سپردم شیخ المشایخ حضرت خواجه باقی باللہ می باشد کہ عالم تنہا

وسر آمد وقت خود پورہ است و شاہ عبدالرحیم پدر حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی از شاگردان ایشان است از فریدان حضرت امام پورہ انادر توحید و جوہر قدم راسخ داشته و ہمیشہ مکاتیب توحیدی را بحضور حضرت عروۃ الوثقی مینوشت و حضرت خواجہ محمد معصوم بجواب او توصیه فرمودہ کہ آئندہ از ارسال چنین مکاتیب خودداری نماید۔

تبصرہ (۲) : حضرت امام حقیقت واجب و ممکن را در مثال نقطہ حوالہ و دائرہ مومنین توضیح میفرماید کہ در شہود دائرہ و مرتبہ ہم نقطہ ہم مشہود است مگر در حجاب دائرہ و در خارج بدو حجاب است حقیقت دائرہ ہمان نقطہ است و اشراق تمام حصص دائرہ از ہمان نقطہ است و دائرہ صورت آن نقطہ است پس واجب بر ممکن قریب بلکہ اقرب است اما سبب بعد از واجب تعالی خود با و نفس بایبنا شیم کہ از اصل خود معرض و بہ نفس خود منوجہ گردیدہ ایم و اشراق نقطہ را از خود دانستہ دعوی ہم سری نمودہ و از اصل خود دورماندہ ایم ورنہ خداوند بما از ما نزدیک تر است۔

عارفی می فرماید۔ بیت

یار نزدیک تر از من بمن است این عجیب تر کہ من ازوے دوم

و حضرت ابن عربی نیز حکایت کردہ کہ واجب از ممکن دور نیست اما ممکن بواسطہ غفلت از واجب دور گشتہ است چنانچہ حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

جهان نیست جز تجلی دوست این من و با ہمان اصفاست اوست

آنچہ میفرماید باید دانست انہ این فرمودہ شان برائے دفع سوال ذیل است :

سوال : وقتیکہ ممکن وجود خارجی نداشته و تعدد خارجی در بین ممکن و واجب نباشد باید کہ حمل در بین ممکن و واجب جائز گردد و ممکن واجب دانستہ شود لہذا کہ مانع حمل یک چیز بر چیز دیگر تعدد خارجی است۔ زیرا کہ ظہور خارجی مانند وجود خارجی سبب تعدد وجودی گردد۔

جواب : صورت و تمیز صورت اگر چه وہی است مگر وہم منتقن می باشد کہ موجب تعدد

خارجی بودہ و مانع حمل میگردد و ظہور خارجی سبب تعدد وجود خارجی پیدا شد و آثار خارجی داشته است۔

حضرت امام میفرماید: سبحان الله الخ یعنی قدرت کامله حق تعالی مرتبه و هم را یک نوع
تقریر و ثبات بخشیده و چنان نمود بدون بود داده است که نه در لای وجود خارجی است و نه صرف
وجود علمی بلکه با وجود اینکه در علم است بدون علم هم موجود است و این بود او مانع حمل او بر اصل
او گردیده است زیرا که وجود جداگانه پیدا کرده است اگر چه در مرتبه و هم منتقن است و در خارج
نیست. آنچه میفرماید عجب معالده است الخ یعنی مراد حضرت امام آنست که ممکن عین واجب
نیست زیرا که قدرت او را جدا ساخته اگر چه اشراق او از اصل است مگر عدم جزو عظم حقیقت است
و از عدم ترکیب یافته و این دو چیز یعنی وجود خارجی و ترکیب مانع اتحاد ممکن با واجب گردیده بواسطه
اینکه واجب ترکیب ندارد و ممکن در لای ترکیب است آنچه میفرماید نقطه آخر دایره نزدیک
ترین نقطه با است به مبدأ دایره الخ

تبصره: از فرمایشات حضرت امام معلوم میگردد که نصف اول دایره عالم امر و
نصف دوم آن عالم خلق است، و عالم خلق مقبل بمرکز و عالم امر معرض از مرکز است و نیز از
سابق کلام حضرت امام معلوم و هویدا است که تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است و از
فرموده سردار دو عالم نیز تقدم عالم امر بر عالم خلق ثابت است چنانچه میفرماید که من نبی بودم و حضرت
آدم در آب و گل بود یعنی من بصورت روحانی خود بملائک تبلیغ می کردم و حضرت آدم درین آب و گل بود
بخاطر باید داشت که این تبلیغ آنحضرت صرف بوجود ملکی و روحانی شان تعلق داشته
است خلاصه بعد درک مقدمات فوق اعتراض که در این مکتوب وارد است این است که حضرت امام
نقطه اخیر اقرب و معرض دانسته است این فرموده شان با گفته دیگر شان از دو ناحیه متناقض بنظر میرسد.
اول آنکه در جای دیگر نقطه آخر را بعید و این با اقرب فرموده و دوم اینکه در جای دیگر
نقطه آخر را مقبل و در این جا معرض دانسته علت آن چه خواهد بود؟

جواب: مراد حضرت امام از نقطه اخیر نقطه اخیر نموده و اخیر بکسره قانیست بلکه آخر
است به فتح فا و مراد از نقطه آخر نقطه اول است که غیر از نقطه مرکز اول ترین نقاط است به مرکز

و در ظهور مقدم است مگر پشت او بمرکز است زیرا کہ ظہورات دائرہ تا نصف دائرہ معرض از مرکز و بعد از نصف مقبل بمرکز است پس از فرمودہ ہاے حضرت امام معلوم است کہ عنصر خاک نقطہ اخیر نصف اخیر دائرہ بودہ و در قرب پیش قدم است زیرا کہ مقبل است۔ بتایران در فرمایشات حضرت امام ہیچ گونہ تناقض موجود نیست۔ آنچه میفرمایید بعد از طے جمیع نقاط اخیر یعنی اول دائرہ با وجود قرب چوں طرف ظہورات متوجہ و از مبدا معرض است تا چار بعید میگردد و در نتیجہ بعد از طے تمام نقاط دوبارہ بہ مبدا خود خواهد رسید۔ ازین فرمایش معلوم میگردد کہ عالم امر بعد از طے عالم خلق بہ مبدا خود می رسد و نیز از فرمایشات حضرت امام معلوم می شود کہ قرب اصلی نصیب عالم خلق بلکہ نصیب عنصر خاک عالم خلق است۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل کہ بجز خاک نیست مظهر گل
 ترجمہ این بیت بفکر بندہ آن است کہ عنصر خاک خود را تزکیہ و تصفیہ بد از تا گل ذات مقدس ظہور کند۔

حضرت بیدل میفرماید

خاک گرد و بہار جان دریاب سیر نسرین و نسترین این است
 مراد از بہار جان عالم امر است یعنی تا زبانی کہ عالم امر تصفیہ نشود کمالات عالم خلق آغاز نیاید و بالخاصہ عنصر خاکی کہ رئیس ہیئت وحدانی عارف است بکمال نہ رسد سیر نسرین و نسترین کہ عبارت از مجاہدہ عناصر و یافت او تعالی است صورت نمی گیرد۔

مکتوب ہفتاد و دوم

تبصرہ: شاید این وقت آن زمانی بودہ باشد کہ سلطان جہانگیر حضرت امام را با خود میباش
 چون حضرت امام خواہان عزلت بودہ این وضعیت را ہم جس میدانند و مراد از قرۃ العین خواجہ
 جمال الدین پسر میرزا حسام الدین احمد است کہ جوادت و فیض بخشی حضرت امام خواہان کمال اوست۔
 حاصل مکتوب مبارک اینکہ کسانیکہ بہ جمعیت باطن مشرف اند تلویح ظاہر در باطن شان سرایت نمی کند۔

یعنی اگرچہ در ظاہر بہ نزد سلطان بودہ اما باطن بہ مرتبہ تکمیل است۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حاصل این مکتوب شریف این است کہ شیخ اکبر صفت علم را صفت اول و ظہور اول میدانند و در عین حال علم را موجود خارجی ندانستہ صرف ظہور علمی می انگارند و فوق آنرا مرتبہ لا تعین می گویند و حالانکہ فوق مرتبہ صفت علم صفت حیات و فوق صفت حیات شان العلم و فوق شان العلم شان انجیات است و فوق آن مرتبہ مرتبہ ایست کہ تعبیر از آن بہ مرتبہ علم و یا نور صرف و حقیقت محمدری میگردد حضرت شیخ این مراتب را مشاہدہ نکرده و فوق صفت علم را لا تعین و ذات بحت پنداشتہ است۔

سوال: شان حیات یک امر تراجمی بودہ و نزدیک بذات مقدس است زیرا کہ صفت حیات اقرب ترین صفات است پس بدرک عارف چگونه خواهد گنجید؟

جواب: شان حیات با وجود اقربیت چون پائین تر از ذات قرار داشتہ و عین ذات نیست بنا بر این در علم و ادراک عارف می گنجد۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ واجب تعالی ہمہ در یک مرتبہ موجود اند اما در کشف عارف یکے فوق دیگری مشہود میگردد زیرا کہ عارف بہ انعکاس صفات خداوندی منعکس میگردد و این انعکاس صفات بصورت تدریجی و یکے بعد دیگرے دست میدہد ہذا با وجودیکہ صفات در یک مرتبہ بودہ اما در مشہود عارف فوقیت و تحتیت بہ نظری رسد۔

سوال: در صورتیکہ فوق صفت علم صفت حیات بودہ باشد و مرتبہ علم پائین تر از حیات قرار داشتہ باشد در این صورت در مرتبہ ذات مقدس کہ فوق حیات است علم نخواہد بود؟

جواب: این اعتراض را حضرت امام چینی جواب دادہ است کہ صفت العلم دیگر است و شان العلم دیگر یعنی شان العلم فوق صفت حیات قرار دارد پس علمی کہ در مرتبہ پائین تر از حیات است صفت العلم است نہ مطلق علم و نیز حضرت امام درجائے دیگر فرمودہ کہ خود ذات مقدس علم است و

نیز در مکتوب ۷۶ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات مرتبہ علم را چار درجہ از مرتبہ صفت حیات بلند تر دانستہ است پس اعتراض فوق وارد نیست۔

تبصرہ: علم کہ از صفات است معلوم او غیر ذات مقدس است و علمیکہ از شیونات ذات مقدس است آن صرف ذات مقدس او تعالیٰ است۔

سوال: حضرت امام میفرماید کہ صفت العلم او تعالیٰ بذات او تعالیٰ نمی رسد و مرتبہ ذات مقدس بہ صفت العلم معلوم نیست پس در صورتیکہ علم واجب کہ صفت واجب است بآن مرتبہ مقدسہ نرسد علم عارف چگونہ بآن مرتبہ مقدسہ خواہد رسید؟

جواب: عارف چنانچہ کہ از اصل خود کہ صفت علم واجب است و مبداء فیض اوست انعکاس میگرد و باین انعکاس بقامی یابد بعد ازین از بکیت این بقا از مراتب شیونات اعتباراً نیز انعکاس گرفته و بہ آن بقا یافته تا بذات مقدس او تعالیٰ میرسد و بہ تجلی ذات مقدس منعکس میگردد پس عارف از اصل واصل الاصل خود نیز گذشتہ و بذات بخت او تعالیٰ می رسد و وجود شری او بوجود موهوبی تبدیل می یابد و حق تعالیٰ بہ بندگان خاص خود چنین فضل و کرم عنایت فرمودہ کہ بوجود موهوبی بوصول بلا کیف بذات مقدس او تعالیٰ واصل میگردد و باین انعکاس آن علم کہ عین ذات است منعکس شدہ و بواسطہ این انعکاس از ذات او تعالیٰ نیز با خبر میگردد۔ ذلک فضل اللہ۔

حضرت امام میفرماید کہ این عنایت باری تعالیٰ در حق ما الخ یعنی اصل ما را کہ حضرت آدم است از مشت خاک افریدہ سجود ملک گردانیدہ و بہ خلافت خود سرفراز و مفتخر ساختہ و سردار و عالم را کہ از نسل حضرت آدم است بہترین عالم گردانیدہ و زمین و زمان را بواسطہ او خلق کردہ است و امت او را امت مرحومہ و خیر الامم گردانیدہ است و این عنایت حق از قدیم با ما موجود است و امروزہ نیست۔

مکتوب ہفتاد و چہارم

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر رویت حق تعالیٰ را بصورت لطیفہ مثالی دانستہ میگوید کہ

بینندہ صورت خود را می بیند مگر در مرآت حق حضرت امام اول قول شیخ را توضیح کرده و باز گفته
شیخ را تردید نموده و آنرا مخالف عقیده اہل سنت میدانند۔

حضرت شیخ میگوید کہ مراد از مرآت حق آن شان ذاتی است کہ صفت مری آن شخص ظل
آن شان است مثلاً شخصی کہ عیسوی مشرب است این شخص حق تعالی را بصورت شان قدرت
می بیند بہ این تفصیل کہ شان قدرت بصورت صفت قدرت متمثل گردیدہ و صفت قدرت بصورت
بینندہ میگردد۔ و شیخ حق سبحانہ را مرآت دانستہ و میگوید کہ مرآت بصورت بینندہ متمثل میگردد بنا بران
نزد حق تعالی ہم مرآت است و ہم بینندہ و نیز میگوید کہ بینندہ و عارف حق تعالی را ندیدہ بلکہ صورت
خود را در آئینہ وجوب و بصورت وجوب دیدہ زیرا کہ ذات مقدس از فیود مطلق و حالی است و مطلق
مرآت یک صورت مقید شدہ نمی تواند مگر آن شان کہ اصل صفت مری سالک است مقید است تخصیص
بآن سالک داشتہ کہ مری اوست یعنی آن صفت کہ ظل این شان است مری آن شخص است پس خود
شان ہم مقید و مرآت گردیدہ و این را از این سبب مرآت میگوید کہ مرآت واسطہ دیدن است چوں این
شخص خود را بصورت این شان می بیند پس شان حکم آئینہ پیدا کردہ است کہ او را بہ او نشان دادہ۔

حضرت امام میفرماید کہ شیخ از صوفیہ وجودیہ پورہ و وجودیہ ممکن و واجب را یک چیز میدانند
پس نزد آنہا دیدن ہر شخص دیدن حق است اما حضرت شیخ چوں عالم بزرگی است بہ نقض این موضوع
ملتفت گردیدہ ابتدا دیدن ہر فرد را دیدن حق ندانستہ بلکہ تنہا دیدن آن شان را کہ سالک بصورت
خود دیدہ است آن را دیدن حق می داند و آن صورت خود بینندہ است کہ بصورت شان مری خود
آنرا دیدہ است۔ آنچه میفرماید کہ این مرآت برخلاف دیگر مرایا است و این مرآت بصورت خود بینندہ
میگردد و مرایاے دیگرہ چنان است الخ یعنی مرآت عبارت از آن شان است کہ بینندہ خود را بعنوان
وجوب دیدہ است و واجب دانستہ و تا این جا شرح کلام شیخ پورہ بعد از آن حضرت امام قول او را
تردید و میفرماید کہ ظہور آن شان ظہور یک مخلوق است کہ حق سبحانہ او را اظہار نمودہ و نیز میفرماید
عجب است از کلامہای صوفیہ کہ بر دیون تشبہی تسلی خود کرده اند و از تشبہ غافل مانندہ اند و دیدن

شان منتهی را دیدن حق دانسته اند آنچه میفرماید بلکه گمان برده که قابل بہ تنزیہ محض قاصر است الخ
تبصرہ: وجودیہ میگویند کہ حق سبحانہ جامع تنزیہ و تشبیہ است و تشبیہ عبارت از مرتبہ امکان
است و میگویند کہ تشبیہ عین تنزیہ است و ممکن واجب است و این را از این سبب میگویند کہ واجب
محدود نشود و اگر ممکن واجب نگرند واجب محدود خواهد شد۔ زیرا کہ یک موجود موجود دیگر را محدود
میگرداند حضرت امام میفرماید کہ وجود ممکنات محدود واجب شدہ نمی تواند زیرا کہ ممکن موجود
خارجی نبوده بلکه وہم متقن است۔

خلاصہ اینکه وجودیہ ممکنات را واجب پنداشته و واجب را دارای مراتب متعدده میدانند
چنانچہ مراتب تعینات خمسہ و مرتبہ لاتعین ہمہ را واجب می پندارند اما حکم مرتبہ لاتعین را در مراتب
دیگر مقایسہ نمی کنند و میگویند کہ مرتبہ لاتعین احکام و خواص جداگانہ داشته و تعین اول کہ عبارت
از علم اجمالی است حکم جداگانہ داشته و تعین ثانی کہ علم تفصیلی است خواص جداگانہ و عالم اربع
خواص جداگانہ و عالم مثال کہ تعین رابع است خواص جداگانہ و عالم اجساد کہ تعین پنجم است خواص
جداگانہ دارند مگر تمام این مراتب واجب اند حضرت مولانا عبدالرحمن جامی کہ از صوفیہ وجودیہ است
میفرماید:۔
گرفرق مراتب نکتی ز ندیقی

یعنی این مراتب ہمہ واجب اند مگر خواص ہر مرتبہ جدا است۔ حضرت امام بہ کلمہ لایحقی بالائے شیخ
اعتراض کرده و میگویند کہ در نزد شما تشبیہ وجود خارجی نداشته صرف وجود علمی دارد و موجود علمی محدود
وجود خارجی شدہ نمیتواند بمنزلہ عدم خارجی کہ محدود وجود خارجی شدہ نمیتواند و اگر عدم وجود خارجی
میداشت محدود وجود خارجی میگردید و اورا محدود می ساخت و چون عدم وجود خارجی ندارد محدود
موجود خارجی شدہ نمیتواند۔ همچنان لے شیخ ممکنات بنزد شما وجود خارجی ندارد۔ بتابیران چگونه محدود
واجب شدہ میتواند پس بیست کہ شما ممکن را عین واجب پندارید و نیز واجب را مرکب از کامل
و ناقص بانکارید و حالانکہ مرکب از کامل و ناقص ناقص است و نیز اعیان ثابتہ بنزد شما صرف
وجود علمی داشته و وجود خارجی ندارد و موجود علمی محدود وجود خارجی نمی گردد چنانچہ تصور شریک

باری تعالیٰ مستلزم تحدید واجب شدہ نمی تواند زیرا کہ صرف تصور بوده وجود خارجی ندارد تا بران
چون شما عالم را فقط موجود علمی میدانید پس موجود علمی موجود خارجی را محدود ساخته نمی تواند لهذا
حکم اتحاد درست نبوده و بان احتیاج نیست حضرت امام به کلمہ فنقول قول شیخ را بیان کرده
میفرمایند کہ شیخ تجلی شان را انتہای تجلیات میدانند و میگویند کہ بالاتر از این تجلی هیچ مقام نیست
تبصرہ: این مکتوب حضرت امام تا تمام مانده مگر حضرت امام در مکاتیب آورده فرمودہ
کہ شیخ از وصول مطلب دیگران را باز میدارد و میگویند کہ بالاتر از این ترقی نیست و حضرت امام
میفرمایند کہ اگر بالاتر عروج نہ کنیم چه کرده باشیم و از مطلوب چه چیز بدست آورده باشیم الخ یعنی
ہر گاہ بالاتر از این مقام عروج نہ کنیم از مطلوب معشوق حقیقی محجوری مانیم۔ بیت
ترسم کہ یار با مانا آشنا بماند تا دامن قیامت این غم بہ ما بماند
مصرع درون دیدہ اگر نیم مواست بسیار است

مکتوب ہفتاد و نهم

تبصرہ: حضرت امام بہ خواجہ محمد ہاشم کاشانی تفہیم میدارند کہ تجلی افعال آن است
کہ گفتہ شد و میفرمایند کہ در قول وجودیہ افعال مختفی نشدہ بلکہ نسبت افعال مختفی شدہ و قاعلی
افعال را کہ زید و بکر است واجب گفتہ اند و لازم بود کہ افعال ممکنات را بہ ممکنات منسوب می سلطنت
اما آنها افعال ممکن را بہ واجب منسوب کردہ اند و زید و بکر را واجب دانستہ اند افعال ممکن را نہ بینند
انچہ میفرمایند اگر توجہ است الخ یعنی وجود بشری سالک فانی و وجود مویہی کہ بہ او غایت شدہ
ذاکر میگردد و نیز قبل از این سالک صفات ثمانیہ را از خود میدانست و در این وقت میدانند کہ این
صفات از ان من نبودہ بلکہ پر تو صفات واجب است و مورد کلمہ انا کہ برائے وجود بشری وضع شدہ
است فانی میگردد و این عارف انا را بخود راجع نمی سازد۔

تبصرہ: اگرچہ عارف بہ وجود مویہی بانی گردیدہ و کلمہ انا کہ موضوع برائے

وجود بشری او بوردہ از بین رفتہ است و عارف خود را عین واجب می بیند بگرنہ آری آن مرتبہ مقدرہ راجع ساختہ نمی تواند زیرا کہ اثابت خودی و بشریت بوردہ و خودی از وی رفتہ است و در انانیت خودی از بین ترقی بلکہ عنوان خودی تبدیل شدہ و ممکن کہ سالک است بہ عنوان و جوب دیدہ شدہ ناگفتہ نہاند کہ عارف در ابتداے فنا خود را مانند جماد بدون حس دیدہ و در ثانی آن جماد نیز از نظرش معدوم میگردد، فناے اول فناے عین بوردہ و فناے ثانی فناے اثر است۔

سوال: وقتی کہ عارف ہر دوے وجود و عدم را باختہ باشد عارف معدوم مطلق خواهد بود پس کہ میگوید و چه راحی بیند؟

جواب: فنا و بقا در شہود مستلزم فنا و وجود خارجی نیست این سوال میر حسین سادات ہروی است کہ حضرت خواجہ محمد معصوم مجردی جواب این سوال را بصورت عقاب آمیز نوشتہ و فرمودہ کہ فنا شہودی بوردہ و وجودی نیست و نیز تمام لطائف عارف بیک مرتبہ فانی نمیکرد بلکہ فنا و بقاے لطائف تدریجی است و در وقت فناے یک لطیفہ دیگر باقی است۔

تذکرہ: زیانہ عروۃ الوثقی و میر حسین متخرنہ بوردہ سوال میر حسین در کتاب است۔

پوشیدہ نہاند کہ نزد صوفیہ مقرر است کہ حقیقت سالک یک عدم مقید بوردہ کہ بہ انعکاس تجلی صفات از اعدام دیگر امتیاز یافته و وجود پیدا کردہ است چنانچہ صورت کہ مشخص ہیولا است و عدم ہیولائے ممکنات و تجلی صورت آہا است یعنی صورت تشخیص کتدہ ہیولا است و ہیولا محل صورت است اما حضرت امام کہ بکمال عروج و علم مفتخر اند میفرمایند کہ انعکاس تجلی در عدم بہ اعتبار توہم است و در حقیقت تجلی در عدم منعکس نگشتہ و عدم نیز وجود نیافتہ پس تجلیات در عالم و جوب و عالم در کتم عدم است و وجود ممکن در مرتبہ توہم است و کمال اقتدار صانع حقیقی است کہ تجلی از مرتبہ و جوب و عدم از مرتبہ عدم نیامدہ باز ہم مخلوق نمایان گردیدہ و این تخلیق در مرتبہ توہم است یعنی نمود بدون بود است۔

لے برادر تو ہمیں اندیشہ

مصرع

یعنی خود را موجود میدانی حالانکہ عدمی حضرت امام میفرماید کہ این وجود توہمی یک نوع اتقان و ثبات داشته عذاب و ثواب ابدی بران مترتب گردیدہ است۔

حضرت جامی میفرماید :-

ممکن رنگتائے عدم ناکشیدہ رخت واجب زیبارگاہ قدم ناہارہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب حسیت در لوح ظاہر آید مشہو خاص عام

تبصرہ : وجود اقسام عالم بمنزلہ مصنوعات مداری و شعبہ باز است مگر فرق شکلیہای شعبہ باز و عالم ممکنات آن است کہ شکلیہای شعبہ باز اتقان و ثبات نداشته اما وجود توہمی عالم اگرچہ وجود خارجی ندارد اما داراے ثبات و اتقان می باشد۔ باید دانست کہ این کمال قدرت صانع است کہ نیست راہست تماشان دادہ و ثبات و رسوم بخشیدہ است و تخلیق عبارت از ہمیں اتقان و ثبات است فبارک اللہ احسن الخالقین۔

تذکرہ : فرق صنع مداری و صنع حق تعالی این است کہ مداری اشیائے ناموجود را موجود نشان میدہد اما حق تعالی اشیائے ناموجود را موجود میگرداند۔

آنچه میفرماید تا نرسی نیابی الخ یعنی تا زمانے کہ بہ واجب نہرسی مطلوب را بدست نیاری و یا اینکه تا از وجود بشری خلاص نشوی وجود توہمی نیابی و یا اینکه تا کہ از ممکنات نہ گزری بواجب نرسی چنانچہ حضرت بیدل میفرماید۔

بی فنا سیر عیش نتوان کرد در خود آتش زن و چراغان باش

و نیز میفرماید۔

چند محبوس الفت جسمی سیر بر و ن آرتا جهان بینی

آنچه میفرماید علت سماوی وارضی الخ یعنی علت سماوی عبارت از عدم جاذبہ حق سبحانہ و عدم توجہ مرشد خواهد بود و علت ارضی عبارت از عقلمت و نقص استعداد سالک است۔
آنچه میفرماید این تجلی برزخی الخ یعنی این تجلی برزخی تجلیات ذاتیہ بودہ تجلی کہ ایکہ شیخ آنرا انتہا دانستہ

تجلی یک شان از شیون بوده و این تجلی بر زخمی عارف رافانی ساخته و سزاوار تجلی ذاتی میگردد و از تجلی ذاتی شیخ بلندتر است۔ آنچه میفرماید که نصیب از مرتبہ الخ یعنی معرفت آن مرتبہ بے چون تیر بچون است و عارف ہم در این وقت بچون میگردد باز ہم بچون مطلق دیگر است و بے چون فی کلمہ دیگر در این وقت علم عارف ہم بچون میگردد زیرا کہ در علم متعارف عقل و نفس مدرك اند و این علم با دراک تمام لطائف عارف مربوط است و عنصر خاک است کہ باین قرب مشرف میشود و ہیئت وحدانی عارف است کہ ادراک ذات مقدس می نماید۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل — که بجز خاک نیست مظهر گل

خلاصه اینکہ رسیدن بذات مقدس وظیفه عنصر خاک و ادراک ذات مقدس نصیب ہیئت وحدانی انسان است کہ در رأس آنهم عنصر خاکی قرار دارد۔ آنچه میفرماید باین اعتبار گفته الخ یعنی چون سالک اثر صفات است و اثر صفات تحت صفات واقع میباشد بنا بر این وقتیکہ عارف بصفات میرسد فانی میگردد و معلوم میشود این قول شیخ درست است کہ بعد از ان عدم است یعنی فناست لکن خطاے شیخ آن است کہ از مقامات فوق قدسیہ کہ از حوصلہ سالک بلندتر است می ترساند و حالانکہ عارف بسبب انعکاس تجلی اصل خود از اصل گذشته بہ اصل الاصل و ذات مقدس میرسد۔

تبصرہ: شخصیکہ فانی نشدہ بہ تجلیات ذات بیہوش میگردد و تجلی او ہم تجلی شیون است نہ تجلی ذات مقدس حضرت امام در مکتوبی بزبان عربی میفرماید معنای آن این است کیکہ بہ آتش مساس کند می سوزد و کیکہ آتش کشته نمی سوزد، و شخص کہ وجود مومنی یا قنہ بے ہوش نمیکردد و تجلی ذاتی در حق او استوار ندارد۔

شرح حصہ ہفتم در ہمیں جا خاتمہ یافت

احببنا لصالحین و لست متهم لعل الله یرزقنی صلاحاً
وصلی الله علی سیدنا و مولانا محمد و بارک وسلم علیہ و علیٰ آلہ
و اصحابہ و علیٰ نامعہم اجمعین

از کمالات حضرت امام قدس

حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ سید زوار حسین آغا کہ یک شخص عارف عالم و متقی بوده و نیز مولانا محمد علی صاحب ادارہ مجددیہ ہر دو نے این اشخاص نیک حکایت می کنند کہ حضرت محمد ہاشم جان مجددی مرحوم می گفت کہ در یک وقت با سید سلیمان صاحب ندوی ملاقات رخ دادہ مجرد دیرن بہ من گفت کہ حضرت صاحب چون کہ بیچ وقت اورا ندیدہ بودم و او نیز مراندیدہ بود با و گفتم کہ از کجای داتی کہ من از حضرات مجددی می باشم در جواب یک خوارق عجیب حضرت امام را حکایت کردہ گفت کہ بادوستان خود بہ سرسند شریف حاضر شدہ بودم ہمان بود کہ دوستان درون روضہ مبارکہ حضرت مجدد مشرف و من کہ بسیار علاقہ نداشتم پہلوے یک دیوار نشستہ و چون ماندہ شدہ بودم پائے خود را دراز کردہ بودم دیدم کہ از طرف مزار مبارک یک شخص تشریف آورده کہ جبہ را پوشیدہ بمن گفت کہ مکتوبات من را خواندہ، گفتم خواندہ ام، فرمود کہ ہمیدہ۔ ہمان بود کہ از بسیاری ہیبت بے ہوش شدہ بودم تا آنکہ ہمراہیان من آمدند و مرا بہ ہوش آوردند۔ حال کہ ترا دیدم چہرہ تو بان چہرہ مبارک یک گونہ مشابہت داشتہ ازین سبب ترا بہ نام حضرت صاحب خطاب کردم۔

و جناب سید سلیمان ندوی یک شخص بسیار عالم و متقی و صاحب تصانیف کثیرہ

می باشند۔

الَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب بھجانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرہندی قدس سرہ السامی

حصہ نہم ————— دفتر سوم

شارح

مولوی نصر اللہ ہونکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

ولد محمد حیدر

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن ازارا کین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح ابن کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدشتی نالقاتانی ولد مرحوم صفیر علی خان

بینگ باشی

آغا خیری مدیر صاحب وزارت جلیلہ مطبوعات نیز بابتہ معاونت زیادہ فرمودہ است۔

فہرست مضامین

- مکتوب نمبر ۷۶ - بیان آن مرتبہ علم کہ تعبیر بہ حقیقت محمدی میشود۔
صفحہ ۷۶۷
- ۷۷ - بیان وسعت مرتبہ ذات بیچون بیان معرفت و غیر از معرفت۔
۷۶۹ { بیان حقیقت کعبہ معظمہ و حقیقت قرآن و حقیقت صلوة و بیان
معبودیت صرف و حقیقت کلمہ طیبہ۔
- ۷۸ - بیان معارف دورہ توفیق و وقت نزع عارف۔
۷۷۳
- ۷۹ - بیان آن عارفیکہ منظر ذات مقدس او تعالیٰ گردد و وجود موسوی اد
۷۷۴ { قیام بذات بحت او تعالیٰ پیدا می کند۔
- ۸۰ - بیان آن عارفیکہ منظر ذات مقدس او تعالیٰ بگردد و وجود بشری اد
۷۸۱ { بوجود موسوی تبدیل بیاید در این مقام صفات و ذات عارف بلکہ
تمام افراد عالم بآن ذات موسوی عارف قیام پیدا می کند این
عارف قیوم زبان و مجد دما تہ و یا مجد الف خواهد بود۔
- ۸۱ - ستارہ پروین مناسبت بہ قلب و نبات النعش مناسبت بروح دارد۔
۷۸۲
- ۸۳ - بیان ارباب فراغت و ارباب بلا و مصیبت۔
۷۸۳
- ۸۴ - برائے طالب بتدری تکرار اسم ذات مناسب است۔
۷۸۴
- ۸۶ - ریاضت اہل اجتناب از شرایط و وصول نبودہ اما خالی از منافع ہم نیست۔
۷۸۵
- ۸۷ - حق تعالیٰ دنیای حضرت امام را آخرت شان گردانیدہ۔
=
- ۸۸ - حق تعالیٰ در مرتبہ لاتعین بودہ و در مرتبہ اول بصورت وجود نمایاں گردیدہ
۷۸۸ { لهذا تعین اول ظہور وجود است کہ مرکز آن حقیقت آنحضرت بودہ کہ
عبارت از حب است و محیط آن حقیقت حضرت خلیل است۔ سایر
تعیینات در تحت این تعین وجودی قرار دارند۔
- ۸۹ - مراد از انا الحق و سبحانی حکایت از خداوند تہ بودہ بلکہ بیان یک احوال تصوفی است۔
۷۹۴
- ۹۰ - در این دنیا ابصار تابع قلب است۔
۷۹۵
- ۹۱ - در وجود انسان دو سلطان حکمرانی بینماید یکے نفس دیگر روح۔
۷۹۶

- ۷۹۸ مکتوب نمبر ۹۲ - عرفا بواسطہ وجود موسوی کلام حق سبحانہ را بدون واسطہ گوش می شنوند۔
- ۷۹۹ ۹۳ - بیان وجود و کشفات متصوفین در بارہ وجود۔
- ۸۰۱ { ۹۴ - بیان سزوات مقدس او تعالیٰ کہ تعبیر از ان بہ حقیقت احمدی می شود
و بیان جمال ذاتی مرکز ان کہ حقیقت احمدی است۔
- ۸۰۶ { ۹۵ - ولایت حضرت امام مرکب از ولایت موسوی و محمدری است
یعنی محبوبیت ممتاز ج است۔
- ۸۰۷ { ۹۶ - در ولایت محمدی دویم علامہ دو صورت و در ولایت احمدی یک میم علامہ
یک صورت است و بجای یک میم الف الوہیت آردہ محمد احمد شدہ است
- ۸۰۸ ۹۷ - بیان حقیقت ممکنات کہ نمود بدون بود است۔
- ۸۰۹ { ۹۸ - حسن ممکنات از حسن واجب است نہ از خود ممکنات۔
- ۸۱۰ { ۱۰۰ - بیان حسن بلاحت و صباحت حسن حضرت یوسف صباحت است و
حسن آنحضرت بلاحت بودہ کہ حسن ذات است۔
- ۸۲۱ ۱۰۲ - حضرت امام قیام حضرت داؤد و ہم بیداری ثلث آخر شب را مراعات نموده است۔
- ۸۲۲ ۱۰۳ - در بیان خلیفہ مقید و خلیفہ مطلق۔
- ۸۲۳ { ۱۰۴ - در این مکتوب شریف حضرت امام حضرت عروۃ الوثقی را بہ منصب قیومیت
و خواجه محمد سعید را بہ مقام خلعت شترہ میدہند۔
- ۸۲۴ ۱۰۵ - بیان حالات بلند شیخ حسن برکی۔
- ۸۲۵ { ۱۰۶ - آنحضرت بحضرت امام بشارت داده اند کہ در مقام شفاعت نصیبی دارد
و حضرت امام میفرماید کہ حق تعالیٰ باین فقیر فرمود کہ کسی کہ ترا بمن تائبہ قیام
قیامت بواسطہ یا بدون واسطہ وسیلہ میگرداند اورا می بخشم۔
- ۸۲۵ ۱۰۷ - در بیان تبصیح کہ در راه سلوک بمعارف رخ میدہد۔
- ۸۲۶ ۱۰۸ - در بیان مقام رضا و رسیدن بہ تجلیات ذاتیہ۔
- ۸۲۷ ۱۰۹ - در بیان خیال و کشف و خیال سبب بصیرت است۔
- ۸۲۸ { ۱۱۰ - تا وقتیکہ عارف در صفات و در ظلال صفات قرار دارد ممکنات را
ظہورات و ظلال حق می پندارد زیرا نیکہ بذات بحت میرسد ممکنات را
مصنوعات حق میدانند نہ ظہورات و ظلال۔

- ۸۲۸ { مکتوب ۱۱۱ - درہم فنا وجود مومہوبی بعارف عنایت میگردد آخرین وجود مومہوبی
بفناے ذاتی میسر می گردد۔
- ۸۳۰ { ۱۱۲ - صفات ثمانیہ او تعالیٰ لاہو ولا غیرہ می باشد۔ صوفیہ کرام میگویند چیزیکہ
در این جہاں نمونہ داشته باشد بخیاں می گنجد و چیزیکہ نمونہ نداشته باشد
در خیال نمی گنجد، صفات ثمانیہ در این جہاں نمونہ دارند چنانچہ صفات ثمانیہ
انسان اما ذات مقدس او تعالیٰ نمونہ ندارد لہذا در خیال نمی گنجد۔
- ۸۳۱ { ۱۱۳ - در بیان صفات ثمانیہ حق تعالیٰ کہ در کمال تقدس بودہ و بہ صفات
ثمانیہ انسان مناسبت ندارد۔
- ۸۳۳ { ۱۱۴ - در بیان مرتبہ تفصیل و اجمال و در بیان آنکہ در علم او تعالیٰ ظرفیت و
منظوریت نیست بلکہ قیام معلوم است بعلم۔
- ۸۴۱ { ۱۱۵ - در این مکتوب شریف بیان یک استخارہ است۔
- ۱۱۶ - بہ خلق اللہ مہربانی و شفقت باید نمود۔
- ۸۴۲ { ۱۱۷ - در بیان ارباب تلویں و ارباب تمکین و وجود مومہوبی و در بیان اینکہ
برای اہل تلویں مکاشفہ بود اما مشاہدہ نیست و برای اہل تمکین مشاہدہ است
- ۸۴۵ { ۱۱۸ - در بیان گفتار شیخ شہاب الدین و در بیان آنکہ چیزیکہ در مرتبہ
صفات است مکاشفہ است و چیزیکہ در مرتبہ ذات است مشاہدہ
- ۸۴۷ { ۱۱۹ - در بیان قول شیخ شہاب الدین در اطراف حلول۔
- ۸۴۸ { ۱۲۱ - در بیان جوابات حضرت امام بمقابل اعتراض مخالفین۔
- ۸۵۱ { ۱۲۲ - وصول بمطلوب بدون واسطہ آنحضرت امکان پذیر نیست و بیان
اینکہ وجود مومہوبی کہ بعارف عنایت شدہ از جملہ ممکنات است
و ظل آن وجود است کہ در مرتبہ وجوب است۔
- ۸۵۳ { ۱۲۳ - در راہ قرب نبوت واسطہ نیست۔
- ۸۵۴ { ۱۲۴ - در بیان اینکہ حقیقت کعبہ بر حقیقت محمدی افضلیت دارد۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ ط

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ نم ————— دفتر سوم

مکتوب ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرماید، شان العلم ہر چیز تابع شان الحیات است الخ یعنی شان الحیات اگرچہ فوق شان العلم است و صفت حیات فوق صفت علم است اما علم را مرتبہ ایست کہ حیات را نیست زیرا کہ علم عین عالم و عین معلوم شدہ می تواند ولی حیات عین حی شدہ نمی تواند تا بران علم را مقامی است فوق صفات کہ تنہا اطلاق نور بران گنجایش داشتہ و تعبیر دیگر در آنجا گنجایش ندارد علم حضوری و علم حصولی نیز در ان مرتبہ مقدسہ رہ ندارند بواسطہ اینکہ این دو علم تحت صفت حیات قرار دارند و این علم فوق صفت حیات است۔ آنچه میفرماید کہ فوق مرتبہ علم مرتبہ ایست کہ علم را ہم در آنجا گنجایش نیست و آن مرتبہ ہمہ نور بودہ و اصل علم و شعور است و بے مثل و بے مانند است الخ در حالیکہ ظل آن حضرت ہم نور بیچون باشد از بیچونی اصل آن نور مقدس چہ گفتہ شود و حضرت در این جا عبارت از ان نور است نہ ذات مقدس او تعالی و تمام کمالات و جوبی و امکانی بہ نور بر پا اند و چونکہ شامل تمام اشیاء و تمام اصدا بودہ فرع نور و یک فرد نور است۔ خلاصہ اینکہ آن مرتبہ مقدسہ در مرتبہ لا تعین قرار داشتہ و از شائبہ و راکحہ عدم مبرا است و سایر صفات و صفت العلم از راکحہ عدم عالی نیستند و در مقابل آنها عدم بہ نقا صفت ایستادہ است۔ آنچه میفرماید مرتبہ اولی الخ یعنی ما تحت آن مرتبہ کہ جامع نور و شعور است معبر بہ مرتبہ حقیقت محمدی است کہ مسمی بہ تعین اول است و علم اجمالی را کہ حضرت شیخ اکبر حقیقت محمدی پنداشتہ یک ظلی از ظلال این مرتبہ علم است زیرا کہ ظل اول این مرتبہ

مقدسہ شان الحیات و ظل دوم آن شان العلم و ظل سوم آن صفت حیات و ظل چہارم آن صفت علم و ظل پنجم آن ظہور علم اجمالی است پس این تعین و حقیقت محمدی از ان تعین و حقیقت محمدی کہ مطلوب شیخ اکبر است پنج درجہ فوقیت دارد۔ آنچه میفرماید باید دانست الخ یعنی تعینات و صفات در مرتبہ لا تعین نہ بودہ و از راکہ امکان خالی نیستند۔ آنچه میفرماید عجب است کہ الخ یعنی عجب است کہ حضرت شیخ اکبر علم اجمالی و تفصیلی را از مراتب و حجب پنداشته است و حالانکہ علم اجمالی و تفصیلی از راکہ امکان خالی نبودہ زیرا کہ اگرچہ قدیم اند اما در قیام خود بذات مقدس محتاج اند و این احتیاج علامہ امکان است۔ آنچه میفرماید مرتبہ دوم کہ نور صرف و از علم بلندتر است الخ یعنی آن مرتبہ ہم ذات بحت نبودہ بلکہ آخرین حجاب نورانی ذات مقدس بودہ و از راکہ عدم مبرا است۔ آنچه میفرماید آن نور حقیقت کعبہ ربانی است الخ یعنی حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ اما از حقیقت احمدی بلندتری باشد حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

در غیب احد است و در شہادت احمد این است رموز خواجہ ہر دو سرا

تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب ۹۲ ہمیں دفتر سوم بملاحظہ خواہد رسید۔ آنچه میفرماید چون کمال فضل الخ یعنی وقتیکہ از فضل او تعالی عارف باین نور کہ حقیقت کعبہ است بقا حاصل نماید و بانعکاس آن نور منعکس گردد از مراتب فوق کہ حقیقت قرآن و فوق الفوق کہ حقیقت صلوة است بہرہ کامل خواہد یافت۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ اگرچہ فوق حقیقت محمدی است اما فضیلت سردار در دو عالم راست زیرا کہ آنحضرت تہا داراے حقیقت محمدی نبودہ بلکہ داراے دو حقیقت یعنی حقیقت محمدی و حقیقت احمدی است۔ حقیقت احمدی حقیقت روحی سردار در دو عالم و حقیقت محمدی حقیقت جسدی آنحضرت است و نیز ناگفتہ ماند کہ کعبہ از حقیقت خود بالاتر عروج ندارد اما عروجات آنحضرت فوق حقیقت کعبہ عروجات غیر تنہا ہی است چنانچہ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ حقیقت کعبہ زنیہ اول عروجات سردار در دو عالم است حضرت عروۃ الوثقی نیز در مکتوبات خود عین موضوع را مابین مذکورہ است۔

سوال: حضرت امام در مکتوب اخیر فرماتے ہیں حقیقت کعبہ را ذات مقدس و تنزیہ صرف
گفته اند و در این جا حقیقت کعبہ را زنیہ اول عروجات آنحضرت دانسته اند تطبیق این فریاضات
چگونه خواهد بود؟

جواب: حضرت عروۃ الوثقی در مکتوبات خود مینویسد کہ مراد حضرت امام در مکتوب اخیر
ذات بخت مقدس و تنزیہ صرف نبوده بلکه مقصد حضرت امام شان مسجودیت او تعالیٰ می باشد
نه ذات بخت تعالیٰ آنچه میفرماید این معارف چنانچہ وراے طور نظر و فکر است وراے طور کشف و
شہود است نیز الخ یعنی این معارف معارف ولایت نبوده بلکه معارف نبوت است و دست
ارباب ولایت از دامن این معارف کوتاه است۔ آنچه میفرماید تنزیہ الخ یعنی در این جا در حق این
عارف بقا با حجب است نه خرق حجب و نیز این خرق خرق شہودی است نه خرق وجودی۔ زیرا کہ صفا
مقدسہ از بین نمی روند بلکه از شہود عارف می برآیند۔

مکتوب بقادر و مفتاح

آنچه میفرماید وسعت آن مرتبہ مقدسہ نہ از درازی طول الخ یعنی آن وسعت یک وسعت
بلا کیف بوده و ہر چند در آن مرتبہ مقدسہ سیر واقع شود با وجود بیچونی و بے کیفی آن مرتبہ مقدسہ باز ہم
در آن مرتبہ مقدسہ یک نوع امتیازات بلا کیف بدرک عارف احساس میگردد ولی حقیقت آن امتیاز
بدرک او نمی آید۔

خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام اینکه فہم آن امتیاز بلا کیف بدرک عارف می آید، اما
عارف از درک کنہ و حقیقت آن امتیاز عاجز است و این عجز از معرفت و دریافت حقیقت آن
معرفت دلالت بہ جہالت و بے معرفتی عارف نمی کند بلکہ دلالت بقرب عارف و دلالت بمعرفت
و فہم او میکند۔ زیرا کہ عارف میدانند کہ در مرتبہ وسعت بیچون او تعالیٰ یک موضع از موضع دیگر
امتیاز بلا کیف داشته اما عارف از ادراک کنہ آن امتیاز عاجز است و آن عجز است نہ جہل و

ناہمیدن آن امتیاز و آن وسعت جہل است۔

تبصرہ: عجز از معرفت دارے دو علم پورہ یکے علم با امتیاز مواضع آن مرتبہ مقدسہ از یکدیگر
 و دیگری علم بعدم دریافت کنہ آن امتیاز بواسطہ کمال عظمت و کبریائی آن مرتبہ مقدسہ۔
 آنچه میںز باید ہرگز عجز معرفت را بہ جہل یاد نمی کرد الخ یعنی شیخ اکبر عجز معرفت را بہ جہل تعبیر
 نموده و حالانکہ عجز معرفت دیگر است و جہل دیگر یعنی دانستن و وسعت ذات مقدس او تعالی
 معرفت است و عدم ادراک کنہ آن عجز معرفت و ندانستن و وسعت ذات مقدس جہل است
 اگر حضرت شیخ این دقیقہ را میسر است ہرگز عجز معرفت را بہ جہل تعبیر نمی فرمود اما در نزد حضرت
 امام عدم معرفت حکم بعدم امتیاز آن موطن است کہ جہل است و عجز از معرفت و اعتراضات
 بہ امتیاز آن موطن و عجز از درک حقیقت آن امتیاز بلا کیف عجز است پس در بین عجز معرفت و
 جہل فرق زیاد موجود است و عجز معرفت جہل نیست۔ آنچه میفرماید بعد از آن علوم شوق اول را الخ
 یعنی شیخ اکبر مکشوفات شوق اول را کہ مربوط بعلوم من علما است متخصر بخود میدانند و شوق
 دوم آن من جہل می باشد۔

تبصرہ: شیخ اکبر دوشوق را بیان کرده و گفته است کہ منامن علم و منامن جہل
 فقال العجز درک الادراک ادراک معانی گفتار شیخ اکبر این است کہ بعضی از با آنانند کہ عالم اند
 یعنی صاحب کشف اند و بعضی از با آنانند کہ جاہل اند یعنی بدون کشف اند و عجز از ادراک ادراک
 است۔ خلاصہ اینکہ حضرت شیخ اکبر جہل را بہ عجز از ادراک تعبیر کرده و حالانکہ عجز از ادراک جہل
 نبوده بلکہ عین ادراک و عین معرفت و قرب است و جہل نقص است کہ مدح ندارد و نیز شیخ اکبر
 علوم شوق اول را کہ عبارت از من علم باشد مخصوص بخود دانستہ و گفته است کہ خاتم الانبیاء این
 علوم را از خاتم الاولیاء یعنی از من اخذ میدارد۔ اما در حقیقت مکشوفات شیخ اکبر از مرتبہ عجز پائین
 پورہ و در مقام ظلال قرار داشته و عجز از معرفت در مقام اصل است اما حصول ظلال بر آئین
 بواسطہ شیخ باک نداشتہ زیرا کہ شان خود سردار دو عالم از ظلال بلندتر است و علم ظلال یک تخمین زاید میباشد۔

تبصرہ: در اینجا مراد از علم کشف و مراد از جہل عدم کشف است۔
 آنچه میفرماید، هرگاه خواجه صدیق الخ وقتیکه شیخ اکبر خواجه صدیق یعنی آنحضرت را در اخذ فیض
 بخود محتاج بدانند و بگویند که آنحضرت از من اخذ فیض میدارد اگر عجز صدیق را جہل بگوید از حال و س
 بعید نخواهد بود زیرا که شیخ در ظلال قرار داشته و مراتب ظلال بسبب همچو گفتارها گردیده است۔ آنچه
 میفرماید اطلاق نور نیز در این مرتبه گنجایش ندارد الخ یعنی قرآن کریم در ذات خود از مرتبه نور هم بلند است
 و اطلاق نور که در آیه کریمه بالا قرآن آورده در مرتبه نزل و تنزیل قرآن خود بود و قرآن در ذات و
 حقیقت خود از نور فوقیت دارد زیرا که حقیقت کعبه مقدسه نور است و حقیقت قرآن فوق حقیقت کعبه
 است پس از نور هم بلند تر است۔ آنچه میفرماید فوق آن مرتبه مقدسه مرتبه ایست پس عالی که حقیقت
 صلوة است الخ یعنی در این مرتبه مقدسه کمال وسعت است۔

تذکرہ: حقیقت قرآن مبدأ وسعت و حقیقت صلوة کمال وسعت است یعنی حقیقت
 کعبه و حقیقت قرآن هر دو اجزای حقیقت صلوة اند زیرا که توجه به کعبه و تلاوت قرآن مجید هر دو
 در نماز موجود است لهذا حقیقت صلوة حاوی و جامع این هر دو حقایق است۔ آنچه میفرماید که صورت
 آن در عالم شہادت الخ یعنی صورت آن حقیقت صلوة نماز گذاران منتہی است و نماز عوام از مرتبه
 صورت صلوة هم پایین تر است حضرت عروۃ الوثقی در مدح حقیقت نماز میفرماید۔ بیت
 چکد مشک تر از دستم گران گیسو بدست افتد دد صبح از گریبانم گران مہ در کنار آید

و نیز حضرت عروۃ الوثقی اقتداء صلوة را به صلوة بیان فرموده از قریبات شان چنین معلوم میشود
 که در وقت قیام مصلی یک تجلی بصورت قیام و در رکوع یک تجلی بصورت رکوع متمثل می گردد
 وقتیکه حق سبحانہ تعالی تعظیم ذات مقدس خود را بصورت نماز تجلی سازد نماز عارف به آن اقتدا
 می کند۔ واللہ اعلم۔ آنچه میفرماید حقیقت نماز که جامع جمیع عبادات است الخ یعنی حقیقت صلوة جامع
 و حاوی سایر عبادات است و عبادات دیگر اجزای او نیز در نماز حج و زکوٰۃ و صوم و کلمہ شہادت همه
 موجود می باشد۔ آنچه میفرماید در آن موطن وسعت نیز کونہی می نماید الخ یعنی مرتبه ذات مقدس ازین

مقام فوقیت داشته و انبیا و وسعت ہم در راه می ماند و هیچ نوعی از خفایق بآن دروہ علیانی رسد۔ بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

آنچه میفرماید: منتہائے اقدام کمال یعنی بعد از ان معبودیت صرف است کہ سیر قدمی بانہما میرسد و تا بہ حقیقت تمام دروہ سیر قدمی و نظری موجود بوده بعد از ان سیر قدمی بانجام رسیده صرف سیر نظری می ماند۔

تبصرہ: سیر قدمی تا بہ مدار فیض خود عارف بلکہ عارف تا بہ مدار فیض آن نبی است کہ عارف بقدم وے است بعد از ان سیر نظری است اما بہ نزد حضرت امام سیر خفایق بسوغہ سیر قدمی بوده و تنہا مرتبہ مقدسہ معبودیت صرف را سیر نظری میدانند ناگفتہ نماند کہ در سیر قدمی عارف منظر مقامات مشہودہ می گردد و در سیر نظری صرف مشاہدہ بوده و منظریت وجود ندارد اما عارف کامل کہ بہ تجلی ذات بحت مشرف گردد و فنا و بقا بہ آن تجلی حاصل نماید شاید کہ منظر تجلی ذات بلکہ منظر ذات مقدس نیز برگردد چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیای کرام کہ منظر ذات مقدس گردیده اند۔

مصرع ہر کسے را بہر کارے ساختند

شاید کہ در بارہ آہن سیر نظری و قدمی فرق نداشتہ باشد و اندر علم۔ بیت

اگر چہ این لحظہ ممکن کار شب نیست ز نخت مقلان آن ہم عجیب نیست

آنچه میفرماید: حقیقت کلمہ طیبہ درین موطن الخ یعنی تا بہ اینجا عابد و معبود انبیا ز نداشتہ و مراتب صفات و شیونات کہ نسبت با معبود و بہ نسبت ذات او تعالی عابدانند تا اینجا در معبودیت شریکت داشتہ اند اما وقتیکہ وصول بلا کیف بذات مقدس میسر گردد و از مراتب صفات و شیونات گذشتہ شود در ان وقت بجز از ذات مقدس حق سبحانہ تعالی دیگر معبودی نمی ماند۔ آنچه میفرماید لا مقصود فوق لا موجود است الخ یعنی لا موجود مناسب است مقام وحدت الوجود و لا مقصود مناسب مقام توحید شہودی و لا معبود مرتبہ کمالات نبوت است۔ آنچه میفرماید تا بہر جا کہ شوب عابدیت و معبودیت است الخ در این جا مطبوعہ در متن این مکتوب شریف چنین طبع کردہ است "تا بہر جا کہ

شوق عبادت و عابدیت است و در مطبوعہ سہوا بجائے کلمہ عابدیت عبادت و بجائے کلمہ معبودیت عابدیت طبع شدہ است و حقیقت این است کہ تا جائے کہ عابد و معبود از ہم امتیاز نیافتہ قدم و نظریکجا است و در وقتیکہ معاملہ بہ معبودیت صرف برسد قدم کو تہی می کند۔ انچہ میفرماید گنجائش دارد کہ در امر قف یا محمد الخ یعنی در شب معراج کہ حق سبحانہ با حضرت خطاب نموده فرمود کہ توقف کن اے محمد کہ پروردگار تو تمار میخواند یعنی تعظیم کہ شایان اوتعالی است خود اوتعالی آترا بجای آوردہ میتواند و یا اینکہ توقف کن اے محمد تا خداے تو نزول رحمت فرماید و کمال تو بیشتر گردد و لیاقت ملاقات ذات کبریا نصیب تو گردد و یا اینکہ شاید مراد از این توقف توقف قدمی بودہ باشد یعنی امر توقف ازین ناحیہ خواهد بود کہ بیش ازین قدم را گنجائش نیست۔ پوشیدہ نماں کہ حقیقت کلمہ نفی و اثبات در این مقام بہ ثبوت می پیوندد بواسطہ اینکہ تا وصول باین مرتبہ مقدسہ عابد و معبود از ہم امتیاز نداشتند بعد ازین معبود صرف از عابد امتیاز می یابد خلاصہ اینکہ سیر قدمی تا اینجا با تمام می رسد اما سیر نظری بعد ازین ہم گنجائش داشته۔

تذکرہ: بر فکر بندہ فرق قدم و نظر این است کہ تا جائے کہ عارف مطہر مراتب و جوہ شدہ بتواند از سیر قدمی و در مرتبہ کہ عارف مطہر آن مرتبہ مقدسہ شدہ بتواند بوصول نظری تعبیری گردد۔ ناگفتہ نماں کہ بعض کمل محبوبان و اقل قلیل شاید مطہر آن مرتبہ مقدسہ نیز شدہ بتواند چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیای کرام پس در بارہ شان تیر نظری و قدمی فرق ندارد۔ دانش علم۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

انچہ میفرماید این جا آن بیسہ است الخ یعنی معارف این مقام معارف تجدید است کہ این معارف و این مقام عالی نصیب ہر کس نمی گردد و ہر جگہ دستیاب نمی شود۔ مصرع نہ ہر کہ سر بہ ترا شد قلندری داند

این فرمایش حضرت امام در ایام جس قلعہ گوالیار است کہ در وقت سلطنت سلطان جہانگیر محبوس گردیدہ بودند۔

تبصرہ ۱۵۱: قرب و معارفیکہ در محبس باولیاے کرام دست میبرد مانند معارفی است کہ در وقت نزع و یاد قبر و برزخ صغری باین طائفہ پیسر میگردد یعنی قرب معارف این وقت از قرب و معارف صلوة ہم بلندتر است۔ زیرا کہ در وقت نزع و یاد قبر و همچنان در محبس عارف داراے هیچگونه اختیار نمی باشد تا بران درجہ معارف این مقام فوق معارف ایام دیگر است و مشابہ معارف آخرت است۔

تبصرہ ۲۱۵: معارف وقت انتقال عارف فوق مقام حیات عارف است زیرا کہ موت از مقدمات آخرت است و معارف آخرت فوق معارف زبان حیات است و جس ہم شبیہ موت است۔ آنچه میفرمایند از پیشکا چنین آدرہ الخ یعنی در ابتداء خلقت این جهان محبت از جانب حق سبحانہ تعالیٰ بوده نہ از جانب عالم ممکنات کہ حق سبحانہ بر روی محبت مخلوقات را خلق کرده است بعد از ان اثر این محبت خالق بمخلوقات او عنایت گردیده است و گرنہ مخلوقات در ذات خود داراے هیچگونه محبت نہ بوده است عشق ہم یک مخلوق عجیب و عطیہ او تعالیٰ است چنانچہ این موضوع در نسل حضرت آدم بہ نجر بہ رسیده است کہ ہر پدر بہ اولاد خود محبت داشته می باشد و محبت اولاد بہ اندازہ محبت پدر نمی باشد۔ زیرا کہ حضرت آدم بہ پدر خود محبت نکرده است بلکہ با اولاد خود محبت داشته است بنا بران محبت از جانب اصل سر حتمہ گرفته است نہ از جانب فرع بیت در حقیقت عشق از معشوق پیدا میشود شمع گر خاموش میگردد کجا پروانہ شیرامی شود

آنچه میفرمایند اگر دہلی است بشما ہمسایہ است الخ یعنی شما کہ در صدر خلاصی من بیباشید دہلی و اگر کہ مسکن سلطان و مامورین عالی رتبہ است بشما نزدیک است۔ خالق عشق ذات خراوند بوده کہ از رحمت خود عشق آفرید و بہ انسان عنایت کرد و دوستان خود را بہ عشق امتیاز بخشید۔

مکتوب ہفتاد و نہم

آنچه میفرمایند چون را بہ بچوں راہ نیست الخ یعنی عارفیکہ مظہر ذات مقدس گردد این عارف

ہم بچوئی پیدا می کن و بذات بچون خود متوجہ بچون حقیقی می گردد و در این وقت وجود بشری اواز حقیقت عارف خارج و بمنزلہ لباس او میشود و عارف داراے وجود موهوبی میگردد و این وجود موهوبی عارف کنہ و حقیقت عارف است و وجود بشری از عوارض او بوده کہ از حقیقت عارف خارج و حکم لباس را گرفته است۔ آنچه میفرماید غیر از لفظی و سلب الخ یعنی در ان مقام از ذات این عارف تعبیر بہ سلب کردہ میشود نہ بایجاب چنانچہ گفته میشود کہ این عارف مانند دیگران نیست و بایجاب تعبیری گردد زیرا کہ تعبیر بایجابی عاری از عوارض نیست یعنی اگر گفته شود کہ عالم است صفت علم آید و اگر گفته شود کہ عارف است صفت عرفان می آید و تعبیر از ذات او نمی گردد بنا بر ان تعبیر ذات عارف باین طور کردہ میشود کہ عارف مانند دیگر افراد بشر نیست و این تعبیر سلبی تعبیر از ذات عارف است چنانچہ کہ از ذات مقدس او تعالی باین طور تعبیر می شود کہ مثل او تعالی چینی نیست و اگر بخالق و رازق و عالم و قادر تعبیر گردد تعبیر ذات مقدس او تعالی نخواهد بود زیرا کہ خالق و رازق و غیرہ صفات عاری از صفات و عوارض نمی باشد چنانچہ تخلیق و تزریق و غیرہ۔

آنچه میفرماید از بچون تا بچون فرق بسیار است الخ یعنی ذات اقدس او تعالی بچون حقیقی و ذات عارف بچون فی الجمله است۔ آنچه میفرماید از کمال رافت و مہربانی الخ یعنی خداے کریم و رحیم بعضی افراد ممکنات را تا اندازه بچونی عنایت فرمود تا از ذات بچون حق تعالی آگاہ و عاشق محبوب خود گردد با کریمیان کار ہادشوار نیست۔

آنچه میفرماید کہ معرفت کنہ ذات را محال گفته اند الخ یعنی علمے ظواہر گفته اند کہ کنہ ذات مقدس او تعالی با دراک و تصویری گنجد یعنی حضرت امام میفرماید کہ آنہا در بارہ آن مردم گفته اند کہ بچون و بے کیف نشدہ باشند زیرا آنہاے کہ چون و چندان با دراک ذات بچون مشرف شدہ نمی توانند با عارفیکہ وجود بشری او وجود موهوبی تبدیل شدہ باشد از بچون حقیقی آگاہی حاصل کردہ میتوانند۔ آنچه میفرماید و سایر ممکنات ذات ندارند الخ یعنی ممکنات و اشخاص دیگر کہ مظهر ذات مقدس نشدہ اند ذات ندارند و وجودشان ظلال اسما و صفات است و پس چون صفات ثمانیہ

اعراض اندکہ قیام بذات مقدس دارند پس ظلال صفات کہ ممکنات است جو ہر شے نمی تواند بلکہ خودشان و اصول شان کہ صفات فعلیہ است ہمہ اعراض اند قیام بہ صفات ثنائیہ دارند اما عارفان کامل کہ منظر ذات مقدس گردیدہ باشند در ازل کمال جوہریت است۔ خلاصہ اینکہ عارف محبوب و محمدی مشرب جوہر بودہ و باقی تمام اعراض است۔ آنچه میفرمایید کہ اصنعت است الخ یعنی در نزد حضرت امام خلق ممکنات در مرتبہ و ہم و در مرتبہ نمود بدون بود است لهذا ضعیف است قیام شان بہ عرض دیگر کہ صفات ثنائیہ است مما لغت ندارد و یا اینکه قیام عرض بہ عرض جائز است چنانچہ سرعت و بطوت کہ بحرکت قائم اند و حرکت بہ متحرک قائم است و در حقیقت ہر دو عرض یعنی حرکت و سرعت قائم بجوہر اند کہ عبارت از متحرک است۔ آنچه میفرمایید در رنگ آن است الخ حضرت امام این جملہ را برائے دفع سوالی فرمودہ اند تقریر سوال قرار ذیل است۔

سوال: در فرمایشات حضرت امام گفته شدہ است کہ ذات ممکنات عدم است و این جملہ قضیہ موجبہ است و قضیہ موجبہ وجود موضوع میخواید پس باید کہ عدم موجود بودہ باشد؟
جواب: حضرت امام در جواب میفرمایند کہ این قضیہ در حقیقت قضیہ موجبہ نہ بودہ بلکہ قضیہ سالبہ است و قضیہ سالبہ موضوع نمی تواند پس معانی آن جملہ کہ ذات ممکنات عدم است این است کہ ممکنات ذات ندارند و این قضیہ سالبہ می باشد نہ موجبہ۔

آنچه میفرمایید فی الحقیقت الخ یعنی عکس صفات در حقیقت بخود صفات قیام داشته اما در مقام قیام آنها عدم متوہم میگردد و این ہم از شہکارہ بای قدرت است کہ موہوم را بطور موجود نشان دادہ است از اینجا است کہ گفته اند "برادر تو ہمیں اندیشیم" و خیال کردہ کہ موجود اما در حقیقت معدوم و بجز از موہوم چیز دیگر نیستی۔ ناگفتہ نہاند کہ این وہم و ہم سو فسطائی نیست بلکہ وہم منقن است کہ برقع وہم مرتفع نمی گردد۔ ابیات محمدی مولانا عبدالرحمن جامی اشارہ باین معنی خواهد بود۔

ممکن ز رنگناے عدم تا کشیدہ رخت واجب ز بارگاہ قدم تا ہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست در لوح ظاہر آیرہ مشہود خاص عام

حضرت عروۃ الوثقی در بارہ حقایق ممکنات میفرماید کہ در حقیقت عدم در مرتبہ عدمیت خود است
و تجلیات صفات در خود صفات است و با ہم امتزاج ندارند اما شہکار ہای قدرت چنان نشان
داده است کہ تجلیات با عدات متمزج گردیدہ و در حقیقت این چنین نیست و فیکہ اندیشہ توضیح شود
می فہمی کہ تجلیات در وجود و عدم در عدم است۔

آنچہ میفرماید عارف تام المَعْرِفَةُ الخ یعنی آن عارف کہ بہ تجلیات ذاتی بقایا فتمہ است
عکوس صفات ثمانیہ بذات این عارف قیام می یابد و در سابق این عکوس قیام باصول خود داشتند کہ
عبارت از خود صفات ثمانیہ بودہ باشد و صفات ثمانیہ بذات مقدس او تعالی قیام دارند۔

خلاصہ اینکہ پر تو ذات مقدس او تعالی وجود مومہوی عارف بودہ و صفات عارف کہ عبارت
از عکوس صفات ثمانیہ باشد در این وقت باین پر تو قیام دارند و این پر تو کہ ذات عارف است قیام
او بذات مقدس او تعالی است۔ آنچہ میفرماید پس این عارف الخ یعنی پس این عارف مرکب است از
جوہر کہ وجود مومہوی او است و از عرض کہ صفات ثمانیہ او است۔ آنچہ میفرماید اصل خود گذشتہ الخ
یعنی اصل او عبارت از صفات ثمانیہ و ظلال صفات حق تعالی است کہ عارف در این وقت از اصل
خود گذشتہ است و آنچہ میفرماید علوم و معارف دیگر الخ یعنی رسیدگان صفات از معارف ذات
مقدس خبر ندارند اما رسیدگان ذات کہ وجود مومہوی کامل دارند از معارف ذات مقدس با خبر اند و
پوشیدہ نماند عارفیکہ بذات مقدس رسیدہ است قیوم وقت یا مجدد الف است۔ یعنی آن
رسیدہ گان ہم در مراتب خود با متفاوت می باشند۔ مصرع

خاص کند بندہ مصلحت عام را

آنچہ میفرماید تجلی ذاتی مخصوص باین بزرگ نیست رواست کہ غیر او را نیز الخ یعنی تجلی ذات دیگر است
و مظهر شدن بہ پر تو ذات مقدس دیگر شتان بینہما۔ ناگفتہ نماند کہ ہر صاحب تجلی ذاتی مظهر ذات شدہ
نمی تواند ہو کہ مظهر ذات مقدس گردیدہ بہ تجلی ذات بہرہ مند است۔ آنچہ میفرماید ظهور ذات کہ
بہ صفتی از صفات کائن گردد الخ یعنی ظهور ذات با ظهور یک صفت تجلی ذات نیست۔ زیرا کہ تجلی

ذات جامع تمام صفات است۔

تبصرہ: در سطر ۱۶ و ۱۷ صفحہ ۱۳ در متن این مکتوب شریف چنین طبع گردیدہ "آہم ظہور ذات است اما تجلی ذات نیست" اما اصل عبارت حضرت امام این طور است کہ "آہم تجلی ذات بودہ انا ظہور ذات نیست" در این جا در طبع سہو عمل آردہ است۔ زیرا کہ ظہور ذات فوق تجلی ذات است۔ پس افرادیکہ مظہر ذات مقدس انداقل قلیل اند و صاحبان تجلی ذات بہ نسبت آن ہا بسیار تر اند۔ آنچه میفرمایند اعتبار علم آنجا در رنگ سائر اعتبارات ذات است الخ یعنی ظہور بمعیت صفت علم و باشان علم ظہور ذات بحت نبودہ بلکہ ظہور یک اعتبار از اعتبارات ذات مقدس است۔ آنچه میفرمایند اگر گوئیم ظہور در مرتبہ ثانی الخ یعنی اگر سایہ سوال نماید کہ در خارج تنہا ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ اوست و چیز ہاے دیگر در خارج وجود ندارد پس در این صورت ظہور در خارج گنجایش نداشتہ و می باید کہ ظہور در علم بودہ باشد و گفتہ شدہ کہ اعتبار علم مانند اعتبارات دیگر است و حالانکہ ظہور موقوف بعلم بودہ و در خارج بجز از ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او چیزے موجود نیست پس ظرف ظہور تنہا علم است و بس و باین اساس اعتبار علم مانند اعتبارات دیگر نیست زیرا کہ علم ظرف ظہور است و موقوف علیہ می باشد۔

حضرت امام سوال فوق را چنین جواب میدہد کہ "آن ظہور در ظل خارج بودہ بنا بر این علم و باعتبار علم ضرورت ندارد یعنی این خارج کہ ظرف ما و شماست حضرت امام آنرا ظل خارج دانستہ و آن ظہور را مربوط ہمیں ظلی خارج میدانند و میفرمایند کہ ظہور موقوف بعلم نبودہ بلکہ موقوف بہ ظل خارج است لهذا سوال سائل وارد نمیکرد کہ اعتبار علم مثل اعتبارات دیگر نیست۔ آنچه میفرمایند تجلی ذات را مفید الخ یعنی علم ظرف تجلی ذات مقدس شدہ نمی تواند زیرا کہ ذات مقدس جامع تمام صفات است و آن ظہور جامع در علم نمی گنجد مراد از علم ظہور علم است نہ صفت علم۔ آنچه می فرمایند آری اعتبار علم الخ یعنی بعد از صفت حیات علم بلندترین صفات ثمانیہ است۔ آنچه میفرمایند صورتیکہ در عالم مثال حاصل گردد الخ یعنی صورت مثالیہ در عالم مثال می باشد و عالم مثال از جمله مخلوقات

او تعالیٰ است اگر ان صورت مثالی را جامع بدانیم باز ہم یک ظلی از ظلال مرتبہ و جوب خواہد بود
 نہ خود مرتبہ و جوب کہ عالم مثال گنجایش آنرا ندارد و نیز آنحضرت رویت او تعالیٰ را بہ قمر لیلیۃ البدن
 تشبیہ فرمودہ اند و رویت لطیفہ مثالیہ مانند رویت قمر است در تشت آب۔ آنچه میفرمایند این قدر
 در درک می آید الخ یعنی اگر ان مرتبہ مقدسہ در ظل خارج کہ عبارت از ہمیں خارج است ظهور
 فرماید و ظل آن ظهور در علم ظاہر شدہ باشد کہ آنرا تعین اول میگویند امکان دارد کہ این ظل
 جامع علمی در عالم مثال نیز در ازل یک ظلی بودہ باشد بصورت انسانی کہ جامع ترین مخلوقات است۔
 تبصرہ: جملہ عربیہ در کلام حضرت امام یعنی ان الله خلق ادم علی صورته مبتدوا
 تواند بود خبر آن مبتدا است یعنی مراد از صورت عالم و جوب ہمیں لطیفہ مثالیہ است کہ بصورت
 انسان متمثل گردیدہ است اما رویت آن لطیفہ رویت حق نیست و رویت حق تعالیٰ و رالے ظهور است
 و تمثلات بودہ و بے کیفیت و بے چون است۔ یراہ المؤمنون بغير کیف و ادراک و ضربنا
 من مثال۔ آنچه میفرماید خلق و وجود آخرت الخ یعنی معتزلہ و روافض چشم آخرت را بچشم دنیا قیاس
 کردہ و از رویت آخرت انکار نمودہ اند و آنها نفہمیدہ اند کہ آن وجود و آن چشم تجلی شیونات حق است
 و این چشم از عدم است۔

تبصرہ: حکماء یونان از حشر اجساد انکار داشتہ و میگویند کہ حشر اجساد وجود ندارد
 زیرا کہ وجود اول کہ طاعت و معصیت کردہ بود خاک شدہ و از بین رفتہ است و وجود دیگر کہ برائے
 ثواب و عذاب ایجاد میگردد وجود دیگر است کہ از وجود اول مغایرت دارد پس حشر موجود نیست و
 علمائے اسلام جواب دادہ اند کہ حق سبحانہ ہماں وجود خاک شدہ را دوبارہ بوجود آورده و معاملہ تنعیم
 و تعذیب را باوے اجرا میفرماید۔

سوال: این فرمایش حضرت امام کہ چشم آخرت چشم دیگر است تقویہ دلیل حکمائے
 یونان است کہ مخلوق آخرت مخلوق دیگر است۔

جواب: مراد از تجلی شیونات حق سبحانہ نہ آن است کہ آن چشم چشم دیگر است و

چشم دنیاوی نیست بلکہ مراد حضرت امام آن است کہ این چشم دنیاوی بہ تجلیات شیونات و اعتبارات منور گردیدہ لیاقت دیگری پیدامی کند پس فرمایش حضرت امام تردید گفتار حکمائے یونان است نہ تا پیدا ہوا۔ آنچه میفرمایند شیخ قدس سرہ الخ یعنی شیخ اکبر ظہور لطیفہ مثالیہ را در علم پنداشتہ و رویت آن لطیفہ را رویت حق سبحانہ میدانند و تیر رویت مطاہر جمیلہ را رویت و ظہور حق میگوید بلکہ تمام ممکنات را ظہور حق میدانند و گفتار حضرت خواجہ حافظ شیرازی تیر موافق گفتار شیخ است کہ می گوید بیت

امروز چون جمال تو بے پردہ ظاهر است در حیرتم کہ وعدہ فردا بر اے چیست

معلوم است کہ حضرت شیخ و حضرت حافظ حقیقت دیدار او تعالی را نفہمیدہ اند کہ رویت این جمال را رویت حق سبحانہ دانستہ اند آنچه میفرمایند کہ وجود را بحق دادہ است الخ یعنی حضرت شیخ ممکنات را ظہور حق پنداشتہ و موجود نمی دانند چنانچہ مثال زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود زید۔ آنچه میفرمایند ما واپس ماندگان الخ یعنی زبانے کہ در مقام توحید و جودی قرار داشتیم از گفتار شیخ استفادہ می نمودم و مشکلات آن مقام را از مقولہ ہائے شیخ حل میکردم۔ ناگفتہ ماند کہ آن مقام مرتبہ ابتدائی حضرت امام بودہ است مقام انتہائی شان مربوط بہ کمالات نبوت است کہ از مقام شیخ و اکثر اولیائے کرام برتر است۔

آنچه میفرمایند چون حکم بشریت الخ یعنی اگرچہ حضرت شیخ اکبر عالم را ظہورات حق میدانند با وجود آن از جملہ دوستان خداست اما چون بشر عاری از خطا و اشتباہ نیست بنا بر این خطا ہائے کشفی حضرت شیخ قابل پیروی نیست و پیروی اہل سنت و جماعت باید نمود کہ ممکنات را موجودات و مخلوقات او تعالی میدانند نہ ظہورات حق تعالی۔ ناگفتہ ماند کہ تصوف ہم یک صنعت است و ہر صنعت قابل از زیاد و نقصان است لهذا حضرت شیخ را کہ از جملہ متصوفین توحید و جودی است باین گفتار شان کہ خطائے کشفی است مقصر نباید دانست و تصوف بعد از ان کمال یافتہ کہ در آن وقت نبودہ۔

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید تہی بذات مقدس مجرد خواهد بود الخ یعنی ممکنات اگر ترقی بیشتر نمایند باصول خود کہ ظلال صفات و خود صفات ثنائیہ است خواهند رسید و بذات مقدس کہ از اصول عالم بلندتر است بآن مقام مقدسہ کجا خواهند رسید آنچه میفرماید اما عادت او تعالی چنان جاری گردیدہ کہ بعد از قرون متطاولہ الخ یعنی عادت او تعالی است کہ بعد از قرون طویلہ صاحب ولتی رابقاے اکمل بخشیدہ و اورا منظر نمونہ ذات اقدس خود میگرداند و قیام آن عارف را بہ آن نمودج مربوط می گرداند و اعراض و صفات کہ آن عارف داشت قیام آنها را نیز بہ آن نمودج و وجود مویہی مربوط میگرداند خلاصہ اینکہ آن نمودج و وجود مویہی حقیقت عارف است و کمال انسانی او با تمام می رسد و منظر تمام نعمت خداوندی میگردد و قیام آن نمودج بذات مقدس است۔ آنچه میفرماید سختی میگوید غریب الخ یعنی تہا قیام عارف بآن ذات مویہ نہ بورہ بلکہ قیام تمام افراد عالم بآن ذات مویہ مربوط است۔ آنچه میفرماید باید دانست الخ یعنی ہچون بزرگ کمال و کمال در ہر عصر و زمان یک نفر بورہ و پیش از یک نفر نمی باشد قیوم وقت و یک ما نہ خواهد بود۔

خلاصہ اینکہ قیوم زمان عبارت از ہمیں عارف است کہ فیض وجود و فیض بقاے عالم بواسطہ او بعالم می رسد حضرت شاہ صفی الشکر کابلی کہ در مین مدفون است داراے منصب قیومیت و منظر ذات مقدس بودہ اند و حضرت منظر جان جانان علوی مجردی را کہ منظر میگویند بآن ظہور مشرف بودہ اند۔

تذکرہ: این قیوم کہ تذکرہ شد قیوم و مجرد ما نہ است از کمال قرب مجرد الف چہ گفتہ شود کہ قرب و کمال او در چند قیوم ما نہ بلکہ بیشتر از دہ چندی باشد پس قرب و منزلت حضرت امام ربانی را ازین جا باید دریافت۔

قطب ارشاد وقت خود جناب مستطاب حضرت نورالمشائخ در مدح حضرت امام حسین میفرماید۔

از ہی رد گشت روشن سزوات
دیگران محو در نور صفات
ہست مکتوبات او همچون زبور
حرف حرف آن بود یسوع نور

و نیز گفته اند۔

سرمہنگو کہ کوه طور است بام و درش ہمہ ز نور است

سبحان اللہ نور المشائخ عجیب جناب است۔ بیت

ز فرق تا بقدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجا

آنچہ میفرماید ہر جہ دو نور و دو نور میگرداند الخ یعنی ہر چیز کہ در صفات دو نور و دو نور است ممکنات
خواہد رفت کہ ظلال و تعلقات صفات است بنا بران دو نور می افتد زیرا کہ تعلقات صفات
ممکنات است و از کعبہ دور است بنا بران بطرف ترکستان می رود۔ آنچہ میفرماید بشنو بشنو الخ
چون قیام عالم بذات محبوب عارف است و ذات عارف بذات مقدس او تعالی نسبتی دارد
ممکنات نیز بواسطہ آن عارف بذات مقدس او تعالی نسبتی پیدا می کند چہ ذات عارف ذات
آہناست زیرا آہنا کہ قیام بذات عارف دارند پس بواسطہ عارف قیام بہ ذات مقدس دارند۔
آنچہ میفرماید سخنی میگویم غریب الخ یعنی واصلان کہ بان مرتبہ مقدسہ بر سر اگر چہ قیومیت تراشند
ہم باشند بگردن خود فیوض مستقل اند و بواسطہ بودن شخص دیگر احتیاجی ندارند یعنی آہنا اگر چہ
بہ تجلیات ذاتیہ مشرف و در اخذ فیض مستقل اند اما مظہر ذات مقدس نبوده و منصب قیومیت ندارند
عنایت خاص او تعالی است کہ بعض محبوبان خود را بہ مناصب قیومیت تجرید الف مشرف میگرداند۔

مکتوب ہشتاد و یکم

آنچہ میفرماید در پروین الخ یعنی پروین مناسبت بہ قلب داشته بواسطہ اینکہ قلب داراے

ہیبت اجتماعی است پروین تیر داراے ہیبت اجتماعی است و روح مناسبت بہ بنات النعش

داشته زیرا کہ روح تمام بدن منتشر بوده و ستارہ ہاے بنات النعش نیز منتشر می باشند۔

مکتوب ہشتاد و دوم

حاصل این مکتوب شریف این کہ خواجہ محمد ہاشم کشمی بدیشی مریض گردیدہ، اگرچہ لایق است اما مریضی بودہ و حاضر نیست۔

مکتوب ہشتاد و سوم

تبصرہ: سلطان جہانگیر حضرت امام را با خود میراشت و شاید در این وقت سلطان وقت در اجمیر شریف بودہ و حضرت امام ہمیشہ با سلطان می بودند در این وقت فیوضات دورہ توقیف و برکات آنرا بیان نمودہ و میفرماید کہ بدون ارادہ خود بمراد حق زندگانی چند روزہ را بطور نامرادی بسر می بریم یعنی این وضع را واسطہ نزول عنایات الہی دانستہ تخریث و شکرانہ نعمت می نماید و می نویسد کہ "در ایام جس عجب ذوق می یافتم" این فرمایش حضرت امام تخریث نعمت است زیرا کہ در توقیف مورد مراحم و عنایات بیشتر و تعالی واقع گردیدہ بودند و توقیف بہ منزله موت می باشد و فیوضات آن وقت بہ نسبت دنیا بلذت تر است۔

تذکرہ: مریدان بارادہ خود ترک علیان می نمایند و مرادان بہ ارادہ او تعالی بسر می برند و محبوب حقیقی مرادان را از ارادہ ایشان باز داشته بمراد خود مربوط ساختہ است۔ بیت

اگر مراد تو لے دوست نامرادی است
مراد خویش دیگر بار من نخواہم خواست

و نیز گفته اند

ناصحی اگر گشت ما را دوست دانیم دوست	و رقیب من رضاے اوست دانیم دوست
قہر او عین رضا و مہر او عین مراد	لے عزیزان این چہ و گوست دانیم دوست
بیت بعد ازین دست من دامن دوست	بعد ازین گوش من و حلقہ ریار

بیت بے غم و درد تو صد حیف ز عمری کہ گذشت پیش ازین کاش گرفتار نعمت می بودم
 آنچه میفرماید ارباب فراغت ذوق ارباب بلا را چه دریا بندانگی یعنی لذت نفسی دیگر است و
 لذت روحی دیگر، کسانیکہ از لذت روحی بے بہرہ اند مانند آن است کہ بہ مفاد روای تلخ پے بہرہ
 و آنرا تعبیر بہ تلخی می نمایند و کسانیکہ بہ نعمت لذتہای روحی مشرف اند یکدم با خدا بودن را بہتر
 از ملک سلیمانی میدانند و بہ لذت ہائے نفسی و مادی نمی گردند و المہائے نفس را لذت روحی
 میدانند۔ مصرع مرغ آتش خوارہ کے لذت شناسد دانہ را

مکتوب ہشتاد و چہارم

حاصل مکتوب شریف اینکہ مشائخ کرام مرید بتدی را بذکر اسم ذات امر میکنند بواسطہ اینکہ
 ذکر اسم ذات در حق بتدی از عمل مقربین است و سایر اذکار و تلاوت قرآن مجید در حق بتدی از
 جملہ عمل ابرار است و در حق مرید متوسط ذکر کلمہ نفی و اثبات از عمل مقربین و سایر اذکار از عمل ابرار بشمار آورد
 و در مرتبہ نہایت تلاوت قرآن مجید از عمل مقربین و دیگر اذکار از عمل ابرار است۔ بیت
 عروس معنی قرآن حجاب نگہ بر اندازد کہ دارالملک ایمان را مجرد بیند از غوغا
 مراد از دارالملک ایمان قالب و قلب انسان است۔

تذکرہ: ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد۔ چنانچہ سورہ فاتحہ نسبت بہ تشہد افضل بودہ
 اما تلاوت آن در فعدہ خطا است۔ خلاصہ اینکہ عمل ابرار عبادت است و عمل مقربین تفکر و ہر کلام
 این عمل از خود جائے و مکانے دارد و آنحضرت میفرماید تفکر یک ساعت از عبادت ہفتاد سالہ بہتر
 است بعد از تزکیہ نفس تفکر دست میدہد و مقام تفکر بسیار بلند می باشد۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

در این مکتوب شریف حضرت امام بفرزندان بالصبر و عارف خود توصیہ و بشارتی کہ در مورد

قبول آنها از دربار حق تعالی یافته اند یا نه آنرا مزده میسر شد چنانچه تفصیل این خبره در محتویات مکتوب ۸۲ هم در مکتوبات قدسی آیات گذشت.

مکتوب هشتم و نهم

حضرت امام میفرماید غیر از این معنائی که مذکور شد آنچه یعنی محبوبان با وجود داشتن جزبه و کشتش محبوب حقیقی سعی و کوشش را از دست نمی دهند حاصل کلام اینک ریاضات اهل اجنباء اگر چه از شرایط وصول نمی باشد اما خالی از منافع هم نمی باشد چنانچه مناسبت به ملائک و کثرت خوارق و خفت حساب و این ریاضات آنها بحکم شکرانه وصول بحساب می رود نه سبب وصول. چنانچه آنحضرت میفرماید "آیا بتدره شاکر نباشم"

تبصره: حضرات انبیاء عظام که محبوبان اند از راه اجتناب رسیده اند نه بر ریاضات شاقه و اجتناب بالاصالة خاصه حضرات ایشان است اما بعضی اولیای کرام نیز به تبعیت آنها براه اجتناب میسرند ذلك فضل الله الخ

مکتوب هشتم و نهم

حضرت امام میفرماید پس من هم مرید محمد رسول الله ام و هم همپیره پس روا بر خوان این دولت هر چند طفیلی ام اما ناخوانده نیامده ام الخ درین فرمایش مراد از مرید بودن متابعت آنحضرت بود و مراد از همپیره بودن آن است وقتیکه عارف در عین عروجات به مبداء فیض پیغمبر متبوع خود برسد درین مرتبه مقدسه مرئی و مرشدا و ذات مقدس او تعالی میگردد و از آن مرتبه مقدسه و جوب بدون وساطت اخذ فیض می نماید تا بر آن همپیره گفتن درست آید و مراد از ناخوانده نیامده ام این است که جذب خداوندی به فقیر غایت گردیده و به کمالات اصلیه که کمالات حضرات انبیاء است مشرف و مفتخر شده ام و ناخوانده نیامده ام. خلاصه حاصل این مکتوب شریف اینک حضرت امام تحدیث و

شکرانہ نعمت نموده و میفرماید که بمکالات اصلیه که مکالات نبوت و سفره حضرات انبیاست فقیر را رسانیده و نیز میفرماید هر چند اوسی ام و روح کا ملین اموات فیض بخشی کرده اند اما در این وقت مرئی حقیقی که حاضر و ناظر است بدون واسطه گنج بخشی بینماید و بدرجات قرب می رساند۔ بیت

مرا اگر نوسن دل نیست در راه کمنذلف او هم نیست کوتاه
اگر از جانب معشوق نباشد کشتی کوشش عاشق بیچاره بجای نرسد

حضرت خواجه بزرگ میفرماید یک جذبہ از جذبات خداوندی مساوی عمل الثقلین است۔
آنچه میفرماید من عبد الرحمن ام الخ

تبصره: بعض اولیای کرام منظر یک صفت و بعض ایشان منظر صفت دیگر اند۔ چنانچه حضرت امام منظر اسم رحمان بوده و فیوضات اسم رحیم هم بجای اسم رحمان در حق شان ظهور کرده است ازین جا است که حضرت امام در مکتوبی میفرماید که "حق سبحانہ بمن فرموده که دنیای ترا آخرت تو گردانیدم یعنی آن قریبیکه در آخرت بیسر میگردد آنرا بتو در دنیا داده ام و نیز تلذذات دنیا در حق تو سبب تنقیص درجات آخرت تو نیست و دیگران نه چنین است زیرا که تلذذات دنیا وی شان سبب تنقیص درجات اخروی آنها میگردد۔ از ہمیں سبب است که حضرت امام میفرماید که من عبد الرحمن و مراحم اسم رحیم در وقت ظهور مراحم اسم رحمان بمن ظهور فرموده است۔

تبصره: ظهور مراحم رحیم در آخرت بوده و ظهور مراحم رحمان در دنیا است و در باره حضرت امام مراحم رحیم که مربوط آخرت بوده نیز در دنیا ظاهر شده چنانچه حق سبحانہ در باره حضرت ابراهیم میفرماید که دادیم اجرا و در دنیا و در آخرت از جمله صالحین می باشد۔ آنچه میفرماید که از راه تنزیه رفته ام الخ یعنی خداوند را از مماثلت ممکنات منزله دانسته و او تعالی را از ظهور در اشیا منزله دیده ام و بعض دیگران نه چنان اند بلکه ممکنات را منظر او تعالی پنداشته و شهو و همت در کثرت گفته اند۔ آنچه میفرماید طریقه سبحانی است اما این سبحانی مانند سبحانی سلطان العارفین نه بوده که خود را بعنوان سبحانیت دیده است و روح خود را که بیچون فی الجمله است منزله و بیچون حقیقی دیده است

سجانی من آنست کہ حق سبحانہ از ظہور ممکنات برتر دیدہ ام و دانستہ ام۔
تبصرہ: اگرچہ حضرت بایزید در اخیر این مراحل ارتقا نمودہ و بدرجات عالی رسیدہ اند۔
تا پنجہ در وقت احتضار۔ آنچه میفرمایید کہ آن تشبیہ است الخ۔ یعنی حضرت بایزید روح خود را کہ از
عالم ممکنات و از مرتبہ تشبیہ است تنزیہ میداند و طریق من تنزیہ صرف است کہ گرد تشبیہ بہ آن
رسیدہ و خدای قدوس را از ہمہ برتر حتی کہ از اسما و صفات برتر دیدہ و دانستہ ام۔ آنچه میفرمایید کہ
رحم الراحمین الخ یعنی اسباب تریبہ در حق من صرف مُعدّات بودہ و سبب وصول من خاص فضل و
حسان او تعالی است کہ این فقیر را شریک دولت انبیا گردانیدہ است و این شرکت خادم است
با مخدوم خلاصہ این شرکت از روئے متابعت است نہ از روئے مساوات۔ نہ می بینی کہ مخدومان
خدایان لایق را جلیس خود می سازند۔

تبصرہ: متابعت سردار و عالم بدو معنی است۔ (۱) متابعت بہ معنای پیروی شریعت
وست۔ (۲) متابعت بہ معنای فیض گرفتن است بواسطہ او۔

متابعت اول تا بہ قیام قیامت بالائے ہر کس از محبوب تا محبوب لازمی و حتمی است اما
متابعت دوم تا برسیدن حقیقت محمدی است در آن وقت تلج می تواند کہ بدون توسط بتبوع اخذ
قبوض نماید این ہم کمال بتبوع است کہ متابعت مبارک او تابع رایا این کمال می رساند نمی بینی شخصی کہ
مقرب مقام سلطنت باشد و خادم خود را بحضور پادشاہ معرفی نماید بعد از معرفی شدن آن خادم میتواند
کہ مستقیماً بدون وسیلہ مخدوم خود بحضور پادشاہ مشرف گردد۔ بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جهانی زہمہ عجب آنست کہ محبان تو محبوبان اند
خلاصہ اینکه این فرمایش حضرت امام در بابہ تخریث و شکرانہ نعمت و اظہار کرم و بیان کمال قدرت
او تعالی است کہ حق تعالی می تواند کہ لاحقان را بہ کمالات سابقان و خادمان را بہ کمالات
مخدومان مشرف بگرداند۔

تذکرہ: منصب نبوت دیگر است و حصول کمالات نبوت دیگرہ حضرت امام در مکتوبی

میفرماید کسیکہ برخصت عمل کرده و بہ عزیمت عمل نکند بوی این معرفت بہ مشام جان او نمی رسد و نیز در مکتوبی میفرماید کہ عارف از دوراہ بحق سبحانہ و تعالیٰ میرسد یکے راہ قرب ولایت است و دیگر راہ قرب نبوت۔ بعد از رسیدن بہ قرب نبوت بدون توسط ہم از مراتب و جوب فیض گرفته نمیتواند۔ اما قرب ولایت نہ چنان است و حدیث سردار دوعالم نیز ثابت عدم توسط است کہ میفرماید شخص بلکہ است کہ او را دوست میدارد زیرا کہ در معیت واسطہ نمی باشد و میفرماید کہ دیدار او تعالیٰ در حجت بدون واسطہ خواهد بود الخ۔ یعنی در آخرت رویت دیدار او تعالیٰ بدون توسط است زیرا کہ در آن مقام بیج حجاب و واسطہ گنجایش نداشته و بدون واسطہ بہ دیدار سر اسرار انوار مشرف می گردند و نیز در دوعالم می فرماید کہ در نماز حجاب نمی باشد۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ بندہ را الخ یعنی مرتبہ خلقت در حقیقت مخصوص حضرت ابراہیم است اما بتبعیت او و تبعیت سردار دوعالم بہ بعض اولیاء کرام نیز عنایت میگردد و در این وقت آن ولی ہم انیس و ندیم می شود۔ آنچه میفرماید مغلوب نسبت خلقت شدن جائز نیست الخ این فرمودہ شان بیان یک سوال است و تقریر سوال اینکہ اخلاق سیدہ و صفات قبیلہ چہر مغلوب نسبت خلقت گردد اما آیہ کریمہ فاولئک یندل اللہ سبباً فھم حسنات این سوال واردہ را از بین می برد۔ ترجمہ این آیہ کریمہ این است کہ حق تعالیٰ سیئات را حسنات و غرائز سیدہ را بہ غرائز حسنہ تبدیل می گرداند۔

آنچه میفرماید بہتری کہ محبت در این امتیاز پیدا کردہ الخ یعنی در محبت در دو حزن است بفرق محبوب کہ در خلقت آن قدر حزن و اندوہ نیست و نیز حزن و مصائب و تکالیف و ناراحتی بیقراری در محبت است در خلقت نیست۔ ازین جا است کہ بہ افغانی می گوید

کہ بہ می پوساعت و ریدری دشمنہ با کو پہ شان دی اوروا خلم شیرینہ

زہلہ خمی ہلنتہ دینی چہ تہی تنہا
 بیت درین دیار بیدان زندہ ام کہ گاہے
 قالب ولر الہ پیمہ سنگہ بہ شممہ
 نسیم عاطفت زآن دیار می آید
 افغانی دلرہ پہ سرمی نوشتہ
 دسر بہ ستر گو بہ دہ کلمہ دوینمہ
 آنچه میفرماید چون نسبت محبت در میان است الخ یعنی اگر چه محبوبیت متافی درد و حزن است اما
 چون محبت در میان است و محبوب نیز بہ محب خود عشق و علاقہ میداشتہ باشد خلاصہ درد و عشق کہ
 محب و عاشق میدارد محبوب نیز داراے ہماں عشق و دردمی باشد۔ بیت

عشق اول در دل معشوق پیدا میشود تا سوزد شمع کے پروانہ شیدا میشود

بیت عشق معشوقان نہان است و ستیر عشق و عاشق باد و صد طبل و نفیر

سوال: حق تعالیٰ چرا محبوب خود را با خود یک چیز نمی سازد؟ این سوال داراے دو جواب
 است اول اینکه حضرت امام جواب این سوال را چنین میدہد: تمنای یک امر دیگر است و ارادہ
 آن دیگر الخ یعنی چنانچہ زید تمنای دیدار شخصی را می نماید ابا با وجود داشتن این تمنای ملاقات آن
 شخص نمی رود لہذا در اینجا تمنای موجود است ولی ارادہ نیست۔

جواب دوم اینکه ممکن گردانیدن از جملہ محالات است مولانا عبدالحی لکنوی
 در رسالہ خود بیان میکند معلومات او تعالیٰ بہ نسبت مقدرات او بیشتر است زیرا کہ محالات و ممکنات
 از جملہ معلومات او تعالیٰ بودہ اما از مقدرات او نمی باشد و ممکن را واجب ساختن و متغیر گردانیدن
 از محالات ہی باشد۔ آنچه میفرماید بلکہ نقیض خود الخ یعنی عدم بہ نقیض خود کہ تجلیات عالم و جوہر است
 الفت گرفته سبب ایجاد ممکنات گردیدہ است۔

تبصرہ: حقیقت ممکنات عدم است با تجلیات عالم و جوہر۔ آنچه میفرماید تعین
 حضرت ذات است بحضرت وجود الخ یعنی تعین وجود آن مرتبہ ذات مقدس را کہ بے کیف بودہ
 و در ادراک نمی گنجرتا اندازہ قابل ادراک و متعین گردانید۔

تبصرہ: لا تعین یعنی چیز غیر درک کہ در ادراک نمی گنجد و تعین چیز درک است کہ

تا اندازہ بادراک می گنج در نزد صوفیہ کرام ذات مقدس او تعالیٰ و صفات ثنائیہ او در مرتبہ لا تعین
بیباشد و مخلوقات در مرتبہ تعینات است و معانی تعین و ظهور یا نمانند ظهور زید است در آئینہ۔

پس حضرت امام میفرماید کہ تعین و ظهور اول تعین وجود است کہ مرئی و مبداء واسطہ فیض
حضرت خلیل است و تعینات دیگر کہ علم اجمالی و تفصیلی است تحت این تعین اول می باشند یعنی
حق سبحانہ تعالیٰ در مرتبہ اول بصورت و وجود و باز بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم تفصیلی ظهور فرمود
است۔ اما دیگران علم اجمالی را تعین اول و وجود را تعین ذات میدانند و ازین جا امتیاز معرفت حضرت امام
را از دیگران باید دریافت زیرا کہ آنها فوق علم اجمالی را ذات مقدس دانستہ اند۔

سوال: نزد صوفیہ وجودیہ علم اجمالی وجود خارجی نداشته صرف ظهور دارد چنانچہ عکس
زید در آئینہ ظهور زید است نہ وجود زید پس در این جا مراد حضرت امام از ظهور وجود و علم ظهور علمی
خواہد بود و یا وجود خارجی علم و وجود؟

جواب: نزد حضرت امام کہ از صوفیہ محققین است مراد از وجود و علم وجود خارجی وجود علم
است نہ ظهور وجود و علم و ظهور گفتن طور صوفیہ وجودیہ است نہ طور صوفیہ محققین۔

سوال: علم او تعالیٰ بہ تمام اشیا علم تفصیلی است پس علم اجمالی گفتن چه مفهوم خواهد داشت
جواب: علم اجمالی عبارت از خود صفت علم بوده بدون تعلق او بہ معلوبات و علم تفصیلی
عبارت از علم مقید است کہ با آسمان و زمین و غیرہ اشیا تعلق بگیرد و صوفیہ وجودیہ کہ علم را ظهور میدانند
اجمالی و تفصیلی آن بہ مفهوم دیگر است و علم اجمالی نیز در آنها ظهور صفت علم است بہ معیت صفات دیگر
کہ بطور اجمال و امتزاج یک جا ظهور فرمودہ باشند و علم تفصیلی آن است کہ علم ظهور جداگانہ و
صفات دیگر ہر کدام ظهور جداگانہ داشته باشند۔

آنچہ میفرماید بطن بطن الخ یعنی حق سبحانہ در مرتبہ لا تعین بودہ و در مرتبہ اول بصورت
وجود ظهور کردہ و نمایان گردیدہ است۔ آنچہ میفرماید وصول بذات مقدس او تعالیٰ دو قسم است الخ
یعنی اول رسیدن بذات مقدس و مظهر شدن عارف است بر لے ذات حق تعالیٰ۔ دوم رسیدن

بذات مقدس است بطور وصول نظری بدون وصول قدمی و بدون منظر شدن برائے ذات مقدس۔ خلاصہ اینکه این را وصول نظری و رسیدن اول را وصول قدمی خواهیم گفت۔

تذکرہ: فرق وصول نظری و قدمی آن است کہ وصول قدمی عبارت از رسیدن باصل مطلوب و منظر شدن بہ مطلوب است و وصول نظری عبارت از دیدن مطلوب است از طریق نظر بدون اینکه بہ مطلوب برسد و منظر مطلوب گردد۔ چنانچہ کسیکہ در یک خانہ نشسته است و سقف آنرا می بیند این دیدن سقف وصول نظری است و اگر بخود سقف برسد وصول قدمی خواهد بود۔
واللہ اعلم۔ آنچه میفرمایید کہ حضرت موسیٰ الخ یعنی در وصول قدمی حضرت موسیٰ پیش قدم بوده و فضائل حضرت موسیٰ را حضرت امام در مکتوب ۹۴۷ میں دفتر بطور مفصل بیان فرموده است۔

سوال: وقتیکہ حضرت موسیٰ در وصول قدمی پیش قدم بوده باشد معلوم است کہ

فضیلت او بہ نسبت حضرت ابراہیم بیشتر است؟

جواب: در ظہور حقیقت کعبہ حضرت ابراہیم را شانی است کہ غیر از سردار دوعالم آن

شان بہ هیچ کس از انبیاء عظام پیسر نیست و در مقام تعین اول کہ تعین وجودی است نیز فضیلت حضرت ابراہیم راست و نیز فضیلت در بین این دو پیغمبر بزرگ دائر است کہ در بعض خصوصیات فضیلت برائے حضرت کلیم است و در بعض خصوصیات فضیلت برائے حضرت خلیل خواهد بود۔

آنچه میفرمایید باید دانست الخ یعنی حضرات انبیاء عظام اگرچہ بتبعیت یک نبی بزرگ

بذات مقدس می رسند بعد از آن بدون واسطہ آن نبی بزرگ از مراتب وجوب اخذ فیوض کردہ میتوانند۔

یعنی آن نبی بزرگ واسطہ فیض ایشان واقع نمی گردد بخلاف ائمتان کہ بواسطہ یک نبی کہ می رسند

آن نبی واسطہ اخذ فیوض آنهاست و بدون واسطہ او فیض گرفته نمی توانند۔ پوشیدہ نماید کہ بعض

اولیاء مرادان و محبوبان بدون واسطہ ہم فیض گرفته میتوانند و همچو اولیاء بسیار کمل بہایت

قلیل اند چنانچہ حضرت امام و بعض اقل قلیل از اولیاء کرام۔ آنچه میفرمایید در بالا دفع توہم ایشان الخ

یعنی قبلاً گفته شده است کہ تجلی ذاتی و وصول قدمی خاصہ سردار دوعالم است۔ آنچه میفرمایید

تعین وجودی فوق است الخ یعنی تعین وجود فوق علم است زیرا کہ تحت وجودیات است و تحت جیات علم قرار دارد بعد از سوال و جواب حضرت امام سوال دیگرے بہ نظر یہ سدا کہ تقریر آن قرار ذیل است۔
سوال: از سیاق و محتویات این مکتوب شریف معلوم میگردد کہ وجود یک امر حادث بوده است زیرا کہ وجود را ظهور اول گفته اند و ظهور حادث می باشد پس در صورتیکہ وجود حادث باشد چگونه فوق صفت جیات و صفت علم شدہ میتواند کہ از صفات قدیمہ اند؟

جواب: ظهور مستلزم حدوث نیست چنانچہ کمالات صفات ثمانیہ اگرچہ مستفاد از ذات مقدس اند اما حادث نمی باشد و حدوث زبانی ندارد باقی می ماند بحث حدوث ذاتی و حدوث ذاتی را علمائے کرام ہم نفی تکررہ اند اما ظهور صفات ثمانیہ را قبل از زیانہ میدانند در حالیکہ ظهور صفات قبل از زیانہ پورہ باشد پس حدوث زبانی کجا خواهد بود۔ این بیان بہ آن تقدیر است کہ وجود از صفات خارجہ دانستہ شود چنانچہ علمائے متکلمین وجود را از صفات خارجہ پنداشتہ اند و اگر وجود از صفات انتزاعیہ دانستہ شود چنانچہ از مذاق صوفیہ محققین مانند حضرت امام و حضرت عروۃ الوثقی معلوم میشود کہ وجود یک امر انتزاعی است پس حاجت بہ سوال و جواب نمی شود۔ باید دانست کہ ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او وجود موجود نیستند بلکہ ذات مقدس او تعالی بہ ذات مقدس خود موجود پورہ و صفات ثمانیہ بذات او تعالی موجود می باشد و عروض وجود احوالیج ندارد و نیز صفت وجود خداوند دیگر و ظهور وجود یک چیز دیگر است۔

سوال: در صورتیکہ وجود یک امر انتزاعی بوده باشد پس چگونه تعین اول و مبدأ فیض حضرات انبیاء شدہ می تواند؟

جواب: این وجود را کہ حضرت امام تعین اول میدانند غیر آن وجود است کہ حکمائے یونان و علمائے متکلمین در آن اختلاف دارند یعنی اختلاف آہاد در وجود حق سبحانہ است این وجود کہ تعین اول است از جمله مخلوقات و ظهور اول و حقیقت سر در دو عالم و حضرت ابراہیم است و سر در دو عالم آنرا مخلوق اول دانستہ است و بحث علمائے متکلمین و حکمائے یونان در وجود حق سبحانہ

است کہ حکما آنرا عین ذات و علما آنرا از صفات زائده میدانند و با وجود زیادت بعضی آنها آنرا انتزاعی و بعضی آنها آنرا یک امر محقق میدانند۔

سوال: در صورتیکہ وجود از صفات ذاتیہ پورہ باشد باید کہ صفات ذاتیہ نہ پورہ باشد نہ ہشت و حالانکہ صفات ذاتیہ را ہشت دانستہ اند؟

جواب: علمائے متقدمین قبل از کشف وجود صفات را ہشتگانہ دانستہ بودند و در بین مردم نیریمان شہرت صفات ہشتگانہ سابقہ مشہور است و علمائے متأخرین بہ کشف حقیقت وجود منقح شدہ اند۔ آنچه میفرمایند آنانید کہ تعین اول وجود است الخ

سوال: حضرت امام در اینجا وجود را تعین اول دانستہ و در مکتوب ۱۲۲ حب را تعین اول گفته اند

جواب: تدرج صوفیہ کرام در وقت عروج رسیدن بہ ظلال قبل از رسیدن باصول است لهذا قبل از وصول باصل ظل را بعنوان اصل می بینند و چون وجود ظل حب پورہ بتابیران قبل از وصول بہ تعین حبی ظل آنرا کہ تعین وجودی است بعنوان اصل دیدہ اند کہ حب است و بعد از رسیدن باصل حب را کہ اصل وجود است تعین اول فرمودہ اند۔ اے عزیز وقتیکہ بہ دربار یک پادشاہ مجازی قصر ہائے متعدد را مشاہدہ می نمائی ہر کدام را جائے نشین او تصور خواهی نمود پس بدان کہ شناختن مراتب و حجب بہ کدام اندازہ دقیق تر و عالی تر است۔

سوال: وقتیکہ وجود از ظہورات و مخلوقات پورہ باشد پس حیات و علم کہ از صفات قدیمیہ ثنائیہ است بکدام علت ظلال وجود دانستہ خواہند شد؟

جواب: در اینجا دو صورت است۔ (۱) اگر وجود از صفات قدیمیہ پورہ باشد پس وجود صفت اول پورہ و صفت حیات و علم وغیرہ تحت او قرار دارند و اگر وجود از جملہ مخلوقات و ظہورات پورہ باشد صفت حیات و صفت علم ہم داراے ظہورات پورہ بیانشد و آن ظہورات ظلال ظہور وجود است بہر تقدیر علم و حیات ظلال وجود اند یعنی حیات و علم ظلال صفت وجود پورہ و ظہورات آن ظلال ظہور وجود است۔ آنچه میفرمایند۔

سوال: آن تعین اول وجودی کہ تو یافتہ و تعین اول علم اجمالی کہ دیگران یافتند از ہم چه فرق دارند الخ؟

جواب: در میان تعین وجودی و تعین علمی دیگران شان الہیات و شان العلم و صفت الہیات حایل اند و دیگران کہ بہ کشف صفت جیات و کشف وجود مشرف شدہ اند فوق مرتبہ علم اجمالی را مرتبہ ذات مقدس و لا تعین دانستہ اند و غیر معبود را کہ وجود است معبود یافتہ اند حضرت عروۃ الوثقی دربارہ انتزاعیت وجود حق سبحانہ تعالی تحقیقات دقیق خود را تحریر و مکتوبات عمیق خود را برآوردہ داشتہ و وجود را از صفات انتزاعیہ دانستہ اند تفصیل موضوع در مکتوبات قدسی آیات عروۃ الوثقی خواہی یافت۔

مکتوب ہشتاد و نہم

حضرت امام میفرماید آنچه این فقیر فہمیدہ الخ تردید گفتار حضرت روز بہان نقلی است کہ مقولہ ہمہ اوست را کفر میداند و حضرت امام ہمہ اوست را باین طور تفسیر می نماید کہ مراد ہمہ اوست آنست کہ ہمہ ممکنات حادث ہودہ طور یک ذات مقدس اند خلاصہ این گفتار وجودی کہ ہمہ اوست میگویند سبب کفر شان نمی گردد۔ آنچه میفرماید عجائب کار و بار است الخ یعنی صاحب عوارف کہ مقولہ انا الحق و سبحانی را حکایت از خداوند میداند۔ این گفتار صاحب عوارف خلاف مراد حضرت بایرید و حضرت منصور است زیرا کہ بطور حکایت یک عالم ظاہری ہم انا الحق گفتہ میتوانند بلکہ مراد این بزرگان وجودیہ از این گفتار بیان یک حال از احوال تصوفی است کہ ممکنات را بعنوان ظہورات دیرہ و روح خود را بعنوان حقی می پندارند بنا بران آہنا از حق سبحانہ حکایت نمی کنند بلکہ ظہار احوال خود می کنند۔ آنچه میفرماید ہمیں ارتباط اصالت الخ یعنی اگر چه ممکنات ظلال و جوب شدہ نمیتوانند اما این خیال اصالت و ظلیت سبب ارتقا و پیشرفت صوفیہ است زیرا کہ درین اصل ظل یک ارتباط قرب موجود است همان گمان ارتباط قرب سبب عروج آہنا میگردد۔

آنچه میفرماید وجود توابع وجود از صفات کامله الخ یعنی بعد از بقاے اکمل وجود بشری عارف را بوجود موهوبی و صفات ناقصه و را به صفات کامله تبدیل میگردانند و علم او پر تو علم ذاتی و قدرت او پر تو قدرت حق تعالی میگردد و علی هذا القیاس - پوشیده نماز که این صفات به نسبت صفات سابقه فاضل تر و کامل تر اند - چنانچه اولیای کرام فوق شنیدن عادی می شنوند و فوق قدرت عادی قدرت پیدامی کنند یعنی بعضی چیزهای غیبی را می فهمند اما عالم غیب شده نمی تواند که علم غیب خاصه خود حضرت بچون است و بس عدّه از گمراهان فرق کشف و علم غیب را ندانسته از کشف انکاری و زرتند این طایفه این قدر نمی فهمند که کشف دائمی نبوده گاهی بوده و گاهی نمی باشد و نیز بعضی چیزها لکشف و بعضی چیزهای دیگر لکشوف میگردند اما علم غیب این چنین نیست و عالم الغیب آنست که هیچ چیز از علم او خارج نمی باشد، ثبوت کشف از فرمایش حضرت یوسف صدیق و ثبوت قدرت فوق العاده از معامله حضرت آصف ابن برخیا معلوم داراست.

مکتوب نودم

آنچه میفرماید چون قلب را رویت نبود الخ یعنی در این جهان ابصار تابع قلب است و در آخرت قلب و روح تابع جسد است دیدار او تعالی و فواکه جنت و صحنهای حوران بهشتی همه به جسد مربوط است - آنچه میفرماید از توسط مراتب اهل گشته الخ یعنی سالک متوسط از آئینه داری عالم مثال عاقل بوده و اطلاع نداشته و خیال میکند که خود مطلوب را دیده است و نمیداند که مثال رویت محبوب را در عالم مثال دیده است و آنچه میفرماید از قبیل معانی است الخ یعنی معانی هم از اعراض و اوصاف بوده زیرا که در نزد حضرت امام تمام عالم اعراض و معانی است و هیچ کدام دارای ذات نبوده جوهر نمی باشند بواسطه اینکه عالم منظر صفات است نه منظر ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیه حق سبحانه نیز اعراض اند و در قیام خود بذات مقدس او تعالی محتاج اند خلاصه اینکه اوصاف و معانی در عالم مثال گنجایش داشته و ذات مقدس او تعالی در عالم مثال

نمی گنج زیرا کہ عالم مثال مخلوق اوست خالق عالم کہ محدود و متنہای نیست در عالم مثال کہ از
جمله مخلوقات اوست چگونه گنج مراد از صفات ظلال صفات بوده و خود صفات ہم در عالم مثال
گنجایش ندارد آنچه میفرماید تحقیق این مسئلہ در حل مواضع کتاب عوارف الخ یعنی فقیر کہ بعض مواضع
کتاب عوارف را توضیح داده ام تحقیق این مسئلہ را نموده ام۔

تبصرہ: حضرت امام در اینجا رویت قلبی را نفی کرده اند بفرمان ناقص این کمی نہ
آن است کہ این فرمودہ حضرت امام در بارہ عامہ صوفیہ کرام خواهد بود نہ در بارہ خواص زیرا کہ
تحقیق آنست کہ اخص خواص از اولیای کرام چنانچہ خود حضرت امام و اقل قلیل دیگران برویت
قلبی مشرف گردیدہ اند چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید وقتیکہ عارف بچون گردیدہ و
صاحب وجود مہمومی شود در آن وقت ادراک و درک ادراک بچون حقیقی را کردہ میتواند چنانچہ
تفصیل بیشتر این موضوع را در مکاتیب بعدی ملاحظہ خواہید نمود۔ و نیز حضرت امام میفرماید کہ
برہان در نزد صوفیہ برہان لمی است و بہ نزد علمائے ظواہر برہان برہان انی است زیرا کہ منظر
علمائے ممکنات و منظر صوفیہ عالم و جوب است۔ خلاصہ اینکہ اگر رویت قلبی بتاثر عین الیقین و حق الیقین
و برہان لمی چہ معنی خواهد داشت و نیز حضرت امام وسعت ذات مقدس را تفصیل داده اند بفرمان
تفصیل وسعت آن مرتبہ مقدسہ بدون رویت قلبی امکان پذیر نیست۔

مکتوب نود و یکم

حاصل این مکتوب شریف اینکہ تصدیق عین اذعان و گردیدن است و معرفت
بدون اذعان تصور است نہ تصدیق۔ آنچه میفرماید حال اینکہ فلاسفہ الخ یعنی گفتار فلاسفہ یقینی
نبودہ بلکہ تخمینی است زیرا کہ فلاسفہ نفس و عقل و روح و ذہن را یک چیز دانستہ و میگویند کہ
آن یک چیز بواسطہ اینکہ تمیز میکند عقل است و بواسطہ اینکہ متلذذ میشود نفس است و چون
بطرف حق تعالی میلان دارد روح است و چون انتقالش معانی در آن صورت میگردن است۔

خلاصہ اینکه این گفتار فلاسفہ کہ روح و نفس را یک چیز میدانند بکلی خلاف واقع است
زیرا کہ نفس و روح بدو طرف تقیض واقع شدہ اند یعنی در وجود انسان دو سلطان
مختلف سلطنت و حکمرانی می نمایند کہ ہر کدام دارای قدرت ہاے جداگانہ می باشند و بدن انسان
مستملکہ ایشان است طاعات و عبادات عسا کہ و قدرت روح بودہ و معاصی و منہای عسا کہ و قدرت
سلطان نفس است و عقل یک قوہ ممیزہ است کہ در قلب و پادردیاع قرار دارد و روح در ذات
خود بیچون و از عالم امر است و نفس کہ شیرہ و شربت عناصر بودہ یک چیز مادی است و تہ ترکیبہ احتیاج
دارد پس روح و نفس یک چیز شدہ نمی تواند۔

خلاصہ فلاسفہ از اجزای دہگانہ انسانی معلوماتی ندارند معرفت اجزای دہگانہ انسانی از
وظائف صوفیہ کرام است کہ وظیفہ ہر لطیفہ از لطائف عشرہ را بصورت جداگانہ دانستہ و ہکذا کمال
ہر کدام آنرا شناختہ و دیدہ اند کہ کمال روح در کدام وقت و کمال نفس در کدام مقام بیسری گردد
و اجزای عشرہ انسانی در لیاقت خود دارای چہ تفاوت بودہ اند و کدام وظایف مربوط بہ عالم امر
و چہ وظایف مربوط بہ عالم خلق است و ہذا قریب عالم امر و عالم خلق را کہ قریب کدام ایشان بیشتر است
بحث می نمایند نیز میدانند کہ حضرات انبیاء عظام کہ از بلائک افضل اند فضیلت شان بکدام چیز
از اجزای عشرہ انسانی مربوط است۔ خلاصہ توضیح و بیان این ہمہ حقایق متذکرہ از وظایف صوفیہ
کرام است نہ وظیفہ فلاسفہ زیرا کہ فلاسفہ در عالم مادہ مستغرق شدہ اند و از باور اے مادہ کہ مراتب و
انوار و جوب است معلومات ندارند۔ مصرح

از فلسفی چہ پرسی اسرار کبریا را

بیت چون از کرے کہ در سنگے نہان است زمین و آسمان او بہمان است

تبصرہ: کفر حقیقی عبارت از مرتبہ جمع است کہ غیر واجب از نظر شان مخفی گردیدہ و سردورا

یکی می بیند چنانچہ صوفیہ وجودیہ و تہ صوفیہ محققین مقام جمع یکجا بودن نفس و روح است و مقام
فرق جدا شدن نفس است از روح۔

سوال: یک دانستن ممکن و واجب کفر است پس وجودیہ را بروے کدام دلیل مسلمان
و اولیای خداوند برانیم۔

جواب: عقیدہ دیگر است و دین دیگر چنانچہ شخصے در روز مبارک رمضان بگوید کہ
روز است و من ہم روزہ دار ہستم اما برے من یک حالتی رخ داده است کہ در روز روشن تارہا
و مہتاب راحی بنیم ہمہ میداریم کہ این شخص باین گفتار خود کہ از دید خود بیان کردہ است نہ از عقیدہ
خود کافر نیست و حضرت منصور نیز با وجود اینکہ انا الحق میگفت باز بخیر گران در مجلس روزانہ پنجصد
رکعت نماز میخواند اگر گفتار حضرت منصور کہ انا الحق گفته است ناشی از عقیدہ می بود اینقدر نماز را
برے کہ و برے چہ ادای نمود پس معلوم شد کہ این گفتار حضرت منصور بیان حال بودہ است
نہ عقیدہ او بنا بر ان قتل موصوف بروے اشتباہ صورت گرفته است ازینجاست کہ گفته اند۔ بیت
چون قلم در دست غداری بود لاجرم منصور برداری بود

تذکرہ: قتل منصور در زبان حضرت امام ابو یوسف واقع شدہ است این غلط مشہور است
کہ میگویند حضرت امام ابو یوسف بہ قتل او فتویٰ داده است۔ وقتیکہ حضرت منصور را می کشتند از
بدن او خون جاری شد فرمود کہ در عشق دو رکعت نماز است کہ وضوے آن بہ خون می شود۔

مکتوب نود و دوم

حضرت امام میفرماید بدان ارشدک اللہ تعالیٰ کلام حق سبحانہ در رنگ ذات و سایر صفات
او سبحانہ بیچون است و سماع آن کلام بیچون نیز بیچون است الخ یعنی عارف کہ بوجود موی ہو بی
مشرف و بیچون فی الجملہ شدہ باشد بواسطہ این وجود بیچون خود کلام ذات بیچون حقیقی را بہ تمام وجود
موی خود می شنود یعنی این شنیدن کلام ذات بیچون تنها با سماع گوش مربوط نہ بودہ بلکہ آن بزرگ
بہ تمام وجود خود می شنود چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ عارف کامل ہمہ سمع و ہمہ بصر میگردد
حریث قری۔ و آنچه میفرماید روزینفاق الخ یعنی در روزینفاق و المسبت بریکم تمام انسان ہا کلام

حق سبحانہ و تعالیٰ و خطاب مبارک اور اہتمام وجود خود بدون واسطہ گوش استماع بینموزند۔ آنچه میفرماید
غایتہ ما فی الباب الخ یعنی در ثانی بعد از القاء روحی آن کلام بچون در خیال عارف بحرف و صوت
متمثل میگردد و عارف این القاء روحی را تعبیر بہ سخن زردن نموده و میگوید کہ حق سبحانہ تعالیٰ چنین و
یا چنان فرمود۔ آنچه میفرماید اما سالک متوسط الخ یعنی سالک ناقص خیال میکند کہ این حروف را
حق سبحانہ و تعالیٰ فرموده اما عارف کامل میدانند کہ حق سبحانہ تعالیٰ یک معنی را القا فرموده است کہ
این حروف و صوت تعبیر از آن معناست و گرتہ این حروف و صوت را مناسبت بآن مرتبہ مقدسہ
نیست و کسانی کہ ادعای نمایند کہ آن حروف را از حق سبحانہ می شنوند و طائفہ اند؛ طائفہ اول میگویند
کہ حق سبحانہ و تعالیٰ یک معنای را القا فرموده کہ این حروف دلال است بر آن معنا و تعبیر بہ کلام
نفسی است و خود کلام او تعالیٰ حرف نمی باشد و طائفہ دوم این حروف را کہ کلام حق سبحانہ و تعالیٰ
میدانند این باب علم بوده و از جہل خود چنین تصویری نمایند۔

سوال: در صورتیکہ این طائفہ دارای علم نبوده باشند لیاقت استماع کلام حق سبحانہ
را چگونه پیدا کرده خواہند بود؟

جواب: رسیدن بولایت و استحصال قرب خداوندی بعلم ظاہری مربوط نہ بوده صرف
دانستن نماز و روزه و آن احکام خداوندی کہ بالائے او فرض است کفایت میکند نیز امکان دارد کہ در
حین القاء کلام خداوندی شیطان علیہ اللعنه در بین متخلل شدہ کلام خود را شنوائید باشد و سالک
چنان خیال کرده باشد کہ کلام حق تعالیٰ را می شنود چنانچہ در حین تبلیغ آنحضرت در محضر صحابہ کرام
ابلیس لعین در بین متخلل شدہ کلام خود را شنیدہ کلام پیغمبر گردانیدہ بود۔ تفصیل موضوع در تفاسیر موجود است۔

مکتوب نود و سوم

آنچه میفرماید اکثر مشائخ الخ یعنی اکثر مشائخ و چو در اعین ذات حق دانستہ اند و جمع غفیر از
سوفیہ و چو در انجاء پرستیدہ اند و علمیکہ باین فقیر عنایت گردیدہ است است آنست کہ وجود را غیر ذات

یافتہ است و این موسبت دولتی است کہ از پس خوردہ انبیاء عظام باین مسکین ذخیرہ گذاشتہ بودند
و این معرفت از معارف حضرات انبیاست کہ وجود را غیر ذات گفتہ اند و دست ارباب ولایت از
درک چنین معارف کوتاہ است۔ آنچه میفرمایند و نیز بکشوف ساختہ اند کہ تعین اول تعین وجود بودہ
و این تعین وجود مبداء خلقت حضرت خلیل است الخ

تبصرہ: نزد حضرت امام کہ مقتدا و پیشواے صوفیہ محققین است تعین اول عبارت
از وجود است و بہ نزد شیخ اکبر وجود تعین ذات مقدس بودہ و تعین اول عبارت از علم اجمالی است پس
در بین این دو بکشوف تفاوت زیاد موجود است زیرا کہ وجود از علم اجمالی پنج درجہ فوق تر است
چنانچہ فوق صفت علم صفت الہیات و فوق صفت الہیات شان العلم و فوق شان العلم شان الہیات
و فوق شان الہیات تعین اول کہ وجود است قرار دارد و فوق تر از ہمہ آہما مرتبہ ذات مقدس او تعالی است۔
تا گفتہ نماںد کہ این تختیت صفت الہیات از شان العلم و تختیت شان الہیات نسبت وجود
بہ تقدیری است کہ وجود را از جملہ صفات او تعالی بدانیم و اگر وجود را بطور اول بدانیم پس ظهور
وجود از ظهور شان الہیات و ظهور شان العلم و ظهور صفت الہیات فوق تر است نہ از خود
صفات الہیات و شان العلم و شان الہیات زیرا کہ بر این تقدیر ظهور وجود از جملہ ممکنات
و شان الہیات و غیرہ از مراتب و جوب اند۔ آنچه میفرمایند همچنین این مرکز را الخ یعنی مرکز دائرہ وجود کہ حب
است مبداء فیض حقیقت محمدی و محیط آن مبداء تعین حضرت خلیل است پس مرکز فوق محیط است۔
آنچه میفرمایند جواب گوئیم کہ در نفس امر است الخ

تبصرہ: این فرمایش حضرت امام در مقابل این سوال است کہ اگر وجود ظهور اول بودہ
باشد و ظهور او در علم بودہ باشد در این صورت تقدم علم بہ نسبت وجود لازم می آید و ہذا اگر ظهور
وجود در خارج پنداشتہ شود آن ہم صحت ندارد بواسطہ اینکہ در خارج نزد صوفیہ وجودیہ غیر از
ذات مقدس هیچ چیز دیگر وجود ندارد۔ بنا بر این حضرت امام وجود را در مرتبہ نفس الامر دانستہ اند،
یعنی ظهور وجود در مرتبہ نفس امر است نہ در ظهور علم۔

جواب دیگر اینکه علم خداوند تعالیٰ از جملہ تعینات نبوده بلکہ در مرتبہ لا تعین قرار داشتہ از جملہ واجبات است و اولیت وجود بہ نسبت ظہورات ممکنات است نہ بہ نسبت واجبات پس تقدیم علم بر وجود مانع اولیت ظہور وجود بہ نسبت ظہورات ممکنات نمی گردد۔

سوال: طبق فرمایش حضرت امام اگر وجود در مرتبہ نفس الامر بودہ باشد در این صورت نفس الامر ظرف وجود گردیدہ و بہ نسبت وجود مقدم میگردد و یا این تقدیر ظہور اول نفس الامر خواہد بود نہ وجود؟

جواب: نفس الامر یک امر انتزاعی است وجود خارجی ندارد و بحث ما در امور محقق و ظہور اول ممکنات است۔

تبصرہ: در نزد حضرت امام موجودات دارای سہ مراتب اند:

- ۱۔ مرتبہ خارج کہ ذات مقدس او تعالیٰ و صفات ثمانیہ او تعالیٰ در ان موجود است۔
- ۲۔ مرتبہ نفس الامر کہ حروف قرآن و عرش و کرسی و لوح و قلم و صفات اضافیہ و ظاہر و باطن حضرت انبیاء عظام و باطن اولیاء کرام در ان موجود است۔
- ۳۔ مرتبہ و ہم کہ ممکنات دیگر در ان موجود اند۔

سوال: قبلاً تذکرہ شد کہ وجود فوق علم اجمالی است پس وجود کہ در مخلوقات است فوق صفت العلم گردیدہ کما ز واجبات است۔

جواب: مراد از علم اجمالی ظہور علم اجمالی است نہ صفت العلم خداوندی زیرا کہ علم را حضرت شیخ اکبر تعین اول گفته است و بہ نزد شیخ صفات وجود خارجی نداشته صرف ظہورات علمی دارند و ظہور اول بہ نزد حضرت شیخ ظہور علم اجمالی است بر این تقدیر علم اجمالی از صفات نبودہ بلکہ یک ظہور است و در ظہورات وجود ظہور اول است نہ علم۔

مکتوب نور و چہارم

حضرت امام میفرماید امام مرجع یکی کمالات ذات است و معاد دیگرے صرف ذات تعالیٰ الخ یعنی

سرزات مقدس او تعالیٰ در مرکز جمال ذاتی بود بعیت نہادہ شدہ و این سرزات عبارت از حقیقت احمدی است۔ آنچه میفرماید پس وصول بہ ملاحت الخ

سوال: حضرت امام یک مرتبہ فرمودہ اند کہ سردار دوعالم در مرکز دائرہ ملاحت و در ولایت تور پورہ بواسطہ یک فردے از امتان خود محیط دائرہ تشریف بردہ اند زیرا کہ سردار دوعالم بہ صباحت مناسبت نہ داشتہ اند و استعداد فطری شان از صباحت بلند و بملاحت مناسبت داشتہ است و در اینجا میفرماید کہ وصول بملاحت بعد از طے کردن صباحت صورت می بندد پس تطبیق این فرمایشات چگونه تواند بود؟

جواب: وصول بملاحت دو قسم است: وصول اجمالی و وصول تفصیلی: وصول اجمالی کہ مقتضای فطری آنحضرت^ص بودہ قبل از حصول صباحت برایشان میسر بودہ اما وصول تفصیلی بعد از حصول صباحت صورت می بندد و حصول صباحت بواسطہ یک فرد از افراد امتان شان بحصول پیوستہ است۔ پس در این فرمایشات حضرت امام تناقض موجود نیست۔ آنچه میفرماید پس متوسطی باید الخ یعنی چون استعداد ذاتی آنحضرت^ص از صباحت بلند و مناسبت بملاحت داشتہ و انتقال از ملاحت بہ صباحت و رفتن از مرکز محیط خلاف مقتضای فطرت مبارک اوست پس وجود متوسطی لازم افتاد تا بواسطہ او از ملاحت بہ صباحت و از مرکز بہ محیط میسر نماید زیرا کہ ہر کمال و ہر ثوابیکہ بامتان آنحضرت^ص میسر گردد پیغمبر تنبورع نیز در ان کمالات و ثواب شرکت دارد یعنی مماثل این ثواب و کمالیکہ بہ امت دست دادہ با آنحضرت^ص نیر می رسد، بنابراین مقام صباحت کہ بآن فرد میسر گردید بواسطہ این فرد بہ سردار دوعالم نیز راجع میگردد و این فرد متوسط عبارت از حضرت امام است ناگفتہ نماںد کہ صباحت بہ نسبت مقام ملاحت پائین تر است۔

تذکرہ: در این جا فی الحقیقت حضرت امام گفتہ اند کہ سردار دوعالم و افضل ترین مخلوقات چگونه بواسطہ یک فرد امت خود باستحصال کمال صباحت نیاز مند گردید۔ آہنانمی دانند کہ از درود گفتن یک فرد عوام ہم بہ عالم ثواب آن درود می رسد آیا از درود گفتن حضرت امام با آنحضرت^ص

نواب نمیرسد؟ آیا حضرت شیخ اکبر نگفتہ است کہ خاتم النبوت از شیخ اکبر اقر فیض میدارد۔ ناگفتہ تمامند
 کمالیکہ بواسطہ حضرت شیخ اکبر و یا بواسطہ حضرت امام سردار در دو عالم میرسد آن کمال از کمال ذاتی
 سردار در دو عالم پائین تری باشد و نیز آن کمال امت بواسطہ متابعت سردار در دو عالم و کمال خود
 سردار در دو عالم است اما ظہور آن موقوف بیک وقت بوده چنانچہ آنحضرت فرمودہ اند کہ کلید ہا
 خزائن رومی زمین بمن داده شدہ است حالانکہ ظہور آن مربوط بزبان حضرت ہمدی است و نیز
 آنحضرت بروز خندق فرمودہ اند کہ فتوحات شام را مشاهده کردم و حالانکہ ظہور این فتوحات در
 وقت خلافت حضرت فاروق است۔ آنچه میفرمایید پس متوسطی باید از افراد امت او کہ بتبعیت او
 در عین آن مرکز بودہ و از راه دیگر بنا سبت بہ محیط داشتہ باشد الخ

تبصرہ: چون ولایت حضرت امام محبوبیت ممتزج است بنا بران حضرت امام در
 مرکز محبوبیت بودہ و راہ دیگر عبارت از محبت است کہ دائرہ محبوبیت و ولایت حضرت موسیٰ
 و محبوبیت مرکز آن است تا آن فرامت کمالات آن مرتبہ محیط را حاصل داشتہ و با و از تنبوع او
 بواسطہ وصول او نیز بان کمالات متحقق گردید زیرا کہ کمالیکہ با امت دست می دہد بہ پیغمبر او
 نیز حاصل میگردد حضرت امام از محبت کہ ولایت حضرت کلیم است تیر بہرہ و راست —
 از مضمون این مکتوب شریف چنین استنباط میشود کہ سہ مرکز است و سہ دائرہ -

۱- دائرہ اول خلعت و مرکز آن محبت۔

۲- دائرہ ثانی محبت و مرکز آن محبوبیت۔

۳- دائرہ سوم محبوبیت ممتزج و مرکز آن محبوبیت صرف۔

و این محبوبیت صرف حقیقت احمدی است و محبوبیت ممتزج حقیقت محمدی است و ولایت
 آن فرد نیز محبوبیت ممتزج می باشد و محبت خالص ولایت موسوی و خلعت ولایت ابراہیمی
 است۔ خلاصہ اینکہ مقام محبوبیت بواسطہ یک فرامت آنحضرت بولایات محبت و خلعت
 الحاق و اتصال پیدا کردہ است و اگر آن فرامت نمی بود مقام محبوبیت بمقامات محبت و

قلت اتصال پیدائی کرد و چون آن ولایت بفردی امت آنحضرت محبوبیت متمنجز میسر گردید
سپس مقام محبوبیت آنحضرت هم با و پیوست۔ پوشیدہ نماز کہ این ہم از فضائل سردار دوعالم است
کہ امت او بواسطہ متابعت او بمقام محبت و قلت مشرف میگردد۔ بیت

مور مسکین موسی داشت کہ در کعبہ رسد دست بر پای کبوتر زد و ناگاہ رسید

تذکرہ: ازین بیان حضرت امام علوہ شان سردار دوعالم ظاہر میگردد کہ ولایت و
قرب شان فوق ولایت دو نفر بزرگان اولوالعزم است کہ افضل ترین اولوالعزم اند و ولایت
آن دو بزرگ ظلال ولایت سردار دوعالم است۔ خلاصہ اینکہ محبت فوق قلت و محبوبیت فوق
محبت می باشد یعنی مراتب قلت و محبت در ظل محبوبیت قرار دارند۔ آنچه میفرمایید بعد از ہزار
سال الخ یعنی چون ولایت موسوی و خلیلی ہم حاصل شد مرکز دائرہ ثانی کہ محبوبیت است و وسعت
پیدا کرد و محبوبیت خالص و محبوبیت متمنجز تفریق یافت، آنچه میفرمایید این اسم از اسم مبارک الخ
یعنی احمد از احد یک میم جدا شدہ است و میم عبارت از محبوبیت سردار دوعالم است و اسم احمد
بہ نسبت اسم محمد یک مرتبہ بعالم و جوہ نزدیک تر است و نیز حرف "م" عبارت از محبت او تعالی
است بہ طور عالم کہ سبب ایجاد گردیدہ است یعنی حرف "م" کہ عبارت از محبت و محبوبیت است
کہ سبب محبوبیت سردار دوعالم و سبب ایجاد عالم است ازینجا است کہ گفته اند۔ بیت

ز احمد تا احد یک میم فرق است دوعالم در میان میم غرق است

حضرت بیدل میفرمایند

در غیب احد است در شہادت احمد این است رموز خواجہ ہر دو سرا

پوشیدہ نماز کہ حرف میم چنانچہ عبارت از محبت و محبوبیت است همچنان عبارت از طوق عبودیت
و امکان وحدت ہم ہمیں "میم" است، بنا بر این در اسم مبارک محمد دوعلامہ امکان وحدت
موجود در اسم مبارک احمد یک علامہ امکان وحدت موجود می باشد و بعضی میم دیگر انوار تجلیات
و جوہ جاگزین گردیدہ پس احمد نسبت بہ محمد یک مرتبہ بعالم وجود نزدیک تر است و محبوبیت خالص

در اسم احمد و محبوبیت ممتزج در اسم محمدی باشد و نیز ناگفته نماند کہ حقیقت محمدی حقیقت جسدی
آنحضرت و حقیقت احمدی حقیقت روحی سردار دو عالم است۔ آنچه میفرمایید کار و بار بان سر و نشاہ است
یعنی آنحضرت تا ہزار سال بعد از وفات شان بہ حقیقت محمدی و جسدی خود پودہ اند و بعد از ہزار سال
بحقیقت احمدی و روحی خود عروج فرمودہ و در ان مرتبہ استقرار یافتہ اند و جسد مبارک شان حکم
روح گرفتہ است یعنی از مرتبہ جمال ذاتی عروج و در مرتبہ سر ذات مقدس کہ در مرکز جمال ذاتی
بود بعیت گذاشتہ شدہ مشرف و در ان مرتبہ متمکن گشتہ اند و علاقہ شان با امت کہ مربوط بہ جسد
بودہ است کمتر گردیدہ است بنابراین بیک فرامت کہ نیابت نماید ضرورت افتادہ است و
آن فرامت عبارت از مجرد الف تانی می باشد کہ بہ نیابت آنحضرت مفتخر و ترویج شریعت
واجب سنت سنہ او و امانت بدعت نامرضیہ میفرماید۔

تذکرہ: حضرت عیسیٰ کہ سردار دو عالم را بنام احمد یاد آور شدہ اند سبب آن اینست
کہ در وقت نزول انجیل سردار دو عالم در حقیقت روحی خود پودہ اند و نیز در وقتیکہ حضرت عیسیٰ
نزول میفرماید سردار دو عالم در ان وقت نیز بہ حقیقت روحی خود می باشد زیرا کہ بعد از ہزار سال
حقیقت جسدی او بہ حقیقت روحی تبدیل یافته است چنانچہ تفصیل آن در فوق گذشت بنابراین
حضرت عیسیٰ سردار دو عالم را بنام احمد یاد می نمایند کہ عبارت از حقیقت روحی سردار دو عالم است
ناگفته نماند کہ آنحضرت در حین حیات و در جریان دعوت ۲۳ سالہ تہامہ و حجاز بہر دو حقیقت محمدی
احمدی متلبس بودند آنچه میفرمایید بشنو با وجود کمال اقتدار الخ یعنی حق تعالی قادر است کہ محبوب
خود را بدون هیچ وسیلہ بہ ہمہ کمالات مشرف گرداند اما چون قدرت حق سبحانہ نظام عالم را بہ اسباب
حکمت وابستہ گردانیدہ بنابراین در مرتبہ محبوبان نیز از اسباب عادیہ کار گرفتہ شدہ است چنانچہ شق
صد آنحضرت کہ چند مرتبہ صورت گرفتہ است از اسباب عادیہ است و نیز بواسطہ یک فرامت شان کہ حضرت امام
ربانی است از بلاحت بصباححت از مرکز بہ محیط سیرمودہ اند این ہم از حیلہ اسباب عادیہ پودہ است تا در پوش قدرت
کہ عادت حق تعالی قدر را در اسباب واسطہ مستور گردانیدہ است و سنت حق تعالی بر ان جاری شدہ کہ قدرت را در

مکتوب نود و پنجم

حضرت امام میفرماید اگرچہ اصل این ولایت الخ یعنی ولایت حضرت امام اگرچہ ولایت محمدی و محبوبیت است اما در ولایت موسوی کہ محبت است نیز اشتراک داشته و ولایت حضرت امام محبوبیت متمیز است و محبت خالص ولایت حضرت موسی است پس ولایت حضرت امام ترکیب از دو ولایت بوده کہ عبارت از ولایت محمدی و ولایت موسوی است۔ ولایت محمدی محبوبیت متمیز و ولایت موسوی محبت صرف و ولایت احمدی محبوبیت صرف میباشد پس ولایت کہ از محبوبیت و محبت ترکیب یافته باشد اراے خاصیت جداگانہ خواهد بود۔ بیت

ازین ایون کہ ساقی در مے افگند حرفیان را نہ سرماند نہ دستار

مکتوب نود و ششم

آنچه میفرماید اگرچہ آن فرج الخ یعنی سردار دو عالم در ذات خود محبوب بوده و قرب صلی او محبوبیت است و محبت تابع محبوبیت است یعنی محبوب کہ سردار دو عالم است بہ محب خود کہ حق سبحانہ است محبت داشته می باشد، اگرچہ اصل معاملہ سردار دو عالم محبوبیت است۔ بنا بران سردار دو عالم چنانچہ محبوب است محب نیز می باشد۔ آنچه میفرماید اظہار اختصاص او کردہ الخ یعنی حرف "میم" را کہ بہ کلمہ احمد منضم گردانیدہ این انضمام حرف "میم" بہ کلمہ احد بیان اختصاص آنحضرت بوده بذات مقدس او تعالیٰ یک نوع اختصاص خاص داشته می باشد کہ دیگران داراے این خصوصیت نمی باشند۔ بیت

محمد حامد حمد خدا بس خدا نعت آفرین مصطفیٰ بس

آنچه میفرماید، کار و بار تو و طوق عبودیت بیک طوق رسیدانہ

سوال: عبودیت عبارت از عبادت و طاعت بوده پس وجود و طوق نسبت بیک

طوق بہتر است بنا بر ان رسیدن بیک طوق داراے چه فضیلت خواهد بود؟

جواب: عبودیت در این جا بمعناے عبادت نبوده بلکه بمعناے امکان وحدوث است
 و در ولایت محمدی دو علامہ امکان وحدوث می باشد و در ولایت احمدی یک علامہ امکان و
 حدوث از بین رفته و به عوض "م" عبودیت و امکان الف الوہیت و قدسیت جا گرفته و محمد احمد
 شدہ و بعالم وجوب یک درجہ نزدیکتر گردیدہ است، مراد از الوہیت تجلیات عالم وجوب و قرب
 ذات مقدس است۔ آنچه میفرمایند فناے این تعین نہ چنین است الخ یعنی فناے ولایت فناے
 شہودی بودہ و این فنا فناے وجودی است کہ صفات بشری و امکانی از بین رفته و تجلیات
 ذات مقدس بجائے آن نشسته است۔ بیت

مراد بگز بجائے من نہ بیمنی چو جان آئی بجائے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم

ترا چوں یافتم از خود چه گویم

بیت فراز منظر چشم من آشیانہ تست کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانہ تست

آنچه میفرمایند اوارہ ہدایت کمتر گشت و معاملہ با متان تنگ تر شد الخ یعنی بعد از مرور ہزار سال
 معاملہ امت زار یک ترو بہ نائب ضرورت پیدا شد کہ وظائف ارشاد و ہدایات را بہ عہدہ بگیرد
 و آن نائب عبارت از حضرت امام است چنانچہ در مکتوبی میفرمایند کہ در اہم سابقہ بعد از ہزار سال
 نبی اولوالعمری مبعوث میگردد و شریعت جدیدی آورد و در این امت چون پیغمبرشان خاتم الانبیا
 است و پیغمبر دیگر آردہ نمیتواند بنا بر ان عالمی عارفی نام المعرفتی در کار است تا قائم مقام نبی
 اولوالعمرم شدہ بتواند یعنی این نیابت تنہا از وظائف یک نفر عالم نبودہ و عارف بدون علم نیز
 از عہدہ این نیابت بر آردہ نمی تواند و این وظیفہ مناسب شخصی است کہ داراے علم کامل و فقر
 کامل بودہ باشد شمامی دانید کہ مقام علمی حضرت امام بہ اندازہ بودہ کہ سرآمد روزگار خود است
 و ہذا فقرشان نیز کہ بمراتب ولایت صغری و ولایت کبری و ولایت علیا و کمالات نبوت و رسالت
 و اولوالعمری و مراتب خلعت و محبت و محبوبیت رسیدہ است از ادراک اکثر اولیای کرام بلندتر است۔

بیت زرق تابه قدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کثر کہ جا این جا
مصراع خاص کند بندہ مصلحت عام را

مکتوب نود و ہفتم

آپچہ میفرماید کہ در مرتبہ و ہم مخلوق گشتہ است الخ یعنی مرتبہ و ہم عبارت از نمود بدون بود است
و ممکنات نمود داشته ابابودندارند شعبہ بازویداری کہ اشکال غریبہ را بمیان آورده و بہ تماشاچیان
نشان میدہد ہمہ شما میدانید کہ این اشکال نشان داده شدہ نمود داشته و در حقیقت بودندارند اما قادر
بر کمال این نمود اثبات ہم داده می تواند۔ آپچہ میفرماید چون سالک مستعد بحکم تربیت خداوندی الخ
یعنی وقتیکہ عارف بہ تمام شرف گرد می بیند کہ صفات کاملہ کہ در وی است در حقیقت از وی
نبودہ بلکہ این صفات از مرتبہ و جوب است و میدانند کہ عدم مفید کہ وجود ذات مرا تشکیل داده
در حقیقت عدم است ہذا بناچار خود را از ہمہ پایان دیدہ و از کبر و غرور بشریت رہائی می یابد و میدانند کہ
صفات ثمانیہ من از عالم و جوب است۔ بیت

بیت
نیادرم از خانہ چیزے نخست تو دادی ہمہ چیوں چیز تست
من ہیچ ام و کم از ہیچ ہم بسیاری از ہیچ و کم از ہیچ نیاید کاری
وقتیکہ اندیشہ تو صحیح شد دانستی کہ من عدم می باشم۔ مصراع
اے برادر تو ہمیں اندیشہ

مکتوب نود و ہشتم

آپچہ میفرماید حسن و جمال ہر جا ہست انزو وجود ہست کہ خیر محض است الخ
سوال: حضرت امام در مکتوبی فرمودہ این حسن مظاہر جمیلہ از ممکنات است نہ از عالم
و جوب و در این مکتوب شریف میفرماید کہ حسن ہر جا کہ ہست از عالم و جوب است۔

جواب: معنائے آن فرمودہ شان این است کہ حسن واجب در ممکنات جائے گرفته
 بوده و جاگزین گردیده نہ آنکہ از خود ممکنات است۔
 مکتوب نود و نهم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب صدم

در شرح این مکتوب شریف تبصرہ ہاے چند کہ حاصل فرمایشات حضرت امام است ارقامی یابید۔
 تبصرہ (۱) گرفتاری بہ حسن این جہان مذموم و گرفتاری بحسن آن جہان محمود است
 زیرا کہ حسن این جہان از اختلاط زہر آب عدم مبرانیست و حسن آن جہان از امتزاج عدم مبرانیست
 ازین سبب حق سبحانہ تعالیٰ بحسن آن جہان دعوت میفرماید و بیان حسن خود و قصور ہمیشہ را
 سبب ترغیب مومنان میگرداند و حسن حضرت یوسف از نوع حسن آن جہان بودہ پس گرفتاری
 بآن حسن محمود است نہ مذموم۔

تبصرہ (۲) حسن حق سبحانہ داراے دو نوع است: حسن ذاتی و حسن صفاتی۔ حسن
 ذاتی داراے اجمال و تفصیل است از حسن اجمالی آن مرتبہ مقدسہ تعبیر بہ بلاحت و از حسن تفصیلی
 آن مرتبہ مقدسہ تعبیر بہ صباحت رفتہ است اما حسن صفات تنہا بہ حسن صباحت تعبیر پیشودہ بہ بلاحت۔
 تبصرہ (۳) بلاحت در ادراک نمی گنجید و صباحت تا اندازه در ادراک می گنجید۔

تبصرہ (۴) حسن ہر دار و عالم از نوع حسن بلاحت بودہ کہ در ادراک نہ گنجیدہ و حسن
 حضرت یوسف از نوع حسن صباحت بودہ و تا اندازه با دراک می گنجید تا بران مصریان گردیدہ حسن
 حضرت یوسف و از دیدار و مستانہ گردیدند آنحضرت میفرماید کہ "اخى يوسف اصبح وانا املح" مصرع پشتو
 در بلاحت ادراک دی نشی و اصباح دی چہ مصریان مستانہ شوہ

مادر مومنین حضرت بی بی عایشہ رضی اللہ عنہا فرماید کہ لو اھی زلیخا لورا این جبینہ لقطعن
 بدل الا یادی القلوب" یعنی زنان ملامت کنندہ بی بی زلیخا اگر جبین ہر دار و عالم را میبندید

بجائے دست ہائے خود دل ہائے خود را می بریدند۔

تبصرہ (۵) صفات ثمانیہ او تعالیٰ چنانچہ دارائے حسن بودہ عداوت متقابلہ انہا ہم دارائے حسن می باشند بواسطہ اینکه صفات ثمانیہ در عداوت متقابلہ خود پر تو انداختہ و آن عداوت ہم از فیض انعکاس آن پر تو مقدس تا اندازہ صاحب حسن اگر دیدہ اند خلاصہ حسن ہائے این جہان مستفاد از حسن عداوت متقابلہ صفات ثمانیہ است نہ از حسن خود صفات چون این حسن بعدم امتزاج داشتہ بنا بران گرفتاری این حسن مذموم بودہ محمود نیست و گرفتاری بہ حسن عیال منکوحوہ و کنیز ہائے مملکہ بخاطر بقائے نسل است و نہ حسن دنیوی در ذات خود محمود نیست اما حسن آخرت در ذات خود محمود بودہ و اثر شیوات ذاتیہ است۔ حضرت داود طائی کہ گرفتاری جنت را مانند گرفتاری دنیا میداند و بی بی رابعہ کہ بفکر سوختن جنت گردیدہ این ہر دو بزرگان از روی عدم فرق بین این دو حسن حسن محمود را بحسن مذموم قیاس کردہ اند و حالانکہ حق تعالی بحسن محمود دعوت و میفرماید و اللہ ید عوالی دار السلام و میفرماید حور مقصورات فی النجیام

تبصرہ (۶) بعض صوفیہ دیگر کہ حسن دنیا را مانند حسن جنت پنداشتہ و بان گرفتار شدہ اند در حقیقت اشتباہ کردہ اند و قباحت حسن دنیا را درک کردہ نتوانستہ اند کہ گفتہ اند بیت

امروز چون جمال تو بے پردہ ظاہر است در حیرتیم کہ وعدہ قدر ابرے چسیت

اگر قبح حسن دنیا دی را میدانستند ہرگز بان نمی گردیدند و بہ چنین جملات حسن این جہان را نمی ستودند بلکہ تقبیح می نمودند۔ خلاصہ اینکه گرفتاری حضرت یعقوب بحسن حضرت یوسف در حقیقت گرفتاری بہ حسن آن جہان بودہ کہ محمود است نہ گرفتاری بہ حسن این جہان کہ مذموم می باشند۔ حضرت امام میفرماید اثمار و اشجار و انہار جنت در رنگ ردائے روپوش پردگی نہ الخ در این جملہ قوق در مطبوعہ سہو عمل آردہ است و اصل عبارت این چنین می باشد کہ اثمار و اشجار غیر ردائے روپوش پردگی نہ و در متن کتاب کلمہ غیر از طبع ماندہ است۔ آنچه میفرماید تلذذ ازان درخت جنت تلذذ بہ صفات او تعالیٰ است الخ ازین فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ اہل جنت در جنت

عروجیات و ترقیات تیرمی نمایند بواسطہ اینکہ صرف میوه جات درختان جنت مانند تسبیحات این
 جهان است کہ سبب عروجیات و ترقیات میگردد۔ بنا بران تندرذآن جہاں سبب ترقیات خواهد بود
 و اللہ اعلم۔ آنچه میفرماید چنانچہ در اسما و صفات خداوندی باعتبار علو و سفلی و جامعیت و عدم
 جامعیت تفاوت موجود است در جنت ہائے مومنان تیر باندازہ آن تفاوت موجود است الخ
 یعنی صفت علم فوق ترین و جامع ترین صفات ثنائیہ است و نیز خود صفات ثنائیہ ہر کرام
 نسبت بہ ظلال و تعلقات خود جامع تر اند پس کہسانیکہ مبرا فیض آہتا صفت العلم است
 جنت شان نسبت بہ جنت دیگران فوق تر است۔ و نیز کہسانیکہ مبرا فیض شان خود صفات
 ثنائیہ پرورہ باشد چنانچہ انبیاء عظام بہ نسبت کہسانیکہ مبرا فیوض شان ظلال صفات باشد
 چنانچہ اولیاء کرام فوقیت دارند۔ آنچه میفرماید اگر در ضمن این ظہورات جنت شہود و مشاہدہ
 گویند مستحسن و زیبایست الخ یعنی صوفیہ کہ در محاسن دنیاوی شہود و مشاہدہ را گمان برده اند
 اشتباہ کردہ اند زیرا محاسن این جہاں منظر حسن مراتب و جوب شدہ نمی توانند کہ ہیولائے شان
 عدم است اما محاسن آن جہاں منظر آن حسن شدہ می توانند۔ آنچه میفرماید چون صنیق جامعیت
 اجمال الخ یعنی اگرچہ صفت مرئی آن شخص جامع سایر صفات است اما صفات دیگر چون بطور
 تفصیل در صفت مرئی او موجود نبودہ بلکہ بطور اجمال در ان صفت موجود اند بنا بران آن شخص
 نیز از ادراک ذات مقدس او تعالی عاجز است بہ شہما معلوم است کہ یک صفت او تعالی جامع
 تمام صفات است۔

تبصرہ: این بکینہ میگوید کہ این عدم ادراک در حق کسانی خواهد بود کہ در حیات
 دنیاوی بشرف ادراک او تعالی مشرف نشدہ باشند یا بزرگان کہ در این جہاں بواسطہ فنا
 اتم و بقائے اکمل با ادراک ذات مقدس مشرف شدہ اند شاید ازین معائب و وصمہ مبرا بودہ باشند
 اگرچہ در آیہ کریمہ لاتدرکہا لا بصار استغراق است، معنائے آن اینست کہ ہیچ چشم حق تعالی
 را ادراک کردہ نمیتواند اما علما گفتہ اند کہ از ہر عام بعض افراد آن اخراج و تخصیص می یابند حال مرام

آن این است کہ بعضی چشم ہا ادراک خواہند نمود پس عارفانیکہ در این جہان با ادراک او تعالیٰ مشرف شدہ باشند در ان جہان نیز از سعادت ادراک بے نصیب نخواہند بود و یا اینکہ اگر چہ چشم ادراک کردہ نمی تواند شاید کہ بصیرت عارف ادراک نماید۔

آنچه میفرماید این بزرگوار الخ شاید کہ بزرگوار کنایہ از وجود مبارک خود حضرت امام بودہ باشد آنچه میفرماید چون این حروف کلام قدیم سبحانی اند الخ یعنی سایر صفات ثمانیہ در این جہان باعتبار ظلال و آثار خود ظہور کردہ اند اما صفت الکلام باصالت و ذات خود در این جہان ظہور فرمودہ است۔ آنچه قبل از خاتمہ حسنہ بہ لسان عربی فرمودہ اند و قلیل ماہم الخ ازین فرمایش ایشان معلوم میشود کہ رویت قلبی و مقام حق البیقین در حق کبار اولیاء کرام متحقق است چنانچہ خود حضرت امام و بعضی کبار از اولیاء کرام۔

تذکرہ حضرت امام در بارہ ثبوت رویت قلبی اولیاء کرام درین جہان در رکاتب ۶۵-۶۸-۷۵ حصہ ششم فرسوم بصورت واضح و مدلل بیان فرمودہ اند از آنجا حاصل مطلب گردد۔ آنچه در صفحہ ۷۳ و ۷۴ ہمیں مکتوب شریف میفرماید کہ از نفس خود کہ دخان گشتہ است استدلال بوجود آتش می نماید الخ یعنی چون عارف دارائے تجلیات و جوہ گشتہ و عدم کہ وجود شیری عارف بودہ از بین رفتہ و عارف بمنزلہ دخان گشتہ است نسبت بہ آتش زیرا کہ دخان اثر آتش بودہ و وجود مویہوبی عارف نیز اثر عالم و جوہ است چون در بین آتش و دخان کرام حجابی موجود نیست پس در بین این عارف و حق تعالی نیز حجابی باقی نخواہد ماند آتش کنایہ از مرتبہ ذات مقدس می باشد۔ آنچه میفرماید چون معاملہ از تقلید گذشتہ الخ یعنی تقلید در حین نارسائی است و بعد از کمال رسائی تقلید بزرگانیکہ در مرتبہ ولایت صغری بودہ و بولایت کبری و علیا نرسیدہ باشد لازم نمی باشد و بعضی آنها شرط سوم علم البیقین و سیرا قربیت را کہ سیر صفات او تعالیٰ است طی نکرده عین البیقین و حق البیقین را در سیرا نفسی گمان کردہ اند بنا بر ان تقلید این نوع بزرگان کہ هنوز از مرتبہ علم البیقین نگذشتہ اند مناسب اولیاء بزرگ نمی باشد۔

آچہ میفرماید ضعیف البصر در وقت شغف تو را آفتاب شہود و حضور آفتاب کاین است و رویت و احساس آن متحقق نہ الخ یعنی رویت داراے رو شرط است یکے رفع حجاب است و دیگر رفع موانع و موانع عبارت از ضعف بصر و بصیرت است و در حق کسانیکہ داراے بصیرت ضعیف اند اگرچہ حجاب موجود نیست اما موانع کہ ضعف بصیرت است موجود است و کسانیکہ داراے بصیرت قوی اند آہا با دراک او تعالیٰ مشرف خواہند شد چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید وقتیکہ عارف بہ بیچونی برسد و بیچون شود با دراک و درک ادراک او تعالیٰ مشرف شدہ میتواند شہامید آید کہ ادراک و درک ادراک بدون رویت قلبی ممکن نیست۔

آچہ میفرماید علم حضوری شان کہ بالنفس پورہ علم حصولی گشتہ الخ یعنی عارفانیکہ از سیر نفسی گذشتہ و بہ سیر قربیت مشرف شدہ اند انفس شان در رنگ آفاق گشتہ و علم حضوری کہ بالنفس داشتہ اند علم حصولی گردیدہ و علم آہا بمراتب و جوب علم حضوری گشتہ است۔

خاتمہ:

تبصرہ: حضرت امام حُسن سردار دو عالم را ملاححت و حُسن حضرت یوسفؑ را صباحت گفته اند صباحت در ادراک می گنجد اما ملاححت در ادراک نمی گنجد حضرت امام میفرماید صباحت سبب محبت حضرت یعقوبؑ پورہ نسبت بہ حضرت یوسفؑ۔ و ملاححت سبب محبت خالق زمین و آسمان است و میفرماید کہ امکان سردار دو عالم از جنس امکان سایر ممکنات نبودہ بلکہ از جنس امکان صفات اصافیہ است کہ بہ نسبت امکان ممکنات دیگر فوق تر است۔ و تیز میفرماید کہ بد نظر و کشف صریح معلوم گردیدہ کہ وجود و خلقت مبارک سردار دو عالم از خلقت دائرہ ممکنات بالاتر است الخ یعنی بنا بران آنحضرتؐ داراے سایہ نبودہ اند۔ پوشیدہ نماںد کہ محدثین کرام عدم سایہ آنحضرتؐ را روایت نہ کردہ اند و از فرمایش صوفیہ کرام نبودن سایہ آنحضرتؐ معلوم می شود۔ سبب این اختلاف آن است کہ سردار دو عالم داراے دو حقیقت اند یکے حقیقت محمدی و دیگرے حقیقت احمدی است حقیقت محمدی عبارت از حقیقت جسدی آنحضرتؐ و حقیقت احمدی عبارت

از حقیقت روحی آنحضرت است۔ و آنحضرت در وقت دعوت و ارشاد بہ حقیقت محمدی متلبس می بودند بنا بران محدثین کرام کہ راویان وقت دعوت آنحضرت اند آنحضرت را دارای سایہ میدانند و از عدم سایہ شان روایت نکرده اند و صوفیہ کرام وقت خلوت و حقیقت احمدی سردار دعوای عالم را روایت کرده و آنحضرت را دارای سایہ نمی دانند، و ہر دو طائفہ راست گفته اند زیرا کہ صوفیہ کرام وقت خلوت و حقیقت احمدی را روایت می کنند و محدثین کرام وقت ارشاد و حقیقت محمدی را روایت می کنند۔ آنچه میفرمایید کہ صفت لعلم از صفات حقیقیہ است کہ در خارج موجود است و علم اجمالی کہ یک قسمی از اقسام صفت لعلم بوده از صفات اصافیہ است در مرتبہ نفس الامر است الخ تبصرہ : موجودات دارای سہ درجہ اند :

- ۱- موجودات خارجی چنانچہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ۔
- ۲- موجودات نفس الامر چنانچہ صفات اصافیہ و حروف قرآن کریم و وجود حضرات انبیاء عظام و باطن اولیاء کرام و وجود عرش و کرسی و ملائک و بہشت و لوح و قلم۔
- ۳- موجودات وہمی چنانچہ ممکنات دیگر کہ در مرتبہ ہم منتقن موجود بوده و دارای وجود خارجی و نفس الامر نمی باشند۔

آنچه میفرمایید کہ علم اجمالی بہ سبب اصلا ب پدران و ارحام مادران بصورت انسانی کہ احسن تقویم است ظہور فرمودہ و با اسم احمد و محمد نامیدہ شدہ است و نیز میفرمایید نیک استماع باید نمود۔ کہ این قید اجمال ہر چند علم مطلق را مفید ساختہ است الخ یعنی مراد حضرت امام درین فرمایش آن است کہ وجود مبارک سردار دعوای مستفاد از خود صفت لعلم او تعالیٰ است۔

سوال : صفت لعلم از جملہ صفات قدیمیہ بودہ و از مراتب و جوب است و سردار دعوای عالم از جملہ ممکنات و حادث است پس وجود سردار دعوای عالم اجمالی شدہ نمی تواند؟

جواب : مراد حضرت امام درین جا از صفت لعلم ظہور و تجلی صفت لعلم است خود صفت لعلم کہ قدیم و از مراتب و جوب است۔

تبصرہ: این صفت علم مبارک در ابدان پدران و ارحام مادران بود بعیت تہادہ شدہ بود۔
 تا اینکه از بدن بی بی آمنہ شریف نزول فرمودہ این جهان را بوجود مسعود خود منور گردانید و رحمت عالم
 و عالمیان شرف ظهور فرمود۔ حضرت شاہ فضل اللہ مجددی میفرماید بیت
 تو بدین قامت موزوں چو خرامی بجان نخل توبہ بتواضع سر تہرت برپا
 منقول است کہ یک زن عقیقہ تور مبارک سردار دو عالم را در پیشانی حضرت عبداللہ مشاہد
 بینمود و از نزد او ہمیشہ خواہش ازدواج می نمود اما وقتیکہ حضرت عبداللہ با بی بی آمنہ صحبت نمود
 و نور آنحضرت از بدن انتقال فرمود بعد از آن آن زن عقیقہ آن نور را در پیشانی حضرت عبداللہ ندید
 از ازدواج صرف نظر کرد۔

خلاصہ اینکه خلقت سردار دو عالم از صفت علم او تعالی بوردہ است و میفرماید کہ صفت
 علم بذات مقدس او تعالی داراے یک نوع قرب بوردہ کہ سایر صفات داراے این قرب نمی
 باشند زیرا کہ علم حضوری عین عالم و عین معلوم شدہ میتواند با قدرت و ارادت عین قادر و عین
 مرید شدہ تمی تواند پس ازین جا قرب احمد را با احد قیاس باید کرد حضرت بیدل میفرماید بیت
 در غیب احد است و در شہادت احمد این است رموز خواجہ ہر دو سرا

تبصرہ: علامہ سیوطی در کتاب "برور ساقہ" روایت میکند کہ سردار دو عالم فرمودہ
 و بیان از غیب تمودہ "انا و ابو بکر و عمر من طینت واحدۃ و فیہا تدفن" یعنی من و ابو بکر
 و عمر از یک طینت پیدا شدہ ایم و دران خاک دفن میشویم و این پیشگوئی شان بہ ثبوت پیوستہ
 کہ حضرات شیخین با آنحضرت یکجا مدفون گردیدہ اند و ازین حدیث شریف معلوم گردید کہ خلقت
 حضرات شیخین نیز از صفت علم او تعالی بوردہ است ازین جا است کہ صدیق بہ افتخار خلقت
 مشرف و فاروق اعظم افتخار ترجمانی را کمائی کردہ و سردار دو عالم در بارہ او فرمودہ
 الحق ینطق علی لسان عمر یعنی خداوند بر زبان عمر حرف می زند۔

مقصد اصلی در این جا بیان کمال حسن سردار دو عالم است حضرت امام میفرماید کہ

اگرچہ در این جهان دو ثلث حسن بجزرت یوسف مسلم بوده و یک ثلث آن بہ تمام عالم تقسیم گردیدہ
 اما دران جهان حسن محمدی است و جمال جمال محمدی یعنی حسن محمدی مباحث است کہ
 در ادراکات این جهان نمی گنجد و ادراکات اخروی دارای لیاقت و کمال دیگر است کہ با دراک
 این جهان قابل مقایسہ نیست و میفرماید چون حسن سردار دو عالم حسن ذات است زیرا کہ علم
 عین عالم است بنا بران طرف محبت او تعالی واقع گردیدہ کہ جمیل مطلق است و حسن حضرت
 یوسف چون صباحت بوده بنا بران طرف محبت حضرت یعقوب واقع گردیدہ است انہ خلاصہ
 اینکہ در بین این دو حسن تفاوت زیادی موجود است بیت

شادی قافلہ مصر بگردش نرسد ہر کہ را چون تو عزیزی ز سفر باز آید
 یک نفر افتغان محبت سردار دو عالم را اظہار نمودہ می گوید۔

ستاد ابرو حسن ذاتی دی چہ پہ جلالی فنا شوی وی قلبتو

ستاد ابرو حسن قدم دی چہ پہ جمالی بقا شویدی قلبتو

حضرت امام میفرماید اگرچہ صوفیہ تمام افراد عالم را ظهور اسما و صفات او تعالی میدانند اما مراد
 آنها خود صفات نبودہ بلکہ مرادشان صور علمی صفات است زیرا کہ آنها بوجود خارجی صفات
 قابل نیستند و مراد حضرت امام خود صفات العلم بوده کہ دارای وجود خارجی است پس در نزد
 وجودیہ عالم ظهور صور علمیہ صفات است نہ ظهور خود صفات و در بین خود صفات و ظهور علمی آنها
 تفاوت زیاد موجود است نمی بینی کہ صور علمی آتش اشتراق و احراق و اصانت ندارد پس مفہوم
 یک شی عین آن شی شدہ نمی تواند و میفرماید اگرچہ ارباب معقول کہ حصول اشیا را با نفسها
 گفتند این بیان مرا قبول نخواہند کرد اما کشف صریح ما کذب عنیت شی و صورت شی است
 از بیان فوق معلوم شد کہ خلقت ابتدائی آن سرور در مرتبہ نفس الامر است و خلقت حکمات
 دیگر در مرتبہ وهم تنفن است اگرچہ بعض کمال از اولیای کرام بواسطہ فنا و تم و بقا کمال بمرتبہ
 نفس الامر میرسد اما چون خلقت ابتدائی آنها در مرتبہ نفس الامر نمی باشد بنا بران معصوم

دانستہ نمی شوند و باقی حضرات انبیاء عظام اگر چه صفت العلم مخلوق نشده اند اما خلقت شان در مرتبه نفس الامر است. پوشیده همانند که خلقت حضرت نور و ابراهیم نیز به صفت علم مربوط است اما مانند خلقت سردار دو عالم نبوده بلکه به نسبت آن خلقت ظلیت داشته پس وجود سردار دو عالم ظهور خود صفت خداوندی است و میفرماید که هیچکس غیر از سردار دو عالم ظهور نفس صفت خداوندی نیست الا قرآن کریم که آن کتاب مقدس نیز ظهور نفس صفت الکلام است اینقدر فرق موجود است که ظهور قرآن کریم ظهور صفت حقیقی و ظهور آنحضرت ظهور صفت اضافی است بنا بر آن قرآن کریم قدیم و غیر مخلوق است و آنحضرت مخلوق و حادث است۔

تبصره: این فرمایش حضرت امام بنابر کشف صریح بوده و فرموده علامه قاضی عضد که قرآن را قدیم میدانند و میگویند کشف صریح حضرت امام است. شامی دانید که در مخلوقیت و غیر مخلوقیت قرآن کریم اختلاف علماء کرام موجود است۔ آنچه میفرماید معامله کعبه ربانی ازین دو ظهور اسمی هم عجیب تر است الخ یعنی ظهور حقیقت محمدی و ظهور قرآن کریم ظهور اسم و صفت بوده و ظهور کعبه ظهور تنزیه صرف حق تعالی است و میفرماید که این هم از عجایب است که ظهور است و صورت نیست الخ یعنی اگر چه ظهور خواهان صورت است اما این از عجایب بوده که ظهور است و صورت نیست دیده شود۔

تبصره: اگر چه حقیقت کعبه فوق حقیقت محمدی بوده اما فضیلت برائے سردار دو عالم است زیرا اگر چه در کعبه ظهور تنزیه صرف است اما کعبه از مرتبه ظهور تنزیه صرف بالاتر عروج ندارد و عروجات محمدی از ظهور تنزیه صرف بالاتر است و معلوم است که ظهور تنزیه از مرتبه ذات مقدس پایین تر است۔ نمی بینی که عکس زید که در آئینه نمایان است عین زید نبوده بلکه تمثال زید است اما عروجات سردار دو عالم بطرف ذات مقدس غیر تنهایی است و کعبه معطر از آن عروجات حصه نداشته و زینیه اول مرعوجات سردار دو عالم را حقیقت کعبه است چنانچه حضرت امام در مکتوبی و حضرت عروة الوثقی نیز در دفتر اول مکتوبات قدسی آیات خود بیان تصریح فرموده

و حقیقت کعبہ رازینہ اول عروجات سردار دو عالم دانستہ و آنچه حضرت امام در مکتوب آخر این دفتر حقیقت کعبہ را ذات خداوند گفته اند حضرت عروۃ الوثقی کہ شاگرد خاص و خلیفہ اکمل حضرت امام است میفرماید کہ مراد حضرت امام ذات بخت او تعالی نبوده بلکه مراد شان صفت مسجودیت است و مسجودیت عین ذات مقدس نیست بلکه وصف مسجودیت از جمله صفات و شئون ذاتیہ است کہ غیر ذات است۔ پوشیدہ نماند کہ حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بوده نہ فوق حقیقت احمدی و حقیقت احمدی یک سری ذات مقدس او تعالی است کہ در مرکزہ جمال ذاتی تہادہ شدہ است چنانچہ تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب ۹۴ دفتر مقدس تحریر یافته است از آنجا حاصل مطلب گردد۔ تبصرہ: یک امر مسلم و ثابت است کہ تخلیق تمام عالم ممکنات بواسطہ آنحضرت است و کعبہ نیز از جمله مخلوقات و ممکنات است ازینجا افضلیت آنحضرت را باید دریافت۔

آنچه میفرماید بشنوبشوالی یعنی این دولت خاصہ سردار دو عالم است کہ از صفت العلم او تعالی مخلوق گردیدہ اند اما چون در خون کرم کریمان پس خوردہ ہامی مانند بیاوران آن بقیہ کہ از خلقت مبارک آن فخر اولین و آخرین مانده بود آنرا بقدری از دولت مندگان امت او اولوش و سپورہ گو یا عطا فرمودہ اند الخ یعنی آن فرد دولت مند کتابہ از وجود مسعود خود حضرت امام است قبل من قبل بلا علة۔ مصرع

با کریمان کار ہا دشوار نیست

ازین فرمایش حضرت امام معلوم است کہ خلقت حضرت امام نیز از صفت علم او تعالی است کہ بصدقہ سردار دو عالم بایشان رسیدہ است۔ سبحان اللہ سبحان اللہ فردیکہ وجود او از علم بوده باشد معلوبات او چه خواهد بود و دیگران بعلم و معارف او چگونہ پے خواهند برد۔ مصرع

خاص کند بتدرہ مصلحت عام را

با خدا دادگان ستیزہ کن کہ خدا دادہ را خدا دادہ است

ز فرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل میکند کہ جا اینجا است

بیت

بیت

حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ عنایت او تعالی معلول بہ هیچ علت نبوده صرف کرم ناستنہای

او تعالیٰ است سبب و علت تمی خواہد آنجو۔ ناگفتہ نماںد حدیث شریفی کہ در بارہ خلقت خلیفہ اول و خلیفہ ثانی قبل از گذشت نیز مثبت آن است کہ خلقت حضرت امام از علم او تعالیٰ می باشد زیرا کہ حضرت امام نیز از سلسلہ حضرت فاروق اعظم است۔ خواجہ محمد ہاشم کشمی کہ خواجہ زادہ و عالم و بزرگ و ادیب محترم است در شرح حضرت امام میفرماید۔ بیت

ہمین فرزند فاروق است چون اب کون نطق از زبان او کند رب

پوشیدہ نہ نماںد کہ خلقت درخت خرماتیر از لقیہ طینت حضرت آدم است و خلقت

حضرت امیر از لقیہ خلقت حضرت عیسیٰ میباشد چنانچہ حضرت قاضی ثنائی پانی پتی عثمانی آن حدیث شریف را در کتاب ارشاد طالین روایت کرده است، اے عزیز مقبولیت حضرت امام جائے تعجب نیست تمی بینی کہ روے زمین را بہ ارشاد خود منور ساختہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رح میفرماید کہ حضرت شیخ ارباص این دورہ الف ثانی می باشد و میفرماید کہ دوست ندارد او را اگر مومن تقی و کینہ نمی ورزد ہمراہ او نگر منافق شقی و میفرماید کہ محبت حضرت شیخ محبت دوراد او را و محبت کون کائنات است۔

تیسرہ : سوال و جوابے را کہ حضرت امام از مقولہ ہائے شیخ اکبر بیان فرمودہ اند حاصل آن این است کہ نیز حضرت شیخ خلقت سردار دو عالم از صورت علمی صفت علم است نہ از خود صفت علم زیرا کہ بہ نزد او صفات ثنائیہ وجود خارجی ندارند و خلقت عالم از صورت علمی صفت است نہ از خود صفات۔

تذکرہ : آنچه حضرت امام بطرز سوال از طرف شیخ اکبر بیان نمودہ اند کہ علم حق سبحانہ علم حضوری بودہ نہ حصولی و در علم حضوری صورت نمیشد بلکہ خود معلوم می باشد پس مراد حضرت شیخ نیز خود صفت علم خواہد بود نہ صورت علمی صفت علم۔ حضرت امام جواب میدہد کہ شیخ اکبر کہ تعیین اول را کہ حقیقت محمدری میگوید آنرا تعیین گفتم و زائد بر ذات دانستہ و عین ذات میداند و وجود خارجی صفت العلم ہم قابل نیست بلکہ ظهور صوت علمی صفت العلم را تعیین اول میدان پس آن مرتبہ

مرتبہ ذات مقدس نبودہ کہ علم آن مرتبہ علم حضوری بودہ باشد و نیز شیخ تعین علم را کہ حقیقت محمدی میدانند بہ نزد تعین اول عبارت از ظهور صورت و مفهوم صفت العلم است نہ خود صفت العلم۔ پس مراد شیخ اکبر خود صفت نمی باشد۔ آنچه میفرماید ازین بیان لازم آید الخ یعنی در علم حضوری کہ نفس معلوم حاضر است صورت معلوم نیز حاضر است زیرا کہ معلومیت نیز از اعتبارات و صفات معلوم است پس در علم حضوری چنانچہ خود معلوم حاضر است صورت او کہ معلومیت است نیز حاضر است۔ آنچه میفرماید کسانیکہ عروج شان بذات مقدس نرسیدہ باشد از ادراک این دقیقہ عاری بیباشند الخ یعنی از فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ سایر مردم از دریافت این دقیقہ معذور اند و حضرت امام ادراک این موضوع را از ادراک اکثر دیگران بلند دانستہ اند پس دیگران بفکر آن نباید بود کہ در علم حضوری صورت معلوم چگونه حاضر شدہ می تواند۔ آنچه میفرماید سبحان اللہ من حقیر دریا ندہ پس افتادہ را چہ یار کہ بعد از ہزار سال از بعثت خانم الرسل سخن از معارف اسرار اکابر انبیاء اولوالعزم بر زبان آم و در دامن معاد در آمدہ دقائق کمالات مبداء را بیان نمایم۔ ابیات :-

ولی چون شہ مرا برداشت از خاک

من آن خالم کہ ابر تو بہاری

اگر بر روی از تن صد تر بانم

چو سبزہ شکر لطفش کے تو انم الخ

حضرت امام در این فرمایش خود از شکرانہ نعمت و باب حقیقی یاد آور شدہ فرمودہ اند کہ ما ہمہ بہ شکرانہ نعمتہای خداوندی ماموریم، چنانچہ حق تعالی میفرماید و اما بنعمت ربک فحدث یعنی نعمت پروردگار خود را اظہار و بیان نما۔

منقول است کہ بعد از تحریر این مکتوب شریف ارادتمندان حضرت امام بحضور شان عرض

کردند کہ معارف این مکتوب شریف از اقہام علماء و فقہاء وقت بلندتر است و بعض نکات معلق

آنرا بشریعت مقدس تطبیق دادہ نمیتوانند تا بران ازین ناحیہ از طرف آہن علیہ شما کدام سرو

صدای بلند نگرند و کدام دسیسہ را سربراہ سازند کہ سبب تکلیف شما نگرند۔ بعد از عرض ارادتمندان

حضرت امام سرجمیب تفکر فرور برده و بدر بار او تعالیٰ التجاے بندگی نموده و باز سر مبارک خود را
بلند کرده و بدر بار او تعالیٰ معروض داشتند بیت

یارب آن غنچه خندان کہ سپردی پیش می سپارم بتواز کید حسود جمینش
بعد از ادای معروضه فوق فرمودند کہ این مکتوب را بہ شیخ نورالحق بفرستید و شیخ نورالحق پس
فضیلت مآب حضرت شیخ عبدالحق دہلوی است منقول است کہ شیخ نورالحق کہ از مخلصین
حضرت عروۃ الوثقی بود بہ ملاقات حضرت عروۃ الوثقی مشرف و حضرت شان با و فرمودند کہ
کلاہنہاے شما از بزرگان ما انکار داشتند شما برائے انکار تشریف آوردید و یاربرائے اقرار در جواب
معروض داشت کہ برائے عذر انکار و فضیلت مآب شیخ عبدالحق دہلوی از اعتراض نام و در مکتوبات
خود بحضور حضرت امام یک عریضہ مودبانہ نوشتہ چنانچہ کہ مریدان بمرشدان خود عریضہ نویسد
آن عریضہ در مکتوبات شیخ عبدالحق موجود است اما مکتوبات شیخ کیا ب می باشد بندہ بہ تردد
یک عالم قدر ہاری آنرا دیدہ بود۔ مکتوب ۱۰۱ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب یک صدوم

تبصرہ: حضرت امام بہ میر محمد عثمان نصیحت و میفرمایند کہ با مریدان بسیار انبساط
نکند تا ہیبت مشیخت از بین ترود و خود او بقیام اللیل پابند باشند و آنچه میفرماید کہ از نصف
تا ثلث است الخ ازین فرمودہ شان کمال علم و کمال تقویٰ حضرت امام روشن میگردد تفصیل
مقام قرار ذیل است:-

در بارہ بیداری ثلث آخر شب احادیث شریفہ بسیار وارد است و نیز در حدیث شریف
صیام و قیام حضرت داؤد علیہ السلام ستودہ شدہ است و حضرت داؤد در نصف شب قیام نمودہ
و تا سدس آخر شب بیداری بودند حضرت امام کہ بکمال علم منتصف است مضامین ہر دو احادیث شریفہ
عمل کردہ است یعنی قیام حضرت داؤد ہم بیداری ثلث آخر شب را مراعات فرمودہ اند تصویر ثلث آخر

قرار ذیل است: وقتیکہ شب دارے نہ ساعت پورہ باشد ثلث آخر شب سے ساعت پیشوردو سدس آن یک نیم ساعت پیشورد حضرت داؤد نصف شب قیام نمودہ و ناسدس آخر شب بیدار می بودند و تمام بیداری حضرت داؤد ثلث شب را احتوامی نمود و حضرت امام کہ بہر دو حدیث عمل می کند میفرماید کہ از نصف ناسدس است۔

مکتوب یکصد و سوم

حضرت امام بہ شیخ امیر اجمیری میفرماید کہ اگر چه مریدان شمار حالات التناذ و حلاوت می باشند معرور کمال خود نشوند زیرا کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ جذبہ بدایت سبب التناذ بوده و این التناذ حالت ابتدائی این طریقہ عالیہ است و در رنگ آن است کہ طفلان را بہ سن الف و با آموختہ سازند کار آن است کہ بفنا و بقا مشرف شوند کہ ولایت قرب او تعالیٰ مربوط بہ فنا و بقا است و نیز میفرماید بعد از استخارہ ہا و توجہات بہر کہ تعلیم طریقت گویند مناسب است انج یعنی شہادت ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ اید و نفس شہادت ہنوز تزکیہ نیافتہ است پس بدون استخارہ مرید نگیرد مبادا داخلہ نفس رخ ندہد اما خلیفہ مطلق کہ نفس او تزکیہ شدہ باشد بدون استخارہ ہم مرید گرفتہ می تواند زیرا کہ عمل او خالص برائے خدا گردیدہ است و امارگی نفس از بین رفتہ۔ آنچه میفرماید آن عدد کہ بشما گفتہ بودم اگر تمام کردہ اید و چیزان را بہ کار دارید انج تبصرہ: مشائخ کرام برائے خلفائے مفید کہ ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ باشند استخارہ و مرید گرفتن محروم و معین را اجازہ میدہند اما خلیفہ مطلق در گرفتن مرید اجازہ مطلق دارند و بہر اندازہ کہ خواستہ باشند مرید گرفتہ بینوانند زیرا کہ نفس او تزکیہ و عمل او خالص لوجہ اللہ گردیدہ۔

مکتوب یکصد و چہارم

حضرت امام در این مکتوب شریف بفرزندان خود یعنی حضرت عروۃ الوثقی را بہ منصب قیومیت و

حضرت خواجہ محمد سعید را بمقام خلت فرزدہ میدہند و بآنها توصیہ میفرمایند کہ شکر این نعمت را بجا بیاورند آنچه میفرمایند آن مشکل کہ داشتم و در عالم مثال دیدہ شدہ بود در این ایام حل شد انج یعنی قرار بعض معلوبات آن مشکل عبارت از دو چیز بودہ است۔ اول آنکہ حضرت امام از ہمراہی عسکر و یہ مصاحبت سلطان وقت بہ تکلیف می بودند بعد از ان حضرت خواجہ معین الدین حمیری بحضرت امام تسلی دادہ فرمود کہ مفاد و اجر شمار مصاحبت و ہمراہی سلطان است از ان متاثر نباشد۔ دوم اینکہ حضرت امام در عالم مثال قرب انتقال خود را معائنہ و این موضوع را خواجہ محمد معصوم بیان کردہ بودند در ثانی برای شان معلوم گردید کہ ہنوز وقت انتقال نرسیدہ است حضرت عروۃ الوثقی در مکتوبی از مکتوبات خود میفرماید وقتیکہ حضرت امام بشارت قیومیت را بہ بندہ فرزدہ دادہ و قرب انتقال خود را بیان و فرمودند کہ اشیاء و عالم ممکنات بہ قیومیت تو راضی ترند فقیر باشیدن بشارت بزرگ چشم پر آب گشتم و سبب زیادت رضایت ممکنات را از ایشان نہ پرسیدم بعد از مرور زمانی فهمیدند کہ ہنوز در انتقال ایشان کوتہ ہمتی ہست۔

سوال: در آیات کریمہ ست کہ هیچ کس نمیداند کہ بکدام زمین وہ کجای میبرد

پس این فهمیدن حضرت امام خلاف آیہ کریمہ است؟

جواب: در آیہ کریمہ عدم تعیین جائے وفات مذکور است نہ عدم تعیین وقت و نیز

از لسی بزرگان منقول است کہ وقت وفات خود را بیان کردہ اند حضرت عروۃ الوثقی می فرماید از

سبب بسیار تاثر سر آن رائہ پرسیدم کہ ممکنات بہ قیومیت من چرا راضی تر بودہ باشند۔ نصراشد میگوید

شاید کہ سبب رضایت ممکنات ارادہ حق سبحانہ بودہ باشد چون ارادہ بہ قیومیت عروۃ الوثقی است

ناچار سبب رضایت ممکنات است۔

مکتوب یکصد و پنجم

نصیرہ: حضرت امام حالات بلند شیخ حسن برکی را توصیف و با و توصیہ میکند کہ

باجائے سنت کوشان بوردہ باشند۔ آنچه میفرمایید که در علوم موافقت باین فقیر بسیار است و در کشف مطابقت افتاده است و نظریات تیک بلندرقه است الخ ازین قریبایات حضرت امام معلوم میشود که شیخ حسن برکی دارای معارف بلند بوردہ است۔ مزار مبارک شیخ حسن در قریہ ده شیخ برکی لوگرد کابل می باشد۔

مکتوب یکصد و ششم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حضرت امام اظہار شکرانہ اجازہ سردار دوعالم را بیان نموده و خیرات ہا کرده اند یعنی آنحضرت بحضرت امام بشارت داده اند کہ حضرت امام در مقام شفاعت نصیبی دارد بنا بران حضرت امام بفرزندان شان می نویسند کہ بخاطر شما یاں مانده باشد کہ در این باب پیشتر ہم سخن مذکور می کردیم کہ باین نسبت علیا عجب است کہ با اندازه خود ظهور نمیکند بخاطر میگذشت کہ شاید ظهور آن ذخیرہ برای آخرت بوردہ باشد و نعم البدل میسر آید ازین واقعہ تشفی آن ترددات حاصل گشت قرب قیامت است و وقت تراکم ظلمات الخ۔
تذکرہ: حضرت امام بفرزندان شان مذاکرہ خصوصی کرده بود قریبیکہ حق سبحانہ باین فقیر عنایت فرمودہ در اکثر اولیا و چو در ندارد اما عجب است کہ این قرب ظهور و شہرت ندارد شاید کہ نتیجہ آن در آخرت معلوم گردد۔ زیرا کہ قرب قیامت است اگر این ولایت معلوم می شود ہدایت عام ترمی گردد اما قرب قیامت است۔

از بشارت سردار دوعالم معلوم گردید کہ بحضرت امام عوض عدم شہرت قرب شان در دنیا حصہ در آخرت بمقام شفاعت عنایت میگردد ازین جا است کہ حضرت امام فرمودہ کہ حق سبحانہ باین فقیر فرمود کسبیکہ ترا بمن تا بقیام قیامت بواسطہ یا بدون واسطہ وسیلہ میگردد اندا و راحی بخشتم «و نیز حضرت امام میفرمایید کہ من مخلصین خود را تا بقیام قیامت می شناسم و نام آنها و نام پدران آنها را می دانم۔ آنچه میفرمایید در این ایام معارف غریبہ و علوم عجیبہ

رومی دہرگو یا آن ورق مقرر قوم گشته است و معاملہ بزرگ دیگر ظاہر شدہ فرزندان دور و معاملہ
عمر نزدیک تاچہ شود الخیر فی ما صنعہ اللہ تعالیٰ میگوئیم و صبری نمائیم الخ یعنی مقرر قوم صوفیہ عبارت
از معارف توحید و جود بود عدم صحت و ناتمامی آن معرفت ظاہر گردیدہ است چون حضرت امام پیغمبت
پادشاہ در اجمیر و فرزندان شان در سرسندی بودند بنا بران از دوری آہنارنج بردہ باین اندیشہ بودند کہ
فرزندان شان بواسطہ فراق و دوری از صحبت حضرت امام از معارف بلندی کہ در صحبت حضرت امام
بیسر است محروم نمایند، انا الحمد للہ کہ فرزندان مبارک بہ مقامات عالیہ مشرف شدہ اند۔

مکتوب یکصد و ہفتم

آنچہ میفرماید، گاہ است کہ سبب فتور قبض بود و گاہ بود کہ دورتی طاری میگردد بواسطہ
ارتکاب زلات الخ یعنی قبض داراے دو عوامل میباشد، یکتور قبض کہ بہ سالک رخ میدہد
این قبض جز بسوگ بودہ مذموم نمی باشد زیرا کہ سالک گاہے منظر جلال و گاہے منظر جمال میگردد
و در وقت انعکاس صفات جلال البتہ قبض طاری میگردد، و وجہ دوم ارتکاب زلات است
و این نوع قبض مذموم است۔ ازینکہ تعیین انواع قبض دشوار است بنا بران لازم است کہ
سالک ہمیشہ تائب و مستغفر بودہ باشد۔

مکتوب یکصد و ہشتم

حضرت امام میفرماید چون شخصے را سیر فوق مقام رضا بیسہ گردد الخ مقام رضا رسیدن بہ تجلیات
ذاتیہ و مقام اطمینان نفس است و فوق آن مرتبہ وصول بہ ذات بحت او تعالیٰ است و در وصول
بآن مرتبہ مقدسہ تیر تفاوت ہا موجود است یعنی اگر چہ محبوب و خلیل و کلیم بوصول آن مرتبہ مقدسہ
مشرف اند، اما تفاوت مراتب موجود است و این مراتب محبوبیت و خلقت مجتبت از مرتبہ مقام
رسالت ہم بلندتر است در مقام رضا صفات و شیونات یک اندازہ شرکت داشته و مقامے کہ

فوق مقام رضا است خاص بذات مقدس متعلق است۔

مکتوب یکصد و نہم

حضرت امام میفرماید مرتبہ و ہم عبارت از مرتبہ است کہ در آنجا نمودن بود بود چنانچہ صورت زید کہ در آئینہ متوہم شود آنجا نمودے بود است الخ و نیز میفرماید کہ این مرتبہ و ہم و راے مرتبہ علم و مرتبہ خارج است الخ یعنی وجود این مرتبہ صرف علمی نہ بودہ و خارجی ہم نیست یعنی مرتبہ و ہم منتفن بودہ و در ظل خارج است و در خارج و حرت است و در ظل خارج کہ مرتبہ و ہم منتفن است کثرت۔ آنچه میفرماید چون وجود سالک در مرتبہ توہم و تخیل است الخ یعنی وجود او تخیلی بودہ پس فناے تخیلی کافی است ازین جاست کہ گفتہ اند "اے برادر تو ہمین اندیشہ" یعنی برائے وجود تخیلی فناے تخیلی کافی است و حاجت بہ فناے وجودی ندارد اگر سالک وجود خارجی میداشت فناے خارجی ضرورت میداشت خلاصہ اینکہ برائے وجود تخیلی فناے تخیلی کافی است۔

حضرت عمروة الوثقی در مکتوبی میفرماید کہ تجلیات عالم و حجب در عالم و حجب بودہ بعد از امتزاج نیافتہ است و عدم در کتم عدم خود است اما شہکاری با قدرت او تعالی چنان نشاندارہ است کہ تجلیات مراتب و حجب بعد از امتزاج پیدا کردہ این نشان دادن سبب ایجاد و پیدایش ممکنات گردیدہ است و در حقیقت نہ چنان است و تجلی امتزاج ندارد ازینجا است کہ فرمودہ اند۔

ممكن زنگناے عدم ناکشیدہ رخت واجب ز بارگاہ قدم ناہنارہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب حسیت در لوح ظاہر آردہ مشہود خاص عام

یعنی شہکاریہاے قدرت است کہ عالم ممکنات را موجود نشان دادہ است۔

سوال: در صورتیکہ عالم وجود نداشته باشد پس شریعت مقدس برائے چه و برائے کہ نزول یافته است؟

جواب: عالم در مرتبہ نمود بدون بود ثابت بودہ و موسوم منتفن است و دران مرتبہ

محکوم او امر شرعیہ بیباشر برائے محکومیت وجود خارجی لازم نیست شنیدہ باشد کہ این عالم را عالم مجاز گویند۔ آنچه میفرمایند مدار سلوک این راه بر تو هم است یعنی خیال است کہ سالک را صاحب کشف میگرداند۔ پوشیدہ مانند کہ خیال یک جزئی از اجزای عالم مثال بودہ کہ وسیع ترین عوامل دیگر است۔ تذکرہ: خیال و کشف اگر چه مستلزم زیادت قرب نبودہ اما سبب بصیرت عارف است و مرتبہ بعض بزرگان بدون کشف از صاحب کشف ہم پلند تر است۔

پوشیدہ مانند کہ در بارہ خیال دو مقولہ منقول است اول اینکه لولا الخیال لبطل المحال یعنی اگر خیال نباشد حال باطل میگردد۔ و مقولہ دوم این است کہ لولا الخیال لسنا المحال یعنی اگر خیال نباشد حال مستور میگردد۔ مقولہ اول غلط و بے معنی است زیرا کہ عدم خیال و عدم کشف سبب بطلان حال نبودہ و مقولہ دوم صحیح است۔ زیرا کہ خیال و کشف نبودہ باشد حال و عرفان نمایان نمیگردد و عارف بے بصیرت می باشد۔

تبصرہ: خیال دو نوع می باشد خیال با کشف و خیال بدون کشف قدرت خداوندی است کہ در بعض خیال ہا قرب منتقش و در بعض منتقش نمی شود۔ مصرع
ہر گل پسرا حرکات دیگر ہست

مکتوب یک صد و نہم

حضرت امام میفرمایند معاملہ عارف بجای میرسد کہ صورت بیچ معلومی دروے حصول نمی کندان زبان ہر ذرہ از ذرات اورا شاہراست بہ مطلوب الخ و نیز میفرمایند چون عارفے مقامات ظل را طے کردہ معاملہ را با اصل الاصل برساند این زبان علم وے کہ باشیا تعلق خواہد کرد از قید ظہیرت میرا خواہد بود الخ یعنی تا وقتیکہ عارف در مقام صفات و ظلال صفات قرار دارد ممکنات را ظلال حق و مظہر حق می پندارد و زمانیکہ بذات مقدس میرسد ممکنات را ظلال حق نمیداند بلکہ صرف مصنوعات او تعالی میداند زیرا کہ عالم ظلال و مرات و مظہر صفات است نہ مظہر ذات بحت

او تعالیٰ و در این وقت مفہوم ہیچ معلوم در علم این عارف جاگزین نگردیده بلکہ دیدن ہر معلوم سبب انتقال علم اوست بمرتبہ و جوب و ہر مخلوق را مصنوع او تعالیٰ دانستہ سبب عروج او میگردد، و نازبانیکہ بذات بحت تر سزا زین نسبت بے نصیب است بلکہ عالم را منظر و ظل خواہد دانست۔
 و میفریاید در این وقت این عارف مانند زاوہ دانے گشتہ کہ ہر چہ در روی اقتد تماند و بیرون خود اندر از
 یعنی وقتیکہ زمین را می بیند چنان می بیند کہ مصنوع او تعالیٰ است و بفکر آن نمی افتد کہ یک جسم ضخیم خاکی است و اگر آسمان را می بیند چنان می بیند کہ یک مصنوع او تعالیٰ است نہ اینکہ مفہوم او را در ذہن حاصل کردہ و بدانند کہ یک جسم ضخیم فوقانی است بلکہ ہر چیز سبب عروج او گردیدہ و از مصنوع بہ صانع میرسد۔ آنچه میفریاید این زبان حب این عارف بحب او تعالیٰ کشد و بعض او بہ بعض او سبحانہ الخ یعنی وقتیکہ عارف از اغراض شخصی خود فارغ گشتہ و مراد او مراد حق تعالیٰ بگردد۔ در این وقت حب او حب او تعالیٰ و بعض او بعض او تعالیٰ بیبا شد
 ازین جا است کہ حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی استاذ ہند در بارہ حضرت امام میفریاید (لا یحبہ الا مومن تقی و لا یبغضہ الا منافق شقی) یعنی دوست ندارد حضرت امام را مگر مومن تقی و بعض تمیدارند حضرت امام مگر منافق شقی۔ و نیز حضرت شاہ غلام علی دہلوی در بارہ کمال حضرت امام میفریاید کتابی در زمین و آسمان در عرفان یزدان مثل مکتوبات حضرت مجدد نسبت و نیز شاہ ولی اللہ میفریاید کہ حضرت شیخ ارباص دورہ الف ثانی است و نیز میفریاید الحق کہ محبت حضرت شیخ محبت در وادوار و محبت لکون کائنات است۔ اے عزیز در شرق و غرب شہرے نیست کہ خلفے کرام حضرت امام آنرا نور ساختہ باشند۔ مصرع
 خاص کتبندہ مصلحت عام را

مکتوب یکصد و یازدم

حضرت امام میفریاید در ظاہر رنگے از منظر الخ یعنی ظاہر عبارت از ذات مقدس او تعالیٰ و منظر

عبارت از وجود موهوبی عارف است و وجود موهوبی یک خلعت خاص است کہ بعارف عنایت میگردد و آنرا فاضلہ صورت نیز می نامند بواسطہ اینکہ صورت بشری عارف بصورت موهوبی تبدیل یافته است و این وجود موهوبی کہ از تجلی ذات مقدس عنایت شدہ از ثنائیہ عدم مبرا بودہ و در ارتے راکح امکان نمی باشد و کلمہ انفعال کہ در این مکتوب شریف مذکور است عبارت از عالمیت او تعالیٰ و علم او تعالیٰ است یعنی در این وقت متعلق علم او تعالیٰ چیزے است کہ از نزد ذات مقدس عنایت گردیدہ و معلوم او تعالیٰ وجود موهوبی عارف است کہ از نزد حق سبحانہ بخشش گردیدہ است۔

آنچه میفرمایید ہر چند انفعالی کہ در مقام قاب قوسین است نیز وجود موهوبی است عنایت حق است اما بدون طلبت نیست و از شوب عدم خالی نہ بودہ اما انفعالات مراتب ظلال خود از شوب عدم خالی نیست۔

تبصرہ: در ہر فنا وجود موهوبی بعارف عنایت می گردد در مقام ظلال صفات وجود موهوبی او از تجلی ظلال صفات و در عروج صفات ثنائیہ وجود موهوبی او از تجلیات صفات ثنائیہ می باشد و علی ہذا القیاس در شیونات و اعتبارات۔ اما این وجود موهوبی کہ از تجلیات ذاتیہ عنایت میگردد کہ در مقام او ادنی است شوب عدم در آنجا وجود ندارد زیرا کہ در مرتبہ صفات راکح عدم را گنجایش بودہ و در تجلیات ذاتیہ گنجایش راکح عدم امکان پذیر نیست۔ بیت

مراد دیگر بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی

تویی از ہر دو عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چه گویم

آنچه میفرمایید عارف کاتب شمال خود را نمی یابد الخ یعنی در مقام او ادنی اعمال کہ لایق کتابت کاتب شمال بودہ باشد وجود ندارد زیرا کہ کتابت شمال مربوط عدم بودہ و در اینجا عدم از بین رفتہ است و تجلی کہ وجود عارف است از شوب عدم خالی است آنچه میفرمایید بدان کہ این تدری بعد از تحقق باہر او ادنی است الخ یعنی تدری کہ در آئیہ کریمیہ دنی فتدلی الخ مذکور است یعنی نزدیک شعاعہ بمنزلہ قوسین پس نزول کرد این تدری بعد در مقام او ادنی صورت میگیرد و عارفیکہ بمقام او ادنی

مشرف شود تندی و نزول او نزولِ تم است کہ مقابلاتِ عروج با انجام رسیده است۔ آنچه میفرماید این زبان صورتِ قوسین ظاہر گردد الخ یعنی در مقام عروج قوس اول کہ قوس وجود بشری بوده فانی شدہ بود و در وقت نزول صورت آن نمایان می گردیدہ حقیقت آن زیرا کہ وجود بشری فانی گردیدہ مگر برای مناسبت بہ عالم وجود بشری عارف را لباس او گردانیدہ اند و قدرت را در حکمت پوشانیدہ اند تا معاملہ اختیار و آرایش ازین نرود و عارف در ظاہر بماند عوام بودہ باشند تا افادہ و استفادہ صورت گیرد۔ بیت

از درون شو آشنا و از بیرون بیگانه و ش
این چنین زیبا روش کم می بود اندر جهان
و چون بزرگان در ظاہر بمانند عوام اندازان سبب کافران میگویند ما لہذا الرسول یا کل الطعام
و ہمیشی فی الاسواق اگر کافران و بایعوام بدانند کہ باطن عارف تجلی ذات او تعالی است و ظاہر
او تجلی صفات او تعالی است و وجود بشری او یک لباس و پوستین و جبہ اوست اگر عوام و کفار
از این حقیقت آگاہ می شوند ہرگز بہ بزرگان بی احترامی نمی نمایند کافران در بے دینی خود دامہ
نمی دهند و ہمہ مسلمان می شوند۔

تذکرہ: قوس ثانی عبارت از وجود مومنی بودہ کہ در وقت عروج مشہود و در وقت
نزول مستور گردیدہ است و نیز میتوان کہ قوس ثانی تعبیر از عالم و جوب بودہ باشد کہ در وقت نزول
از نظر غائب گردیدہ و ایمان شہوری بہ ایمان غیبی تبدیل شدہ است۔

مکتوب یکصد و نوزدم

تبصرہ: مراد حضرت امام آن است کہ صفات ثمانیہ او تعالی لاهو و لا غیرہ
می باشد اگر چه زائد اند مگر با ذات مقدس در یک مرتبہ موجود اند و این موضوع بہ کشف صریح و
صحیح مربوط بودہ و از عقول و ادراکات بلند است عقل نمی داند کہ با وجود زیادتی چگونه در یک مرتبہ
خواہند بود۔ و آنچه علمائے کرام برای دفع تناقض گفته اند کہ صفات ثمانیہ غیر مصطلح بودہ و منفک

نیستند و غیر مصطلح متفک را گویند بہ توجیہ آہنا کلام ضرورتی نیست زیرا در کشف صریح معنی ہمیتیم کہ
چنانچہ عین نیستند غیر ہم نیستند و عقل در غیب محض گمراہ محض است و تمیز عقل مربوط بہ چیز ہائی
است کہ توسط حواس خمسہ با و میرسد و آن چیزیکہ دور از حواس خمسہ بودہ باشد با دراک عقل نمی گنجد
و بدان بکلید عقل کشودہ نمی آرد ازین جاست کہ گفتہ اند مصرع

عقل در شرحش چو خر در گل بود

عقل از ادراک ذات مقدس عاجز است و عقل ہم از جملہ مخلوقات اوست مخلوق عاجز از خالق
خود چہ خبر خواهد داشت۔ اگر وجود ادراک ذات مقدس بدرک عقل گنجایش میداشت حکماء یونان
کہ در معقولات داراے ید طولی بودند رہی نمی شدند و ہمہ مومن می شدند علمائے معقول میگویند کہ
عقل در معقولات و خیال و وهم در محسوسات سیر میکند و صوفیہ کرام میفرمایند کہ چیزیکہ در این جہان
نمونہ داشتہ باشد در خیال می گنجد و چیزیکہ در این جہان نمونہ نداشتہ باشد در خیال نمی گنجد و ظلال
صفات ثنائیہ در این جہان داراے نمونہ بودہ اند چنانچہ علم ما نمونہ علم او تعالی و قدرت ما نمونہ
قدرت او تعالی است علی ہذا القیاس۔ اما ذات مقدس او تعالی در این دنیا نمونہ نداشتہ بنا بران
در ادراک و خیال نمی گنجد ازین جاست کہ سعدی شیرازی میفرماید۔ بیت

اے بزرگ از خیال و قیاس گمان و ہم در ہر چہ گفتہ اند و شنیدیم و خواندہ ایم
دانستن ذات مقدس بہ تبلیغ پیغمبران موقوف است، اما کسانیکہ در این جہان از مرتبہ خیال میگذرند
با دراک ذات مقدس سرفراز می گردند۔

مکتوب یکصد و سیزدم

تبصرہ: حاصل این مکتوب شریف اینکہ صفات حق سبحانہ بہ صفات ممکنات مناسبت
نداشتہ و کمال تقدس مقدس اند چہ صفات ممکنات اعراض اند کہ بحواس و موصوفات خود قیام دارند
و صفات واجبی مقوم و مثبت جوہر اند و جوہر ممکنات یک اثر صفات مقدس می باشند و غیر صفات

ممکنات حکم میت و مردہ دارند کہ موصوف آنها بواسطہ آنها حی و عالم است خود آنها حیات و علم ندارند چنانچہ بصر با در دیدن زنده و در شنیدن مردہ است و سمع با در شنیدن زنده و در دیدن مردہ است بخلاف صفات واجبی کہ ہر صفت آن مرتبہ مقدسہ داراے کمالات صفات ثمانیہ است۔

تذکرہ: این موضوع ہم از عقول با بلند پورہ کہ حیات و علم بندہ سبب حیات و علم بندہ میگردد اما خود حیات و علم داراے حیات و علم نمی باشند پس لازم است کہ انسان با موریکہ درک آن از عقل شان بلند است در آن امور پیرو شاگردان حق تعالی کہ پیغمبران اند پورہ باشند و متابعت آنها را بنمایند و عقل را مقتدی ندانند۔ بیت

نہ ہر جاے مرکب توان تا خلق کہ جاہا سپر یابند ناختن

آنچہ میفرماید در اینجا انصاف الخ یعنی در قیام عرض بجزہ و قیام صفت بموصوف انصاف موجود است و در قیام مصنوع بہ صانع انصاف موجود نیست و مصنوع صفت صانع نمی باشد و نیز در قیام صفت زیادت موجود است کہ صفت را بندہ موصوف و غیر موصوف است و در قیام شیء بذات خود زیادتی وجود ندارد۔ آنچہ میفرماید ہر گاہ وجود و وجوب الخ یعنی انصاف و صفت و موصوف بودن فرع وجود است و در جاے کہ وجود و وجوب نہ بودہ باشد انصاف آنجا چہ گنجایش خواهد داشت خلاصہ اینکہ مرتبہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالی از عقل و تصور با بلند تر است۔ آنچہ میفرماید این نور اقدس بچون اگر ظہوری داشته باشد الخ یعنی ظہور اول و تعین اول آن مرتبہ مقدسہ تعین وجود است کہ دائرہ حب است و حب مرکز آن دائرہ است یعنی اگر تمثال آن مرتبہ مقدسہ در مرتبہ ثانی ظاہر گردد تعین وجود خواهد بود۔

تذکرہ: اگر چه حضرت امام بظہور و تعین قایل نیست اما قرار اصطلاح قوم حضرت امام ہم لفظ تعین را بربان مبارک خود آورده و قید کتابت ساختہ اند زیرا کہ بہ نزد وجودیہ تعین صرف یک ظہور است کہ وجود ندارد و حضرت امام این مراتب را موجود ظلی و نفس امری میدانند

مکتوب یکصد و چہارم

تبصرہ: حال این مکتوب شریف اینکہ درجائے دیگر مرتبہ اجمال و تفصیل ہر کلام جداگاتہ می باشد و مقام تفصیل غیر مقام اجمال می باشد اما صفات ذاتیہ او تعالیٰ اگرچہ تفصیل کمالات ذاتیہ او تعالیٰ می باشد باز ہم مرتبہ صفات عین مرتبہ ذات مقدس است بخلاف اجمالات و تفصیلات دیگر کہ در یک مرتبہ نمی باشد و این موضوع نیز از عقل با بلند است اما بہ کشف صریح بہ ثبوت پیوستہ است و نظر کشفی کہ انعکاس علم او تعالیٰ است باین معارف تادیرہ کہ خاصہ مجرد الف است پے بردہ می تواند و اکثر دیگر اولیائے کرام ہم باین معارف رسیدہ نمیتوانند۔ آنچه میفرماید علم واجبی کہ باین صفات تعلق میگیرد الخ یعنی چون صفات از ذات مقدس جدائی نداشته علم او تعالیٰ یا آہنہ علم حضوری است زیرا کہ نزد حضرت امام علم حضوری علم بہ نفس خود است نہ علم بہ صفت خود۔ آنچه میفرماید انکشاف ذاتی دران مرتبہ الخ یعنی معلومیت صفات او تعالیٰ بذات او تعالیٰ بمنزلہ معلومیت ذات خود او تعالیٰ است۔ آنچه میفرماید چون صفت العلم تعلق کمالات مندرجہ ذاتیہ او تعالیٰ پیدا کند الخ

سوال: حضرت امام درجائے دیگر فرمودہ کہ ذات مقدس او تعالیٰ آنقدر بلند و بزرگ است کہ صفت العلم او تعالیٰ ہم بآن مرتبہ مقدسہ رسیدہ نمیتواند و آن مرتبہ مقدسہ کہ بذات او تعالیٰ معلوم است بآن علم معلوم است کہ آن علم عین ذات او تعالیٰ است نہ بہ صفت العلم و در اینجا میفرماید کہ صفت العلم او تعالیٰ کہ کمالات ذاتیہ تعلق پیدا کند پس تطبیق این دو قول چگونه خواهد بود؟

جواب: مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ دیگر کمالات مندرجہ ذاتیہ دیگر است زیرا کہ کمالات ذاتیہ عبارت از شیونات و اعتبارات ذاتیہ می باشد و معلوم است کہ شیونات اعتبارات غیر ذات مقدس او تعالیٰ اند پس صفت العلم بہ کمالات ذاتیہ او تعالیٰ کہ شیونات و اعتبارات اند تعلق پیدا کردہ می تواند نہ بذات مقدس او تعالیٰ۔ آنچه میفرماید در مرتبہ و حجب وجود ہر چند وجود

ثابت گشتہ است اما ظرفیت خارج و علم مرآن وجود را پیدا نشدہ کہ ظرفیت و مطروفیت را
انجام حال نیست الخ یعنی اگر چہ حق سبحانہ بوجوب وجود متصف است اما علم و خارج ظرف آن وجود
شدہ نمی تواند زیرا کہ آن وجود از مرتبہ خارج و مرتبہ علم بلندتر است و بیچ نسبت در آنجا رسیدہ
نمی تواند و علم و خارج فرع وجود می باشند۔ آنچه میفرمایید متاخران صوفیہ علیہ گفته اند کہ صور علمیه
در خانہ علم است و بس الخ مراد حضرت امام ازین فرمایش اعتراض علیہ صوفیہ است کہ آہا علم
او تعالی را ظرف صور علمیه پنداشتہ اند و حالانکہ علم او تعالی ظرف بیچ چیز نمی باشد و عالمیت حق تعالی
باین طور است کہ معلوم بعلم او تعالی قیام پیدا میکنند اینکہ علم او تعالی ظرف معلوم بودہ باشد۔

تبصرہ: بہ نزد صوفیہ وجودیہ ظاہر و وجود عبارت از ذات او تعالی است و باطن
وجود عبارت از صور علمیه است و آہا میگویند کہ ظاہر وجود یعنی ذات حق تعالی بمنزلہ آئینہ بودہ و
صور علمیه در آن آئینہ افتیدہ و نشان و صورت عالم نمایان شدہ است و عالم ممکنات در حقیقت
وجود ندارد و میگویند عکس زید کہ در آئینہ افتیدہ و نمایان میگردد صرف ظہور زید بودہ و در حقیقت
در آئینہ بیچ چیز وجود ندارد و بہ تردادین صوفیہ وجودیہ ممکنات بمنزلہ صورت زید است در آئینہ کہ
دارای ظہور بودہ و وجود نداشته باشند۔ و آنچه حضرت امام در کلمات عربی فرمودہ مرادشان نیز اعتراض
است علیہ صوفیہ وجودیہ۔ و میفرمایند کہ صورت ہا در علم ممکنات این جهان عبارت از نفس علم است
چنانچہ علمای معقول گفته اند کہ صورت معلومہ از حیث ہی معلوم بودہ و از حیث قیام علم است
و میفرمایند کہ در غایب الخ یعنی در علم او تعالی نیز معلوبات حاصل نمی گردد و علم او تعالی ظرف بیچ
معلوم نمی باشد بلکہ معلوبات قیام بعلم پیدا میکنند زیرا کہ علم او تعالی بسیط است کہ تعدد و تکثر
در آن وجود ندارد و اگر علم او تعالی ظرف معلوبات متعدد بگردد علم او تعالی بسیط نخواہد ماند بلکہ
متعدد خواہد شد۔ زیرا کہ صور تہاے متعدد ہر کدام شان مقتضی ظرف جداگانہ می باشد پس
در علم بسیط چگونه گنجایش پیدا خواہد کرد۔ بنا بر این مقصد حضرت امام این است کہ در علم او
تعالی ظرفیت و مطروفیت نیست بلکہ قیام معلوم است بعلم۔

آنچه میفرماید عجب معامله است که ارباب معقول الخ این فرموده حضرت امام نیز اعتراض است بر علیه وجودیه که علم او تعالی را طرف اعیان ثابت دانستند. آنچه میفرماید باید دانست که این صور علمیه که از تعلق صفت العلم به کمالات مندرجه ذاتیه او تعالی الخ یعنی صور علمیه او تعالی وصفات او تعالی هر کدام شان دارای حیات و علم و غیره می باشند بخلاف صفات بندگان که نه چنان اند. آنچه میفرماید بدانکه این مرتبه مقدسه را که حضرت ذات مع صفات است تعالی در مرتبه ثانیه ظهور سیت الخ یعنی ذات مقدس که جامع صفات ثمانیه است ظهور اول آن مرتبه مقدس ظهور حضرت وجود است که دائره حبیب باشد و حب مرکز تعین وجود است۔

آنچه میفرماید ازین جاست که حجم غیر از صوفیه الخ یعنی چون تعین اول حضرت ذات مقدس تعین وجود است از آن سبب صوفیه آنرا عین ذات دانسته اند۔ آنچه میفرماید ثبوت این تعین اسبق ماورای علم و خارج است الخ یعنی ظهور این تعین در علم نبوده که ظهور علم تعین اول بگردود در خارج هم نیست زیرا که در خارج بدون ذات مقدس و صفات ثمانیه او تعالی هیچ چیز وجود ندارد بلکه ظهور این تعین در مرتبه نفس الامر است که ظل خارج بوده و وراے علم و خارج است۔
سوال: هیچ چیز از علم او تعالی بیرون نیست پس تعین اول چگونه بیرون از علم او تعالی تواند بود؟

جواب: مراد ازین علم صفت العلم او تعالی نبوده بلکه این کلام به طور صوفیه وجودیه است که بظهور علم قابل و از وجود خارجی صفت العلم منکراند پس معنائے فرمایش حضرت امام این است که علم ظهور اول نه بوده بلکه ظهور اول و تعین اول وجود است و تعین وجود هم در ظهور علم ظهور نکرده بلکه در نفس الامر است۔

آنچه میفرماید اول چیزیکه در مرتبه تفصیل ثبوتی پیدا کرده صفت الحیات است الخ یعنی ظهور صفت الحیات دیگر است و خود صفت الحیات دیگر یعنی در ظهور اول وجود قبل از صفات ثمانیه بطور اجمال ظهور نموده و بطور تفصیل صفت الحیات ظهور اول است که

یک جز وجود است۔

تبصرہ: بطور صوفیہ وجودیہ صفات ثمانیہ در خارج وجودنداشته بلکه در علم او تعالیٰ ظهور داشته می باشند و علم او تعالیٰ ہم بہ نزد آہنہا عبارت از عالمیت او تعالیٰ است نہ وجود صفت العلم زیرا کہ بہ نزد آہنہا صفات ثمانیہ در خارج وجودندارند اما پوشیدہ تماند کہ این بیان حال و کشف آہنہا است نہ عقیدہ آہنہا، اما بہ نزد حضرت امام صفات ثمانیہ داراے وجود خارجی اند کہ مطابق عقیدہ علمائے اہل سنت است و صفات فعلیہ و اضافیہ تعلقات صفات قدیمیہ اند و خود صفات ثمانیہ قدیم و صفت اضافیہ حادثہ اند و ایجاد و تخریق ممکنات و تمام تصرفات عالم و حجب کہ در ممکنات اجرا میگردد توسط صفات اضافیہ می باشد۔ خلاصہ اینکہ بہ نزد حضرت امام صفات ثمانیہ چنانچہ وجود خارجی داشته می باشند ظہورات خارجی نیز دارند بنا بر این ظہور اول بہ نزد حضرت امام ظہور وجود است کہ دائرہ حجب می باشد و حجب مرکز دائرہ وجود است و وجود تعین اول و ظہور اول است و ظہور ثانی ظہور صفت الحیات است و ظہور ثالث ظہور صفت العلم است و علیٰ ہذا القیاس تمام صفات ثمانیہ را قیاس بآن باید نمود کہ وجود صفات ثمانیہ دیگر و ظہورات شان دیگر است و وجود صفات ثمانیہ قدیم و ظہور آہنہا حادثہ است۔

آنچہ میفرماید، بعد از صفت الحیات صفت العلم است الخ یعنی ظہور اول ظہور وجود و ظہور ثانی ظہور صفت الحیات و ظہور ثالث ظہور صفت العلم است و صفت القدرت و ارادت و غیرہا بمنزلہ اجزای صفت العلم می باشند زیرا کہ در علم حضوری اتحاد علم و عالم و معلوم است یعنی صفت العلم عین ذات مقدس شدہ می تواند اما قدرت و ارادت ہرگز قادر و مرید شدہ نمی توانند۔

آنچہ میفرماید، نزد این حقیر مبداء تعین حضرت خلیل الخ یعنی تعین اول کہ تعین وجود است مبداء فیض حضرت خلیل و مرکز تعین اول کہ حسب است مبداء تعین حضرت خاتم الرسل

می باشد و این تعین اول کہ وجود است داراے حصص زیاد است یک حصہ آن حیات و حصہ دیگر آن علم و حصہ دیگر آن قدرت و حصہ دیگر آن ارادہ و حصہ دیگر آن سمع و حصہ دیگر آن بصر و حصہ دیگر آن کلام و حصہ دیگر آن تکوین می باشد پس مبداء تعین ہر پیغمبر یک حصہ است از حصص این تعین اول وجود چنانچہ یک حصہ آن کہ علم است مبداء فیض حضرت سردار دو عالم و حضرت توح و حضرت خلیل است و حصہ دیگر آن کہ قدرت است مبداء فیض حضرت عیسیٰ و حصہ دیگر آن کہ کلام است مبداء فیض حضرت موسیٰ و حصہ دیگر آن کہ تکوین است مبداء فیض حضرت آدم می باشد۔

سوال: حضرت امام در این مکتوب شریف میفرمایند کہ حضرت روح اللہ نیر در صفت الحیات نصیبی داشته می باشد و درجائے دیگر مبداء فیض او را صفت القدرت نشان داده است جواب: این قریشی نشان بقریش دیگر نشان متضاد نیست زیرا کہ قدرت از ظلال حیات و حیات از ظلال وجود است و مقرر است کہ برائے عارف اول تر کشف ظلال و در ثانی کشف اصول میسر میگردد و نیز در بارہ سردار دو عالم کہ مبداء فیض شان را صفت علم دانستہ و در ثانی مبداء فیض شان را وجود و جب دانستہ است این ہم بتا پر مسئلہ ظل و اصل است زیرا کہ علم ظل و وجود و وجود از ظلال جب است بہ شمای معلوم خواهد بود کہ برائے عارف در اول ظهور ظلال و در ثانی ظهور اصل می باشد۔

و آنچه میفرمایند جزئیات این اسمائے کلیہ مقدسہ مبارکہ تعینات سائر انبیاست انج یعنی صفات مذکورہ مبارکہ مبادی تعینات انبیاء اولو العزم بودہ و جزئیات آن مبادی انبیاء دیگر می باشد و جزئیات عبارت از افراد این صفات کلیہ است۔ آنچه میفرمایند اولیاء کہ بر قدم پیغمبری از پیغمبران اندانند یعنی مبداء فیض اولیاء کرام جزئیات جزئیات آن کلیات اند کہ مبداء فیض انبیاء اولو العزم است یعنی در حق انبیاء دیگر کہ اولو العزم نمی باشند مبادی فیض شان خود جزئیات آن صفات می باشد و از اولیاء کرام جزئیات جزئیات

مباری فیوض شان است و مبدأ فیض مومنان دیگر نیز جزئیات جزئیات آن صفات اند کہ این مومنان بر قدم آن پیغمبر پورہ باشند۔

تبصرہ: صفات ظلیہ عبارت از صفات ثنائیہ پورہ و جزئیات آن عبارت از تعلقات آن صفات است و جزئیات جزئیات تعلقات تعلقات است۔

سوال: معانی قدم چه خواهد بود و علت آن چیست کہ یک ولی و یا یک مومن دیگر کہ ولی نیست بواسطہ یک پیغمبر فیض می گیرد و ولی دیگر بواسطہ نبی دیگر؟

جواب: جواب این سوال یک مقدمہ مفصل میخواید و تقریباً آن مقدمہ ذیل ارقام می یابید۔ بہ نزد حضرت امام بہ ثبوت پیوستہ کہ حقیقت ممکنات اعدام متفیدہ می باشند و صفات ثنائیہ و تعالیٰ در مقابل خود عبادات متقابلہ دارند۔

چنانچہ در مقابل حیات عدم حیات و در مقابل علم عدم علم و در مقابل قدرت عدم قدرت علی ہذا القیاس، فرار قرابیش حضرت امام این صفات ثنائیہ در عبادات متقابلہ خود پرتوان تراختہ و حقیقت ممکنات آن عبادات است کہ در مقابل این صفات ثنائیہ واقع گردیدہ است پس عارفی و یا مومن دیگر کہ حقیقت او آن عدم پورہ باشد کہ مقابل علم است آن شخص محمدی مشرب و یا ابراہیمی مشرب و یا نوحی مشرب خواهد بود زیرا کہ صفت العلم مرتبی این حضرات سہ گانہ می باشد ابا باعتبارات مختلفہ یعنی اجمال علم و شان علم مبدأ فیض سردارِ دوعالم و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت خلیل و برزخ اجمال و تفصیل مبدأ فیض حضرت نوح می باشد پس کسیکہ عدم او مقابل صفت العلم واقع شدہ آن شخص محمدی مشرب یا نوحی مشرب یا ابراہیمی مشرب می باشد و آن عارف و یا آن مومن دیگر کہ عدم او در مقابل صفت قدرت واقع شدہ باشد آن شخص عیسوی مشرب خواهد بود زیرا کہ صفت القدرت مرتبی حضرت عیسیٰ است و علی ہذا القیاس۔ آنچه میفرمایید از گذشت آن شروع دوائر ممکنات است لہذا یعنی در مخلوقات اول نظر تعین اول و در ثنائی ظهور تعین دوم و در مرتبہ ثالث ظهور تعین ثالث است

و علیٰ ہذا القیاس و بعد از تمامی تعینات کہ عبارت از ظهور صفات ثمانیہ است شروع دائرہ ممکنات است۔ پوشیدہ نماں کہ صفات ثمانیہ دیگر و ظهور آن چیز دیگر است یعنی صفات ثمانیہ قدیم و ظهورات شان حادث اند۔ زیرا کہ سردار دوعالم حب را مخلوق و حادث دانستہ است چنانچہ آنحضرت میفرماید اول چیزیکہ حق تعالی ایجاد کردہ است نور من است۔

رحمان بابا میفرماید: افغانی شعر

پہ صورت کہ آخرین دے پیداشوی فمعا کہ اولین دے ترمہ سہ چاہ

و آن نور عبارت از حب است کہ مبدأ فیض آنحضرت است۔ آنچه میفرماید از کمالات و وجود و توابع وجود خود بایشان بخشیدہ الخ یعنی در وقت کہ حق سبحانہ خواست کہ عالم را ایجاد نماید بذریعہ صفت تخلیق عکس وجود خود و عکس توابع وجود خود را کہ عبارت از صفات ثمانیہ است بران عبادات انداختہ آن عبادات ممزوجہ را موجود گردانید۔ آنچه میفرماید بی آنکہ از آنجا چیزے جدا شود و این جا ملحق گردد الخ یعنی حق سبحانہ پر تو صفات را بعد از آنکہ انداختہ و از صفات ہم چیزی جدا نگردیدہ یعنی یک تجلی را بہ یک عدم انداختہ کہ مناسب تجلی علم بودہ باشد و عدم دیگر یک تجلی دیگر انداختہ کہ مناسب تجلی قدرت بودہ باشد نہ آنکہ از قدرت و یا از علم چیزے را کم کردہ بان عدم انداختہ باشد کلا و حاشائے چنان است زیرا کہ واجبات تغیر ندرند بلکہ بران عبادات یک تجلی انداختہ کہ مناسب وجود حق سبحانہ بودہ باشد نہ آنکہ از تجلی وجود چیزے را کم کردہ بان عدم انداختہ باشد علیٰ ہذا القیاس۔ آنچه میفرماید مقصود از خلق افادہ العام احسان آبا نشان تہ تکمیل و تمیم کمالات اسمائی و صفاتی الخ

تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام ترددید گفتہ بعض ناقصان است۔ بعض مردم

ناقص گمان بردہ اند کہ تخلیق عالم برائے آن است کہ تجلیات صفات ثمانیہ در آہنہا ظاہر و کمالات صفات ثمانیہ ہوید اگر دینی حق سبحانہ تعالیٰ برائے ظهور و روشن ساختن کمالات صفاتی خود بہ تخلیق عالم محتاج است تا کمالات صفاتی او تعالیٰ بواسطہ تخلیق عالم بہ ظهور برسد۔

حضرت امام میفرماید کہ حاشا وکلانہ چنان است بلکہ مقصود از تخلیق عالم انعام و احسان است بالائے شان و صفات خداوندی در ذات خود کامل بوده احتیاج بہ ظهور و مظهر ندارند۔ ان الله لغنی عن العالمین۔ بیت

من نمی خواهم کہ از مخلوق خود سوری کنم بلکہ می خواهم کہ با خلق جهان جوری کنم
و میفرماید کہ باید دانست کہ خلق این عالم در مرتبہ واقع شدہ است کہ آنرا بیچ مزاحمتی الخ
تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام برائے وضع یک سوال دقیق است تقریر سوال
این است۔

سوال: مقرر و ثابت است کہ وجود حق سبحانہ محدود و تنہا ہی نبودہ بلکہ غیر محدود است و حالانکہ در این مکان و مرتبہ عالم ممکنات حق سبحانہ نبودہ بلکہ ورای عالم است و ولایت مستلزم تخدیر و تنہا ہی است؟

جواب: حضرت امام جواب میدہد کہ تخلیق این عالم در مرتبہ و ہم واقع شدہ است نہ در خارج و معلوم است کہ موجود و ہی موجود خارجی را تخدیر کردہ نمیتواند چنانچہ کہ دائرہ مہمہ فقط جوالہ را تخدیر کردہ نمی تواند۔ اما این و ہم و ہم متقن بودہ نہ و ہم سو فسطائی۔

آنچہ میفرماید خاتمہ حسنہ الخ مقصود حضرت امام ازین فرمایش این است کہ آنچہ از مبادی فیوض عالم بیان شدہ است آن مبادی عبارت از مبادی موجودات و ممکنات این جهان بودہ نہ موجودات آن جهان و وجود و تشخیص موجودات آن جهان مربوط بہ مبادی عالیہ است و آن مبادی عالیہ بہ نزد حضرت امام کمالات ذاتیہ او تعالی اند یعنی شیونات و اعتبارات ذاتیہ او تعالی و موجودات بہشت بآن مبادی عالیہ مربوط است و موجودات این جهان کہ از عدم ساختہ شدہ مربوط بہ ظلال صفات ثنائیہ اند۔ و آنچہ میفرماید کہ قرب موجودات اہل بہشت را چہ قسم بیان کنم کہ از مرتبہ مقدسہ ذات او تعالی چہ قسم نصیب و حظ ہا دارند حضرت امام در این فرمایش آخر خود اظہار عشق پاک خود را نمودہ و آن حظ ہاے مقدسہ را تمنا بردہ است

سردار دو عالم در بارہ مدح جنت فرمودہ کہ آنرا نہ چشم دیدہ است و نہ گوش شنیدہ است و نہ بہ خطہ
قلب در آمدہ است و می داند کہ نعمتہای جنت در مقابل دیدار سراسر انوار حق سبحانہ
بہ نسبت ندارد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نہ بودی چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی
عشق است کہ عاشق را بہ معشوق می رساند و عاشق را عین معشوق می گرداند یعنی در شہود
نہ در واقع۔ بیت

بسیار دیدہ ام کہ یک را دو کرد تیغ قربان تیغ عشق دو کس را یکے کند

مکتوب صد و پانزدہم

تبصرہ: جناب میرزا حسام الدین احمد از خلفائے شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باہد
بودہ۔ اما چون حضرت امام را از خود بزرگتر میدانستند بنا بران بحضرت امام نوشته است
کہ در بارہ رفتن او بہ حرمین شریفین استخارہ نمایند و حضرت امام بعد از استخارہ بجاواب او
نوشته کہ اگر تنہا سفر نمایند بہتر است و نیز در بارہ یک نفر بیضیکہ از جملہ سادات کرام است
نیز طالب استخارہ شدہ بود۔ حضرت امام در جواب او می نویسند کہ مرضی کہ طبیبان گفته اند در وجود
او بنظر نمی رسد اما یک ظلمت و تاریکی دیگر در آنجا محسوس میگردد علت آن چہ خواهد بود۔

مکتوب صد و شانزدہم

تبصرہ: معلوم می شود کہ خواجہ ابوالکلام والی کلام ولایت بودہ است
بنا بران حضرت امام بوی توصیہ و میفرمایند کہ تخلق اللہ شفق و مہربانی بنماید۔ زیرا کہ
مخلوق بمنزلہ عیال او تعالی می باشد و محبوب ترین مردم مردے است کہ با اولاد خداوند احسان
می کند۔ سردار دو عالم میفرماید التعظیم لآمر اللہ والتشقیق علی خلق اللہ دو اصل بزرگ سلامی است۔

مکتوب صد و ہفتم

تبصرہ: در آیه کریمہ ان فی ذلک لذکر لمن کان لہ قلب او القی السمع وهو شہید۔ ترجمہ یعنی در توصیہ قرآن پند و عبرت است برائے کسیکہ دارائے قلب پورہ و یا قلب او دارائے حضور پورہ باشد۔ حضرت ابو بکر واسطی گفتہ کہ پند و عبرت برائے اہل تمکین است کہ ہمشاہدہ ذات مقدس رسیدہ باشند برائے اہل تلوین کہ این طائفہ بہ شعثوان او ار مشاہدہ متلاشی گردیدہ و پند گرفتہ نمی توانند۔ و ابو بکر واسطی در ثانی گفتہ است کہ مشاہدہ سبب زہول و عدم پند است و وجود حجاب سبب فہم و عبرت است، بنا بران حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی علیہ او اعتراض کردہ و میگوید کہ مشاہدہ در حق صاحبان تمکین سبب زہول نبودہ و این قول واسطی خلاف قول اول اوست کہ گفتہ است "اہل تمکین در وقت مشاہدہ پند می گیرند" و در ثانی گفتہ کہ مشاہدہ سبب زہول است۔

حضرت امام میفرماید کہ اعتراض شیخ بالائے واسطی وارد نیست زیرا کہ قول اول واسطی تشریح آیه کریمہ است کہ مشاہدہ برائے اہل تمکین است و قول ثانی او در بارہ کسانی دیگر است کہ ارباب تلوین پورہ باشند کہ مشاہدہ سبب زہول و عدم فہم آنها است و ہر دو گفتار او در بارہ اہل تمکین نیست۔ حاصل کلام اینکہ ذکر و پند و عبرت در بارہ اہل تمکین ہمیشہ پورہ و برائے اہل تلوین در حین مشاہدہ زہول پورہ و در وقت حجاب پند و عبرت است بواسطہ اینکہ آنها تاب مشاہدہ ندارند و اگر واسطی پند را خاصہ اہل تمکین ہی دانست و میگفت کہ برائے صاحبان تمکین ہمیشہ پند است و برائے اہل تلوین در حال احتجاب پند است و پس یعنی در وقت مشاہدہ پند گرفتہ نمی توانند اعتراض شیخ علیہ او وارد نمی گردید۔

آنچه میفرماید و الظاہر عندی الخ یعنی مراد حضرت امام این است کہ در آیه مذکورہ

پندرہ برائے ہر دو طائفہ می باشد و مراد از اہل قلوب ارباب تلوین و مراد از شہید اہل تمکین است
 این قدر است کہ پندرہ اہل تلوین در وقت احتجاب است و پندرہ اہل تمکین دائمی است آنچه
 شیخ شہاب الدین فرمودہ محل حادثہ سمع قلب است و محل مشاہدہ بصیر قلب است و فرمودہ
 کہ سمع ارباب سکر در بصرا و غائب می گردد یعنی مغلوب میشوند و پندرہ گزشتہ نمی توانند کسیکہ دارای
 صحو باشد مغلوب نمی گردد و وجود مویہ می شنود و می فهمد و شیخ شہاب الدین وجود مویہ
 را بوعای و جودی یعنی ظرف و جودی یاد کردہ و این وجود مویہ غیر وجود بشری است کہ بانواع
 مشاہدہ متلاشی میگردد و شیخ شہاب الدین گفتمہ کہ این وجود مویہ برائے آن شخص دادہ میشود
 کہ براہ فنا بمقر و مرتبہ بقا رسیدہ باشد بعد ازین حضرت امام گفتار شیخ را ترجمہ و تفسیر باید مراد
 از مکالمہ مکالمہ با و تعالی است و مراد از غیبت سمع در بصیر آن است کہ اہل تلوین در وقت
 مشاہدہ مغلوب گشتہ ہمیدہ نمی توانند و مراد از عدم غیبت سمع در بصیر آن است کہ اہل
 تمکین در وقت مشاہدہ مغلوب نشدہ فہم کردہ می توانند و در حق آنها ہر دوے فہم و مشاہدہ
 جمع میگردد و مشاہدہ سبب ذہول و عدم شعورشان نمی گردد و کلمہ مویہ کہ در کلام شیخ
 است تعلق بکلمہ "من جاز" داشتہ می باشد یعنی وجود مویہ برائے کسے است کہ از مرتبہ
 فنا بمرتبہ بقا رسیدہ باشد تا این جا ترجمہ کلام شیخ شہاب الدین بودہ بعد از ان حضرت امام
 بہ کلمہ "لا یحقی" علیہ شیخ اعتراض و تفسیر پند کہ برائے اہل تلوین مکاشفہ بودہ و مشاہدہ وجود
 ندارد و مشاہدہ برائے کسے است کہ بمرتبہ تمکین مشرف و بذات مقدس او تعالی رسیدہ باشد
 و مناسب حال صاحبان تلوین مکاشفہ است زیرا کہ آنها در صفات اند و ستور بذات مقدس
 او تعالی ترسیدہ است پس اطلاق مشاہدہ در حق آنها صحت ندارد۔

آنچه حضرت امام میفرماید کہ از کلام شیخ معلوم میشود کہ مشاہدہ در دنیا بہ بصیر قلب شدہ
 میتواند ازین گفتار شیخ اعتراض دیگر علیہ شیخ وارد میگردد و تحقیق حضرت امام آن است
 اشخاصی کہ برویت قلبی قابل اند آہذا ذات مقدس را ندیدہ اند بلکہ صورت ایقان خود را

رویت و صورت موقن بہ را مرنی دانستہ اند و چون در دنیا رویت قلبی نہ بودہ باشد رویت
بصری کجا خواهد بود و صورت دیدہ شدہ آہا صورت مثالی او تعالی ہم نمی باشد چہ حق سبحانہ
چنانچہ مثل ندارد مثال ہم ندارد بلکہ دیدہ شدہ آہا کمشوفات بعض وجوہ و اعتبارات یعنی
تمثال ظلال صفات او تعالی است نہ تمثال ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالی کہ ذات
اقدس او تعالی و صفات ہم تمثال ندارد بواسطہ اینکہ تمثال در عالم مثال بودہ و عالم مثال
یکے از مخلوقات او تعالی و محدود و تنہای است و حق سبحانہ محدود و تنہای نیست و تمثال
او تعالی را اگر فرض کنیم ہم محدود و تنہای نخواہد بود۔ آنچه میفرماید ثناست جبردار کہ سلطان
خیال را بجا عنایت کردہ است و خیال و کشف را آئینہ حصول کمالات گردانیدہ است اگر
خیال و کشف نمی بود درکات و پستی ہائے انفصال و درجات و صل و قرب را نمی دانستیم انہ
یعنی خیال اگر چہ سبب زیادت قرب او تعالی نیست اما سبب بصیرت عارف است کہ
مراتب قرب را تفصیل وار میدانند و ہر عارف داراے کشف تمیما شد و بعض عرفاے کرام
صاحبان کشف اند۔ مصرع

خاص کتد بندہ مصلحت عام را

آنچه میفرماید کہ شان لطایف سیر و سلوک است و شان خیال و کشف نشاندن درجات
سیر و سلوک است و نشان دادن خیال سبب زیادت رغبت بودہ و سیر و سلوک را بصورت
بیتائی و بصیرت میگردانند و اگر خیال و کشف نہ بودہ باشد عارف در احوال خود صاحب بصیرت
نخواہد بود و بہ سبب خیال عارف از جہل خلاص و از آراب علم میگردد انہ ناگفتہ نمازند کہ خیال
بہ مرتبہ ذات مقدس نمی رسد و دران وقت عارف از مرتبہ خیال بلندتر سیر میفرماید۔

تبصرہ: خیال اگر چہ واسطہ زیادت قرب نمودہ اما سبب بصیرت مقامات می گردد۔
باید دانست خیالات یکسان نمودہ بعض خیالات طرف کمالات لطائف سبب شدہ می تواند
کمالات آنرا نشان می دہد و بعض خیالات دیگر نہ چنان است این لیاقت خیال و عدم آن تقسیم

خداوند سیت کہ مردم را دارای استعدادات و خیالات مختلف ایجاد کرده است ذلك تقدیر
العزیز العظیم مصرع ہر گل پسر را حرکات دیگر است
تبصرہ: لطائف سبوع عبارت از لطائف پنجگانہ عالم امر و نفس و عناصر است۔

مکتوب صد و ہشتر دہم

تبصرہ حضرت امام قول شیخ شہاب الدین را نقل کرده کہ گفته است کہ مطلع
آنست کہ در تکرار ہر آیہ کریمہ بہ شہود تمکیم یعنی بہ شہود حق مطلع گرد و ہر کلام از آیہ کریمہ بہ نظر جلال
او تعالی بگرد حضرت امام بفرمایند بیانی علیہ شیخ اعتراض و میفرماید کہ ظہر عبارت از نظم
قرآن و کلام لفظی بودہ کہ معجز است و بطن تفسیر قرآن است بتا بر اندازہ صفاتی قہم و وحد
کہ در حدیث شریف ارشاد است شہود تمکیم است بصورت جلال یعنی تجلی صفاتی و مطلع عبارت
از تجلی ذاتی است زیرا کہ سردار دو عالم مطلع را سوای کلام دانستہ اند پس مطلع و راے کلام است
و کلام صفت او تعالی است و شہود تمکیم دران صفت تجلی صفاتی است نہ تجلی ذات مقدس و
اطلاع بذات مقدس بماورای آن مربوط است کہ از تجلی صفت گذشتہ بہ تجلی ذاتی مشرف گردد
پس وصول بذات مقدس وابستہ بہ نظم قرآنی است کہ از نظم بہ صفت الکلام و بعد از ان بذات
مقدس بپس خواهد شد پس خطوطین لازم است کہ یک خطوہ ترقی از نظم قرآن است بان صفت
و خطوہ دوم ترقی از صفت الکلام است بذات مقدس پس رسیدن بہ او تعالی مربوط بہ دو
خطوہ بودہ و از کلام شیخ یک خطوہ معلوم میگردد و عارف شعرائی نیز دو خطوہ فرمودہ است۔

آنچہ میفرماید کہ شیخ شہاب الدین حال امام جعفر صادق را بیان و کلام او را مانند کلام
شجرہ دانستہ اعتراض دیگر است بر شیخ کہ شیخ ہر دو کلام را کلام حق دانستہ است و حالانکہ نہ چنان است
زیرا کہ کلام شجرہ کلام حق سبحانہ بودہ و کلام صوفی کلام حق بنودہ بلکہ کلام بشر است اما صوفی این
فرق و امتیاز را نمی فہمد۔ آنچہ میفرماید عجب است از شیخ کہ مبالغہ کردہ در توحید و جودی کہ

کلام بندہ را کلام حق دانست است و در موضوع دیگر توحیدی را بد گفته و کلام انا الحق را حکایت از قول خداوند دانسته و در صورت عدم حکایت قابل این قول را بکفر متسوب گردانیده است و در این جا کلام صوفی را کلام حق دانسته و حالانکه گفتار صوفیہ و جودیه از غلبہ عشق پورہ و عقیدہ آہنائیت و مرادشان اتحاد کبرتہ مقدسہ و جوب تہی باشد بلکہ بیان حال عشقی است پس این کلام کفر نیست اما کسانی کہ بدون حال خود را بہ صوفیہ و جودیه مشابہت دادہ و بدون حال و عشق کلمات آہن را بزبان می آرند زندق و ملحدان اند۔

و آنچه حضرت امام بہ کلمہ "لا ینحفی" میفرماید اعتراض دیگر است بالائے شیخ کہ این بیان توحیدی حال ارباب تلوین و ارباب سکر است و حضرت امام جعفر صادق از ارباب تمکین پورہ نسبت این قول مناسب حال جناب شان نیست بلکہ مراد امام جعفر صادق دیگر است و ان اینست کہ ممکن است کہ بندہ عارف کلام او سبحانہ را بلا کیفیت و بدون حرف و صوت بشنود و آن شنیدن بگوش مربوطہ پورہ بلکہ تمام بدن آن عارف آن کلام را بواسطہ وجود موسیقی خود می شنود چنانچہ حضرت موسیٰ آن کلام بیچون را شنیدہ بود و در وقتیکہ تمام بدن عارف شنوا گردیدہ باشد سماع او موقوف بکرف و صوت نیست و کسانی کہ آنرا محال میدانند غایب را بر شاہد قیاس کردہ و عرفان تدارکند پس بالائے شان لازم است کہ حال و مقام اولیای کرام را بہ معادلہ و لیاقت خود قیاس نکنند و نیز بعضی کوتاہ نظران بیگویند کہ خود حرف و صوت کلام او تعالی است و لا ینحفی۔ دوم کہ حضرت امام فرمودہ بیان فرق است میان کلام حق کہ بہ ذرات عالم ممکنات در روز است صادر گردیدہ و بین کلامیکہ صوفیہ در حالات توحیدی گویند پس عجب است از شیخ شہاب الدین کہ با وجود بزرگی خود فرق دو کلام را نکرده است۔

آنچه حضرت امام میفرماید عجب تر این است کہ شیخ بعد از آن گفته است وقتیکہ صوفی باین حال موصوف گردد سماع او ابداً میگردد و این گفتار شیخ نیز در اے صحت نیست زیرا کہ

این صوفی در مقام تلویح است و مقام ابدی خاصه صاحب تمکین است۔ آنچه میفرماید که شہود و مشاہدہ برائے و اصل می باشد و آن چیزیکہ در مرتبہ صفات است مکاشفہ نامیدہ می شود نہ مشاہدہ و مشاہدہ نصیب صاحبان تمکین است کہ بذات مقدس رسیده باشند پس اطلاق مشاہدہ ہم صحت ندارد۔

مکتوب صد و نوزدهم

آنچه میفرماید کہ شیخ شہاب الدین در باب نہم کتاب عوارف خود نوشته کہ بعض مردم منسوب بہ صوفیہ بودند و صوفی نمی باشند آنها یک قومی است کہ بجلول قابل اندمانند قول حسین ابن منصور الحلاج و پیاه بخداست کہ اعتقاد کنیم در حق بایزید و حلاج این معنی را و اگر بدانیم کہ مقصد آنها حکایت نیست یعنی از خداوند حکایت نمی کنند پس آنها را رد می کنیم چنانکہ گفتار نصاری را رد می کنیم، این بود ترجمہ کلام شیخ۔

حضرت امام بالائے شیخ اعتراض و میفرماید کہ حکایت برار باب سکر تخصیص ندارد بلکہ یک شخص دیگر ہم بطور حکایت انا الحق گفته می تواند و کلام ار باب سکر بیان حائل می باشد نہ عقیدہ۔ و کلام آنها بیان حال است و شیخ اعتراض بالائے کلام حلاج وارد نمی گردد و میفرماید کہ ظاہر عبارت شیخ آن است کہ اگر کلام آنها بر حکایت محمول نشود حلول خواهد بود و حالانکہ کلام آنها مثبت حلول نبوده و بیان حال است و جائز است کہ بندہ این قول را در غلبات توحید بگوید و ثابۃ حلول و اتحاد داشته باشد بلکہ بیان یک حال بوده باشد و آن قول شیخ کہ گفته کہ بعض آنها نظر خود را بہ مستحقات و زیاری و بیان مفید میدانندشان حلول است۔ حضرت امام میفرماید عجیب است از شیخ بزرگ کہ این عبارات صوفیہ را مثبت حلول و اتحاد میدانند و حالانکہ این عبارات صوفیہ مثبت ظهور است و ظهور سوائے حلول است۔ آنچه میفرماید اگر کمالات و جوبیہ در آئینہ ہائے عدم ظاہر شود اتحاد از آن پیدا نمیگردد

جائز است کہ شہود کمالات خداوندی در آئینہ ہائے امکانی ظاہر گردد و این شہود و ظہور مثبت
 حلول آن کمالات نہ پورہ بلکہ مثبت ظہور آن کمالات است در آئینہ ہائے امکان اگر چہ
 تجویز کنندہ آن صاحب کمال نبودہ بلکہ صاحب نقصان است۔ اما بحلول و اتحاد قابل
 نیست و قول او کفر نیست۔

مکتوب ۱۲۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب دست و یکم

تبصرہ: حضرت امام در مکتوب ۸۷ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات سیر خود را سیر
 مرادی دانستہ و حیر ہائے نادرہ دیگر کہ مخصوص کمالات مجددی بودہ در اینجا نوشته بعض کوتاہ فکران
 و بے نشان بہ بعض کلمات عالیہ حضرت ایشان اعتراض کردہ اند۔

اعتراض اول اینکه: حضرت امام سیر خود را سیر مرادی گفتہ در مقابل این اعتراض
 جواب حضرت امام در خود این مکتوب شریف و وضاحت کامل دارد کہ سیر مرادی بہ وجدان
 صاحب سیر تعلق داشتہ می باشد و مردم دیگر از فہم آن عاجز اند۔

اعتراض دوم اینکه: اجتناب خاصہ حضرات انبیاء عظام است پس حضرت امام خود
 را چرا محبتی دانستہ است بمقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ اجتناب بالاصح
 خاصہ حضرات انبیاء عظام بودہ و اجتناب تبعیت در حق دیگران نیز ثابت است۔

اعتراض سوم اینکه: حضرت امام گفتہ است کہ در اخذ فیض من بیچ واسطہ موجود
 نیست و سر دار دو عالم را واسطہ فیض خود دانستہ اند در مقابل این اعتراض حضرت امام
 جواب دادہ است کہ توسط سر دار دو عالم داراے دو معنی است معنی اول عبارت از تعمیل
 و متابعت شریعت سر دار دو عالم است بمعنای دوم اینکه بواسطہ او فیض گرفتہ شود متابعت
 بمعنای اول بالائے ہر کس از عرفاے خرد تا بزرگ تا بقیام قیامت فرض و لازمی است

اما متابعت بمعناے دوم تا وقتے است کہ عارف بواسطہ متابعت و محبت مفراط بہ حقیقت محمدی نہ رسیده باشد و بعد از رسیدن بان حقیقت عارف می تواند کہ بدون واسطہ سراسر در عالم از عالم و جوب اخذ فیض نماید و این ہم از برکت کمال و مرتبہ آنحضرت است کہ خادمان خاص او بدون وساطت آنحضرت فیض گرفته می توانند۔ و آنچه فرموده خدا را بان سبب دوست دارم کہ رب محمد است۔ این فرموده در وقت ثناتی الرسول است و اظهار عشق است عقیده و نیز حضرت امام میفرمایند در طریق جذبہ واسطہ نیست۔ حضرت امام میفرمایند در طریق جذبہ کہ از طرف حق سجاء است واسطہ وجود ندارد و جذبہ خداوندی متکفل وصول عارف است اما آن جذبہ ہم در متابعتان شریعت آنحضرت است مخالفین شریعت مقدس داراے جذبہ نمی باشند۔ آنچه میفرمایند هر ظل را با اصل خود شہراہ ہست الخ یعنی ممکنات ظلال صفات او تعالی بوده و صفات اصول عارف است و قتیکہ عارف بہ اصول خود پرسد آن اصل چون صفت خداوندی است ناچار بہ مسمی آن اسما و صفات می رسد و در آن وقت واسطہ در بین نمی باشد۔ آنچه میفرمایند اگر ہزاران ریاضات الخ یعنی جذبہ برائے متابعتان شریعت مقدس است و بس۔ آنچه میفرمایند جذبہ را از سلوک چارہ نیست الخ یعنی صاحب جذبہ مراعات مقامات عشرہ را باید کرد ورنہ جذبہ او اتر است۔

تبصرہ: اولیای کرام دو نوع اند مرادان و مریدان و محبوبان و محبین، جذبہ محبوبان و مرادان بہ سلوک شان مقدم است و در سیر فی الاشیاء دست میدہد و جذبہ مریدان و محبین بعد از سلوک است کہ در سیر فی اللہ دست میدہد۔

طرق مشارح ہم دو قسم است: در طریقہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است و در طرق دیگر سلوک شان بر جذبہ شان مقدم است و طریقہ نقشبندیہ شریف طریقہ مرادان و محبوبان است و سیر محبان این طریقہ نیز بطور سیر محبوبان است۔

اعتراض دیگرانکہ: حضرت امام خود را اوسی گفته است و حالانکہ مرید شیخ المشایخ

می باشد در مقابل این اعتراض جواب حضرت امام در خود این مکتوب شریف در متن کتاب موجود است۔

تبصرہ ۴: اولیاء کرام سے نوع اند: کسی و اویسی و فضلی۔

(۱) کسی محتاج بہ توجہ مرشد حیات می باشد۔

(۲) اویسی بہ تربیت بزرگان اموات تربیہ می شوند۔

(۳) فضلی صرف بہ فضل او تعالیٰ می رسد بہ تربیہ مرشد زنده و مرده احتیاج ندارد۔

حضرت خواجہ بزرگ میفرماید یک جذبہ خداوند موافق عمل الثقلین است۔

تبصرہ ۵: از امکان دور نیست کہ یک شخص ہم کسی و ہم اویسی و ہم فضلی بود

باشد چنانچہ حضرت امام کہ کمالات ابتدائی شان مربوط بہ توجہ شیخ المشایخ بوده و

بعض مقامات را بہ توجہ اولیاء اموات سیر کرده اند و کمالات انتہائی شان کہ از ادراک

اکثر اولیاء کرام بلندتر است مربوط بہ صرف فضل و موهبت خداوندی است و قربی

است کہ در خطور اکثر بزرگان نمی گنجد۔

لے عزیز! تجرید یک الف کار ہر عارف نبودہ عالمی عارفی تام المعرفت در کار

است میدانید کہ اکثر ولایات ربیع مسکون از خلفاء حضرت منور ساختہ اند۔

اعتراض دیگر اینکہ: حضرت امام نام پیر خود را بہ احترامانہ یاد کردہ است در مقابل

این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ مراد من معنائے اصنافی بودہ نہ معنائے علمی و

معلوم است کہ مرشد من بندہ خداے باقی است۔

اعتراض دیگر اینکہ: ارباب صحوچین کلمات بنی گویند در مقابل این اعتراض

حضرت امام جواب می دہد کہ صاحبان صحوچین را سکر خالی نمی باشد و صحوخالص خاصہ عوام

است و صحوکہ بعد از سکر است بدون مزج سکر نمی باشد۔

مکتوب صد سبست دوم

حضرت امام میفرماید، وصول بہ مطلوب احدی را بدون توسط او علیہ الصلوٰۃ والسلام

بیسر نیست الخ

سوال: این قرابیش حضرت امام مخالف محتویات مکتوب ۱۲۱ است کہ فرمودہ اند بدون واسطہ آنحضرت نیز اخذ فیض می شود؟

جواب: وصول بحق تعالیٰ مربوط بہ تبعیت شریعت اوست علیہ الصلوٰۃ والسلام

و فیض گرفتن بعد از وصول امر دیگر است فلا تکن من القاصرین۔

آنچه میفرماید اصل را بر ظل تفوق است الخ یعنی حضرت سر دارد و عالم اصل بوده و حقایق دیگران ظل آن حقیقت است۔ آنچه میفرماید آنچه در آخر کار بہ فقیر بکشوف گشته است کہ جب تعیین اول است و تعیین وجودی دائرہ حب بوده و جب مرکز آن است۔

آنچه میفرماید آن دو تعیین باعتبار ذات است الخ یعنی ظهور حب و وجود ظهور ذات مقدس او تعالیٰ و ظهور علم اجمالی ظهور صفت است بتابیران ظهور علم تحت آن ظهورات است۔ آنچه میفرماید حقیقت شی الخ یعنی حقیقت سر دارد و عالم حب بوده و آنحضرت منظر حب است کہ بسیار بلند و ظهور اول است و مقرر صوفیہ است ہر چند کہ عروج بلند تر بوده باشد نزول پائین ترمی باشد۔ خلاصہ اینکہ وصول بان حقیقت بلند بیک آن و یک دم بیسرنمی گردد یعنی وصول بان حقیقت بلند بہ تدریج بیسر میگردد۔ چنانچہ قبلا تذکار یافته است کہ وصول اجمالی دیگر و وصول تفصیلی دیگر است۔ وصول تفصیلی بعد از حصول مقام قلت است و وصول اجمالی قبل از آن حاصل بوده۔

آنچه میفرماید اگر فرق است بہ کلیت و جزئیت است الخ یعنی حقیقت اسرافیل علیہ السلام یک جز حقیقت محمدی بوده و آن جز عبارت از حیات است و حیات حقیقت اسرافیلی است۔

تبصرہ: حیات و علم و قدرت ہمہ اجزائے تعین اول اندکہ عبارت از عجب و وجود
است و مراد ب حیات ظهور صفت حیات است نہ خود صفت حیات زیرا کہ صفات ثمانیہ
در مرتبہ و جوب و تعینات در جملہ مخلوقات است و ظهور اول مخلوقات و ظهورات ظهور
حب می باشد۔

آنچه میفرماید، فضیلت آہتا نیز در رنگ افضلیت او علیہ السلام الخ یعنی فضیلت
حضرت خلیفہ اول و خلیفہ دوم بہ نسبت از واج مطہرات بیشتر است و سرور و فرحت آہتا
در جنت ہائے خود از فرحت از واج مطہرات بیشتر است۔ آنچه میفرماید این علم ظلیت عالم
سالک را در راہ بسیار بہ کاری آید الخ یعنی وقتیکہ سالک خود را ظل آن اصل می داند بان
اصل زود تری رسد و خیال ظلیت سبب عروج او می گردد۔

آنچه میفرماید، باموت در جہ شہادت الخ یعنی سردار دو عالم با در جہ نبوت در جہ شہادت
ہم یافتہ اند چنانچہ وفات شان از اثر زہر آن گوسفند مسموم بودہ کہ در خیبر از گوشت آن گوسفند
صرف نمودہ بودند۔

آنچه میفرماید، این وجود کہ در طرف ممکن کائن است الخ یعنی وجود موسوی بیکہ بعارف
عنایت گردیدہ از جملہ ممکنات است و ظل آن وجود است کہ در مرتبہ و جوب است نہ عین
آن۔ آنچه میفرماید، نہ ارتفاع ماسوی الخ یعنی در وقت فنا علم ماسوی از بین می رود و خود
ماسوی معدوم نمی گردد و صفات ردیہ مغلوب صفات حمیدہ می گردد و از پنج و بن کنندہ
نمی شود ازین جا ست کہ حضرت فاروقی فرماید کہ صفات شدیدہ من از بین رفتہ بلکہ مغلوب
صفات حسنہ گردیدہ اند۔

آنچه میفرماید عجب معاملہ است عارف ہر چند بالائز می رود خود را پائین تری بیند الخ
یعنی در روشنی زیاد کدورت کم ہم بسیار معلوم می گردد و نیز در مقابل قدسیت مراتب و جوب
ہمہ چیز با کدر معلوم می گردد۔

انچہ میفرماید بہ دخان متحقق گشتہ الخ یعنی تجلیات و جوہ نسبت بذات مقدس بمنزلہ دخان است نسبت بہ آتش چون سالک با تہائے تجلیات برسد کہ تجلی دیگر در بین نماندہ باشد ناچار بمنزلہ دخان گردیدہ و در بین دود و آتش حجاب نمی ماند باقی ماندہ رویت حق سبحانہ کہ دارای شرائط زیاد می باشد چنانچہ زوال حجب از شرائط رویت است رفع موانع نیز از شرائط رویت است و ضعف بصیرت انسان مانع رویت بودہ چنانچہ در بین ما و آفتاب هیچ حجاب نیست اما بواسطہ ضعف بصر و ضعف دید چشمہ خود قرص آفتاب را دیدہ نمی توانیم۔

خلاصہ اینکہ بعد از رفع حجاب ہم رویت مشکل بودہ زیرا کہ موانع کہ ضعف بصیرت است موجود است۔

انچہ میفرماید عجز از معرفت چه صورت دارد الخ از فرمایشات حضرت امام معلوم میشود کہ در حق بعضی بزرگان در این جہان ہم رویت ہست و آن فرمایشات شان ہم نقیض عجز معرفت نیست چنانچہ من جبہ شمارا می بینم کہ در بدن شما است اما نمی دانم کہ چشم است یا ابر چشم پس در صورت رویت ہم احاطہ و ادراک موجود نیست و رویت موجود است پس عجز ہم موجود است۔ پوشیدہ نماند کہ احاطہ و رویت بوجد حق سبحانہ امکان پذیر نیست از فرمایشات حضرت امام استنباط می گردد کہ ادراک در حق بعضی بزرگان حقیقت داشتہ و آہا با ادراک ذات مقدس او تعالی مشرف می شوند ولی ادراک شان محیط ذات مقدس او تعالی شدہ نمی تواند۔ و لایحیطون بہ علما۔

مکتوب صد و بیست و سوم

حاصل مکتوب شریف اینکہ در راہ قرب نبوت واسطہ نیست ہر کہ بآن راہ حاصل شود بدون واسطہ فیض گرفتہ می تواند و اصلان این راہ انبیاء عظام و اصحاب کبار اند

واقف قلیل از اولیای کرام نیز بہ تبعیت حضرات انبیاء یابن راہ واصل و باین کمال مشرف
شده می توانند چنانچہ حضرت امام و بعض از اولیای بزرگ دیگر۔

تبصرہ: جذبہ متعارفہ کہ در راہ ثانی است عبارت از جذبہ مقامات ظلیہ است
کہ با ولیای ولایت ظلی و صاحبان ولایت صغری دست می دہد و اجنبای حضرات انبیای
عظام و جذبہ ولایت کبری چیز دیگر است۔

و آنچه در آخر مکتوب شریف می فرمایند و است کہ شخص از راہ قرب ولایت بقرب
نبوت برسد چنانچہ حضرت امام کہ بعد از حصول قرب ولایت بقرب نبوت رسیده اند
اما صحابہ کرام از ابتدا بر اہ قرب نبوت رفته اند۔

مکتوب صد بست و چہام

حاصل این مکتوب شریف اینکہ حقیقت کعبہ بر حقیقت محمدی بہتری دارد۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ اگرچہ بہ نسبت حقیقت محمدی برتر است اما از حقیقت احمدی
پایین تر است۔ حضرت عروۃ الوثقی در رد فقر اول مکتوبات خود میفرماید کہ حضرت امام کہ در این
مکتوب شریف حقیقت کعبہ را ذات بیچون واجب الوجود دانستہ اند مرادشان ذات بیچون
واجب الوجود ذات بحت نبودہ بلکہ مرادشان وصف مسجودیت و شان مسجودیت است۔
و نیز فرمودہ اند کہ زینہ اول مرعوجات سردار دو عالم را حقیقت کعبہ است و نیز کعبہ از حقیقت
خود بالاتر عروج نداشتہ و عروجات سردار دو عالم کہ فوق حقیقت کعبہ بودہ غیر متناہی است۔
و نیز فرمودہ کہ فوقیت حقیقت کعبہ سبب فضیلت نیست۔ نمی بینی کہ حقیقت ولایت ملائکہ
کہ بشیوات ذاتیہ منعلق است از ولایت انبیای عظام کہ بصفات مربوط است بلندتر
بودہ اما فضیلت مرانبیای عظام راست۔

حضرت امام نیز در مکتوبات دیگر خود حقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات آنحضرت

فرمودہ اند و اللہ اعلم۔ و نیز حضرت ابام در مکتوب ۷۶ این حصہ فرمودہ اند چون کمال فضل و عنایت خداوندی جل سلطانہ عارفی را از ہزاران بوصول این دولت مشرف سازد و بقائے و بقائے در این موطن سرفراز تر باید تواند کہ بقایا این نور یعنی نور کعبہ یافتہ از فوق و فوق القوق حظ وافر در یاد الخ یعنی در این جافوق عبارت از حقیقت قرآن و فوق القوق عبارت از حقیقت صلوة می باشد۔ پس وقتیکہ عارف از حقیقت کعبہ بالاتر عروج می نماید ازین جا قیاس باید نمود عروجات سردار دو عالم کہ از حقیقت کعبہ بکدام اندازہ بتر خواہد بود۔

سوال: حضرت ابام در مکتوب فرمودہ آنچه علما گفته اند کہ حرم مدینہ فوق حرم کعبہ معظّمہ است مرادشان زمین مسجد حرم مکہ خواہد بود نہ خود کعبہ معظّمہ؟

جواب: جواب این سوال بدو مقدمہ مربوط است و آن مقدمہ این است۔
مقدمہ اول: ہر مقام دارانے ظل و اصل می باشد چنانچہ ظل حقیقت کعبہ یک شانے است کہ فوق شان العلم است و اصل حقیقت کعبہ ظهور تتریبہ صرف او تعالی است ہم چنان ظل حقیقت سردار دو عالم شان العلم و اصل حقیقت سردار دو عالم یک سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی گذاشتہ شدہ است۔

و مقدمہ دیگر اینکہ مقرر است کہ برائے عارف اول کشف ظلال حقایق بودہ و در ثانی بہ کشف اصول آن حقایق می رسد پس در ان مکتوب کہ حضرت ابام حقیقت کعبہ را افضل دانستہ اند در آن وقت عروج شان باصل حقیقت سردار دو عالم ترسیدہ بود و نیز علمائے کرام گفتہ اند زمین کہ متصل ذات مبارک سردار دو عالم است بہ نسبت عرش و کعبہ افضل است۔

سوال: این مکتوب بیان اخیر حضرت ابام است کہ در این وقت ترقیات حضرت ابام بانہار سیدہ بود۔

جواب: ترتیب صدور مکتوبات و ترتیب جمع آن مترتب واقع نشده است بلکہ این طور بسیار است کہ مکتوب قبل در بعد و مکتوبی بعدی در قبل جمع آوری گردیده است چنانچہ احوالیکہ در صحبت شیخ المشائخ خواجہ صاحب بکھرت امام دست داده اند در حصہ پنجم و احوالیکہ بہ مقتضی استعداد بلند حضرت امام دست داده حصہ چہارم تحریر شدہ است۔

شرح حصہ نہم در سہیں جا فائزہ یافت

وصلی اللہ علی سیدنا و مولانا محمد و بارک و وسلم علیہ

و علی آلہ و اصحابہ و علینا معہم

اجمعین

ۛ

شَرِيحَةٌ

مَكْتُوباتٌ قُدُسِيَّةٌ آيَاتٌ

عَبِيدِيَّةٌ فِي آيَاتِ عَمْرِؤِهَا الْفَتَاوَى

مِثْلِيَّةٌ

شَارِحٌ مَوْلَى نَصْرَانِ